

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЧЕКУРКОВ Василь Серафимович

УДК 904.4(477.81/82)«13/16»

ДИСЕРТАЦІЯ
МІСТА НА ТЕРИТОРІЇ ЛУЦЬКОГО ПОВІТУ
ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

07.00.04. – археологія
Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
(В.С. Чекурков)

Науковий керівник: Прищепя Богдан Анатолійович, кандидат історичних наук,
доцент

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Дисертація присвячена комплексному вивченню історичного розвитку міст на території Луцького повіту Волинського воєводства другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Наукова новизна роботи:

- вперше предметно окреслено сучасний стан джерельної бази, простежено історію накопичення знань про волинські міста та виділено періоди їх наукових досліджень;
- розглянуто причини становлення і виділено хронологічні періоди формування міських осередків;
- уточнено структуру та з'ясовано елементи планування міст;
- досліджено, на основі археологічного матеріалу, розміри освоєних у другій половині XIV – першій половині XVII ст. міських територій;
- систематизовано відомості про житлові, господарські, ремісничі споруди;
- проаналізовано поховальні пам'ятки, розташовані на територіях Острога та Рівного;
- на основі аналізу речових комплексів охарактеризовано розвиток ремесел і торгівлі в містах;
- введено до наукового обігу матеріали розвідок та розкопок з території сучасних міст: Дубна, Корця, Острога, Рівного і Степаня.

Практичне значення полягає у розширенні сучасних наукових знань про історичний розвиток міст на території Луцького повіту Волинського воєводства другої половини XIV – першої половини XVII ст. Роботу можна використати для написання узагальнюючих наукових та науково-популярних праць з давньої історії та археології України, при підготовці лекційних курсів про урбаністичні процеси у медієвістиці, а також для укладання каталогів, спеціальних довідників та енциклопедій.

Джерельна база складається з писемних (літописи, акти, повідомлення іноземних мандрівників), картографічних та етнографічних матеріалів.

Найбільш цінними залишаються грамоти, в яких згадуються волинські міста та пов'язані з ними події, і які фіксують політичну ситуацію, зростання феодального землеволодіння, межі міст, чисельність, заняття та повинності міщан, розвиток магдебурзького права на Волині. Окремо згадуються етнографічні джерела, що дозволяють з більшою вірогідністю інтерпретувати виявлені під час археологічних розкопок об'єкти, індивідуальні знахідки тощо.

Археологічні джерела – найчисельніші за обсягом. Вони зібрані за останні десятиліття під час археологічних досліджень Дубна, Кременця, Корця, Луцька, Острога, Рівного, Степаня та зберігаються у фондосховищах Дубенського державного історико-культурного заповідника, Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника, Корецького районного історичного музею, Рівненського обласного краєзнавчого музею, Острозького державного історико-культурного заповідника.

Названі вище складові джерельної бази доповнюють плани та карти волинських міст кінця XVIII – початку XIX ст.

Дослідники неодноразово розглядали роль міських поселень в історії Волині, проте кожного з них цікавили окремі аспекти вивчення міського життя. Тому в дисертації було систематизовано історіографію обраної теми.

Початок археологічних досліджень волинських міст припадає на середину XIX ст. Але перші археологічні роботи, в ході яких було отримано та введено у науковий обіг матеріали саме литовсько-польської доби, провів у 30-х рр. XX ст. Я. Фіцке. У післявоєнний час архітектурні та археологічні дослідження, під час яких було відкрито переважну більшість пам'яток литовсько-польського часу, очолювали І. В. Бондар, О. М. Годованюк, М. П. Кучера, М. В. Малевський, Р. І. Могитич, М. І. Островський, Г. В. Охріменко, Г. А. Пескова, Б. А. Прищепа, П. О. Раппопорт, О. О. Ратич, Б. Т. Сайчук, М. Ю. Смішко, С. В. Терський.

На початку 2000-х рр. здобувач брав безпосередню участь в експедиціях Рівненської філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ

під керівництвом Б. А. Прищепи, пов'язаних із охоронними дослідженнями територій Дубна, Корця, Острога, Рівного, Степаня.

Застосовані у процесі дослідження методи дали змогу прослідкувати історичні процеси, які вплинули на територіально-планувальний розвиток міст Луцького повіту Волинського воєводства другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Одне з основних завдань дисертації – з'ясувати причини становлення і формування міських осередків. Відповідь на це питання дають матеріали писемних джерел та археологічних досліджень.

Історичний розвиток волинських міст тісно пов'язаний із зовнішніми та внутрішніми факторами того часу. По-перше – у другій половині XIV ст. в умовах боротьби Польського королівства і Литви землі Волині остаточно закріпилися за Великим князівством Литовським, по-друге – з кінця XV ст. почався період спустошливих нападів на волинські міста, що пов'язано з виникненням Кримського ханату.

У другій половині XIV ст. місцеві князі почали зміцнювати й відбудовувати міста, відомі з давньоруського часу. В містах впроваджувалося розгалужене ремісниче виробництво і розвивалася торгово-економічна діяльність. У XV ст. урбанізаційні процеси дуже сповільнились. За підрахунками дослідників, у Луцькому повіті у цей період налічувалося лише 16 міст, причому більшість із них виникли ще в давньоруський період.

У кінці XV – першій половині XVII ст. на Волині почали формуватись великі земельні володіння окремих феодалських родин та засновувались нові міські поселення. За підрахунками дослідників, у регіоні в XVI – першій половині XVII ст. з'явилося 101 таке поселення.

Завдяки проведеним регулярним розкопкам у Дубні, Корці, Луцьку, Острозі, Рівному було уточнено структуру середньовічних міст, та на основі археологічного матеріалу встановлено розміри міських територій, освоєних у другій половині XIV – першій половині XVII ст.

У другій половині XIV – XV ст. укріплені частини міської території, дитинець і окольне місто – виконували функції центру міста. Коли Волинь увійшла до складу Великого князівства Литовського, тут почали будувати нові оборонні споруди. Вони склалися із Верхнього та Нижнього (Окольного) замків. Збільшення замкової території та ріст її престижності спричинили витіснення садиб простих міських жителів і всієї торгово-ремісничої діяльності за межі замку, на неукріплені посади, де почали утворюватися нові поселенські райони. За археологічними матеріалами, у Дубні, Луцьку, Острозі вони займали близько 6–15 га. Загальна площа таких середньовічних поселень, як Дубно та Острог, у другій половині XIV–XV ст. становила близько 10–11,5 га. Луцьк, який в цей час був центром Волинської землі, мав площу в межах укріплень близько 22 га.

У кінці XV – першій половині XVII ст. розпочався період, пов'язаний у першу чергу з наданням містам магдебурзького права, що спричинило значні зміни у їхньому плануванні. Якщо у давньоруський період міські неукріплені посади мали тенденцію до розширення, але не брали на себе функції міських центрів, то у XIV–XVI ст. центри адміністративного життя міст із замків поступово перемістилися на посади, точніше – на один із головних посадів. Це зумовлено найперше тим, що з отриманням волинськими містами магдебурзького права на самоврядування почали формувалися і нові органи керування, до яких входили представники міського населення. Для останніх посади були головним місцем проживання і професійної діяльності. Крім того, саме на посадах будувалися ратуші – неодмінний атрибут міста з магдебурзьким правом.

Таким чином, з кінця XV ст. почала утворюватись нова планувальна структура міста, у якій замок продовжував функціонувати як адміністративний центр, а посад (місто з ратушею) – як міський. В містах з'являлися ринкові площі, ратуші, релігійні осередки, перші кам'яні споруди, відбулося формування вуличної сітки. Поява нових структурних складових у містах та їх упорядкування призводили до змін у внутрішньому плануванні.

Прикладом цього слугує забудова Луцька, Рівного, Острога, для яких було характерне нерегулярне планування, що поєднувало в собі елементи планування поселень давньоруської доби, так і міст із забудовою відповідно до вимог магдебурзького права. Їхня міська територія в цей час збільшувалася за рахунок передмість. Для Луцька вона, за археологічними матеріалами, в середньому відповідала площі 72 га. Щодо Рівного і Острога, то про існування передмість у цих містах нам відомо з документальних джерел XVI–XVII ст., проте в археологічному плані інформації про площу цих структурних складових на сьогодні немає.

Для Дубна, яке розбудовувалося одночасно з новим бастионним замком, було властиве регулярне планування, що відповідало вимогам магдебурзького права. Його міська територія у цей час в межах укріплень (без передмість) становила близько 40 га.

У результаті проведених розкопок встановлено, що міська структура Дубна, Корця, Луцька, Острога, Рівного у другій половині XIV – першій половині XVII ст. зазнала значних перетворень. На зміну традиційному давньоруському плануванню поселень (дитинець – окольне місто – посад) прийшла нова планувальна структура (замок – місто – передмістя), яка заклала в цей період основи формування нових міст.

За останні десятиліття на території Дорогобужа, Дубна, Корця, Луцька, Острога і Рівного виявлено та досліджено 55 заглиблених котлованів споруд литовсько-польського часу. Зокрема, 10 жител та 45 будівель господарського і виробничого характеру.

Під час досліджень могильників XVI–XVIII ст. у Рівному та Острозі було зафіксовано 283 поховання в ямах прямокутної форми. Орієнтація померлих відповідала християнській традиції: кістяки лежали горілиць, руки були витягнуті вздовж тіла або складені на грудях чи на животі, а голова повернута на захід. У деяких випадках фіксували північну, північно-західну, південно-західну або східну орієнтацію кістяків небіжчиків. Крім того було досліджено

поховальний інвентар – ці знахідки нечисленні і представлені переважно прикрасами, деталями одягу та монетами.

У роботі систематизовано знахідки керамічних виробів, предметів із чорного та кольорового металів, скла, шкіри, дерева, каменю, кістки, які виявили у культурних шарах та в заповненнях споруд на територіях Дорогобужа, Дубна, Корця, Кременця, Луцька, Острога, Рівного і Степаня. Знайдені предмети слугують хронологічними індикаторами для датування того чи іншого об'єкта. Крім того, вони дають можливість охарактеризувати види ремісничої діяльності мешканців волинських міст, серед яких можна виділити виробництво із заліза, кольорових металів, скла, шкіри, дерева, каменю та кістки.

В окрему групу речей виділено прикраси та елементи одягу. Також описано предмети озброєння, елементи обладунку воїна та спорядження коня, побутові речі, предмети християнського культу та імпорتنі вироби, що свідчать про розвиток торгівлі та економічних зв'язків.

Ключові слова: міста Луцького повіту, Дубно, Корець, Луцьк, Острог, Рівне, джерельна база, замок, місто, передмістя, ратуша, площа, планувальна структура, житла, поховання, ремесла, матеріальна культура.

ANNOTATION

Chekurkov V. S. Cities on the territory of Lutsk county (powiat) of Volyn province (voivodeship) in the second part of XIV – first part of XVII century. – Qualification scientific work as a Manuscript.

The dissertation for PhD Degree in History, specialty 07.00.04 – archaeology. – Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018.

The dissertation deals with the profound historical research of the development of cities on the territory of Lutsk county (powiat) of Volyn province (voivodeship) in the second part of XIV – first part of XVII centuries.

The scientific novelty of the study is as follows. For the first time:

- the contemporary state of sources and history of accumulation of knowledge

about cities of Volyn has been defined, the stages of scientific research have been specified;

- the reasons of the appearance of settlements have been studied and the chronological periods of establishing these settlements have been identified;
- the structures of cities have been specified and elements of city planning were determined;
- based on archaeological materials the sizes of city territories in the second part of the XIV – the first part of the XVII century have been ascertained;
- the knowledge about houses, domestic and artisan buildings have been systematized;
- the burial goods from the territories of Ostroh and Rivne have been analyzed;
- based on the analysis of archaeological materials the development of craftsmanship and trade in the cities has been described;
- materials from field surveys and excavations from the territories of the contemporary cities of Dubno, Korets, Ostroh and Stepan' have been introduced into academic use.

Practical importance lies in the broadening of modern scientific knowledge about historical development of cities on the territory of Lutsk powiat of Volyn voivodeship in the second part of the XIV – first part of the XVII century. This thesis can be used as material for summarizing of scientific and popular scientific works in ancient history and archaeology of Ukraine, as material for lectures on urban processes in Medievalism as well as for preparing of catalogs, reference books and encyclopedias.

The source base consists of written (chronicles, civil acts, statements of foreign travelers) and ethnographic materials. The most precious of these are chronicles, where cities of Volyn and some relevant events are mentioned, documents which reflect the political situation, growth of feudal landowning, boundaries of cities, feudal duties and the development of Magdeburg rights in Volyn. Ethnographic sources, which help to study archaeological objects and artifacts with more precision, are described separately.

Archaeological sources are the most numerous. They have been accumulated in recent decades in the course of archaeological researches of Dubno, Kremenets, Korets, Lutsk, Ostroh, Rivne, Stepan and are preserved in museum depositories of the Dubno State Historical and Cultural conservation area, Kremenets-Pochaiv State Historical and Cultural conservation area, Korets Local History Museum, Rivne Region Museum, Ostroh State Historical and Cultural conservation area.

Plans and maps of Volyn cities from the end of the XVIII – beginning of the XIX centuries are added to the source base mentioned above.

Different researchers contemplated the role of city settlements in the history of Volyn. However, all of them were interested in studying separate aspects of city life. Thus the historiography of the topic was systematized in this thesis.

The history of archaeological research of Volyn cities dates back to the middle of the XIX century. Nonetheless, the first archaeological works, in the course of which materials of the Lithuanian-Polish period were found and put to scientific use, were conducted by J. Fitzke as late as in thirtieth years of the XX century. During Soviet times architectural and archaeological researches, in the course of which most of the Lithuanian-Polish period artifacts were found, were conducted by V. V. Aulich, I. V. Bondar, O. M. Hodovanyuk, M. K. Karger, M. V. Malevska, R. I. Mohytych, M. I. Ostrovskyi, H. A. Peskova, Y. M. Plamenytska, B. A. Pryshchepa, P. O. Rappoport, O. O. Ratych, B. T. Saichuk, M. Y. Smishok, S. V. Terskyi. At the beginning of the 2000s expeditions of the Rivne branch of the State Enterprise Scientific Research Establishment “Rescue Archaeological Service of Ukraine” The Institute of Archaeology of NAS of Ukraine dealt with rescue researches on the territory of Dubno, Korets, Ostroh, Rivne, Stepan were conducted under the supervision of B. A. Pryshchepa and the author of this thesis took part in the expedition.

The research methods made it possible to trace historical processes, which influenced the territorial planning development of cities on the territory of Lutsk powiat of Volyn voivodeship in the second part of the XIV – first part of the XVII centuries.

One of the main tasks of this thesis is to define the reasons of establishing and formation of city settlements. Materials from historical documents and archaeological excavations explain this. Historical development of the Volyn cities is undivided from internal and external factors. First of all, in the second part of the XIV century at the time of the confrontation between the Kingdom of Poland and Lithuania, the territory of Volyn finally became a part of the Grand Duchy of Lithuania. Secondly, at the end of the XV century starts a period of devastating attacks on the Volyn cities from the Crimean Khanate.

In the second part of the XIV century local princes start to fortify and rebuild the cities dating from the Kievan Rus' period. Craftsmanship and economic and trade activities are observed in the cities. Urban processes in the XV century are extremely slow. According to the researchers only 16 cities appeared in Lutsk powiat at this time, all other settlements date back to Kievan Rus' times.

At the end of the XV – first part of the XVII centuries feudals acquire large land properties and found new cities in Volyn. According to researchers, 101 new urban settlements appear in this region in the XVI – first part of the XVII centuries.

The excavations in Dubno, Korets, Lutsk, Ostroh and Rivne revealed the structure of medieval cities, the sizes of the city territories in the second part of the XIV – first part of the XVII centuries were established.

In the second part of the XIV–XV centuries fortified parts of city territories, a stronghold (castle) and surrounding territories functioned as the city center. When Volyn became a part of the Grand Duchy of Lithuania, new fortresses, which consisted of High and Low (Surrounding) castle, were built. Because of the increasing of the castles' territories, houses of ordinary city dwellers, merchants and trade businesses were forced out of the boundaries of the castle onto unfortified areas, where new settlements appeared. According to archaeological materials their sizes were approximately 6–15 hectares. The total area of such medieval cities as Dubno and Ostroh in the second part of the XIV–XV centuries was about 10–11 hectares, except Lutsk, which in those times was the center of Volyn and its area within the fortifications amounted to about 22 hectares.

At the end of the XV – first part of the XVII century started a period connected with the granting of Magdeburg rights to cities and respective changes in their planning occur. Compared to the Kievan Rus period, when unfortified suburbs grew but did not function as city centers, the situation changes in the XIV–XVI centuries. Administrative centers of the cities gradually shifted to one of the main suburbs (posad). The reason for this is the fact that after the cities got Magdeburg rights new administrative authorities were formed from the representatives of local dwellers. For the latter, posads were the places of their residence and work. Moreover, city halls – integral parts of cities with Magdeburg rights were built in posads. Thus, from the end of the XV century new city plans emerged, with the castle as the administrative center and the posad (with the city hall) as the city center. Market squares, town halls, religious centers, first stone buildings as well as streets were built in cities. Appearance of new structural parts in cities and their development resulted in changes in inner city plans. The example of this are settlements of Lutsk, Rivne and Ostroh, which were characterized by irregular planning combining Kyivan Rus' elements and features of cities, which were built according to Magdeburg rights requirements. At this time thanks to the suburbs their city territory grew. According to the archaeological materials for Lutsk it was about 72 hectares. As for Rivne and Ostroh, we know about the existence of suburbs in these cities from the documents dating to XVI–XVII centuries, but unfortunately we still do not have any archaeological materials concerning the territory of these structural parts of the cities.

However, Dubno was built at the same time as the fortified castle and is characterized by regular planning, according to Magdeburg rights requirements. Its city territory at this time within the fortifications (without suburbs) was about 40 hectares. The results of excavations showed that city structures of Dubno, Lutsk, Rivne and Ostroh in the second part of the XIV – first part of the XVII centuries changed dramatically. Traditional Kievan Rus' city plans: a stronghold (castle) – surrounding territories – suburbs (posad) were replaced by new ones: castle – city – suburbs, which put the basis for the formation of new cities during said period.

In the last decades on the territories of Dorohobuzh, Dubno, Korets, Lutsk, Ostroh and Rivne 55 deepend building pits of the Lithuanian-Polish period were found and researched. Among them 10 houses, 45 household, and workshop buildings.

The results of the research of burial grounds of the XVI–XVIII centuries in Rivne and Ostroh were analyzed. 283 tombs in the shape of rectangular graves were discovered. The bodies are positioned according to the Christian tradition: the bodies are lying flat with arms straight or folded upon the chest and head turned west. In some cases there is North-, North-West, South-West or East-orientation of bodies of the deceased. Grave goods were found in the tombs. The artifacts are not numerous, they are mostly jewelry, clothes and coins.

Pottery artifacts, things made from black and precious metals, glass, leather, wood, stone and bone which were found in cultural layers and habitation sites on the territory of Dorohobuzh, Dubno, Korets, Kremenets, Lutsk, Ostroh, Rivne and Stepan have been classified. They serve as chronological indicators for the objects. They also illustrate the occupations of Volyn city dwellers, where the following crafts were developed: ironmongery, precious metal working, glass-working, as well as leather-, wood-, stone- and bone- working.

Jewelery and clothes elements are classified separately. Other groups of artifacts are elements of weapons, armour and harness, household items, religious christian paraphernalia and imported goods, which show the development of trade and economic relations.

Key words: cities of Lutsk county (powiat), Dubno, Korets, Lutsk, Ostroh, Rivne, historical documents, castle, city, suburbs, town hall, square, planning structure, houses, burials, crafts, material culture.

Список публікацій здобувача

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземні публікації:

1. Чекурков В.С. Нові дослідження в Дорогобужі / Б.А. Прищеп, Ю.П. Терлецький, В.С. Чекурков // АБУ 2001–2002 рр. Збірка наукових праць, вип. 5. – Київ: ІА НАНУ, 2003. – С. 234–235.
2. Чекурков В.С. Роботи на полі Берестецької битви 1651 р. / Б.А. Прищеп, В.С. Чекурков // АБУ 2002–2003 рр. Збірка наукових праць, вип. 6. – Київ: ІА НАНУ, 2004. – С. 274, 275.
3. Чекурков В.С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. / Б.А. Прищеп, О.Л. Позіховський, О.М. Романчук, В.С. Чекурков // АДУ 2003–2004 рр. – К.-Запоріжжя: Дике поле. – 2005. – Вип. 7. – С. 262–267.
4. Чекурков В.С. Розкопки на території «Нового міста» в Острозі Рівненської обл. / Б.А. Прищеп, О.Л. Позіховський, В.С. Чекурков // АДУ 2004–2005 рр. – К.-Запоріжжя: Дике поле. – 2006. – Вип. 8. – С. 311–315.
5. Чекурков В.С. Охоронні розкопки в центральній частині Дубна Рівненської обл. / Б.А. Прищеп, В.В. Ткач, В.С. Чекурков // АДУ 2004–2005 рр. – К.-Запоріжжя: Дике поле. – 2006. – Вип. 8. – С. 315–318.
6. Чекурков В.С. Перші археологічні розкопки в Корці / Б.А. Прищеп, В.С. Чекурков // АДУ 2004–2005 рр. – К.-Запоріжжя: Дике поле. – 2006. – Вип. 8. – С. 318–320.
7. Чекурков В.С. Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографію Дубно / Б.А. Прищеп, В.В. Ткач, В.С. Чекурков // АДУ 2005–2007 рр. – К.-Запоріжжя: Дике поле. – 2007. – Вип. 9. – С. 314–317.
8. Чекурков В. Археологічні джерела литовсько-польської доби про м. Дубно за матеріалами досліджень 2005 р. / В. Чекурков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – Рівне, 2009. – Випуск 16. – С. 234–235.
9. Чекурков В. Основні типи керамічного посуду XV – першої половини XVII ст. за результатами розкопок 2005 р. в Дубні / В. Чекурков // Актуальні проблеми

вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – Рівне, 2010. – Випуск 20. – С. 274–277.

10. Чекурков В. Гончарні клейма на посуді литовсько-польської доби / В. Чекурков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – Рівне, 2011. – Випуск 22. – С. 6–9.
11. Чекурков В. Колекція кахель XV – першої половини XVII ст. з археологічних розкопок міст Східної Волині / В. Чекурков // Нац. акад. наук Беларусі, Ін-т гісторыі: Беларуская навука, Вялікае Княства Літоўскае, Ч. 2, 2017. – С. 201–210.
12. Чекурков В. Археологические исследования могильника XVI–XVIII вв. в г. Ровно (по материалам раскопок 2007 г.) / В. Чекурков // Institutul Patrimoniului Cultural AŞM, Revista Arheologică, serie nouă, vol. XIII, nr. 1–2, 2017. – С. 134–140.
13. Czekurkow W. Typologia naczyń XV – pierwszej połowy XVII w. z nowych badań archeologicznych na terenie Ostroga / W. Czekurkow // Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2016, 2017. – S. 4–46.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

14. Чекурков В.С. Нові дослідження поля Берестецької битви / Б.А. Прищеп, В.С. Чекурков // Берестецька битва в історії України, СПД ФО Нестеров С. Б., 2006. – С. 21–32.
15. Чекурков В.С. Нові археологічні дослідження міста Дубна / Б.А. Прищеп, В.В. Ткач, В.С. Чекурков // Магдебурському праву у місті Дубні – 500 років: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, Дубно, 2007 р. / ДІКЗД. – Дубно: Волинська книга, 2007. – С. 125–133.
16. Чекурков В.С. Археологічні розкопки в Дубні на розі вулиць Данила Галицького та Кирила і Мефодія у 2007 році / Б.А. Прищеп, В.В. Ткач, В.С. Чекурков // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 15-річчю створення ДІКЗД. – Дубно, 2008. – С. 97–101.

17. Чекурков В. Археологічні дослідження Острога доби князів Острозьких у 2004 році / В. Чекурков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих дослідників, аспірантів, здобувачів магістрів. – Рівне, 2008. – С. 280–283.
18. Чекурков В. Археологічні дослідження на «Новому місті» в Острозі / В. Чекурков // Волинський музей: історія і сучасність. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, Луцьк – Колодяжне, 19–20 травня 2009 року. – Луцьк, 2009. – Випуск 4 – С. 421–424.
19. Чекурков В.С. Продовження досліджень середньовічного м. Дубна / Б.А. Прищеп, В.С. Чекурков, В.В Ткач // АДУ 2006–2007 рр. – Київ: ІА НАНУ. – 2009. – С. 282–285.
20. Чекурков В.С. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне / Б.А. Прищеп, О.Л. Позіховський, В.С. Чекурков, В.В Ткач // АДУ 2006–2007 рр. – Київ: ІА НАНУ. – 2009. – С. 285–290.
21. Чекурков В.С. Дослідження в Дубно по вул. Замкова, 10 / Б.А. Прищеп, В.С. Чекурков, В.В Ткач // АДУ 2009 р. – Київ–Луцьк, 2010. – С. 338–341.
22. Чекурков В.С. Продовження досліджень у м. Рівне // АДУ 2009 р. – Київ–Луцьк, 2010. – С. 341–343.
23. Чекурков В. Археологічні джерела литовсько-польської доби про місто Рівне (За матеріалами досліджень 2007 р.) / В. Чекурков // Наукові записки РОКМ. – Рівне, 2010. – Випуск 8. – С. 311–314.
24. Чекурков В. Археологічні джерела литовсько-польської доби м. Острога за матеріалами досліджень 2004 р. / В. Чекурков // Краєзнавство та музейна справа в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею. – Житомир, 2010. – Випуск 44 – С. 251–257.
25. Чекурков В.С. Роботи в м. Рівне на пл. Театральна / Б.А. Прищеп, О.П. Войтюк, В.С. Чекурков // АДУ 2010 р. – Київ–Луцьк, 2011. – С. 271–272.

26. Чекурков В.С. Розвідкові роботи в с. Пересопниця Рівненської обл. / Б.А. Прищепа, О.П. Войтюк, В.С. Чекурков // АДУ 2010 р. – Київ–Луцьк, 2011. – С. 273–275.
27. Чекурков В. Місто Дубно доби князів Острозьких за матеріалами археологічних досліджень 2009 р. / В. Чекурков // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. – Київ, 2011. – Випуск 20. – С. 104–108.
28. Чекурков В. Садиба коваля доби князів Острозьких на Новому місті в Острозі за результатами досліджень 2005 р. / В. Чекурков // Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині. – Острог, 2011. – Вип. 3. – С. 114–121.
29. Чекурков В. Керамічний посуд XV – першої половини XVII ст. за результатами археологічних розкопок 2007 року в місті Рівному на площі Короленка / В. Чекурков // Наукові записки РОКМ, вип. 9, Ч. 2, 2011. – С. 295–325.
30. Чекурков В. Археологічні дослідження культурних нашарувань XV–XVIII ст. у м. Дубно / В. Чекурков // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – К.: Фенікс, 2012. – Випуск 7. – С. 555–563.
31. Чекурков В. Археологічні дослідження об'єктів литовсько-польської доби XIV – першої половини XVII ст. в м. Рівному на площі Короленка у 2007–2008 роках / В. Чекурков // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. – Київ, 2012. – Випуск 21. – С. 5–12.
32. Чекурков В. Археологічні дослідження культурних нашарувань литовсько-польської доби у м. Корці / В. Чекурков // Острозький краєзнавчий збірник. – Вип. 5. – Острог: «Острозька академія», 2012. – С. 319–325.
33. Чекурков В. Археологічні дослідження поховальних пам'яток литовсько-польської доби м. Острога за матеріалами розкопок 2008 р. / В. Чекурков // Острозький краєзнавчий збірник. – Вип. 8. – Острог: СПД Свиначук Р.В., 2015. – С. 130–136.
34. Чекурков В. Археологічне дослідження об'єктів доби князів Острозьких в Рівному на площі Театральній за матеріалами досліджень 2008 р.

/ В. Чекурков // Старий Луцьк. Науково-інформаційний випуск. – Вип. XI. – Луцьк: ФОП Сікачова В.А., 2015. – С. 319–332.

35. Чекурков В. Археологічні джерела литовсько-польської доби за результатами розкопок Є. Пламеницької на території Кременецького замку в 1973–1975 рр. / В. Чекурков, О. Войтюк // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць: у двох частинах. – Випуск 1. Частина перша. – К: Національний музей історії України, 2016. – С. 256–265.
36. Чекурков В. Кераміка з археологічних досліджень гори Бони як джерело для вивчення етапів розвитку Кременецького замку у XIV – першій половині XVII ст. / В. Чекурков // Старий Луцьк. Науково-інформаційний випуск. – Вип. XII. – Луцьк: ФОП Сікачова В.А., 2016. – С. 350–358.
37. Чекурков В. Археологічні дослідження міст Волині доби князів Острозьких у період незалежності України / В. Чекурков // Ювілейний науковий збірник до 100-річчя відкриття музею в Острозі. – Острог: СПД Свинарчук Р.В., 2016. – С. 124–136.
38. Чекурков В. Археологічні дослідження культурних нашарувань XIV–XVIII ст. у Рівному / В. Чекурков // Берестецька битва в історії України. – Рівне: СПД ФО Нестеров С. Б., 2016. – С. 175–181.

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	26
1.1. Писемні джерела.....	26
1.2. Історіографія.....	30
1.3. Історія археологічних досліджень волинських міст.....	39
1.4. Методи досліджень.....	51
РОЗДІЛ 2. МІСТА ЛУЦЬКОГО ПОВІТУ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА	55
2.1. Типологія міст.....	55
2.2. Територіально-планувальний розвиток міст другої половини XIV – першої половини XVII ст.....	64
2.3. Житлові, господарські і ремісничі споруди.....	92
2.4. Міські могили.....	100
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК РЕМЕСЕЛ І ТОРГІВЛІ	108
3.1. Залізообробне виробництво.....	108
3.2. Виробництво із кольорових металів.....	126
3.3. Гончарна справа.....	134
3.3.1. Керамічний посуд.....	134
3.3.2. Кахлярство.....	145
3.4. Склоробне виробництво.....	152
3.5. Обробка шкіри, дерева, каменю, кістки.....	155
3.6. Археологічні джерела про розвиток торгівлі.....	161
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	191
Неопубліковані джерела.....	191
Опубліковані джерела.....	194
Література.....	195
Перелік умовних скорочень.....	231
ДОДАТКИ	233
Додаток А. Археологічні дослідження пам'яток другої половини XIV – першої половини XVII ст. на території міст Волині.....	234
Додаток Б. Житла XV – першої половини XVII ст.....	236
Додаток В. Господарські споруди XV – першої половини XVII ст.....	239
Додаток Д. Погреби XVI–XVII ст.....	243
Додаток Е. Ями XV–XVII ст.....	244
Додаток Ж. Поховання XVI–XVIII ст.....	248
Додаток З. Вироби із заліза.....	253
Додаток К. Вироби із кольорових металів.....	256
Додаток Л. Гончарні вироби.....	258
Додаток М. Вироби із скла, шкіри, дерева, каменю і кістки.....	264
Додаток Н. Імпортні вироби.....	266
Додаток П. Ілюстрації.....	268

ВСТУП

Одним із важливих і традиційних напрямків досліджень у світовій та вітчизняній історичній науці є вивчення історії міст як певного критерія суспільства. Адже міські поселення відіграють визначну роль у державотворенні, виконуючи при цьому політико-адміністративні, соціально-економічні та культурні функції. Впродовж доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу відбувалася поступова еволюція просторово-планувальної структури міст, розвиток якої залежав від політичних, економічних, культурно-релігійних факторів.

Загалом же, дослідження історії виникнення та розвитку міст Луцького повіту Волинського воєводства, вивчення особливостей територіально-планувального розвитку, житлової та господарської забудови міських структур, матеріальної культури населення другої половини XIV – першої половини XVII ст. дозволяють проаналізувати та реконструювати історичний розвиток Волинського воєводства часів Великого князівства Литовського та Польського королівства.

Потреба в подібних працях обумовлена необхідністю виробити науковий підхід для вичерпного і всебічного відтворення регіональних особливостей розвитку міст Луцького повіту Волинського воєводства другої половини XIV – першої половини XVII ст. Поряд із писемними і картографічними джерелами до цього часу було мало залучено вагому кількість археологічних, які значно розширюють пізнавальні можливості дослідника. За останні роки значно зросла кількість робіт, у яких аналізуються урбанізаційні процеси, особливості виникнення та розвитку міст Центрально-Східної Європи, матеріальна культура їх населення. Згадаємо про ґрунтовні статті та монографії з історії Вітебська [Левко, 1984], Володимира-Волинського [Кучинко, 2004], Дорогобужа [Прищеп, 2001], Дубна [Гупало, 2006, с. 166–184; Гупало, 2007, с. 315–336; Гупало, 2009, с. 263–279], Заслава [Заяц, 1989], Луцька [Жук, 2000; Троневиц,

2003; Терський, 2010], Львова [Долинська, 2006], Степаня [Прищепа, 2009, с. 4–9; Прищепа, 2010, с. 75–80].

Актуальність обраної теми полягає у потребі створення комплексної роботи, присвяченої вивченню просторово-планувальної структури і особливостей матеріальної культури волинських міст другої половини XIV – першої половини XVII ст. Згадаємо про те, що окремі питання розвитку міст та міських агломерацій Волинського воєводства аналізувалися у роботах вітчизняних дослідників, проте узагальнювальної роботи із цієї проблеми так і не було опубліковано. Акумуляовані за останні десятиліття археологічні матеріали дозволяють визначити або уточнити час побудови оборонних споруд, періоди територіально-планувального розвитку і особливості забудови міст, функціонування міських могильників та надати узагальнюючу характеристику матеріальній культурі населення. Вибір саме міст Луцького повіту Волинського воєводства для дослідження пояснюється такими факторами:

по-перше, тут зосереджено середньовічні міста з достатньо високим рівнем археологічного дослідження культурних нашарувань доби пізнього середньовіччя та нового часу: Дорогобуж, Дубно, Корець, Луцьк, Острог, Рівне, Степань;

по-друге, зазначені міста залишалися адміністративними та економічними центрами Волині як у давньоруський час, так і в литовсько-польську добу;

по-третє, волинські міста, у межах сучасних Волинської і Рівненської областей, були центрами формування та розвитку матеріальної і духовної культури.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Роботу виконано в рамках наукової теми кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету «Суспільно-політичні процеси та розвиток культури на теренах Волині від найдавніших часів до кінця XX століття», державний номер реєстрації 0116U006143.

Мета дослідження: аналіз історичного розвитку міст на території Луцького повіту Волинського воєводства, проведений на основі досліджень

просторово-планувальної структури міських поселень, особливостей і закономірностей розвитку матеріальної культури міського населення другої половини XIV – першої половини XVII ст., та на підставі вивчення відомих археологічних джерел і їх порівняння з писемними.

Для досягнення мети вирішені такі **дослідницькі завдання**:

- систематизувати та проаналізувати писемні та історіографічні джерела з історії міст Волині другої половини XIV – першої половини XVII ст.;
- з'ясувати ступінь вивчення археологічних пам'яток, систематизації різних категорій археологічних об'єктів та речових знахідок з території міст Волині другої половини XIV – першої половини XVII ст.;
- визначити час і причини формування міських поселень як урбаністичних осередків, з'ясувати їх ознаки, типологію та окреслити періоди розвитку;
- проаналізувати територіально-планувальний розвиток міських поселень у другій половині XIV – першій половині XVII ст.;
- описати особливості домобудівництва, конструкцій житлових, господарських і ремісничих споруд;
- охарактеризувати поховальні комплекси середньовічних міст;
- надати характеристику речових комплексів.

Об'єктом дослідження визначено археологічні пам'ятки другої половини XIV – першої половини XVII ст., розташовані на території міст Луцького повіту Волинського воєводства, що розглядаються як комплексне культурно-хронологічне явище.

Предметом дослідження виступає комплекс відомих на сьогодні археологічних залишків матеріальної культури міського населення другої половини XIV – першої половини XVII ст. з території міст Луцького повіту.

Територіальні межі дисертаційного дослідження визначаються кордонами Луцького повіту Волинського воєводства другої половини XIV – першої половини XVII ст., яке межувало на півночі з Пінським повітом Берестейського воєводства, на заході – з Володимирським повітом Волинського воєводства, на південному заході – з Белзьким воєводством, на півдні – з

Кременецьким повітом Волинського воєводства, на сході – з Житомирським та Овруцьким повітами Київського воєводства (рис. 1). В сучасному адміністративному поділі це територія східної частини Волинської, південна та центральна частини Рівненської та західна частина Житомирської областей.

Географічні межі дослідження, на підставі геоморфологічного районування, охоплюють Волинську височину разом з Волинським та Малим Поліссям. Центральною є Волинська височина, яка простягається зі сходу на захід, від р. Корчик до р. Стир. На північ від неї розташоване Волинське Полісся, а на південь – Мале Полісся, яке з півдня обмежене Гологірсько-Кременецькою грядою.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від другої половини XIV до першої половини XVII ст. – від часу входження Волині до Великого князівства Литовського, що дало поштовх до заснування нових міських поселень та відбудови і зміцнення міських осередків, відомих в галицько-волинський період. Верхня хронологічна межа зумовлена початком Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Цей період був часом спустошення та обезлюднення значної території Волині, яка виявилася в епіцентрі військових дій [Яковенко, 2009, с. 337–343; Ворончук, 2012, с. 455–456]. За згубністю впливу на демографічний стан Волинського воєводства М. Ф. Владимирський-Буданов порівнював період 1648–1654 рр. із наслідками татарської навали на давньоруські землі [Владимирський-Буданов, 1889, с. 79–116]. Свідчення руйнації і знищення міст Луцького повіту можна прослідкувати завдяки культурним нашаруванням та об'єктам XV–XVII ст., зафіксованим під час археологічних робіт [Чекурков, 2008, с. 280–285; Чекурков, 2009, с. 234–235; Чекурков, 2009, с. 421–424; Чекурков, 2010, с. 251–257; Чекурков, 2010, с. 311–314; Чекурков, 2011, с. 104–108; Чекурков, 2012, с. 319–325; Чекурков, 2012, с. 5–12; Чекурков, 2015, с. 319–332].

Джерельну базу дисертації складають матеріали археологічних досліджень (з території Волинської, Рівненської та Тернопільської областей), свідчення письмових джерел, а також етнографічні дані, використані для

ретроспективного аналізу особливостей матеріальної культури, побуту населення волинських міст другої половини XIV – першої половини XVII ст. Для послідовного та всебічного розгляду питань історико-культурного розвитку використано матеріали, здобуті під час розкопок пам'яток пізнього середньовіччя на суміжних територіях, а також музейні та фондові колекції.

У процесі написання дисертації опрацьовано матеріали розвідок і розкопок, проведених на таких територіях: Кременця в 1973–1975 рр. (під керівництвом Є. М. Пламєницької), Дорогобужа в 1970–1990 рр., Степаня в 1981, 2012 рр., Острога в 2004, 2005, 2008 рр., Дубна в 2005–2007, 2009 рр., Корця в 2005, 2008 рр., Рівного в 2007–2010 рр. (під керівництвом Б. А. Прищепи), Луцька в 1990–1992 рр., 1996–1998 рр. (під керівництвом С. В. Терського та інших науковців).

Методологічна та методична основа роботи зумовлені предметом дослідження, його метою і завданнями. Базовими стали загальнонаукові принципи пізнання історичної дійсності: принцип історизму, який передбачає розгляд явищ у їх розвитку і взаємозв'язку з іншими; принцип всебічності, спрямований на аналіз об'єкта дослідження в контексті його внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків; принцип багатофакторності, що передбачає розгляд усіх причин, котрі вплинули на сам процес; принцип наукової об'єктивності – необхідність розглядати кожне явище в різних проявах, у сукупності як позитивних, так і негативних рис. З метою характеристики різних аспектів територіально-планувального розвитку міських поселень використано картографічний і порівняльно-географічний методи. Вивчення головних рис матеріальної культури та побуту мешканців міст Луцького повіту Волинського воєводства у литовсько-польську добу здійснено на підставі аналогій, історико-порівняльного, а також формально-статистичного методів.

Наукова новизна полягає у тому, що в роботі:

- вперше предметно окреслено сучасний стан джерельної бази, простежено історію накопичення знань про волинські міста та виділено періоди їх наукових досліджень;

- розглянуто причини становлення і виділено хронологічні періоди формування міських осередків;
- уточнено структуру та з'ясовано елементи планування міст;
- досліджено на основі археологічного матеріалу розміри освоєних у другій половині XIV – першій половині XVII ст. міських територій;
- систематизовано відомості про житлові, господарські, ремісничі споруди;
- проаналізовано поховальні пам'ятки, розташовані на територіях Острога та Рівного;
- на основі аналізу речових комплексів охарактеризовано розвиток ремесел і торгівлі в містах;
- введено до наукового обігу матеріали розвідок та розкопок з території сучасних міст: Дубна, Корця, Острога, Рівного і Степаня.

Практична цінність дисертації. Результати дослідження можна використати для написання узагальнюючих праць з історії та археології волинських міст, укладання археологічної мапи і каталогу пам'яток, підготовки навчальних посібників і курсів лекцій з археології та історії України XIV–XVII ст. у вищих навчальних закладах. Низка положень і висновків становить інтерес для вивчення матеріальної культури, історії, етнографії, декоративно-прикладного мистецтва регіону литовсько-польського періоду.

Особистий внесок здобувача полягає у вивченні особливостей розвитку міст і залишків матеріальної культури населення під час безпосередньої участі в археологічних експедиціях Рівненської філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ під керівництвом Б. А. Прищепи на територіях міст: Дубна (протягом 2005–2007, 2009 рр.), Корця (2005, 2008 рр.), Острога (2004, 2005, 2008 рр.) та Рівного (протягом 2007–2010 рр.).

Автор систематизував та проаналізував матеріали колекцій XIV–XVII ст. з розкопок Дубна, Кременця (за результатами робіт Є. М. Пламєницької), Корця, Острога, Рівного, Степаня, які передав для зберігання у фонди Дубенського державного історико-культурного заповідника, Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника, Корецького районного

історичного музею, Рівненського обласного краєзнавчого музею, Острозького державного історико-культурного заповідника. Автор доповнив і систематизував типологію керамічних виробів, розробив типологію клейм на гончарному посуді, охарактеризував житлову та господарську забудову, провів порівняльний аналіз поховальних пам'яток литовсько-польської доби, що висвітлено у наукових публікаціях.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження було виголошено у доповідях і повідомленнях на міжнародних, всеукраїнських наукових конференціях: Дубно (2007, 2008 рр.), Житомир (2010 р.), Київ (2011, 2012, 2016 рр.), Кишинів (2017 р.), Луцьк (2009, 2015, 2016 рр.), Люблін (2017 р.), Мінськ (2015 р.), Острог (2006, 2011, 2012, 2015, 2016 рр.), Плешава (2006, 2016 рр.), Рівне (2008–2011 рр.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації відображені у 38 публікаціях (17 – у співавторстві), із яких 10 – у фахових виданнях, затверджених ДАК України, та 3 – в іноземних виданнях. У статтях, написаних у співавторстві із Б. А. Прищепою, автор опрацював матеріали литовсько-польської доби і виконав ілюстрації, а у співавторстві з О. П. Войтюком проаналізував знахідки, виконав текстову частину та ілюстрації. У співавторстві з О. А. Бондарчуком, О. Л. Позіховським, О. М. Романчуком, Ю. П. Терлецьким, В. В. Ткачем автор ввів до наукового обігу дані про результати досліджень Дубна, Корця, Рівного, Острога, при цьому йому належить аналіз не менше 50 % обсягу знахідок литовсько-польської доби.

Структура роботи. Дисертація складається із анотації (10 стор.), вступу, трьох розділів, висновків (загалом 173 стор.), списку використаних джерел та літератури (37 позицій архівних матеріалів, 19 позицій опублікованих джерел, 478 позицій літератури), переліку умовних скорочень (2 стор.), 12 додатків (1 таблиці, опису житлових і господарських споруд, поховань, характеристик речового матеріалу, 112 с. ілюстрацій). Загальний обсяг роботи – 379 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Для ґрунтового вивчення історії та археології міст другої половини XIV – першої половини XVII ст. зазвичай використовують комплексний аналіз всіх категорій джерел – археологічних, зображальних, писемних, даних нумізматики, сфрагістики, етнографії тощо.

1.1. Писемні джерела

Свідчення про середньовічну історію волинських міст другої половини XIV – першої половини XVII ст. представлені у писемних джерелах. Найбільш давніми з них залишаються літописи. Всі вони збереглися тільки в пізніших списках або у складі більш пізніх зводів [Беляєва, 1982, с. 16].

Характеризуючи події кінця XIV – початку XVI ст., дослідники доволі часто зверталися до літописів Великого князівства Литовського і Руського. В історіографії вони набули різних назв, кожна з яких не завжди і не до кінця відображала їхню сутність: західноруські, білорусько-литовські, старобілоруські літописи [Полное, 1968].

Особливо важливим документом історико-географічного характеру є «Список русских городов, дальних и ближних» (далі «Список»), розміщений у Новгородському I та IV, Єрмолинському та Воскресенському літописах, у збірнику Новгородського Софійського собору 1602 р., зводі 1518 р. (Уварівському та Псковському літописах) [Беляєва, 1982, с. 18]. У «Списку» перелічено міста волоські та болгарські, волинські, подільські, київські, литовські, смоленські, рязанські, замиські та подано короткі поясненнями про кількість стін та окремі монументальні споруди [Тихомиров, 1979, с. 84, 88]. Попри всі неточності й анахронізми, «Список» є важливим джерелом для визначення кордонів різних адміністративно-політичних утворень кінця XIV – початку XV ст.

Різні повідомлення про події середини XIII–XIV ст. вміщено у «Хроніці Литовській та Жмойтській», створеній у середині XVIII ст. За своїм обсягом це джерело значно перевищує всі інші відомі західноруські літописи, що висвітлюють історію Литовсько-Руської держави. В ній викладено події від легендарних часів приходу Палемона до Литви із Риму – і до 1588 р. Укладач твору використав у праці рукописний варіант Хроніки М. Стрийковського, хроніки М. Бельського та О. Гваньїні, Синопис, різні актові матеріали, народні легенди, а також невідомі до сьогодні джерела [Полное, 1968].

Безперечно, важливе джерелознавче значення має актовий матеріал. Проте грамот XIV ст. стосовно Волинського князівства відомо небагато. З XV ст. їх кількість збільшилась, але певна частина із них відома лише за пізнішими копіями й вимагає обережного підходу. Грамоти фіксують політичну ситуацію у певний проміжок часу, зростання феодалного та церковного землеволодіння, межі міст, повинності міщан, розвиток магдебурзького права тощо. В цьому контексті відзначимо публікацію жалуваних грамот Великих князів Литовських за період від 1390 р. до 1569 р., які зібрали та підготували до друку В. Антонович та К. Козловський, а також зібрання документів XIV – першої половини XV ст., опублікованих В. Розовим у 1928 р. [Розов, 1928]. Згадаємо також про два видання Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, в яких зібрано українські грамоти XIV та XV ст. [Українські, 1965; Грамоти, 1974]. Незважаючи на стислість цих повідомлень, вони доповнюють відомості про соціально-політичне життя регіону, етнічний склад населення, а також характеристику оборонних споруд (описи замків), землеволодіння (жалувані та підтверджуючі грамоти), торговельні відносини.

Важливим джерелом для проведення історико-географічних реконструкцій території України першої третини XV ст. є так званий «Список міст Свидригайла», який містить перелік «замків і земель», що підпорядковувалися великому князю литовському Свидригайлу. Незважаючи на те, що не всі згадані в «Списку» пункти піддаються ідентифікації, документ дає можливість хоча б у загальних рисах реконструювати систему міських поселень Волині й

охарактеризувати тогочасні урбанізаційні процеси [Danilowicz, 1860, s. 330, 331].

Для дослідження елементів міської забудови, розташування будинків і використання земельних ділянок на території волинських міст у другій половині XVI – першій половині XVII ст. було залучено описи актових книг, зібрані й опубліковані В. Б. Атаманенком та М. П. Ковальським [Атаманенко, 2009, с. 84–95; Атаманенко, 2009, с. 32–48; Атаманенко, 2010, с. 25–34; Атаманенко, 2011, с. 29–45; Атаманенко, 2012, с. 250–257; Ковальський, 1975, с. 113–137; Ковальський, 1991, с. 147–148; Ковальський, 1992, с. 92–98; Ковальський, 1993, с. 65–74; Ковальський, 2008, с. 193–195; Описи, 2004].

Відомості про структурні частини середньовічних міст середини XVI ст. присутні у збірках Литовської метрики [Литовська, 2005].

Значну роль у висвітленні історії Волині відіграють свідчення іноземних мандрівників, дипломатів, які або самі відвідували регіон, або записували повідомлення від осіб, що побували у волинських містах (А. Контаріні, Е. Лясоти, Б. Папроцького, Н. Ганновера). Так, найдавнішим із них є опис подорожі посла Венеційської Республіки А. Контаріні 1473 р. [Романовський, 2014, с. 15]. Сюди ж слід віднести відомості, приведені у хроніках О. Гваньїні. Автор у другій половині XVI ст. знаходився на військовій службі Польської Корони, побував у багатьох містах Центральної України, в тому числі на Волині, залишивши їх короткий опис [Z kroniki, 1860, s. 208]. Події, пов'язані з татарським нападом на волинські міста у березні 1577 р., відображені в описі Б. Папроцького [Paproski, 1858]. Сюди ж слід віднести відомості, приведені у хроніках Н. Ганновера про події часів козацько-польської війни [Еврейские, 1997].

Також заслуговує на увагу велика кількість використаних у дисертації джерел, більшість із яких уперше вводиться до наукового обігу. Незначну частину було опубліковано у таких серійних виданнях кінця XIX – початку XXI ст., як: «Архив Юго-Западной России», «Волынские губернские ведомости», «Волынские епархиальные ведомости», «Временник общества

истории и древностей российских», «Труды Общества исследователей Волыни», «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», «Чтения в обществе истории и древностей российских».

Наведений огляд писемних джерел ще раз засвідчує, як мало ми маємо інформації про історичний розвиток волинських міст другої половини XIV–XVII ст. Лаконізм, політична заангажованість літописних та інших матеріалів заважає об'єктивному аналізу соціального та економічного життя регіону. Навіть з урахуванням свідчень руських та іноземних авторів знаходимо лише поодинокі повідомлення про ремесло, торгівлю та сільське господарство.

Окремо згадаємо про етнографічні джерела, що дозволяють із більшою вірогідністю інтерпретувати виявлені під час археологічних розкопок об'єкти, індивідуальні знахідки тощо. У цьому контексті відзначимо дисертацію та монографію А. Г. Данилюка, в яких, на основі багаторічних етнографічних досліджень, охарактеризовано особливості житлово-господарського будівництва Волинського Полісся [Данилюк, 1998; Данилюк, 2002]. Окремі аспекти топографічного розташування, типи поселень, закономірності забудови, будівельні техніки та конструктивні прийоми зведення житлових та побутово-господарських будівель населення України досліджували Є. Е. Бломквіст та О. Шарко [Шарко, 1901, с. 119–131; Бломквист, 1965, с. 5–458].

Досить цікаві дані стосовно сільського господарства, металургійного та гончарного виробництва, деревообробного та каменерізного ремесел подано у монографічному дослідженні «Полесьє. Матеріальна культура» [Кузышин, 1988, с. 104–137; Лашук, 1988, с. 210–217; Терехин, 1988, с. 229–233].

Проте варто зауважити, що стан наративного фонду вимагає залучення нових джерел, і перш за все – археологічних, що дозволить з'ясувати особливості становлення соціально-економічного та культурного розвитку волинських міст другої половини XIV – першої половини XVII ст. Зважаючи на тему дисертаційного дослідження, аналіз цієї категорії джерел буде здійснено у наступних розділах.

1.2. Історіографія

Проблеми історичного, культурного, економічного розвитку волинських міст в епоху пізнього середньовіччя і раннього нового часу досліджується вже понад 170 років. Останнім часом спостерігається підвищення уваги науковців до вивчення історії міст України другої половини XIV – першої половини XVII ст. Це стосується й історії міст Волині.

З огляду на тему дослідження, у цій роботі проаналізовано праці вчених, присвячені різним аспектам історичного розвитку міських поселень. Загалом їх можна поділити на чотири хронологічні періоди: *дореволюційний (до 1917 р.), міжвоєнний (20–30-ті рр. XX ст.), післявоєнний (50–80-ті рр. XX ст.) і період незалежної України (з 1991 р.)*.

Дореволюційний період (до 1917 р.). У цей час історією Волині почали займатися українські, російські та польські дослідники.

Напрямки тогочасних досліджень були обумовлені державною політикою і значною мірою спрямовувались на доведення одвічної приналежності цієї території до єдиного з Росією православного історико-культурного простору.

Одним із найвідоміших та найвизначніших дослідників історії міст та міських центрів Волині був Я. Перлштейн, який, аналізуючи історію окремих поселенських агломерацій, описав стан і вигляд оборонних та культових споруд Острога [Перлштейн, 1847, с. 137–142], Луцька [Перлштейн, 1851, с. 30–45] і Кременця [Перлштейн, 1856, с. 12].

Важливий науковий доробок у той період створили Х. Корнаковський, В. І. Пероговський та А. Д. Сендульський. Серед них Х. Корнаковський детально проаналізував джерела, пов'язані з історичними подіями, господарським життям, побутом та населеними пунктами Волинського воєводства, які у литовсько-польську добу були містами [Корнаковский, 1862; Корнаковский, 1863; Корнаковский, 1864; Корнаковский, 1866; Корнаковский, 1868].

Окремо слід відзначити науковий доробок В. І. Пероговського, який, використовуючи значну кількість писемних джерел (привілеї, інвентарі, листи), вивчав історію найбільших адміністративних центрів Волині: Дубна [Пероговський, 1866], Старокостянтинова [Пероговський, 1867], Корця [Пероговський, 1876], Ізяслава [Пероговський, 1868] та Рівного [Пероговський, 1880]. У наукових роботах дослідник ґрунтовно аналізував умови надання містам магдебурзького права, функціонування культових споруд, монастирських комплексів тощо.

Священик А. Д. Сендульський вперше зробив нарис історії волинських міст з часів їх виникнення і до закріплення у складі Російської імперії. Дослідник користувався літописними повідомленнями, документальними відомостями XV–XVII ст., у яких згадується кількість поселень у володіннях князів Острозьких. Особливу увагу він звертав на розвиток міських поселень у період проведення торгів і ярмарок та на структуру міст, які мали залишки оборонних ровів і валів [Сендульський, 1872, с. 811–822; Сендульський, 1874, с. 417–428; Сендульський, 1878, с. 564–585; Сендульський, 1879, с. 167–180; Сендульський, 1880, с. 927–936; Сендульський, 1882, с. 1–13].

Краєзнавець М. І. Теодорович узагальнив відомості про історію релігійних осередків Волинської губернії. У зв'язку із цим він подав короткий виклад подій з минулого волинських міст і належних до них населених пунктів [Теодорович, 1888; Теодорович, 1889].

Різні аспекти розвитку волинських міст розглянуто у працях В. Б. Антоновича [Антонович, 1869, с. 1–94; Антонович, 1901, с. 36–13; Антонович, 1904, с. 311–383], М. Ф. Владимирського-Буданова [Владимирский-Буданов, 1903, с. 1–308], О. С. Грушевського [Грушевский, 1918; Грушевский, 1925, с. 1–9; Грушевский, 1927, с. 1–12]. Не оминув увагою міську проблематику і М. С. Грушевський, який, використавши матеріали писемних джерел, визначив рівень розвитку ремесел, сільського господарства, торгівлі, особливості взаємодії різних етнічних груп, дослідив культуру і побут мешканців волинських міст від часів інкорпорації українських земель до складу

Великого князівства Литовського і Речі Посполитої до 20-х рр. XVII ст. – часів Козаччини [Грушевський, 1993; Грушевський, 1995].

Окремі розвідки та дослідження історії міст та фортифікаційних споруд Волинської землі провели В. Б. Антонович та О. А. Фотинський – члени Волинського церковно-археологічного товариства, а пізніше – Товариства дослідників Волині.

Відвідавши Дубно та Дорогобуж, О. А. Фотинський зробив замітки з історії церков і монастирів, зауважив існування у минулому замків та залишив відомості про стан і вигляд оборонних споруд. Вони були опубліковані на сторінках «Киевской старины» і «Общества исследователей Волыни» у 1900, 1902 рр. [Фотинський, 1900, с. 198–199; Фотинський, 1902, с. 33–91].

У 1901 р. світ побачило видання В. Б. Антоновича «Археологічна карта Волинської губернії», в якому автор зібрав короткі дані про оборонні споруди і випадкові знахідки археологічних предметів на Волині [Антонович, 1901, с. 36–133]. Також дослідник присвятив ряд статей історії волинських міст та виникненню шляхетних родів на Волині [Антонович, 1869, с. 1–94; Антонович, 1904, с. 311–383].

Характеризуючи роботи польських науковців XIX – початку XX ст., треба згадати оглядові статті з історії міст Волині, розміщені у працях М. Балінського і Т. Ліпінського [Balinski, Lipinski, 1845, s. 547–1431], Яна з Чарнкова і Я. Длугоша [Joannis, 1872; Dhigosz, 1867–1869], а також у багатотомному географічному словнику Польського Королівства [Słownik, 1880–1902]. Важливі думки щодо формування у XV ст. земельних латифундій на Волині висловлено у роботі О. Галецького [Halecki, 1915]. Врешті, особлива заслуга у вивченні волинських міст серед тогочасних польських істориків належить О. Яблоновському, який, на основі ним же введених у науковий обіг поборових реєстрів, намагався описати кількість і демографію волинських міст станом на 70–80-ті роки XVI ст. [Jablonowski, 1877, s. V–CIX; Jablonowski, 1889, s. 1–128]. Тут також варто згадати і публікацію С. Кардашевича про історію Острога, надруковану у Кракові 1913 р. [Kardaszewicz, 1913, s. 105–108].

На підставі аналізу публікацій дореволюційного періоду можна зробити такі висновки: з першої половини XIX ст. дослідники почали друкувати ґрунтовні видання документальних джерел, проводили натурні обстеження міст та оборонних споруд, складали топографічні карти і плани, збирали різноманітні етнографічні та археологічні матеріали, що дозволило на науковому рівні проводити дослідження історії міських поселень на території Волині.

Міжвоєнний період (20–30-ті рр. XX ст.) відзначається посиленням інтересу до історії міст Волині з боку польських дослідників. Це було обумовлено відродженням Польської держави, для ідеологів якої Волинь бачилась її невід’ємною складовою. Однак високий професіоналізм та глибокі знання більшості польських вчених не дозволили їм зневажливо ставитися до культури корінного українського населення краю, а навпаки, спонукали глибоко її вивчати, враховуючи регіональні та хронологічні особливості розвитку Волині. У цей період дослідження, публікації, які стосувалися історії становлення, розбудови волинських міст, часу будівництва замкових укріплень та історії інших пам’яток архітектури, написали С. Кардашевич [Kardaszewicz, 1913], О. Прусевич [Prusiewicz, 1922], М. Орлович, П. Богдзевич [Bochdziewicz, 1973, s. 137–159]. Історично-архітектурну характеристику будівлям Дубенського замку дав польський історик мистецтва Р. Афтаназі. Дослідник навів свідчення про перебудову замку князів Острозьких на просторий палац князів Любомирських [Aftanazy, 1994, s. 108].

У 1926 р. Польське Товариство краєзнавців видало у Кременці збірник наукових праць (за редакцією М. Возньовського), присвячений історії міста, де надавалась інформація про його розташування, стратиграфію, характеристика території, природи та місцевості. В окремій статті розглядалась антропологічна характеристика мешканців, було описано цивільні об’єкти, деталі зведення Кременецького замку і забудови міста у формі хреста, характеризувалися не лише замкові, але й міські оборонні споруди [Krzemieniec, 1926].

У 1929 р. відомий польський географ і краєзнавець М. Орлович опублікував науково-популярне видання [Orłowicz, 1929, s. 283–292], в якому детально описав історію волинських міст, окремо зупиняючись на культових спорудах і цвинтарях.

Особливу увагу слід звернути на працю О. І. Барановича. На основі подимного реєстру 1629 р. учений реконструював залюднення Волинського воєводства напередодні Хмельниччини. Важливе значення має розміщена у роботі карта Волинського воєводства, на якій ретельно локалізовані населені пункти регіону [Баранович, 1930].

У 1930-х рр. вийшла праця Й. Савелюка, присвячена Кременцю, в якій охарактеризовано споруди замку, оборонні та культові об'єкти литовсько-польської доби [Савелюк, 1934; Савелюк, 1935].

З 1930 р. у Рівному починає виходити «Rocznik Wołyński», окремі статті в якому були присвячені минулому Волинського краю. Серед них варто виділити роботу К. Левицького, де автор розглядає роль князів Острозьких у розбудові Дубенського замку для відсічі татарських нападів [Lewicki, 1938, s. 7].

Окремо необхідно відзначити працю Я. Фіцке «Bogaty zbior kafli», видану в 1937 р. Вона присвячена археологічним матеріалам литовсько-польського періоду, які були зібрані в ході земляних робіт на територіях волинських міст [Andrzej, 2009, s. 202–203].

Підсумовуючи розгляд праць міжвоєнного періоду, зазначимо: як і раніше, вчені продовжують вивчати становлення і розвиток волинських міст, будівництво замкових укріплень та інших пам'яток архітектури. Крім того, у цей час з'явилася перша публікація, присвячена матеріалам XV–XVIII ст., які були знайдені у процесі археологічних розкопок.

У післявоєнний період (50–80-ті рр. XX ст.) українська історіографія потрапила під повний партійно-державний контроль, що негативно позначилося на вивченні литовсько-польського періоду. В наукових дослідженнях єдино правильним визнавався принцип комуністичної партійності, коли історія суспільства розглядалася перш за все крізь призму

боротьби класів. Через заідеологізованість радянської історичної науки звужувалась тематика досліджень, замовчувалися події і факти з історії Великого князівства Литовського і Польського королівства, що не вписувалися в офіційну схему історичного розвитку, домінувало негативне ставлення до наукового доробку багатьох українських істориків XIX – початку XX ст. і представників української історичної науки в діаспорі.

У цей час вітчизняна історіографія вивчала тільки окремі аспекти: соціально-економічний розвиток, класову боротьбу, конфесійні відносини. Питанню виникнення і розвитку волинських міст у литовсько-польську добу відводилося значно менше уваги, хоча кількість праць із міської проблематики загалом зростає. Треба згадати цікаву статтю О. І. Барановича, присвячену заснуванню і становленню Старокостянтинова [Баранович, 1951] – це була чи не єдина ґрунтовна робота про заснування волинського міста. Ряд проблем, пов'язаних із устроєм міст, які отримали маґдебурзьке право, знайшли відображення у публікації В. Д. Отамановського [Отамановский, 1958].

Важливий внесок у вивчення матеріальної культури пізнього середньовіччя та раннього нового часу у післявоєнний період зробили публікації: археолога М. П. Кучери, який виявив та проаналізував матеріали післямонгольського часу [Кучера, 1969, с. 174–181], архітектора О. М. Годованюк, яка описала колекції острозьких кахлів [Годованюк, 1972, с. 93–96], етнографа Ю. П. Лашука – проаналізував збірку керамічних матеріалів XIV–XVII ст. з Волині [Лашук, 1971, с. 200–203], науковця Г. М. Шовкопляс – розглянула середньовічні матеріали з Києва [Шовкопляс, 1974, с. 81–85; Шовкопляс, 1975, с. 104–114], археологів С. О. Беляєвої, яка зібрала і проаналізувала колекції керамічних виробів литовсько-польської доби з Києва [Беляєва, 1979, с. 36–45], та Р. О. Юри – представив знахідки козацької доби з о. Хортиця і Студеницької фортеці [Юра, 1971, с. 245–249; Юра, 1972, с. 303–307].

Допоміжне значення для розкриття теми дисертації мають окремі томи видань «Історія міст і сіл Української РСР» [Волинська, 1970; Житомирська,

1973; Ровенська, 1973; Тернопільська, 1973] та «Історія Української РСР» [Історія, 1979].

Незважаючи на позитивні процеси у вітчизняній історіографії одночасно відбувалися події, які гальмували розвиток історичної науки. Так, після виходу в світ збірника «Середні віки на Україні» у 1971 та 1973 рр. [Середні, 1971; Середні, 1973] наступне видання було заборонене в рамках ідеологічної кампанії «боротьби з буржуазним націоналізмом» та чистки в академічних інституціях в 1972–1973 рр. [Ткачук, 2011, с. 152–157].

Істотні зміни відбулися лише під час перебудови (1985–1991 рр.). У 1980–1990-х рр. побачили світ джерелознавчі дослідження М. П. Ковальського з історії України XVI – першої половини XVII ст., в яких науковець проаналізував історію Острога та Острожчини в контексті XVI–XVII ст. [Ковальський, 1983; Ковальський, 1992].

Низку праць про розвиток українських міст першої половини XVI ст., на основі студій над Литовською метрикою, опублікувала у 80-х рр. історик С. В. Абросимова [Абросимова, 1986; Абросимова, 1988; Абросимова, 1989].

Серед пріоритетних питань вивчення матеріальної культури XV–XVIII ст., які привертають увагу археологів, найбільш цікавими стають матеріали із Суботова, Новгород-Сіверського, Чернігова та Черкас, зібрані й опубліковані С. О. Беляєвою і Л. І. Виногородською [Беляєва, 1982, с. 75; Беляєва, 1986, с. 47–57; Виногородська, 1985, с. 65–74; Виногородська 1989, с. 98–99].

У 1989 р. вийшла монографія П. М. Саса, де науковець описує міста України кінця XV – середини XVI ст. [Сас, 1989]. Коло питань, які розглянув автор, досить широке: загальна кількість міст, їх соціальна й етнічна структура, економічний розвиток (ремесла, промисли, торгівля), правове становище й управління в містах. Для нашого дослідження особливо важливий перший розділ цієї праці, в якому йдеться про кількість волинських міст наприкінці XV ст., та останній, де розглядається проблема управління у великих населених пунктах.

Період незалежної України (з 1991 р.) позначений активним зацікавленням проблемами становлення і розвитку українських міст. Ціла плеяда українських істориків виявила інтерес до урбаністичної тематики XV–XVII ст.

Варто відзначити монографію дослідника А. Є. Заяця про розвиток міських поселень на Волині в XVI – першій половині XVII ст.: зазначений матеріал важливий не лише для вивчення урбанізаційного процесу в Україні, але й на сусідніх територіях [Заяць, 2003].

Ряд питань, пов'язаних з історією волинських міст (Володимира-Волинського, Кременця, Луцька, Старокостянтинова), розглянув острозький історик В. Б. Атаманенко. Його статті присвячені класифікації міст, проблемам демографії, аналізу інвентарних описів та описово-статистичних джерел з історії Волині XVI – першої половини XVII ст. [Атаманенко, 1994; Атаманенко, 1995; Атаманенко, 2007; Атаманенко, 2008; Атаманенко, 2010; Атаманенко, 2012]. Історичну топографію Острога литовсько-польського періоду вивчав краєзнавець Т. Т. Вихованець [Вихованець, 2008]. Монографія історика П. О. Троневича присвячена середньовічному Луцькому замку [Троневич, 2003].

Вагомий внесок у з'ясування історичних умов заснування Луцька, еволюції його історико-архітектурної забудови з часу виникнення до кінця XVIII ст., її зв'язку із соціально-економічним і культурним розвитком міста, зробила О. М. Жук у кандидатській роботі «Історична топографія Луцька X–XVIII ст.» [Жук, 2000]. Її перу також належать статті, присвячені демографії, історичній топографії та культовим спорудам середньовічного Луцька [Жук, 1998; 2010–2012].

Варто згадати монографії С. В. Терського, що описують міста Володимир і Лучеськ. Учений, на підставі фактологічного аналізу, відтворив цілісну картину історії волинського краю в X–XV ст.: державний устрій, топографію середньовічних міст з їх духовною та матеріальною культурами [Терський, 2006; Терський, 2010].

Історична топографія давнього Володимира Х–XVIII ст. стала об'єктом дисертаційних пошуків В. В. Петрович. Проаналізувавши матеріали, дослідниця визначила основні періоди розвитку міста, охарактеризувала оборонні укріплення, окремі соціально-топографічні частини міста і пам'яток культової архітектури, з'ясувала окремі питання історичної демографії [Петрович, 2003; Петрович, 2010].

Обов'язкової згадки вимагає колективна праця М. М. Кучинка, Г. В. Охріменка та В. В. Петрович, присвячена історії Володимира-Волинського, від найдавніших часів до середини ХХ ст. [Кучинко, 2004].

На особливу увагу заслуговують публікації рівненського архітектора П. А. Ричкова, в яких проаналізовано питання середньовічної топографії та забудови волинських міст у XVI–XVII ст. – Володимира-Волинського [Ричков, 2009], Дубна [Ричков, 2012], Луцька [Ричков, 2009], Острога [Ричков, 2010], Рівного [Ричков, 2008], Старокостянтинова [Ричков, 1997].

Помітний внесок у дослідження матеріальної культури волинських міст литовсько-польського періоду зробили археологи: Л. І. Виногородська [Виногородська, 1997, с. 69–73; Виногородська, 2002, с. 105–108], В. Д. Гупало [Гупало, 2000, с. 37–38; Гупало, 2007, с. 315–336], Б. А. Прищепа [Прищепа, 2005, с. 262–267; Прищепа, 2006, с. 4–9; Прищепа, 2006, с. 315–318; Прищепа, 2006, с. 311–315; Прищепа, 2006, с. 318–320; Прищепа, 2007, с. 125–133; Прищепа, 2009, с. 285–290; Прищепа, 2010, с. 338–341; Прищепа, 2010, с. 341–343; Прищепа, 2011, с. 271–272], І. К. Свєшніков [Свєшніков, 1993; Swiesznikow, 1996, s. 297–303], В. С. Терський [Терський, 2006; Терський, 2010], В. С. Чекурков [Чекурков, 2008, с. 55–62; Чекурков, 2008, с. 280–283; Чекурков, 2009, с. 234–235; Чекурков, 2009, с. 421–424; Чекурков, 2010, с. 251–257; Чекурков, 2011, с. 104–108; Чекурков, 2010, с. 311–314; Чекурков, 2011, с. 114–121; Чекурков, 2012, с. 555–563; Чекурков, 2012, с. 5–12; Чекурков, 2012, с. 319–325; Чекурков, 2015, с. 319–332; Чекурков, 2015, с. 130–135].

Загалом українська історіографія в період незалежної України представлена науковими роботами, які ґрунтовно розкривають різні аспекти

історії міст, демографії, урбанізаційних процесів у добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Проте внаслідок низки причин вони були обмежені хронологічними, тематичними чи регіональними рамками досліджень, за винятком поодиноких праць, присвячених Володимир-Волинському і Луцьку. Таким чином, проблематика становлення і розвитку міських поселень на Волині в досліджуваному нами періоді залишається актуальною.

1.3. Історія археологічних досліджень волинських міст

Археологічне вивчення волинських міст триває понад 160 років. Відповідно, від часу започаткування перших розкопок до сьогодення археологічні дослідження міських поселень умовно поділено на чотири хронологічні періоди: *дореволюційний (до 1917 р.), міжвоєнний (20–30-ті рр. XX ст.), післявоєнний (1946–1990 рр.) і період незалежної України (з 1991 р.).*

Дореволюційний період (до 1917 р.). У цей час науковці почали виявляти інтерес до археологічних та архітектурних пам'яток: вивчати плани, малюнки міст і замків, займалися фіксацією одиничних монет і скарбів, збирати окремі речі. Археологічні дослідження велися на території некрополів та культових споруд доби пізнього середньовіччя та раннього нового часу.

Приміром, у 1852 р. на території Верхнього замку у Луцьку, неподалік церкви Івана Богослова, досліджено вцілілу гробницю луцького єпископа Кирила Терлецького. Інформація про роботи не збереглась, відомо лише, що розкопками керував київський дослідник П. П. Потапов [Труди, 1878, с. 163; Терський, 2010, с. 23]. У 1855–1856 рр. на руїнах цього храму працювала експедиція Київської комісії з вивчення давніх актів, під керівництвом професора М. Д. Іванішева. Метою її пошуків була, насамперед, гробниця князя Любарта Гедиміновича, яка згадувалась у документах кінця XVI ст., та інших «змерлих господарей християнських, великих князей русских» [Левицький, 1903, с. 70–90]. Наступного року роботи в Луцьку продовжив науковець Я. Я. Волошинський, який під час обстеження залишків князівської церкви

дослідив поховання у цегляній камері, перекрите кам'яною плитою. На жаль, жодних даних про час побудови споруди, її план та інші особливості дослідники не задокументували, що суттєво знецінило результати цих розкопок [Терський, 2010, с. 23].

У 1901 р. археологічні розвідки на території Дорогобужа провів дослідник О. А. Фотинський, який описав церкву Успіння Пресвятої Богородиці XVII–XVIII ст., а також ідентифікував зібрані на території та околицях села знахідки литовської доби [Фотинський, 1902, с. 33–91].

До останніх археологічних досліджень цього періоду належать роботи, які провели у 1913 р. члени Братства ім. князів Острозьких на дитинці в Острозі. У процесі розкопок було зібрано знахідки XV–XVIII ст., які поповнили фонди місцевого музею [Терський, 2010, с. 45].

У підсумку варто зазначити, що в дореволюційний період розвиток археології на Волині характеризується науковим зацікавленням окремими випадковими знахідками. До наукового обігу введено в основному предмети музейної вартості, кількість же опублікованих джерел ще надто мала та має більш фактографічний, описовий, ніж науковий характер.

Міжвоєнний період (20–30-ті рр. XX ст.). У міжвоєнний період основна частина території Волині потрапила до складу Польської держави. Завдяки законодавству, яке почало діяти на нових територіях, було відновлено археологічні дослідження та регулярні спостереження за земляними роботами в ареалах давніх міст. Організацію і нагляд здійснювала Державна служба охорони пам'яток археології [Терський, 2010, с. 54].

У 1917–1919 рр. в Острозі під керівництвом археолога Й. В. Новицького проводились археологічні роботи, метою яких було виявлення та дослідження підземних ходів на території замку князів Острозьких [Терський, 2010, с. 54].

Між 1925 та 1927 рр. у Луцьку, через будівництво нової споруди банку, під керівництвом археолога М. Древка досліджено середньовічне кладовище давнього костьола св. Хреста. В ході робіт у склепі XVII ст. виявили поховання людини з конем [Завадська, 2009, с. 71–80; Терський, 2010, с. 66].

Упродовж 1934–1937 рр. у Дубні під керівництвом історика О. М. Цинкаловського було проведено спостереження за реставрацією замку князів Острозьких, в ході яких зафіксовано знахідки пізнього середньовіччя [Cynkałowski, 1961].

У 30-х рр. ХХ ст. велися масштабні розкопки на території Старого міста літописного Лучеська. Експедиція археолога Я. Фітцке визначила межі міської забудови, особливості планування, домобудівництва та риси матеріальної культури населення [Fizke, 1937; Fizke, 1938]. У цей же період, у зв'язку з реставраційними роботами під керівництвом архітектора Л. М. Маслова, у Верхньому замку було локалізовано і частково розкопано залишки княжого палацу, а також проведено обстеження давньої цегляної церкви [Маслов, 1934].

У 1940 р. археологічні дослідження проходили на дитинці літописного Перемиля, керував ними дослідник А. З. Дублянський. На жаль, результати цих робіт не опубліковано [Гаврилюк, 2010, с. 169–177].

Загалом же, у міжвоєнний період археологи виявляли інтерес до культурних пам'яток різного часу. Фахові дослідження велися переважно у зв'язку з консерваційними або земляними роботами. Чимало їх проведено у Володимирі-Волинському та Луцьку, в результаті чого зібрано й частково опубліковано матеріали литовсько-польської доби [Andrzej, 2009, s. 202–203].

Післявоєнний період (1946–1990 рр.). У післявоєнний час археологічні дослідження волинських міст проходили під керівництвом представників української та російської археологічних шкіл. Метою робіт було вивчення оборонних та культових споруд (що хронологічно не виходило за межі давньоруського часу). Архітектурні та археологічні розвідки й розкопки, під час яких було відкрито переважну більшість пам'яток литовсько-польського часу, проводили в Дорогобужі, Дубні, Корці, Луцьку, Острозі, Перемилі та Степані. Подальший аналіз історії археологічних досліджень об'єктів та культурних нашарувань здійснюватиметься з прив'язкою до конкретного політико-адміністративного та економічного центру Луцького повіту Волинського воєводства.

Дорогобуж

У 1988 р. на території села працював загін архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, під керівництвом архітектора Г. А. Пескової, який вивчав Успенську церкву XVI ст., розташовану у північно-західній частині населеного пункту [Пескова, 1996, с. 57–60; Прищепа, 2011, с. 15].

Упродовж 1982–1990 рр. археологічні роботи на городищі проводила наукова експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом археолога Б. А. Прищепи. В результаті було виявлено та досліджено житлову споруду XV ст. і культурні нашарування литовсько-польської доби [Прищепа, 2011, с. 14].

Дубно

У 1946–1947 рр. археологічні дослідження провели дослідники М. І. Островський та М. Ю. Смішко. Під час робіт на території міста вчені обстежили мис, на якому знаходився дерев'яний замок князів Острозьких, де зафіксували культурний пласт литовсько-польського часу, а на околиці виявили могильник литовсько-польської доби та дослідили 25 поховань [Смішко, 1947].

Корець

Протягом 1989–1990 рр. під час досліджень архітектурних пам'яток середньовічного міста львівські науковці, під керівництвом архітектора Р. І. Могитича, зафіксували культурний шар XV–XVIII ст. [Могитич, 1993, с. 33–37].

Луцьк

У 1967–1968 рр. наукові дослідження на території міста проводив археолог М. П. Кучера: обстежив котлован з рештками фундаментів церкви св. Дмитра на Окольному місті, провів розкопки на території Гнідавського ремісничого посаду, де виявив нашарування пізнього середньовіччя та раннього нового часу [Кучера, 1971, с. 242–245; Терський, 2010, с. 112].

У 1981 р. околиці міста вивчав дослідник Г. В. Охріменко. В ході робіт дослідник зафіксував та дослідив культурні нашарування XV–XVIII ст. [Охріменко, 1985, с. 210].

Упродовж 1982–1987 рр. дослідження на території дитинця проводила архітектор М. В. Малевська, яка науково обґрунтувала час побудови Верхнього замку і князівського палацу – межа XIII–XIV ст. – та зафіксувала культурний пласт литовського часу [Терський, 2010, с. 125].

У 1988 р. археолог Б. Т. Сайчук здійснив археологічні розкопки на Гнідаві та на території колишнього Архіандритського подвір'я Нижнього замку. У процесі робіт було виявлено культурний шар та об'єкти пізнього середньовіччя та раннього нового часу [Терський, 2010, с. 125].

З кінця 1980-х рр. розкопками міста та його околиць активно займалась спільна експедиція Луцького історико-культурного заповідника та Львівського історичного музею під керівництвом Г. В. Охріменка, С. В. Терського, П. О. Троневи́ча, Б. Т. Сайчука. Науковці проводили дослідження на Гнідаві, на території Архіандритського подвір'я Нижнього замку, на Ринковому пагорбі та середмісті. Вони провели суцільні розвідки в зоні Старого міста, на обох берегах Ринкового пагорба та р. Стир. Під час робіт науковці виявили та дослідили культурний шар і рештки споруд XV–XVIII ст. [Терський, 2006, с. 16].

Упродовж 1988–1990 рр. дослідження на дитинці та на території Ринкового пагорба очолював археолог С. В. Терський. Ці роботи дали можливість реконструювати топографію замкового пагорба, визначити етапи його заселення, зовнішні контури дитинця й особливості дерев'яних укріплень в добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу [Терський, 2010, с. 126–128].

Остроз

У 1957 та 1958 рр. культурні нашарування на території замку вивчав І. В. Бондар, який зафіксував шар із матеріалами литовсько-польської доби [Бондар, НА ІА НАНУ, ф.е. 1957/33; Бондар, НА ІА НАНУ, ф.е. 1958/37].

Упродовж 1967–1969 рр. на Замковій горі працювала архітектор О. М. Годованюк, яка охарактеризувала особливості оборонних і культових споруд кінця XIV–XVI ст. та окремо описала знахідки пічних кахель литовсько-польської доби [Годованюк, 1971, с. 93–96; Годованюк, 1972, с. 318–322].

У 1979 р. співробітник державного історико-культурного заповідника Острога О. А. Бондарчук проводив шурфування на дитинці, на північ від Мурованої вежі, однак публікації про їх результати немає [Чекурков, 2008, с. 280–283].

Протягом 1988–1989 рр. подальші археологічні дослідження в центральній історичній частині міста проводили співробітники Острозького історико-культурного заповідника. Під час розкопок було виявлено комплекси XV–XVIII ст., проте матеріали досліджень, на жаль, не введено в науковий обіг [Терський, 2010, с. 122].

Перемиль

У 1960 р. археологічну розвідку, присвячену оборонним спорудам городища, здійснив архітектор П. О. Раппопорт. Він оглянув залишки споруд, зробив план городища і зафіксував матеріали литовсько-польської доби [Раппопорт, 1967].

Упродовж 1963–1964 рр. дослідження на території села проводила староруська археологічна експедиція Інституту суспільних наук ЛОДЦУ ім. Івана Франка, під керівництвом археолога О. О. Ратича. Під час робіт було розкопано споруди XV–XVII ст. і досліджено культурний шар литовсько-польської доби [Ратич, НА ІА НАНУ, ф.е. 1963/71; Ратич, НА ІА НАНУ, ф.е. 1964/82].

Степань

У 1961 р. архітектор П. О. Раппопорт обстежував фортифікаційні споруди замку. В ході робіт було зроблено плани оборонних споруд та зафіксовано культурні нашарування XV–XVIII ст. [Прищепа, 2010, с. 75–80].

У 1981 р. наукові дослідження на території бастионного замку проводила експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом

археолога Б. А. Прищепи. В процесі робіт було з'ясовано потужність та стан збереженості культурних нашарувань литовсько-польської доби [Прищепи, 2009, с. 4–9].

Загалом у післявоєнний період на територіях волинських міст дослідження проводили з метою вивчення оборонних та культових споруд давньоруського часу, в ході цих робіт і було відкрито переважну більшість пам'яток литовсько-польського періоду. Проте під час розкопок на інших пам'ятках шари пізнього середньовіччя та раннього нового часу часто не бралися до уваги. В одних місцях їх пошкоджували технікою, в інших відбирали найбільш престижні матеріали або ж досліджували їх узагальнено. Однак отримані матеріали ґрунтовно не вивчали і не вводили до наукового обігу.

Позитивні зміни прийшли з початком "хрущовської відлиги" (1953–1964 рр.). У цей час почало формуватися наукове підґрунтя для археологічного вивчення пам'яток литовсько-польського часу. Прикладом цього слугують дослідження, проведені на Волині під керівництвом О. М. Годованюк [Годованюк, 1971, с. 93–96; Годованюк, 1972, с. 318–322], Р. І. Могитича [Могитич, 1993, с. 33–37], Г. А. Пескової [Пескова 1996, с. 57–60], Б. Т. Сайчука [Терський, 2010, с. 125] та І. К. Свешнікова [Свешніков, 1992].

Період незалежної України (з 1991 р.). Після здобуття Україною у 1991 р. незалежності інтерес до вивчення пам'яток пізнього середньовіччя та раннього нового часу значно зріс, оскільки через активізацію забудови у межах охоронних зон та на території міст Волині XIV–XVII ст. виникла загроза збереження або навіть повної руйнації різночасових археологічних пам'яток. Рятівні археологічні розкопки було проведено, зокрема, на території Дорогобужа, Дубна, Корця, Луцька, Острога, Рівного та Степаня [Чекурков, 2016, с. 124–136]. Надалі історія археологічних досліджень міст Луцького повіту Волинського воєводства висвітлюватиметься відповідно до населеного пункту.

Дорогобуж

Упродовж 1992–1995 та 2002, 2003 рр. наукові дослідження на території замку проводила експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом археолога Б. А. Прищепи. В ході робіт вдалося дослідити культурний шар, який містив речові знахідки XV–XVII ст. [Прищепи, 2004, с. 271–743; 2011, с. 15].

Дубно

У 1995 та 1997 рр. на подвір'ї замку князів Острозьких проводились археологічні розкопки під керівництвом І. К. Свешнікова та В. Д. Гупало. Під час робіт було зафіксовано об'єкти XVI–XVIII ст., пов'язані з існуванням замкових будівель, та досліджено їхні планувальні особливості. Також вдалося виявити два шари різночасової бруківки та встановити відносну хронологію проведення будівельних робіт на замковій території [Swiesznikow, 1996, s. 297–303].

Протягом 1995–2007 рр. археолог В. Д. Гупало досліджувала поховання XVI–XVIII ст. під фундаментами та у криптах костелу монастиря бернардинів. У ході цих робіт було виявлено старе міське кладовище XVI ст. Дослідження дозволили встановити конструктивні особливості поховальних камер, реконструювати спосіб поховання та виявити рештки захоронень литовсько-польського періоду [Гупало, 2000, с. 37–38; Гупало, 2007, с. 315–336].

У 1998 р. В. Д. Гупало провела розкопки на місці, де у XVII–XVIII ст. функціонував Свято-Вознесенський монастир, та отримала археологічні матеріали, які висвітлюють історію релігійного осередку у литовсько-польський період [Гупало, 1998].

Починаючи з середини 90-х рр. систематичні дослідження міста та його околиць проводив краєзнавець В. В. Ткач, який вивчав споруди пізньосередньовічної доби [Ткач, 2001, с. 233–238; Ткач, 2008, с. 115–117] та поселення литовсько-польського часу [Ткач, 2004, с. 176–183]. Упродовж 1999–2001 рр. він проводив археологічні розкопки на території Підборецького

монастиря, де дослідив три об'єкти та два поховання XVII–XVIII ст. [Ткач, 2007, с. 110–115].

Протягом 2004–2010 рр. дослідження культурних нашарувань доби пізнього середньовіччя та раннього нового часу проводились у різних районах міста під керівництвом Б. А. Прищепи (рис. 2): на вул. Замковій, 17; вул. Свободи, 26; вул. Лесі Українки, 15–19; вул. Т. Бульби; по вул. Спасівській; в урочищі Кемпа; у пров. Купальний; вул. Шевченка, 14; ур. Острівок, Сурмичі, п. 3, вул. Сурмичі, біля магазину "Надія" [Чекурков, 2012, с. 555–563; Чекурков, 2016, с. 124–136].

Нові археологічні джерела для вивчення етапів розвитку Дубна у литовсько-польську добу були отримані під час досліджень на двох сусідніх ділянках на м-ні Незалежності, 3 (розкопки 2005–2006 рр.) та на вул. Замковій, 10 (розкопки 2010 р.). Вони знаходяться на відстані 70–100 м на захід від південного бастіону замку князів Острозьких. На м-ні Незалежності, 3 (рис. 2, 4) виявлено і досліджено культурний шар литовсько-польської доби та 8 об'єктів XVI–XVIII ст. (рис. 3, 4) [Прищепа, ДІКЗД, нд-4858; Прищепа, 2006, с. 315–318; Чекурков, 2009, с. 234–235]. На ділянці, що на вул. Замковій, 10 (рис. 2, 3) досліджено культурні нашарування XV–XVIII ст. та два різночасові об'єкти литовсько-польської доби (рис. 5; 6) [Прищепа, ДІКЗД, нд-4859; Прищепа, 2010, с. 338–341; Чекурков, 2011, с. 104–108].

У 2005 р. археологічні дослідження тривали на ділянках по вул. Кирила і Мефодія, 10 і по вул. Кирила і Мефодія, 26 [Прищепа, ДІКЗД, нд-4862]. Зокрема, на вул. Кирила і Мефодія, 10 (рис. 2, 8) виявили культурний шар XVI–XVIII ст. На іншій ділянці, по вул. Кирила і Мефодія, № 26 (рис. 2, 5) культурний шар литовсько-польської доби залягав від глибини 1,8–2 м – з ним пов'язані два об'єкти литовсько-польської доби.

В наступному, 2006 р., на вул. Кирила і Мефодія, 18а (рис. 2, 7) та по вул. Кирила і Мефодія, на розі вул. Данила Галицького (рис. 2, 6), проходили науково-рятивні роботи, під час яких виявили і дослідили культурні нашарування доби пізнього середньовіччя та нового часу і рештки об'єктів

XVI–XVIII ст. (рис. 7; 8) [Прищепа ДІКЗД, нд-4859; Прищепа, 2007, с. 125–133].

У 2007 р. проходили роботи на вул. Стара, 67 (рис. 2, 11), де було досліджено 100 м кв. площі. У розкопі вивчено культурні нашарування і рештки об'єктів першої половини XVII – початку XVIII ст. [Прищепа, ДІКЗД, нд-4864; Чекурков, 2012, с. 555–563].

У 2015 р. на місці дитинця літописного міста (рис. 2, 1) проводились археологічні розкопки під керівництвом науковця Ю. І Харковця, в ході яких виявили залишки мурованої споруди XVI ст. та смітник, пов'язаний із давнім замком князів Острозьких [Харковець, ДІКЗД, нд-5460].

Корець

Упродовж 2004–2009 рр. дослідження культурних нашарувань доби пізнього середньовіччя та раннього нового часу у різних районах міста здійснювалось під керівництвом Б. А. Прищепи (рис. 9). У цей час матеріали литовсько-польської доби було зафіксовано на ділянках: по вул. Я. Галана, 1, вул. Київська, 11, вул. Київська, 57-а, вул. Київська, 63, вул. Київська, 79.

Нові, важливі для вивчення історії розвитку Корця, археологічні джерела було отримано під час досліджень на двох ділянках: по вул. Б. Хмельницького, 3 (розкопки 2005 р.) і по вул. Київській, 61 (розкопки 2008 р.) [Прищепа, КРІМ, № 1919/2; Прищепа, КРІМ, № 2067/2; Прищепа, 2006, с. 318–320; Чекурков, 2016, с. 124–136]. По вул. Б. Хмельницького, 3 (рис. 9, 6) під час рятивних археологічних розкопок було виявлено культурний шар XVI–XVIII ст. і досліджено три різночасові об'єкти (рис. 10; 11; 12). На ділянці по вул. Київській, 61 розкоп мав площу 84 м. кв. (рис. 9, 7), у ньому було зафіксовано культурні нашарування литовсько-польського періоду і дві господарські ями, датовані кінцем XVI – першою половиною XVII ст. (рис. 13; 14) [Чекурков, 2012, с. 319–325].

У 2012 р. на території Корецького замку розвідкові роботи проводила археолог Л. І. Виногородська (рис. 9, А). В ході досліджень було виявлено культурний шар литовсько-польської доби [Виногородська, 2012, с. 15–17].

Луцьк

Дослідження Луцька проводились на території Верхнього і Нижнього замків та на передмісті. Упродовж 1990–1992 рр. на території Верхнього замку під керівництвом С. В. Терського було встановлено потужність та стан збереженості культурних нашарувань литовсько-польського часу [Терський, 2006, с. 37].

У 1996–1998 рр. археолог С. В. Терський здійснив суцільне археологічне обстеження обох берегів р. Стир у межах території, яку займав середньовічний Нижній замок, і провів роботи на передмісті. За цей час було виявлено рештки споруд і матеріали XV–XVIII ст. [Терський, 2006, с. 16].

У період з 2005 по 2007 рр. на території Окольного замку та передмістя під керівництвом В. В. Шкоропада вивчено культурний шар XV–XVIII ст., відкрито і зафіксовано частину первісних підмурків оборонної стіни Луцького замку, а також досліджено об'єкти литовсько-польської періоду [Шкоропад, НА ІА НАНУ, ф.е. 29032].

Остроз

Упродовж 2004–2008 рр. дослідження культурних нашарувань доби пізнього середньовіччя та раннього нового часу на території окольного міста та передмістя проходило під керівництвом Б. А. Прищепи (рис. 15).

У 2004 р. археологічні розкопки відбувалися на подвір'ї костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії (рис. 15, 2). Тут у ході робіт було виявлено культурні нашарування і різночасові об'єкти XV–XVIII ст. (рис. 16; 17) [Прищеп, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-1442; Прищеп, 2005, с. 262–267; Чекурков, 2008, с. 280–283; Чекурков, 2010, с. 251–257].

У 2008 р. дослідження проходили на схід від костелу, на тій ділянці, де до сер. XIX ст. знаходилась Миколаївська церква (рис. 15, 4). В ході розкопок досліджено культурний шар, об'єкти пізнього середньовіччя (рис. 18; 19) і раннього нового часу та християнські поховання періоду функціонування Миколаївської церкви XVI–XVIII ст. (рис. 20) [Прищеп, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786; Чекурков, 2015, с. 130–136].

У 2005 р. археологічні розкопки проведено в історичному районі Острога на «Новому місті», по вул. Згоди, 7. В ході робіт було виявлено і досліджено культурний шар литовсько-польської доби і чотири об'єкти XVI–XVII ст. (рис. 21; 22) [Прищепа, ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717; Прищепа, 2006, с. 311–315; Чекурков, 2009, с. 421–424; Чекурков, 2011, с. 114–121].

Упродовж 2007–2008 рр. дослідження тривали на ділянці за адресою: просп. Незалежності, 3. Тут було вивчено культурний шар литовсько-польської доби, підвальні частини дерев'яних будівель і масивні фундаменти великих будівель («кам'яниць») кінця XVI – першої половини XVII ст. (рис. 23; 24) [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251; Прищепа, 2011, с. 108–113].

Рівне

Протягом 2007–2010 рр. вивчення культурних нашарувань доби пізнього середньовіччя та раннього нового часу в різних районах міста проводилось під керівництвом Б. А. Прищепи (рис. 25) [Чекурков, 2016, с. 124–136].

У 2007 р. розкопки проходили на ділянці по вул. Шкільній, 69, що розташована на захід від костелу св. Антонія (нині Зал камерної та органної музики) (рис. 25, 2). Тут під час досліджень було виявлено культурний шар литовсько-польської доби та 63 поховання XVI–XVIII ст., здійснені за християнським обрядом (рис. 26; 27) [Прищепа, РОКМ, № 23990; Чекурков, 2017, с. 134–140].

Упродовж 2007–2009 рр. археологічні дослідження проведено на ділянці, що знаходилася на захід від Свято-Воскресенського собору, між Будинком одягу і вул. Соборною (рис. 25, 1). У ході робіт виявлено і досліджено культурний шар та 31 об'єкт (рис. 28–31), що вказують на освоєння цієї ділянки в пізньому середньовіччі і ранньому новому часі [Прищепа, РОКМ, № 23705; Прищепа, РОКМ, № 25092; Прищепа, 2007, с. 285–290; Прищепа, 2010, с. 341–343; Чекурков, 2010, с. 311–314; Чекурков, 2012, с. 5–12].

Протягом 2008–2010 рр. археологічні розкопки і спостереження велися в центральній частині міста, на пл. Театральній (рис. 25, 3), в результаті виявлено культурні нашарування, 27 об'єктів XV–XVIII ст. (рис. 32–34) та рештки

давньої дороги литовсько-польського періоду (рис. 33) [Прищепа, РОКМ, № 25556; Прищепа, РОКМ, № 25977; Прищепа, 2011, с. 271–272].

Степань

У 2012 р. вивчення культурних нашарувань доби пізнього середньовіччя та раннього нового часу на території окольного міста проходило під керівництвом Б. А. Прищепи. Дослідження тривали на двох ділянках по вул. Довга, 35 і 55 (рис. 35). У ході археологічних розкопок було виявлено і досліджено культурний шар та об'єкт XVI ст. [Прищепа, РОКМ, № 26938; Чекурков, 2016, с. 124–136].

Підводячи підсумок, констатуємо, що після здобуття Україною незалежності розпочався якісно новий період археологічного вивчення історії волинських міст (Додаток А), що триває до сьогодні. Він характеризується насиченістю та накопиченням великої кількості археологічного матеріалу, застосуванням новітніх археологічних дослідницьких методів, які відкривають більші можливості для висування різноманітних наукових гіпотез у трактуванні подій та явищ минулого міських поселень у пізньому середньовіччі та ранньому новому часі, чого фактично неможливо було зробити у попередні періоди.

1.4. Методи досліджень

В основу дослідження покладено сукупність методів вивчення матеріалів минулого. Перш за все, це історичний метод, який ґрунтується на принципі історизму, з його допомогою можливо прослідкувати історію та виділити суть історичного процесу розвитку міст Луцького повіту Волинського воєводства другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Зокрема, окреслити основні періоди створення і функціонування, які пройшли міста в період пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. Встановити, де, коли та яким чином вони посіли своє місце в системі міських

поселень. Простежити, як змінювалась їхня роль та функції протягом всього періоду розвитку на території Луцького повіту Волинського воєводства.

Щоб прослідкувати та вивчити історію археологічних досліджень волинських міст, було застосовано системний підхід – це дозволило розглянути у єдиній системі результати польової роботи дослідників. Було прослідковано закономірність у їх діяльності протягом певного часового проміжку, що дало можливість виділити конкретні періоди археологічного вивчення волинських міст. Також за допомогою системного методу було узагальнено результати опублікованих робіт істориків та археологів.

Речовий матеріал, зібраний в результаті археологічних розкопок на територіях Дорогобужа, Дубна, Корця, Луцька, Острога, Рівного, Степаня, було опрацьовано за допомогою комплексу методів. У першу чергу це статистичний – він поєднує головні етапи дослідження археологічного матеріалу. Зокрема, це систематизація зібраного матеріалу, обробка та аналіз зведених статистичних показників.

Для впорядкування результатів статистичної обробки було застосовано формально-типологічний метод, з допомогою якого вдалося простежити розвиток окремих груп виробів від простих до складних форм, що існували у той чи інший проміжок часу, що підтверджується результатами стратиграфічного спостереження.

У свою чергу, стратиграфічний метод охоплює питання історичної послідовності залягання пластів ґрунту, які формують культурний шар. З його допомогою стало можливим виділити періоди розвитку міст Луцького повіту, що лягли в основу розробленої автором періодизації.

Під час дослідження територіально-планувального розвитку міст Луцького повіту в епоху пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби науковий пошук було зосереджено, з одного боку, на методах визначення ступеня подібності процесів в інших урбаністичних центрах Волинського воєводства і на суміжних територіях, з іншого – на інтерпретації отриманих результатів, що стосувалися безпосередньо Дубна, Корця, Острога, Рівного. Так, щоб здійснити

порівняльний аналіз міст Дубно, Корець, Острог, Рівне, було вироблено критерії, за якими проводилося порівняння. Вони склалися з двох великих груп. Перша – топографічні ознаки (площа укріпленої та неукріпленої частини, використання рельєфу місцевості). Друга – хронологічні ознаки (періоди).

Крім цього, порівняльний метод застосовано для встановлення спільних та індивідуальних рис монументальної архітектури, житлобудування, поховальних пам'яток, групи знахідок, що представлені виробами з глини, скла, кістки, металу, каменю.

Для висвітлення динаміки розвитку міських територій залучено історико-топографічний метод. У першу чергу він базується на ідентифікації давніх частин міст за допомогою виявлених археологічних знахідок. Важливу роль у цьому випадку відіграють оборонні споруди, збудовані в ранній час функціонування міських поселень.

Для дослідження та розробки хронології територіального розвитку волинських міст застосовано проблемно-хронологічний метод. З його допомогою було проаналізовано наявні джерела, виходячи з їх часового контексту і прив'язки до конкретних ділянок. У тісному співвідношенні з ним знаходиться порівняльно-типологічний метод, який дозволяє співставити результати досліджень Дубна, Корця, Луцька, Острога, Рівного з відомостями, отриманими під час вивчення інших міських центрів. Зокрема, для встановлення інтенсивності використання ділянок у той чи інший період бралися до уваги виявлені на них співвідношення різних груп керамічних і металевих виробів, які мали відмінні морфологічні риси, що визначали їхню хронологічну приналежність. Для цього було використано хронологічні класифікації знахідок литовсько-польської доби за типами вінець горщиків і кахлів, розроблені Л. І. Виногородською, М. Добровською та О. В. Оногдою [Виногородська, 1997, с. 69–73; Оногда, 2008, с. 55–62; Dąbrowska, 1987], типи побутових речей, зброї, спорядження верхового коня і вершника, розроблені Ю. М. Боханом [Бохан, 2008, с. 278–286], М. Глосек [Glosek, 1996, s. 42. XX: A], А. М. Кірпи́чниковим [Кирпичников, 1966], Б. А. Колчиним [Колчин,

1959, с. 25–29], А. Ф. Медведєвим [Медведев, 1966, с. 95], Р. Окшотт [Oakeshott, 1964, р. 164, 30с; р. 165, 31], М. Г. Сагановічем [Сагановіч, 1993, с. 272, 273] та І. К. Свешніковим [Свешніков, 1992, с. 171, 172, рис. 31].

Отже, застосовані методи дослідження тісно пов'язані між собою. Вони є засобом пізнання історичних процесів, що мали вплив на становлення і розвиток міст на території Луцького повіту Волинського воєводства другої половини XIV – першої половини XVII ст.

РОЗДІЛ 2

МІСТА ЛУЦЬКОГО ПОВІТУ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА

У другій половині XIV – першій половині XVII ст. на території Луцького повіту Волинського воєводства відповідно до свого юридичного статусу міські поселення поділялися на великокняжі (королівські) та приватновласницькі. Обидві групи розвивалися за однаковими принципами міських поселень. До великокняжих (королівських) міст, які були центрами територіально-адміністративних повітів, належав Луцьк, решта 116 поселень були приватновласницькими містами – центрами волостей [Заяць, 2003, с. 34–35].

2.1. Типологія міст

Існує безліч підходів для визначення поняття «місто». Автори залежно від галузі науки обирають один основний критерій (демографічний, соціальний, економічний, географічний, функціональний та ін.). Так, архітектори під містом розуміють середовище проживання людей з певним розміщенням архітектурних споруд у просторі, які в сукупності складають відповідний образ [Линч, 1982]. Соціологи в поняття місто вкладають історично конкретну соціально-просторову форму існування суспільства, яка виникла внаслідок відокремлення ремесла від сільського господарства, і є специфічною поселенською структурою [Казанцев, 2004]. Історики вважають місто природно-техногенним комплексом, складовою частиною ландшафтної сфери, перетвореною зусиллями багатьох поколінь людей. Його основу в минулому становили техногенні комплекси: оборонні вали, рови, вежі, стіни, житлові будинки, промислові і культурні споруди, водосховища з греблями тощо. Але загалом місто – це не лише вписані в природний ландшафт споруди різного призначення, а й своєрідні форми співжиття людей, осередки цивілізації, центри культурного притягання [Верменич, 2004, с. 23].

У науковій літературі існує безліч визначень поняття «місто», однак однозначного підходу до трактування цього терміну немає, що зумовлено великою кількістю різних характерних ознак міста та ступенем висвітлення їхніх особливостей [Герасимчук, 2012]. Так, наприклад, дослідник економічних проблем доіндустріальної Європи Ф. Бродель вважав: «Кожне місто, хоч яке воно не було, це передусім ринок. Якщо ринку не було, то й місто було немислиме» [Бродель, 1995, с. 432]. Словник А. Фюрет'єра трактує поняття місто як «місце проживання доволі великого числа людей, зазвичай замкнене мурами» [Ворончук, 2012, с. 281].

Українські дослідники міст головну увагу звертали на ознаки, які відрізняли міські поселення від села. Дослідник П. М. Сас дав комплексну характеристику міста і запропонував таке його визначення: «Міста були поселення, в яких налічувалося кілька десятків ремісників, торговців, жителів, які займалися промислами [Сас, 1989, с. 25]. Також міста являлися центрами повітів і виконували важливу роль як адміністративно-політичних, оборонних, релігійних і культурних центрів» [Сас, 1989, с. 188].

Історик В. Д. Отамановський виділяв господарське та правове розуміння відмінностей між поселеннями. Перше окреслює місто як осаду, де відбувалися торги і ярмарки та містилися різні торговельно-промислові заклади. Друге, правове, розуміння статусу міста вказує на обов'язкове правове підтвердження реалізації тих самих торговельних та виробничих функцій, що, власне, і відрізняли місто від сільської округи [Отамановський, 1993, с. 16].

Отже визначення терміну «місто» потребує додаткового тлумачення і пояснення. У зв'язку з цим зупинимось на питаннях типології українських міст ранньомодерної доби.

Згідно з типологічним поділом, ранньомодерні міста визначалися за методикою обрахунків міської людності, яка полягала у встановленні трьох найважливіших показників: кількості міських поселень, чисельності «димів», тобто житлових приміщень у цих містах, та коефіцієнту мешканців одного диму.

Науковець А. Є. Заяць вважав, що «демографічний» фактор, хоча й опосередковано, але «з великою долею правдивості дає можливість встановити величину міста» і є «найбільш реальним у класифікації міст» [Заяць, 2003, с. 23]. Щоправда, дослідник одразу ж після опису поширених в історіографії спроб класифікації зазначив, що в них «годі шукати... чітку границю між містом і містечком» [Заяць, 2003, с. 23]. Він мав на увазі конкретні, найчастіше згадувані у публікаціях і документах типи міських поселень. Такою межею між містом та містечком для Білорусі, на думку історика А. П. Грицкевича, приймається розмір поселення в 300 будинків [Грицкевич, 1975, с. 37, 38], а за міркуваннями науковця С. Александровича – 150–250 будинків [Aleksandrowicz, 1966, s. 38]. Тобто, якщо в першому випадку йдеться про дві групи міських поселень (місто та містечко), то в другому – про три (місто, містечко та поселення перехідної між ними форми).

Більш детальна класифікація білоруських міст визначає чотири їх групи: великі (понад 10 тис. мешканців), середні (3–10 тис. жителів), малі (1,5–3 тис. осіб), містечка (200–1,5 тис. мешканців) [Копысский, 1966, с. 27–29]. Подібні відмінності зауважуємо й у характеристиці польських міст, де для окремих категорій міських поселень кількісні показники навіть не вказані [Kulejewska-Topolska, 1964, s. 51, 52].

Загалом в українській історіографії, як і в польській та білоруській, чіткої та загальновизнаної типологічної межі між поняттями «місто» (велике або мале) і «містечко» немає [Сас, 1989, с. 13–15]. Історик І. П. Крип'якевич вважав цією межею розмір поселення у 500 будинків [Крип'якевич, 1954, с. 34–39, 295–296; Крип'якевич, 1990, с. 196].

Ще одна спроба класифікації українських міст належить П. М. Сасу [Сас, 1989, с. 21–22]. Учений пропонував розрізняти групи міських поселень, відомих на Волині у складі Великого князівства Литовського, за кількістю будинків. Так, до *малих міст* (до 200 будинків) він відніс 17 населених пунктів. Із них до Луцького повіту належали: Білів, Клевань, Корець, Межиріч, Рівне, Торговиця. До *середніх міст* – 14 (від 200 до 700 будинків), із яких у Луцький повіт

входили: Берестечко, Дубно, Луцьк, Олика, Острог, Степань, Торчин. *Великих міст* (більше 700 будинків) у Луцькому повіті П. М. Сас не назвав. До цієї категорії належало єдине у Волинському воєводстві місто Кременець – центр Кременецького повіту [Сас, 1989, с. 21–22].

У підсумку бачимо, що відомі в історіографії способи класифікації міських поселень спираються передусім на такі показники: юридичний статус та розміри міст за кількістю населення. Проте з усіх розробок найбільш обґрунтованою виглядає типологія, запропонована В. Б. Атаманенком [Атаманенко, 2008, с. 120 – 132]. В ній, на основі свідчень державної податкової документації, розроблена класифікація приватновласницьких міст Волині другої половини XVI ст., які були осередками магнатських латифундій. Підставою проведення типології запропоновано, як один із можливих варіантів, метод факторного аналізу, що дає змогу покласти в її основу всю сукупність, а також взаємопов'язаність соціальних й економічних характеристик ранньомодерних волинських міст. На основі цього дослідник поділив приватновласницькі міста на 4 групи, із них території Луцького повіту:

- 1) слаборозвинуті містечка – Берездів, Береськ, Вербовець, Горохів, Гоща, Дорогобуж, Дорогостаї, Жорновне, Клевань, Крупа, Крупець, Мельниця, Мильськ, Мосор, Озеряни, Острожець, Рожище, Торговиця, Тучин (всього 19);
- 2) містечка – Дубно, Козин, Муравиця, Чорторийськ (всього 4);
- 3) міста – Красилів, Острог, Сокіл, Степань, Рівне, Торчин, Янушпіль (всього 7);
- 4) високорозвинуті міські поселення – Олика (всього 1).

На нашу думку, запропонована В. Б. Атаманенком класифікація є найбільш вдалою. У ній дослідник подає таку соціально-економічну характеристику міських поселень, яку необхідно враховувати під час археологічних досліджень волинських міст.

Останню за часом спробу переліку цих ознак на основі археологічного матеріалу розробив дослідник міст X–XIII ст. А. В. Куза [Куза, 1989, с. 54]. Учений пропонує виділити і систематизувати матеріал за такими рубрикам:

I. Економіка: 1) ремесло (виробничі комплекси, знаряддя праці, напівфабрикати); 2) торгівля (імпортні речі, монети, грошові злитки); 3) сільське господарство (знаряддя обробки ґрунту, знаряддя збирання врожаю).

II. Адміністративне управління (печатки, свинцеві пломби).

III. Військова справа: 1) зброя; 2) обладунки; 3) спорядження коня і вершника.

IV. Монументальні споруди: 1) кам'яні храми; 2) громадські кам'яні будівлі.

V. Писемність: 1) пам'ятки епіграфіки; 2) знаряддя письма.

VI. Побут феодалів: 1) предмети парадного убору; 2) дороге начиння.

VII. Топографія: 1) укріплення складного плану; 2) садибно-дворова забудова.

Запропонований перелік, на нашу думку, є актуальний і для вивчення міст у добу пізнього середньовіччя і раннього модерну. Перші п'ять рубрик охоплюють економічну, адміністративно-військову і культурно-релігійну сфери. Шоста допомагає зафіксувати наявність або відсутність майнової та соціальної диференціації серед жителів досліджуваних міських поселень. Сьома стосується особливостей топографії міст. У процесі вивчення міських поселень литовсько-польського періоду зафіксовано всі згадані археологічні матеріали, окрім грошових злитків та свинцевих пломб, які у зазначений період не зустрічаються.

На основі писемних джерел, численних публікацій вчених, присвячених урбанізаційним процесам на Волині у добу пізнього середньовіччя і раннього модерну, в нашій роботі розглянуто основи формування міських осередків, які можна поділити на два хронологічні періоди: 1) друга половина XIV–XV ст.; 2) кінець XV – перша половина XVII ст.

Перший період (друга половина XIV–XV ст.) характеризується тим, що у другій половині XIV ст., в умовах боротьби Польського королівства і Литви, землі Волині остаточно закріпилися за Великим князівством Литовським [Крип'якевич, 1984, с. 106–115], а з кінця XV ст. починається період спустошливих нападів на волинські міста, що пов'язано з виникненням Кримського ханату [Ворончук, 2012, с. 357].

У другій половині XIV ст. розпочалася відбудова замків і міст, вже відомих з давньоруського часу, та заснування нових міських поселень. У містах спостерігалось впровадження ремісничого виробництва і розвиток торгово-економічної діяльності. Свідчення про це можна отримати із архівних джерел, що інформують про збір державного мита у 1487 р. на Луцькій митній коморі, в 1489 р. – на Володимирській, Перемильській і Литовізькій митницях, а в 1488–1490 рр. збір державного мита і дохід від оренди міських корчмарень документально зафіксований у Звягелі [Сас, 1989, с. 12].

У XV ст. урбанізаційні процеси відбувалися дуже повільно. Повідомлень про виникнення нових міст на території Луцького повіту в цей період майже не маємо, окрім згадок про Клевань у 1409 р. [Заяць, 2003, с. 28] та Рівне у кінці XV ст. [Прищеп, 2006, с. 20]. За розрахунками київського науковця П. М. Саса, у Луцькому повіті наприкінці XV ст. нараховувалося 10 міст, більшість поселень виникли ще в давньоруський період. Серед них – Дубно, Звягель, Корець, Луцьк, Острог, Перемиль, Рівне, Степань, Торговиця, Торчин [Сас, 1989, с. 212–213].

Іншої думки щодо кількості волинських міст у повіті, які існували ще в часи Галицько-Волинського князівства, дотримується львівський дослідник А. Є. Заяць [Заяць, 2003, с. 27–34]. У своїй монографії він згадує 9 ранньосередньовічних міст: Дубно, Звягель, Корець, Луцьк, Острог, Перемиль, Райгородок, Степань, Чорторийськ [Заяць, 2003, с. 22], а такі поселення, як Квасів, Клевань, Любар, Рівне і Четверня, за його спостереженнями, стали містами вже у XV ст. [Заяць, 2003, с. 28]. З досліджень науковця випливає, що на кінець XV ст. на території Луцького повіту існувало

14 міських осередків. Густота міської мережі була невисока. Одне місто у повіті припадало на 2742 км кв. [Заяць, 2003, с. 27–34].

Таким чином, у розглянутому історичному періоді дослідники літописних джерел згадують про існування 16 міських поселень, що свідчить про повільні урбанізаційні процеси на Волині. На сьогодні складно знайти вичерпне пояснення причин, які зумовили такий розвиток волинських міст. З одного боку – обмежена кількість джерел, з іншого – суто об'єктивні моменти: наслідки монголо-татарської навали, яка підірвала продуктивні сили тогочасного суспільства, період боротьби за ці землі між Польським королівством і Великим князівством Литовським, спустошливі набіги кримських татар [Жук, 2010, с. 20–25]. Але, мабуть, однією з головних причин було те, що велике феодальне землеволодіння тільки починало утворюватися, а дрібні феодали не мали змоги закладати міста.

Другий період (кінець XV – перша половина XVII ст.) відзначається формуванням великого поміщицького, феодального землеволодіння, заснуванням та розвитком нових економічних та адміністративних центрів [Атаманенко, 2007, с. 73–87; Атаманенко, 2011, с. 29–45], які ставали осередками життя, підприємництва, освіти і приносили значні прибутки власникам порівняно із селами [Заяць, 1992, с. 86]. У цей час територія Луцького повіту покрилась відносно густою мережею міських поселень, які суттєво вплинули на соціально-станову структуру населення і дали потужний поштовх для економічного підйому краю [Заяць, 1992, с. 68–69]. Причиною такого поштовху була так звана «революція цін» у Західній Європі, зумовлена ввезенням з Америки великої кількості золота і срібла. За XVI ст. загальна кількість «дзвінкої монети», яка перебувала в обігу у західноєвропейських країнах, зросла більш ніж у 4 рази. Такий великий вплив відносно дешевого золота і срібла призвів до різкого падіння їхньої вартості та значного підвищення цін на продукцію сільського господарства і промисловості (за 30 років наприкінці XVI ст. вони зросли в 2–3 і більше разів) [Тимочко, 2001, с. 136–139].

У кінці 60-их років XVI ст. на території Волині збільшилася кількість міських поселень. Як свідчать документальні джерела, в цей час нараховувалося 32 міста, із них у Луцькому повіті, на думку П. М. Саса, було 13 населених пунктів [Сас, 1989, с. 24]. За розрахунками А. Є. Заяця, у досліджуваному регіоні в XVI – першій половині XVII ст. з'явилося 101 нове міське поселення. Із них на середину XVII ст. існувало лише 62. Найбільше їх виникло у другій половині XVI ст. – 54 міста. У першій половині XVI ст. з'явилося 18, а першій половині XVII ст. – 29 міських поселень. Одне міське поселення припадало на 224 км кв., а з урахуванням уже існуючих міст попереднього періоду – 207 км кв. [Заяць, 1992, с. 69, 70].

Розглядаючи темпи такого інтенсивного розвитку міст на території Луцького повіту, можна виділити декілька причин, які слугували рушійною силою або виконували роль гальма у процесах урбанізації. Позитивно на це впливало впровадження магдебурзького права, про що свідчать документальні джерела. З XVI ст. це явище на Волині набуло масового характеру [Заяць, 1992, с. 69], коли право на самоврядування у 1507 р. отримало Дубно [Любецька, 2007, с. 8], у 1561 р. – Старокостянтинів [Заяць, 1992, с. 85], у 1585 р. – Острог [Ковальський, 2008, с. 194]. Також у документах XVI ст. знаходимо повідомлення про Степань, де у 1507 р. зведено замок [Заяць, 2003, с. 129].

Варто згадати і про головний фактор, що сприяв розвитку середньовічного міста – це ринок [Заяць, 1992, с. 86]. Він вважався центром економічного та суспільно-політичного життя. На ньому розташовувалися торговельні заклади, де проводилися торги [Сас, 1989, с. 18, 37]. Історик М. С. Грушевський характеризував торги як звичайний атрибут тогочасного життя [Грушевський, 1995, с. 103]. Документальні джерела другої половини XVI ст. свідчать, що у містах щоденно працювали торгові будинки [Сас, 1989, с. 133]. Найбільшу їх кількість (понад 20) мали нещодавно створені міста – Старокостянтинів і Степань [Атаманенко, 2009, с. 120–132]. На початку 60-х р. XVI ст. у Кременці нараховувалося 70 крамниць [Сас, 1989, с. 133]. Податкові реєстри від 1570 р.

фіксують 22 ринкові будинки у Володимирі [Атаманенко, 2004, с. 4–9] та 18 у Луцьку [Атаманенко, 2007, с. 48–55].

Враховуючи дані податкових реєстрів, можемо стверджувати, що в середині 60-х рр. XVI ст. в Луцьку було 36 міщан, які займалися перепродажем; у 70-х рр. XVI ст. у Старокостянтинові – 20 торговців, у Степані – 10, а в Острозі – 19 [Сас, 1989, с. 125].

Щонеділі у містах проходили торги (наявні архівні документи підтверджують їх проведення у Кременеці і Луцьку) [Сас, 1989, с. 133]. Окрім торгів у волинських містах відбувалися ярмарки [Сас, 1989, с. 18, 37]. Вони вважалися одним із важливих привілеїв, наданим містам від польського короля. У 1518 р. великий князь литовський підтвердив торгові привілеї низці міст Волині: Острогу – на 3 щорічні ярмарки, Дубну – на 2, Дорогобужу, Рівному, Степаню – на 1 [Сас, 1989, с. 155]. У середині XVI ст. ярмарки проводилися 1 раз на рік у Перемилі, Старокостянтинові, Рівному, 2 рази на рік – у Дубно, Степані, по 3 рази – в Луцьку, Острозі [Сас, 1989, с. 132].

Проте були і негативні фактори, що перешкоджали нормальному розвитку міст – це приватновласницькі інтереси їхніх господарів. До них входили різноманітні феодальні повинності, які зобов'язані були виконувати міщани. Серед цих обов'язків, перерахованих в інвентарях, постійно вказуються: необхідність підтримувати в доброму стані шляхетські млини, ремонтувати будівлі та греблі, виходити на толоки тощо. Міста потерпали і від феодальних міжусобиць, заставлялися чи здавалися в оренду. Деструктивну роль у їхньому розвитку відігравали юридики – певні частини територій волинських міст, що належали церкві чи світським магнатам або шляхтичам, не підпорядковувалися міській владі та не виконували на користь міст ніяких повинностей. Інколи король надавав привілеї окремим особам або групам осіб, в тому числі духовенству, звільняючи їх від підсудності магістрату і виплати податків [Заяць, 1992, с. 87]. Якщо до цього додати стихійні лиха (пожежі, пошесті, голод), а також напади татар, Визвольну війну 1648–1657 рр. під керівництвом

Б. Хмельницького, то стане зрозуміло, що волинські міста у першій половині XVII ст. розвивались у досить складних умовах.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що автор на основі аналізу вітчизняних та зарубіжних джерел виділив характерні ознаки визначення терміну «місто», з'ясував юридичний статус, категорії і кількість міст на території Луцького повіту Волинського воєводства у XV – першій половині XVII ст. На основі писемних джерел, численних публікацій вчених розглянув основи хронологічного поділу та виділив формування міських осередків, що припадають на два періоди: друга половина XIV–XV ст. та кінець XV – перша половина XVII ст. У першому періоді дослідники літописних джерел згадують про існування 16 міських поселень, що свідчить про повільні урбанізаційні процеси на Волині. У другому періоді територія Луцького повіту покрилась відносно густою мережею міських поселень, які суттєво вплинули на соціально-станову структуру населення і дали потужний поштовх для економічного підйому краю.

2.2. Територіально-планувальний розвиток волинських міст у другій половині XIV – першій половині XVII ст.

Волинські міста у добу пізнього середньовіччя і раннього нового часу поділялися на державні та приватновласницькі, але цей чинник не завжди був принциповим у формуванні міської території. Розвиток територіально-планувальної структури міст значною мірою залежав від топографічних умов і часу виникнення поселень.

Друга половина XIV–XV ст. У другій половині XIV ст. планування міст на території Волині мало багато спільного із давньоруським та галицько-волинським часами. Адміністративні та економічні центри, як правило, склалися із дитинця – центральної частини міста, що займала панівну точку ландшафту і була обнесена валами з дерев'яними стінами. Він був найважливішою соціально-топографічною структурою міста і слугував

основною опорою при обороні мешканців населеного пункту від нападників [Моця, 2004, с. 397]. Безпосередньо за стінами дитинця розташовувалось окольне місто, де зводили укріплені ділянки міської забудови. Їх спорудження було пов'язане із появою князівської резиденції [Куза, 1989, с. 95] і посаду, який знаходився поза основними міськими фортифікаціями та іноді мав власні укріплення полегшеного типу. Він був ремісничо-торговою частиною міста, де знаходилась торгова площа або ринок. На посаді мешкали купці і ремісники, які тримали тут свої майстерні [Котляр, 2011, с. 434]. Саме таку планувальну структуру простежено за матеріалами розкопок Дубна, Корця, Луцька, Острога та Рівного.

Різний ступінь дослідженості середньовічних міст не дає змоги широко охопити їх мережу для висвітлення закономірностей і відмінностей у розвитку територіально-планувальної структури, але зазначені міста – давні і важливі в адміністративному відношенні (центри князівств, воєводств, повітів). Тому зміни, які в них відбувалися протягом доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу, можна вважати показовими.

Луцьк

У другій половині XIV ст., в умовах боротьби Польського королівства і Литви, Волинь на правах удільного князівства увійшла до складу Великого князівства Литовського [Крип'якевич, 1984, с. 106–115]. Перші повідомлення про це знаходимо в історичних документах, які оповідають, що у 1366 р. князь Любарт після втрати Володимира переніс свою столицю у Луцьк, який став центром Волинської землі [Троневиц, 2003. с. 28, 31].

Планувальна структура середньовічного Луцька складалася з дитинця площею близько 1 га (рис. 36, А), що розмістився на найвищому пагорбі острова, та окольного міста площею 6 га (рис. 36, Б) – на нижчому пагорбі. Острів був оточений з півдня, сходу і півночі водними рубежами [Колосок, 1976, с. 217–228]. У другій половині XIV ст. на території дитинця і окольного міста було побудовано Верхній і Нижній замки. Згадку про це знаходимо в історичних документах, які оповідають, що у 1352 р. князь Любарт розпочав

будівництво кам'яного замку [Грынявецкі, 2007, с. 224]. У плані Верхній замок нагадує рівносторонній трикутник з опуклими сторонами, у вершинах якого розташовані башти. Така конфігурація відповідає природній формі пагорба, на якому розташований замок. Про це свідчить сучасний стан цього пагорба. З зовнішнього боку південно-західної стіни видно залишки рову, що відділяв Верхній замок від території окольного. Збереглися окремі ділянки цегляних стін окольного замку. Рів, що прикривав колись цей замок із заходу, краще зберігся в південній частині і майже не помітний в північній [Колосок, 1976, с. 217–228]. Щодо Нижнього замку, то про його укріплення згадується в описі Луцького замку 1545 р.: «іж напервей Великій Князь Люборт почал бил тії обадва Замкі муроваті, а на нім Князь Світрігайло dokonивал, а однакож не могли окольного Замку домуроваті, которий остаток оного Замку деревом ест зароблено» [Колосок, 1976, с. 218]. Як видно з наведеного уривка, з часів Любарта (1340–1385 рр.) Окольний замок складався частково з дерев'яних укріплень, частково з мурованих. Описуючи замок, ревізори чітко відділяли дерев'яну частину замку від мурованої: «А то є початок Замку мурованого окольного». Так само конкретно говориться про кількість веж в кожній частині Окольного замку. В дерев'яній частині «веж дерев'яних цілих три, а четвертая вежа недороблена» [Колосок, 1976, с. 218]. Також люстратори повідомляли про стіни Луцького Окольного замку, які були зроблені «великими городнями по чотири і по п'яти сажень» [Колосок, 1976, с. 219].

Дослідження, проведені на території Верхнього замку, підтверджують час його побудови – XIV ст. [Говденко, 1979, с. 319–320; Кучінко, 1985, с. 144–148; Малевская, 1985, с. 267; Малевская, 1987, с. 365; Метельницький, 1998, с. 28–35; Терський, 1992, с. 45–47; Терський, 2006, с. 36]. А матеріали, отримані на території Нижнього замку, дозволили датувати ділянку оборонної стіни Окольного замку, яка продовжує в південному напрямку стіну західного фасаду езуїтського колегіуму, другою половиною XIV – першою половиною XV ст. [Колосок, 1991, с. 92–93].

З побудовою нових оборонних споруд на території Нижнього замку спостерігалось освоєння навколозамкової території. Вона знаходилась на пониженій ділянці острова, за межами околиного міста, перед В'їзною вежею, і пізніше отримала назву Ринковий пагорб [Терський, 2006, с. 65]. Тут у XV ст. було споруджено нове дерев'яно-земляне укріплення – «паркан». Ця лінія захисту проходила дещо західніше лінії оборони XII ст., виявленої 1996 р. на розі вул. Караїмської та Кафедральної [Терський, Семенюк, 1997, с. 11–13]. Про це свідчить конструкція з покладених у ряд великих колод, виявлена у шарі XV–XVI ст. на вул. Караїмській у 1996 р. [Терський, 2006, с. 73]. Перші письмові згадки про неї відомі з другої половини XV ст. [Терський, 2006, с. 73–74]. На думку архітектора Р. Г. Метельницького, лінія укріплень XV ст., очевидно, не виходила за межі центрального пагорба. Розбудова околиного міста за межами цього пагорба відбувалася паралельно з будівництвом останньої лінії укріплень, яка змінила попередню та охопила прилеглу з заходу до пагорба підвищену територію [Метельницький, 1998, с. 28–35]. Захищена площа поселення в межах цієї лінії оборони займала близько 15 га, майже вдвічі перевищуючи укріплену територію замків [Терський, 2006, с. 73].

Водночас можна говорити і про будівництво та функціонування на замковій території культових споруд (рис. 37), згаданих у документальних джерелах XIV–XV ст. Найдавніший храм св. І. Богослова було побудовано на дитинці у 1288 р. Інші посадські церкви зведено на території Нижнього замку. Із них, за документальними та археологічними джерелами, церкви св. Дмитра, св. Катерини, св. Петра, св. Покрови, св. Степана, св. Якова, монастирський храм Успіння та костели Троїцький і св. Якова датуються другою половиною XIII–XV ст. [Терський, 2006, с. 46].

Одночасно з побудовою Верхнього та Нижнього замків спостерігалось заселення навколозамкової території (рис. 36, В). Про це свідчать залишки житлової забудови XIV–XV ст., які виявлено на ділянках вул. М. Драгоманова і Д. Галицького [Сайчук, 1990, с. 17–19; Терський, 1997, с. 20–24] та простежено вздовж берега річки по вул. Караїмській [Кучінко, 1975, с. 312–314].

Отже можна стверджувати, що планувальна структура середньовічного міста у другій половині XIV–XV ст. складалася із замкової і навколозамкової територій. У цей час загальна площа Луцька, включаючи територію посаду в межах укріплень, становила близько 22 га.

Острог

У другій половині XIV ст. Острог став резиденцією князів Острозьких та центром удільного князівства у складі Волинської землі [Однороженко, 2011, с. 154, 156]. Перша згадка про поселення в литовський період датується 1386 р., коли князь литовський Ягайло грамотою на ім'я князя Федора Острозького підтвердив його права на Острог, а місто вперше офіційно було визнано спадковим володінням князів Острозьких. З цього часу упродовж наступних трьох століть в Острозі знаходилася резиденція роду Острозьких [Теодорович, 1889, с. 635–637].

Первісним планувальним ядром тогочасного поселення слугували дитинець і Пригородок (рис. 38, А). Вони були розташовані на східному краю високого мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Вілії, їх ділянки підвищувалися над заплавою на 20–22 м. Із північного сходу вони були обмежені давньою вузькою долиною, по якій протікав струмок (нині по цій долині пролягає проспект Незалежності). Дитинець займав площу 0,5 га, територія Пригородка – близько 2,7 га [Рычков, 1989, с. 90, 91; Прищеп, 2009, с. 128–134]. Наприкінці XIV ст. на території дитинця розпочалося спорудження мурованого князівського житла, типу донжону – «вежа Мурована» (рис. 38, 1). Під цією назвою будівля згадується в описі 1603 р., складеному під час поділу маєтків між князями Острозькими [Годованюк, 1995, с. 40–58]. Ще одна монументальна споруда – Богоявленська церква, побудована в північній частині Замкової гори, біля оборонного рову. Про її функціонування свідчить запис 1453 р. у поминальній книзі Дерманського монастиря [Годованюк, 1995, с. 44]. Проведені на дитинці дослідження підтвердили датування оборонних та культових споруд XIV–XV століттями. [Годованюк, 1972, с. 318–322].

Про забудову території Пригородка дізнаємося з документальних джерел, в яких згадують про церкву «Святого Николи Острозского, в паркане ж». Тобто вже у XIV ст. існувала Миколаївська церква та фортифікаційна лінія нових або поновлених давніх дерев'яних укріплень («паркан») навколо території Пригородка, що відповідала тій території, яка сформувалася ще у XII ст. [Ричков, 2011, с. 282]. Окрім Миколаївської церкви, на території Пригородку функціонували Пречистенська церква, костел Успіння Богородиці та монастир домініканців, які були засновані в першій половині XV ст. [Вихованець, 2011, с. 458–460, 462–464; Ковалів, 2011, с. 186].

Доповнити скупі свідчення про освоєння цієї території у XV ст. допомагають археологічні джерела. Дослідження було проведено на території Пригородка: на подвір'ї костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії (рис. 38, 6) та на схід від храму – на ділянці, де до середини XIX ст. знаходилася Миколаївська церква (рис. 38, 5). Завдяки їм було з'ясовано, що культурний шар тут почав формуватися у XV ст., а в другій половині XV ст. на цих територіях стояли господарські та житлові будівлі [Прищеп, 2008, с. 23–28; Прищеп, 2008, с. 80–84; Чекурков, 2008, с. 280–283; Чекурков, 2010, с. 251–257]. Одночасно з побудовою оборонних і культових споруд в Острозі спостерігалось освоєння навколомаркової території. На перехресті чотирьох головних під'їзних доріг (з Луцька, Рівного, Звягеля та Заславля) почав формуватися новий район Острога. В результаті археологічних досліджень на ділянці за адресою: пр. Незалежності, 3 [Прищеп, ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251], було встановлено, що на лівому березі давнього струмка, в районі колишньої Ринкової площі та в межах вул. Островського і Яворницького, у XIV–XV ст. існувало поселення площею близько 6 га.

У підсумку констатуємо, що структура середньовічного Острога у XV ст. складалася із Вехнього і Нижнього замків (рис. 38, А, Б) та посаду (рис. 38, В). Їх загальна площа, за археологічними джерелами, займала близько 10 га.

Дубно

У документах XIV ст. Дубно неодноразово згадується як село. Першу згадку про поселення знаходимо у листі князя Любарта, датованому 1322 р., в якому визначалися володіння, що належали луцькій церкві Іоанна Богослова: «...зъ лесами подъ Дубно на две мили и ку Дерманю...» [Грамоти, 1974, с. 20–21]. Пізніше, в угоді 1366 р. про розподіл земель між Королівством Польським та Великим князівством Литовським, Дубно вже не фігурувало серед міст Луцької землі [Довнар-Запольський, 1896, с. 2, 3]. Традиційно вважається, що воно потрапило в 1386 р. у володіння князя Федора Острозького сільським поселенням, тому й не назване у надавчому листі короля Ягайла [Aftanazy, 1994, s. 104–105; Archiwum, 1887, s. 6, 7]. Не згадується про нього також у відомому «Списку руських міст дальніх і ближніх», який було складено в останній чверті XIV – першій половині XV ст. [Полное, 1888, с. 447]. З цього випливає, що в XIV–XV ст. Дубно не мало міського статусу, а отже – не могло бути містом.

Перші достовірні писемні відомості про існування замку у Дубно відносяться до 1492 р. [Ульяновський, 2012, с. 248], коли поселенням ще як селом володів князь Костянтин Іванович Острозький. При цьому наявність тут дерев'яних укріплень князів Острозьких в попередні часи цілком вірогідна. Про розташування замку князів Острозьких у XIV–XV ст. важливі відомості залишив Ульріх фон Вердум, який, описуючи в 1671 р. бастионний замок, відзначав, що від нього «по праву руку видно мур з ровом, яким можна пройти до старого замку, де все збудоване з дерева й захищене частково мурами, вежами і земляними валами, але все зруйноване» [Liske, 1876, s. 167, 168]. Це повідомлення дозволяє розташувати старий замок на місці давньоруського дитинця, який в топографічному відношенні справді був найкращим місцем для спорудження укріпленого осередку. Проведені археологічні дослідження підтвердили, що замок князя Костянтина Івановича Острозького в XIV–XV ст. був розташований на дитинці літописного міста, площа якого складала 0,5–1 га [Раппопорт, 1967, с. 36; Кучинко, 2009, с. 46; Прищеп, 2010, с. 117]. Він

займав крайню ділянку мису – найвигіднішу з точки зору обороноздатності (рис. 2, 1). Зі сходу, півдня і півночі його огинало петлею русло р. Ікви, до якої впадала р. Липка, утворюючи на схід від укріплення широку болотисту заплаву [Ричков, 2012, с. 123, 132]. На захід від дитинця розташувалося окольне місто площею близько 2,5 га [Пшеничний, 2017, с. 39]. По відношенню до його території дитинець знаходився нижче за рельєфом, на висоті 6–7 м над долиною Ікви. Це було пов'язане з тим, що максимальна висота мису припадала на його найбільш розширену частину, незручну для спорудження оборонного осередку. Через край мису, з південного боку від укріплення, проходив давній шлях між Луцьком і Острогом, який вимагав регуляції і захисту [Ричков, 2012, с. 122].

Особлива роль у планувальному розвитку Дубна в XIV–XV ст. належить культовим спорудам, адже вони були і лишаються одними із характерних рис, які відрізняли поселення від міста. Це добре простежується на основі топографічної локації релігійних комплексів у Дубні.

Соборна церква св. Миколая, вперше згадана в документі про пожертвування у 1492 р., займала центральне положення у просторово-планувальній структурі міста [Ульяновський, 2012, с. 248]. З планів кінця XVIII ст. зрозуміло, що церковне подвір'я знаходилося на території посаду та сягало сучасних вулиць Д. Галицького, М. Лисенка та Свободи [Ричков, 2012, с. 124]. Церква задумувалася як архітектурно-сакральна домінанта території міста, сприйняття якої підсилювала виключно низька садибно-дворова забудова.

Поруч з Миколаївською у 1492 р. згадується церква Воскресіння Христового [Ульяновський, 2012, с. 248]. Історик Ф. В. Новицький писав, що найстарішими церквами в Дубні, які випередили заснування міста, були дві: храм Воскресіння в замку та церква в околиці Луцької брами [Nowicki, 1870, s. 37].

Скупі відомості про освоєння замкової та навколозамкової території Дубна у XIV–XV ст. доповнюються результатами археологічних досліджень (рис. 2).

В ході робіт на місці давньоруського дитинця, де знаходився старий замок князів Острозьких, було зафіксовано і досліджено культурні нашарування XIV–XV ст. [Харковець, ДІКЗД, нд-5460, с. 10, 11]. А на території окольного міста, де побудовано бастионний замок, виявили культурний шар другої половини XIII–XV ст. та дослідили господарську яму, яку автори розкопок датували XIV ст. [Свєшніков, 1995, с. 15]. Також дослідження проводились на захід від замку (рис. 2, 2–9).

Відразу за ровом, який відділив ділянку з кам'яним замком від території посаду, знаходиться історичний центр міста. Тут у ході робіт дослідники встановили, що найбільш ранні культурні відклади почали формуватися у XV–XVI ст. на таких ділянках: по вул. Кирила і Мефодія, 10 [Прищепа, 2008, с. 18]; на розі вул. Д. Галицького та Кирила і Мефодія [Прищепа, 2009, с. 11–13; Чекурков, 2009, с. 234–235]; по вул. Замкова, 10 [Прищепа, 2010, с. 19]; по вул. Замкова, 17 [Прищепа, 2005, с. 10; Прищепа, 2010, с. 316]; по вул. Стара, 67 [Прищепа, 2009, с. 14; Чекурков, 2012, с. 555–563]; по вул. кн. Острозького, 22 [Ткач, НА ІА НАНУ, ф.е. 2001/98, с. 234]; у пров. Купальному [Прищепа, 2007, с. 125], на Звірогосподарстві [Ткач, НА ІА НАНУ, ф.е. 2001/98, с. 11, 12], на острові Кемпа [Прищепа, 1998, с. 134]. Таким чином, на підставі просторових меж поширеності культурних нашарувань можна визначити, що у XIV–XV ст. заселена площа посаду становила близько 8 га (рис. 2).

У XIV–XV ст. також освоювалась територія майбутнього передмістя Сурмичі. Залягання культурного шару цього періоду було зафіксоване на ділянках в урочищі Острівок [Ткач, 2007 с. 123, 124], Сурмичі п. 2, Сурмичі п. 1 [Прищепа, 1998, с. 135], по вул. Затонського, 4 [Прищепа, 2012, с. 7] і Сурмичі п. 3 [Ткач, НА ІА НАНУ, ф.е. 2001/98, с. 7].

Підсумуємо, що середньовічне Дубно у другій половині XIV–XV ст. розвивалося у межах замку, окольного міста та посаду. На підставі археологічних джерел можемо зробити висновок, що його загальна площа становила близько 11–11,5 га.

Корець

У другій половині XIV–XV ст. Корець належав різним власникам. Перша згадка про поселення в литовський період датується 1380 р., коли князь литовський Ягайло передав його князю Федору Острозькому. У 1386 р. князь Острозький отримав від Ягайла грамоту, яка підтверджувала право володіння на Корець, і побудував тут замок, оточений ровом з водою [Головко, 2008, с. 153–154; Города, 2009, с. 179; Паздняков, 2007, с. 260–262]. З початку XV ст. Корець перейшов у власність князів Корецьких та став центром удільного князівства у складі Волинської землі [Однороженко, 2011, с. 154, 156]. На жаль, описів Корця другої половини XIV–XV ст. на сьогодні не виявлено, проте відомості про характер поселення в цей період доповнюють результати археологічних досліджень. Розкопки проводились на території замку князів Чарторийських, який розташований у східній частині сучасного міста на високому мисоподібному виступі правого берега р. Корчик (рис. 9). Завдяки їм дослідники встановили, що в литовську добу тут було споруджено дерев'яний замок князя Федора Острозького, який пізніше перебудували у мурований [Виногородська, 2013, с. 282–283]. У ході робіт в історичній частині міста, поблизу замку князів Корецьких (рис. 9, 1–7), матеріалів XIV–XV ст. не виявили, що свідчить про освоєння цих територій у пізніший час [Прищеп, 2007, с. 94–98; Чекурков, 2012, с. 319–325].

Отже, можна припустити, що розвиток Корця у другій половині XIV–XV ст. відбувався у межах замку. Проте це тільки наше припущення, оскільки після побудови кам'яного замку князями Корецькими у XVI–XVII ст. і перебудови його князем Чарторийським на палац у другій половині XVIII ст. [Фуголь, 1993, с. 33–37] замкова територія зазнала значного перепланування, що не дає можливості чітко локалізувати структурні частини середньовічного міста.

Як підсумок зазначимо, що планувальна структура середньовічних міст у другій половині XIV–XV ст. складалася з трьох частин і мала багато спільного із давньоруським та галицько-волинським часами. Важлива роль в зазначений

період належала новозбудованим замкам, які розташовувались у межах дитинця і окольного міста. Одночасно за межами замкової території, на посадах, відбувалося утворення нових районів. Їхні розміри, за археологічними матеріалами, сягали 6–15 га. Загальна площа середньовічних міст у другій половині XIV–XV ст. становила близько 10–12 га, за винятком Луцька, який у той час був центром Волинської землі і мав площу в межах укріплень 22 га. Варто зауважити, що така ситуація була характерною для територіально-планувального розвитку більшості міст XIV–XV ст. не тільки Волині, а й Білорусі [Ляуко, 2001, с. 24–32].

Кінець XV – перша половина XVII ст. – наступний період територіально-планувального розвитку волинських міст. Для нього характерне переміщення центру адміністративного життя із дитинця на посад, що пояснювалось кількома факторами. По-перше, у зв'язку із отриманням волинськими містами магдебурзького права на самоврядування почали формуватися й нові органи керування з представників міського населення. Для останніх саме посади були головним місцем проживання і професійної діяльності. По-друге, саме на посадах будувалися ратуші – неодмінний атрибут міста з магдебурзьким правом. Таким чином, з кінця XV ст. почала утворюватись нова планувальна структура міста, в якій замок продовжував функціонувати як адміністративний центр, а посад – місто з ратушею – як міський. За термінологією середини XVI ст., структурні частини середньовічного міста мали такі назви: замок, місто, передмістя [Литовська, 2005, 114–191].

Луцьк

З кінця XV до 60-х років XVI ст. Луцьк продовжував утримувати статус столиці Волинської землі. Згідно з постановою Віленського сейму 1565–1566 рр., князівство було перетворене на Волинське воєводство. Його головним містом став Луцьк, що почав виконувати функції адміністративного, економічного та культурного центру воєводства і Луцького повіту [Однороженко 2011, 42–44, 225–228]. Перші повідомлення про Луцьк у цей період знаходимо в історичних документах, де сказано, що у 1497 р. литовський

князь Олександр надав місту магдебурзьке право, яке вплинуло на його подальший територіально-планувальний розвиток [Архив, 1869, с. 1, 2, 12–17].

Головним елементом планувально-просторової структури міста в цей час стала ринкова площа, яка розмістилася в середині південної частини Ринкового майдану. Згадки про неї знаходимо в записях Литовської Метрики 1498 р. [Терський, 2006, с. 78]. За міркуваннями Б. В. Колоска, її обриси, очевидно, збігались із сучасними й утворювали витягнутий чотирикутник розмірами приблизно 40×80 м [Колосок, 2003, с. 151]. Тут було побудовано ратушу. Навколо ринку зосередилась значна кількість міського населення: будинки ремісників, купців, шляхти, представників міського самоврядування. Це підтверджують залишки дерев'яних конструкцій житлової і господарської споруд XV–XVI ст., виявлені на вул. Драгоманова, 6 [Терський, 2006, с. 86].

Облаштування міста за західними зразками сприяло появі на Ринковому пагорбі перших цегляних житлових споруд. Найдавніші з них з'явилися уздовж Троїцької вулиці, біля Ринкової площі. У нових кварталах поряд з укріпленнями, влаштованими князем Вітовтом протягом XV–XVI ст., спорудили низку кам'яниць, від яких збереглися двоповерхові підвальні приміщення [Терський, 2006, с. 87].

Окрім ратуші і житлової забудови на середмісті з'явилися такі важливі елементи планувальної структури, як храми (рис. 37). Церква св. Миколи займала найвищу ділянку Ринкового пагорбу. Вперше вона згадується у люстрації 1545 р. [Терський, 2006, с. 79]. Про існування храму св. Трійці, що стояв над ровом Окольного замку наприкінці вул. Троїцької, можемо дізнатися з документальних джерел XVI ст. [Терський, 2006, с. 79]. Ще один релігійний осередок було виявлено у північно-західній частині середмістя. Це невідома досі храмова ділянка, яка, відповідно до писемних джерел, ототожнюється із церквою св. Іоана Хрестителя і фігурує у документах XVI–XVII ст. [Сайчук, 1993, с. 146–147].

Про сформованість вуличної сітки середмістя свідчать документи XVI–XVII ст., де згадуються вул. Велика і Троїцька, які проходили через Ринок.

Троїцька, сучасна вул. Драгоманова, йшла паралельно до стіни Нижнього замку. Вулиця Велика, частина сучасної вул. Данила Галицького, пролягала паралельно до лінії міських укріплень [Терський, 2006, с. 78]. Принаймні вже в XVI ст. на Ринковому пагорбі існували й інші вулиці, вказані у люстраціях 1629–1648 рр., такі як «вулиця з Ринку до вірменської церкви», Караїмська, Равинська [Баранович, 1930, с. 30]. У цей час вулиці середмістя були вимощені камінням, про що свідчать люстрації XVI–XVII ст. Наявність вуличного заощення було археологічно досліджено на ділянці провулка поряд з Ринком [Терський, 2006, с. 78].

Також варто згадати про передмістя – складові частини міської структури Луцька. Вони розмістилися на обох берегах ріки. Найважливішим був правобережний район, розташований близько 300 м від Ринкового пагорба. Його центральна частина – ур. Хмільник, або Помостиче, яке знаходилося на мисі, обмеженому з напільного боку глибоким яром. Цей яр відокремлював його від ур. Юриздика, захищене з півночі долиною р. Яровиці [Колосок, 1990, с. 57, 58, 62]. Площа Помостича сягала 20 га, Юриздики – близько 30 га [Терський, 2006, с. 90]. Помостиче та Юриздика були забезпечені незалежними системами природних та рукотворних укріплень. Перші писемні згадки про укріплення Помостича датуються кінцем XV ст. [Терський, 2006, с. 90]. За матеріалами археологічних розкопок, формування фортифікаційної системи правобережних посадів Луцька тривало протягом другої половини XIII–XIV ст. [Терський, 2006, с. 91].

Архітектурною домінантою Помостича була приміська торгова площа, яку прикрашали церкви св. Параскеви П'ятниці та монастир Пречистої Богородиці. Торговиця знаходилася в місці відгалуження від вулиці, що проходила від Глушецького мосту до Пречистенського монастиря, і, очевидно, збігалась із теперішнім бульваром Л. Українки та вул. М. Горького, яку колись називали П'ятницькою [Перлштейн, 1851, с. 45]. На активне освоєння передмість, згідно з документами XVI–XVII ст., вказує існування на їх території шести церков: св. Вознесіння, св. Параскеви Пятниці, св. Миколи, св. Михайла, св. Афанасія,

св. Юри; двох монастирів –Василіанівського та Пречистенського, та костелу св. Хреста [Терський, 2006, с. 94, 95].

Як бачимо, просторово-планувальна структура Луцька у кінці XV – першій половині XVII ст. була сформована і мала такі головні компоненти просторової організації міської території: замок, місто, два передмістя. За міркуваннями О. В. Рибчинського, середньовічному Луцьку XV–XVII ст. була властива нерегулярна структура планування, для якої характерне розташування в центрі середмістя, видовжений ринок з криволінійними сторонами, поділ на нерівномірні квартали, різнорозмірні вулиці і провулки та околичне розташування оборонних споруд [Рибчинський, 2006, с. 86]. Також на підставі джерел можемо зробити висновок, що площа Луцька з передмістями, в межах укріплень, на той час становила близько 73 га.

Острог

У кінці XV – 60-их роках XVI ст. Острог був столицею удільного князівства. Згідно з постановою Віленського сейму 1565–1566 рр., після ліквідації князівства місто стало волосним центром у складі Луцького повіту Волинського воєводства [Однороженко, 2011, с. 156, 157]. У цей час важливим чинником, що впливав на територіальний розвиток міста, було планування. На думку архітектора О. В. Рибчинського, Острогу у XV–XVII ст. була властива нерегулярна структура забудови. Про це свідчить розташування в центрі міста трапецевидного ринку, поділ середмістя на несиметричні квартали, різнорозмірні вулиці та провулки [Рибчинський, 2006, с. 86, 87]. Очевидно, що в більшості випадків такі пропорції зумовлювалися фізико-географічними особливостями рельєфу міста. У випадку з Острогом, розміщеним на погорбованій місцевості з поступовим підняттям рельєфу у напрямку заходу, йтися про регулярну розбудову центру міста, кварталів та вулиць, очевидно, не могло – потрібно було виходити з наявної ситуації. Як зазначила архітектор О. Годованюк, «тут поєднувалися елементи радіально-кільцевої системи з прямокутними кварталами, найчіткіше вираженими в південно-східній частині "Старого міста" – у колишніх єврейських ділянках» [Годованюк, 1995, с. 55,

56], які тісно примикали до ринку. У зв'язку з природними умовами, особливостями навколишньої забудови та напрямками шляхів сполучення Острога зі згаданими раніше містами, ринкова площа в Острозі набула форми підтрапецієвидної фігури, довша діагональ якої проходила у напрямку з півночі на південь. Принаймні, такою вона була на кінець XVIII – початок XIX ст., про що свідчить низка топографічних планів Острога з того періоду [Заяць, 1995, с. 33, 34].

Середньовічне місто розташувалося на північний схід від замку (рис. 38). У XVI ст. воно мало нову лінію укріплень у вигляді мурованої стіни. На ті часи це був розповсюджений тип оборонної споруди, хоча здебільшого їх зводили з дерев'яних конструкцій. В Острозі стіна мала декілька башт та бойові хідники з бійницями для стрільби. Їх висота становила в середньому п'ять метрів, а товщина сягала двох і більше метрів. Башти розміщувалися на найвідповідальніших напрямках, виконуючи водночас функції міських брам [Ричков, 2011, с. 283]. До наших часів збереглися лише муровані башти – Луцька (тепер Музей книги) та Татарська. Решта башт, точна кількість яких залишається нез'ясованою, були дерев'яними. Відомо, що одна з них слугувала в'їзною брамою з боку Заславля, ще одна була розташована на дорозі зі Звягеля [Ричков, 2011, с. 284]. Проведені О. Годованюк архітектурні дослідження Луцької та Татарської башт дали можливість встановити час побудови цих споруд – початок XVI ст. [Годованюк, 1995, с. 40–59].

Після отримання містом у 1585 р. магдебурзького права на ринковій площі побудували ратушу, яка згадується в описах та інвентарях Острога XVII–XVIII ст. [Заяць, 1995, с. 32, 33; Ковальський, 2008, с. 194, 195]. Про архітектурно-просторові параметри ринкової площі маємо скупі відомості, в основному зі значно пізніших картографічних джерел. Її зовнішні межі у плані наближалися до форми трапеції, з довжиною сторін близько 130 м [Ричков, 1991, с. 32–35]. У XVI ст. практично завершилося формування відцентрової планувальної структури міста з чотирма головними променями доріг, що виходили з кутів ринкової площі і були зорієнтовані на головні міські брами

[Ричков, 2010, с. 282–287]. Навколо ринку знаходилася заклади торгівлі, які належали мешканцям міста: ятки, крамнички тощо, про що свідчить цитата з магдебурзького привілею Острогу, де говориться, що в місті: «купецства и шиньки и всякие иньшие порядки и волности местские установлены» [Привілей, 1995, с. 111, 112]. На нашу думку, надання магдебурзького права особливо не вплинуло на інтенсивність чи кількість одиниць такої забудови – воно лише юридично зафіксувало її наявність. Натомість, окремі нові положення привілею, такі як: «допускаємъ в месте Острозскомъ ратушъ збудовати... лазню посполитую метъ» [Привілей, 1995, с. 112] зумовлювали появу абсолютно нових для міста будівель. Що ж до характеру забудови, то у поборовому реєстрі від 1629 р. згадується на стороні Домініка Заславського «домів ринкових та кам'яничок по золотих 2, а шинкових хат по золотих 2, котрих є 20» [Баранович, 1930, с. 37, 38], при цьому на частині Анни-Алоїзи Ходкевич «кам'яниць і домів дерев'яних ринкових 14» [Баранович, 1930, с. 39, 40].

Найбільш ранню, на сьогодні, згадку про острозькі вулиці знаходимо в «Акті поділу володінь князів Острозьких між Беатою Костелецькою та її дочкою Гальшкою Іллівною Острозькою від 1542 р.». Тут, зокрема, зазначено: «Княжні Іліній... замок Острог з усіма його будівлями, і місто Острозьке, з усіма вулицями і розлеглостями його...» [Тесленко, 2001, с. 114]. Проте жодних назв цих вулиць зазначений документ не подає. Хоча акт від 1542 р. й фіксує таку категорію просторового впорядкування міста, як вулиці, окремих їх назв, які зустрічаються в пізніших джерелах, у першій половині XVI ст. в Острозі ще не було. А вже з «Акту поділу володінь князя В. К. Острозького між його синами в 1603 р.» вперше дізнаємося про назви вулиць Острога, які існували на початку XVII ст.: «Улица першая перед замком, Луцкая, Красная кгора, Пречница, Зерванская, Стара Жидовская» [Описи, 2004, с. 89–90]. Це має для нас важливе значення, бо вказує на становлення просторової організації Острога у період, що вивчається.

Доповнити відомості документальних джерел про освоєння міської території Острога у XVI–XVII ст. допомагають матеріали археологічних розкопок. Дослідження проводилися на ділянці за адресою: пр. Незалежності, 3, яка знаходиться в межах старого міста між колишньою Ринковою площею (рис. 38, 17) і Луцькою брамою. Результати археологічних робіт свідчать, що тут з кінця XVI і до другої половини XVII ст. знаходилася міська забудова, представлена рештками кам'яниць першої половини XVII ст. [Прищеп, 2011, с. 108–117]. Отже, на підставі археологічних джерел можемо стверджувати, що площа міста в межах укріплень на той час становила близько 20 га.

У першій половині XVI ст. Острог став розширюватися, почалося заселення тих площ, які знаходилися за межами міських оборонних стін, перш за все поблизу головних в'їздів до міста. На північній околиці сформувалося Зарванське (Татарське) передмістя. Тут на початку XVI ст. було споруджено мечеть [Вихованець, 2011, с. 230]. Поблизу Зарванського передмістя знаходилася так звана Губина Воля. На схід від міста, біля брами Жидівської (або Зарецької), за старим, нині зовсім зниклим руслом р. Вілії, знаходилося передмістя Заріччя. У західному напрямку поблизу Луцької брами сформувалося інше передмістя – Загороддя. Уздовж дороги на Межиріч – передмістя Більмаж (Бельмаж) [Описи Острожчини, 2004, с. 74–86, 334–335]. З «Акту поділу володінь В. К. Острозького між його синами в 1603 р.» дізнаємося про існування ще одного передмістя, що знаходилася на правому березі Вілії навпроти Замкової гори. Тут розташувалося Нове місто, зв'язок із яким здійснювався через штучну греблю, завдяки якій утворився значний став. Ця водойма мала для міста оборонне й господарське значення (тут працювали млини, папірня, розводили рибу). Із півдня та сходу передмістя було оточене земляними укріпленнями, рештки яких ще можна простежити на фіксаційних планах Острога кінця XVIII – початку XIX ст. [Ричков, 2010, с. 284]. Про забудову Нового міста, яке іноді ще називалося Застав'ям, свідчать документи XVI ст., в яких згадуються дві дерев'яні церкви – Воскресіння Христового та Онуфріївська [Теодорович 1889, с. 665–667]. Тут нараховувалось вісім вулиць,

що радіально розходилися від правобережного в'їзду на греблю, серед них дві головні – Турецька та Кам'янецька [Ричков, 2010, с. 285].

Обмежені свідчення джерел про заселення території передмістя у XVI–XVII ст. доповнюються археологічними матеріалами, зібраними в ході розкопок на ділянці по вул. Згоди, 7. Під час досліджень було встановлено, що на цій ділянці у другій половині XVI – на початку XVII ст. існувало поселення, на території якого знаходилася металообробна майстерня (садиба коваля) [Чекурков, 2009, с. 421–424].

Отже, можемо стверджувати, що планувальна структура середньовічного Острога була сформована і включала в себе: замок, місто та шість передмість.

Дубно

У кінці XV – першій половині XVII ст. Дубно належало князям Острозьким. Поселення виконувало роль волосного центру у складі Острозького князівства, а після рішення Віленського сейму 1565–1566 рр. увійшло до складу Луцького повіту [Однороженко 2011, 156, 157, 225–228]. Як місто Дубно вперше згадується у 1507 р. у грамоті польського короля Сигізмунда I. В ній монарх надавав право князю К. I. Острозькому заснувати місто Дубно та наділити його магдебурзьким правом [Любецька, 2007, с. 8]. У цьому ж році тут почалося будівництво нового кам'яного замку (рис. 2, А), який розташувався на захід від давнього дитинця (рис. 2, 1) – ядра давньоруського міста [Ричков, 2007, с. 124]. Очевидно, він був побудований у межах окольного міста давньоруського часу. Тому, на думку Б. А. Прищепи, особливості планування нового замку були пов'язані з архітектурною схемою дитинця та окольного міста, а східну стіну звели уздовж оборонного рову дитинця, оскільки вона у плані дугоподібна [Прищепа, 2010, с. 149–153].

У XVI–XVII ст. Дубно мало регулярну структуру планування, для якої характерне розташування у східній частині середмістя прямокутної ринкової площі, рівномірний поділ міста на квартали, сформованість головних та локальних вулиць, стратегічне розташування міських брам, формування новітньої системи фортифікацій з використанням башт та бастіонів

[Рибчинський, 2006, с. 87]. На думку архітектора П. А. Ричкова, теперішня вулична сітка старого міста й нині утримує фрагментальні ознаки регулярного розпланування, що є типовим наслідком регулятивних приписів магдебурзького права [Ричков, 2012, с. 125].

У кінці XV – першій половині XVII ст. Дубно представляло собою територію з адміністративними, торговельно-ремісничими та релігійними осередками, які були захищені системою міських оборонних споруд у західному і східному напрямках. Принципова важливість укріплень західного напрямку Дубна в тому, що з цього боку місто не було оточене водою, тому виділялося комплексом оборонних споруд. На північ та на південь його укріплення переходили в круті краї природного мису, по яких ішла лінія дерев'яних стін – парканів, що згадуються в листі князя В. К. Острозького за 1604 р. [Пероговский, 1880, с. 1282–1283]. Визначення з місцем розташування оборонних споруд у західному напрямку вимагало оптимального врахування природних умов, які підвищували ефективність оборони. Тому лінію укріплень збудували на вузькому перешийку, за основним поселенським масивом міста. Вона включала браму, земляний вал, рів та стіну з дубових паль. Вал з обох боків примикав до брами, яка мала одночасно оборонне, митне і транспортно-регулююче призначення. Від назви пріоритетного шляху, що розпочинався за нею, брама отримала назву «Луцька». Згадки про неї у 1577 і 1604 рр. мають на увазі дерев'яну браму [Рароскі, 1858, с. 451], оскільки муровану, за типом барбакану, звели у 1623 р. [Юрченко, 2003, с. 93].

У 40-х рр. XVI ст., після вступу князя В. К. Острозького у спадщину, Дубно стало «другою столицею» для князів Острозьких. Документальні джерела свідчать, що близько 30 років князь «сидів на Дубно», розбудовуючи місто і замок [Ульяновський, 2013, с. 12–56]. Суттєве збільшення потужності культурного шару XVI–XVII на території Дубна свідчить про зростання інтенсивності його заселення. Площа залягання матеріальних решток у цей час розширилась, їх зафіксовано уздовж вулиць князя Острозького, Данила Галицького, Старої, Конторської, Лесі Українки. Найбільшу концентрацію

нашарувань відзначають у східній частині мису, на ділянках навколо м-ну Незалежності, по вул. Кирила і Мефодія, Замковій та Свободи (рис. 2, 4–9).

Такий підйом пов'язаний з наданням місту у 1507 р. магдебурзького права [Любецька, 2007, с. 8] та перенесенням князівської резиденції у Дубно [Ульяновський, 2013, с. 12–56]. Отриманий правовий статус призвів до усталення зовнішніх меж міста та спричинив подальший розвиток його внутрішніх територій. У XVI–XVII ст. сформувалися такі головні компоненти просторової організації міської території: замок, місто, передмістя.

Центральним соціально-планувальним об'єктом міста слугувала ринкова площа. Її розташування між замком та вул. Кирила і Мефодія відповідає місцезнаходженню давньоруського торгу. Цю закономірність також визначав перетин вісей двох старих вуличних напрямків, магістрального – Д. Галицького, та суто міського – Кирила і Мефодія. Прилегла до них ринкова площа разом з ратушею займала територію близько 2 га.

Потрібно відзначити, що в писемних джерелах від 1596 р. згадується також ринок біля Миколаївської церкви [Иванишев, 1863, с. 61]. Тут слід зауважити, що термін «ринок» вживали щодо будь-якого вільного від забудови простору, не економічного, а суто містопланувального характеру [Ричков, 1991, с. 28]. Зазначений ринок слугував місцем збору громади в особливих випадках, таких як судові дізнання. На відміну від нього, ринкова площа як центральний просторовий осередок від часу заснування міста, була розташована у східній частині середмістя. Це підтверджується найбільшою потужністю в цьому місці культурних нашарувань XVI–XVII ст. [Чекурков, 2009, с. 234–235].

Поруч з ринком у Дубно знаходилася ратуша, позначена на планах кінця XVIII ст. Це була мурована двоповерхова будівля, розміщена так, що її західна сторона виходила на вул. Кирила і Мефодія, а південна – на вул. Д. Галицького. Ймовірно, вона стояла на місці давнішої споруди по західній стороні ринкової площі. Разом із прибудованими до неї крамницями ратуша утворювала замкнуту будівлю із внутрішнім двором [Komorowsky, 1985, s. 119–120].

Про усталеність планувальної структури ринку вже у XVI ст. свідчить поборовий реєстр 1570 р. Відповідно до нього, в Дубні було оподатковано 51 ринковий будинок [Zródła, 1889, s. 11, 12]. Навколо ринку зосередилася значна частина міської забудови, будинки ремісників, купців, шляхти і представників міського самоврядування. Це підтверджується залишками дерев'яних споруд житлового і господарського призначення. Їх виявили у ході археологічних розкопок на ділянках навколо сучасного м-ну Незалежності, на місці якого в XVI–XVII ст. знаходилась ринкова площа, орієнтована на перетин вул. Д. Галицького та вул. Кирила і Мефодія [Чекурков, 2009, с. 234–235; Чекурков, 2012, с. 555–563].

Подальший розвиток Дубна як міста пов'язаний із заснуванням на його території храмів і монастирів. Це добре простежується на основі топографічної локації релігійних комплексів у Дубні.

Іллінська церква знаходилася дещо південніше від збудованого в 1908 р. мурованого храму. Вперше згадка про неї зустрічається у листі князя В. К. Острозького від 23 червня 1604 р. [Пероговский, 1880, с. 1282–1283]. Церква стояла в західній частині міста, відділяючи його від володінь Спасо-Преображенського монастиря. Згідно з планами міста, церковний двір сягав вул. Д. Галицького, вул. В. Винниченка та вул. Старої [Пшеничний, 2008, с. 124–126]. Найбільш вірогідною видається думка В. І. Ульяновського про те, що до зведення храму причетний князь К. І. Острозький, який заклав його на честь свого сина Іллі в першій третині XVI ст. [Ульяновський, 2012, с. 297, 298].

Парафіяльний костел, згідно з писемними джерелами, існував у Дубні вже у другій половині XVI ст. [Иванишев, 1863, с. 61]. А у 1614 р. князь Януш Острозький, запросивши в Дубно бернардинів, надав територію для костелу, який був присвячений св. Андрію [Bochdziewicz, 203, s. 157]. У результаті археологічних розкопок вдалося встановити, що костел бернардинів було побудовано на старому костельному цвинтарі, про що свідчать виявлені під

фундаментами захоронення, нижня хронологічна межа появи яких датується другою половиною XVI ст. [Гупало, с. 182, 183].

Побудова нового костелу та його допоміжних споруд мала вагомий вплив на розпланування північної частини середмістя. Зокрема, це призвело до випрямлення вулиці Кирила і Мефодія, а з XVII ст. храм перетворився на її архітектурно-планувальне завершення [Ульяновський, 2012, с. 870].

Водночас із побудовою храмів на території міста формувалася його вулична сітка. В XVI ст. у Дубні з'явилися перші назви вулиць. Так, у 1596 р. згадано про Шевську вулицю [Иванишев, 1863, с. 58], хоча сьогодні визначити її локалізацію проблематично. У 1604 р. згадується вул. Чернецька, яку пов'язують із сучасною вул. Старою. Під тим же роком зазначено, що одна сторона «паркану монастирського» Спасо-Преображенського монастиря охоплювала «улицу предь Черницкую в полю», та уздовж неї виходила «до самого валу великого». Тому, згідно з просторовою структурою, «улица предь Черницкую» має відповідати сучасній вулиці Д. Галицького [Пероговский, 1880, с. 1282–1283]. У 1699 р. її названо вулицею «від Луцька», яку наказувалось забрукувати. Відтак це була перша брукована вулиця міста, що вела від Луцької брами і виходила на південно-західний кут ринкової площі [Архив, 1869, с. 179].

Доповнити свідчення документальних джерел про освоєння замкової території та передмість Дубна у XVI–XVII ст. допомагають археологічні матеріали. Проведені в історичній частині міста розкопки дали можливість встановити, що на ділянці по вул. Замковій, 10 у XVI ст. була житлова забудова [Чекурков, 2011, с. 104–108]. І до першої половини XVII ст. тут, та на ділянках по вул. Кирила і Мефодія, 10, 18а, вул. Спасівській, в урочищі Кемпа, по вул. Сурмичі біля магазину «Надія», вул. Старій, 67, теж розташовувалися будівлі [Чекурков, 2009, с. 234–235; Чекурков, 2012, с. 555–563]. Отримані в процесі розкопок матеріали допомогли з'ясувати час освоєння міської території навколо замку та етапи її забудови.

Перший етап забудови території поблизу замку князів Острозьких, за археологічними матеріалами, датується XVI ст. Наступний охоплює кінець XVI – першу половину XVII ст.: місто розросталося по всьому простору від замку князів Острозьких. Забудовували територію від сучасної вул. Кирила і Мефодія, уздовж вул. Старої до західних міських укріплень. Для всіх досліджених споруд на цих ділянках була характерна однакова орієнтація стінами за сторонами світу. Це означає, що їх розташування пов'язане з перетином вул. Кирила і Мефодія та Свободи, які на XVII ст. були чітко окреслені. Отже і вся забудова середмістя мала регульований характер, чітко прив'язаний до вуличного планування навколо ринкової площі. На півночі культурні нашарування цього часу обмежуються вул. Пекарською. Ця вулиця, разом із північним відрізком вул. Замкової, утворюють у плані дугу, яка, очевидно, визначає трасу північної частини міських укріплень доби князів Острозьких. На північ від вул. Пекарської та Замкової культурні нашарування XVI – першої половини XVII ст. зустрічаються дуже рідко або ж узагалі відсутні. Отже, на підставі археологічних джерел можемо зробити висновок, що площа Дубна (без передмість) у цей час становила близько 40 га.

Також варто згадати і про два передмістя, які були складовими частинами міської структури: Луцьке, або Забрама, та Сурмичі. Усталення їхнього розташування відбулося в кінці XV ст. [Атаманенко, 2012, с. 239, 240]. Назва передмістя Забрама у формі «zabrama Lуска» зустрічається у 1696 р. [Центральний, арк. 57]. Починалося воно за західною лінією укріплень, головним об'єктом якої була в'їзна брама «барбакан». Про халупи та хати на передмісті згадується у 1577 р. [Paprocki, 1858, s. 451, 452]. Тут знаходилися володіння Спасо-Преображенського монастиря, римо-католицького костелу та бернардинського монастиря. Спасо-Преображенський монастир володів на Забрамі Волицею («Волькою», «Вулькою») – «за брамою Луцкою... сельцо чернецкое» [Пероговский, 1880, с. 1283, 1285].

Передмістя Сурмичі знаходилося на правому березі р. Ікви й було сполучене із трьома мостами. Історична частина передмістя пов'язана з

археологічною пам'яткою Сурмичі п. 1, де було виявлено значні за площею ділянки з культурним шаром XIV–XVIII ст., які свідчать про його активне обживання протягом цього періоду [Ткач, 2001, с. 234, 235; Прищеп, 2007, с. 317, 318]. Вперше назву Сурмичі вжито у 1577 р. [Paprocki, 1858, s. 451], її походження пов'язують із проживанням тут військових сурмачів Дубенського замку [Логвин, 1968, с. 179].

Отже, можна стверджувати, що планувальна структура середньовічного Дубна в кінці XV – першій половині XVII ст. включала в себе замок, місто та два передмістя.

Корець

У кінці XV – першій половині XVII ст. Корець належав князям Корецьким. Після ліквідації удільного князівства місто стало приватною резиденцією та увійшло до складу Луцького повіту [Однороженко, 2011, с. 142, 154]. У цей час планувальна структура середньовічного міста складалася із замку, міста та передмістя.

У середині XVI ст. князь Богущ Корецький збудував на дитинці мурований замок, який мав оборонні башти, церкву, в'їзні брами і звідний міст [Dutkiewicz, 1935, с. 14]. У кінці XVI – на початку XVII ст. оборонну споруду було перебудовано за бастіонною системою [Miasta, 1937, с. 14]. Завдяки проведеним тут архітектурним дослідженням її датовано XVI–XVII ст. [Фуголь, 1993, с. 36]. На північний схід від замку, на високому мисоподібному виступі правого берега р. Корчик, розташовалося місто, яке з півночі, півдня та заходу було оточене долиною ріки (рис. 39). Можна також стверджувати, що зі сходу воно було захищене фортифікаційними спорудами у вигляді валу та рову, які на півдні пролягали паралельно сучасному провулку Ярослава Галана, а на півночі проходили уздовж ЗОШ № 1 в районі сучасної вул. Київської, 57.

Подальший підйом міста у XVI–XVII ст. був пов'язаний із отриманням магдебурзького права, що дало поштовх для розвитку торгівлі і ремесел. Хоча на сьогодні документального свідчення цьому не знайдено, однак у джерелах кінця XVI ст., а саме від 1586 р., згадується корецький в'їт Манцевич [Rocznik,

1935, s. 8]. Наявність в'їта вказує на те, що місто мало магдебурзьке право та ринкову площу. Однак якою вона була у Корці в XVI–XVII ст. – невідомо, можна лише припустити, що вона знаходилася на місці новозбудованої у кінці XVIII ст. восьмикутної площі, яка за розташуванням частково співпадає із сучасною центральною площею міста [Барер, 1990, с. 14].

Подальший розвиток Корця пов'язаний із заснуванням на його території храмів і монастирів, що добре простежується на основі топографічної локації релігійних комплексів. Найдавнішим релігійним осередком у місті був Воскресенський жіночий монастир (рис. 39, В), побудований князем Богушем Корецьким близько 1571–1572 рр. [Барер, 1990, с. 7]. Наступна споруда, яка з'явилася у цей період – Благовіщенська церква, закладена князем Самійлом Корецьким у 1606 р. [Sobolewski, 1934, s. 215].

Скупі відомості документальних джерел про освоєння міської території Корця у XVI–XVII ст. доповнюються матеріалами археологічних розкопок. Проведені в історичній частині Корця роботи допомогли виділити ранній та пізній етапи забудови території міста поблизу замку князів Корецьких [Прищепа, КРІМ, № 1919/2; Прищепа, КРІМ, № 2067/2; Прищепа, 2006, с. 318–320; Чекурков 2012, с. 319–325]. Ранній етап міської забудови датується XVI ст. (рис. 39, в). Пізній охоплює кінець XVI – першу половину XVII ст. Місто розросталося на північний схід по всьому простору від замку князів Корецьких. Культурні нашарування XVI – першої половини XVII ст. у цьому напрямку обмежуються на ділянці по вул. Київській, 57а, де знаходився оборонний рів [Чекурков 2012, с. 319–325].

У XVI ст. синхронно із розбудовою міста освоювалась територія передмістя – Новий Корець. Тут у 1533 р. звели костел св. Антонія (рис. 39, Г) [Рычков, 1989, с. 23, 24]. Під час археологічних робіт на подвір'ї костелу було виявлено шар, насичений матеріалами XVI–XVII ст. [Виногородська, 2013, с. 282–284].

Загалом просторово-планувальна структура Корця в XVI – першій половині XVII ст. мала характерні ознаки міського поселення, про що свідчить

розташування на його території замку, оборонних і сакральних споруд та передмістя. На підставі археологічних джерел можемо стверджувати, що міська площа (без передмість) в зазначений період становила близько 20 га.

Рівне

На відміну від інших волинських міст, що в XV ст. вже були столицями удільних князівств і центрами волостей, Рівне згадується в документах тільки з 1434 по 1468 рр. як село. Протягом 1470–1478 рр., після купівлі значних земельних володінь князем Семеном Несвицьким-Колоденським, навколо Рівного сформувалося Ровенське князівство у складі Волинського намісництва, яке до 1480 р. набуло статусу волості [Однороженко, 2011, с. 154; Келембет, 2017, с. 130–141]. Наприкінці XV ст. (ймовірно й 1492 р.) Рівне отримало магдебурзьке право, за яким зрівнялося з іншими містами, що мали самоврядування [Прищеп, 2006, с. 20].

До структури новоствореного міста входили замок, місто та два передмістя. Замок розташувався посеред ставу на острові (рис. 25, А), а місто знаходилося на пагорбі, який з усіх боків оточували води річки Гоствиця, що протікала через місто ставом, а далі річкою [Ричков, 2008, с. 57–79]. Завдяки новому статусу, в кінці XV ст. у Рівному розпочався новий етап просторово-планувальної реорганізації поселення. Відтоді Рівне перетворилося на компактну територію, на якій розташувалися адміністративні, торговельно-ремісничі та релігійні осередки. Їх діяльність була б неможливою без оборонних укріплень, першу згадку про які знаходимо в грамоті польського короля Сігізмунда I, наданій власниці міста Марії Несвицькій у 1507 р. В ній було сказано зокрема і про те, що замок уже побудовано: «замок вжо справен» [Прищеп, 2006, с. 12].

Єдині відомості про планувальну структуру міста в цей період знаходимо у Є. Т. Стецького з посиланням на карту Тоушера 1765 р. Тут мова йде про «муровані магазини з ратушою», два православні храми, католицький костел, міську дерев'яну забудову, виконану без порядку і симетрії, та передмістя: Дубенське і Острозьке [Stecki, 1888, s. 31–32]. Також варто згадати про план

міста 1797 р., де показано ринкову площу. Вона мала трапецієподібну форму і знаходилася в центральній частині міста [Ричков, 2008, с. 59, 60]. Щодо планування міської території, то, за міркуваннями О. В. Рибчинського, для Рівного у XV–XVII ст. була властива нерегулярна структура. Про це свідчить наявність трапецевидного ринку в центрі міста, поділ середмістя на несиметричні квартали, різнорозмірні вулиці та провулки [Рибчинський, 2006, с. 86].

Доповнити відомості документальних джерел про освоєння території Рівного у кінці XV – першій половині XVII ст. допомагають матеріали археологічних досліджень. Розкопки проводились на ділянках в історичній частині міста: біля залу камерної і органної музики (колишній костел св. Антонія) і на пл. Театральній (рис. 25). На височині біля теперішнього залу камерної та органної музики у XVI–XVII ст. зводилися будівлі, а з півдня вона обмежувалася вулицею, що починалась біля східної міської брами і тягнулася на захід до костелу. З півночі підвищення було оточене заболоченою низовиною, там нині розташований драматичний театр.

Проведені археологічні роботи свідчать, що на ділянці біля залу камерної і органної музики у XV–XVI ст. теж була забудова, на що вказують зібрані у культурному шарі матеріали (рис. 25, 2). А після побудови костелу у середині XVI ст. ділянку було відведено під кладовище [Прищеп, РОКМ, № 23990; Чекурков, 2017, с. 134–140].

Наступна ділянка розташована на пл. Театральній (рис. 25, 3). Тут у ході досліджень було зафіксовано ранній та пізній етапи забудови, які можна віднести до литовсько-польського періоду. Ранній етап представлений залишками об'єктів кінця XV ст., а пізній простежуємо з кінця XVI до середини XVII ст. [Чекурков, 2015, с. 319–332].

Варто згадати і про рештки давньої дороги, виявлені у процесі розкопок. Грунтовий шлях не був прямим, а відхилявся в обидва боки на 2–4 м від головної осі, зорієнтованої із заходу на схід. Уздовж цієї ранньої дороги відкрито рештки котлованів житлових і господарських будівель XV–XVII ст.

(рис. 33). Судячи з археологічних знахідок, дорогу можна датувати XV–XVII ст. [Прищепа, РОКМ, № 25556; Прищепа, РОКМ, № 25977; Прищепа, 2011, с. 271–272].

Ще одна ділянка, на якій проходили дослідження, знаходиться на пл. Короленка. З документальних джерел відомо, що ця територія у XV–XVIII ст. знаходилася на Острозькому передмісті [Прищепа, 2006, с. 19]. В результаті археологічних розкопок на ділянці зафіксували розширення меж міста, що відбувалося за рахунок територій неукріпленого передмістя на північний схід від замку (рис. 25, 1). В цей час розпочався ранній етап забудови ділянки, про що свідчать археологічні матеріали з досліджених об'єктів кінця XV ст. Пізній етап на ділянці, за археологічними матеріалами, простежуємо з кінця XVI до середини XVII ст. [Чекурков, 2012, с. 5–12].

Як бачимо, головними структурними елементами середньовічного Рівного, які вказують на відмінність міста від сільського поселення, були: замок, площа, ратуша і три сакральні споруди. А на підставі археологічних матеріалів можемо стверджувати, що площа Рівного в кінці XV – першій половині XVII ст. без передмість становила близько 10 га.

Відома на сьогодні історична картографія кінця XVIII ст. – початку XIX ст. також засвідчує територіально-планувальні процеси, які відбувалися у Дубні (рис. 40), Корці (рис. 41), Луцьку (рис. 42), Острозі (рис. 43) і Рівному (рис. 44). Вона відображає складові частини міст, їх планування, культові і фортифікаційні споруди XIV – першої половини XVII ст., які вказують на відмінність волинських міст від сільських поселень.

Підводячи підсумок, констатуємо, що надання міським поселенням у кінці XV – першій половині XVII ст. магдебурзького права вплинуло на усталення їх зовнішніх меж та спричинило подальший розвиток внутрішніх територій. У цей період сформувалися такі головні компоненти просторової організації міської території, як замок, середмістя, передмістя. В містах з'явилися ринкові площі, ратуші, релігійні осередки, перші кам'яні споруди, відбулося формування

вуличної сітки. Поява нових структурних складових у містах, їх упорядкування, призводило до змін у внутрішньому плануванні.

Прикладом цього слугує забудова Луцька, Рівного, Острога, для яких було характерне нерегулярне планування, що поєднувало в собі як елементи планування поселень давньоруської доби, так і міст із забудовою відповідно до вимог магдебурзького права. Їхня міська територія в цей час збільшувалася за рахунок передмість. Для Луцька вона, в середньому, за археологічними матеріалами відповідала площі 72 га. Щодо Рівного і Острога, то про існування передмість у цих містах нам відомо з документальних джерел XVI–XVII ст., але на жаль в археологічному плані інформації про площу цих структурних складових на сьогодні немає.

Проте для Дубна, яке розбудовувалося одночасно з новим бастионним замком, було властиве регулярне планування, що відповідало вимогам магдебурзького права. Його міська територія у цей час в межах укріплень (без передмість) становила близько 40 га.

Аналогічні зміни в територіальному плануванні міських поселень відбувалися і на Галичині у Белзі, Буську, Бродах, Галичі, Дрогобичі, Жидачеві, Жовкві, Звенигороді, Львові, Станіславчику; на Поділлі у Бершаді, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Летичеві, а також у Полтаві і Чернігові [Рибчинський, 2017, с. 84–92].

2.3. Житлові, господарські та ремісничі споруди

Характеристика матеріальної культури будь-якого хронологічного періоду була б неповною без аналізу особливостей будівництва та планування житлових і господарських споруд. Як відомо, цей компонент матеріальної культури суспільства завжди залишався найменш піддатливим до швидких змін та зовнішніх впливів. Аксіоматичним залишається положення про те, що будівлі відображають рівень розвитку не лише матеріальної, а й деяких елементів духовної культури [Готун, 2008, с. 163]. Саме тому розробка цієї

проблематики має здійснюватися із використанням широкої джерельної бази (археологічної, наративної, етнографічної), що, у свою чергу, дозволяє не лише правильно описати, але й інтерпретувати виявлені у ході розкопок об'єкти.

У другій половині XIV – першій половині XVII ст. на територіях волинських міст зводили значну кількість споруд, пов'язаних із побутом та господарською діяльністю населення. Це – житла і господарські об'єкти. Про них згадують писемні джерела середини XVI ст.: «Дім дерев'яний, що в стіні стоїть», що мав «дві світлиці на підклітях соснових: між ними сіни дошками побиті; перед сіньми ганок. Ті ж хорони синдети криті. Біля того дому приставлена світлиця. Напроти комора на підклітях – між ними сіни» [Терський, 2006, с. 115].

Житла. Як відомо, житлові споруди – один із найважливіших компонентів традиційної культури кожного народу. Вони є певним мікросвітом, у замкненому просторі якого проходить родинне життя і віддзеркалюється рівень соціально-економічного розвитку суспільства, знання та навички будівничих, смаки, традиції та раціональний побут їх мешканців [Возний, 2009, с. 25]. У нашому випадку вивчення специфіки житлового будівництва, особливостей планування дозволить простежити зміни, які могли відбуватися у процесі зведення та експлуатації житлових споруд протягом литовсько-польського часу. Усього під час археологічних розкопок на території волинських міст було досліджено 10 заглиблених котлованів житлових споруд XV – першої половини XVII ст. Абсолютну більшість виявлено у ході розкопок на території Острога. Окремі комплекси віднайдено в інших населених пунктах: у Дорогобужі, Дубні, Луцьку та Рівному.

Зауважимо, що аналіз заглиблених котлованів, або підклітей, слід проводити за такими критеріями: конструкція стін (зрубні чи каркасно-стовпові), особливості влаштування входу (глухий або з надвірним входом). Перед початком характеристики споруд зазначимо, що всі об'єкти, виявлені археологами, мали заглиблений котлован без опалювальних пристроїв. А рештки зруйнованих печей, знайдені у котлованах, належать до наземної

частини будівлі. У плані вони мали прямокутну або чотирикутну форму, були орієнтовані стінами чи кутами за сторонами світу. Їх збережена глибина сягала 0,25–2,5 м, а площа становила 13–20 м кв.

Отже, за особливостями влаштування стін підкліті могли бути каркасно-стовпової і зрубною конструкції. Крім того, за спостереженнями дослідниці Є. Е. Бломквіст, слов'янське населення практично на всій своїй території для зведення як житлових, так і господарсько-побутових споруд використовувало деревину [Бломквіст, 1956, с. 67].

Зупинимося спочатку на каркасно-стовповій техніці зведення стін, поширеній як у лісовій, так і лісостеповій та степовій зонах. Її основу складали стовпи, вкопані у землю на певній відстані один від одного, а проміжки між ними заповнювали різними способами [Бломквіст, 1956, с. 84]. Етнограф В. П. Самойлович, характеризуючи українське народне житло, зазначив, що каркас таких жител складався із стояків (шули), розташованих за периметром будинку та з'єднаних між собою дошками (ощіпом) [Самойлович, 1972, с. 15]. Під нас розкопок археологи фіксували на долівці котловану ямки від вертикальних стовпів, котрі підтримували своїми пазами горизонтально поставлені дерев'яні конструкції. Каркас міг складатися із 4–8 стовпів [Возний, 2009, с. 30]. Такі споруди були виявлені у Луцьку (Додаток Б.1) та в Острозі (рис. 45, 1) (Додаток Б.2–Б.4).

Зрубна техніка зведення стін – найпоширеніша на досліджуваних теренах, у ній зводили як житлові, так і господарсько-побутові, оборонні споруди. Під час розкопок таких об'єктів фіксували, як правило, відбитки нижніх колод стіни, перехрестя нижніх вінців, закріплених в «обло». Якщо споруда була заглиблена, простір між котлованом і дерев'яними стінами забутовували глиною або піском [Возний, 2009, с. 32]. В цілому споруди із зрубною конструкцією стін були досліджені у Дорогобужі (рис. 46, 1) (Додаток Б.5), Дубні (рис. 46, 2) (Додаток Б.6), Острозі (Додаток Б.7) та Рівному (рис. 45, 2; 47, 1, 2) (Додаток Б.8–Б.10).

Наступний критерій аналізу підклітей житлових будівель XV – першої половини XVII ст. – особливості влаштування входу. Залежно від конструкції, підкліті поділяються на глухі та з надвірним входом [Калядзінські, 2001 с. 36]. Вхід у глухий підкліт вів, зазвичай, зі світлиці, причому для спуску тут використовували приставну драбину. Підкліті з надвірним входом виявлено у Луцьку (Додаток Б.1), Дорогобужі (рис. 46, 1) (Додаток Б.5), Дубні (рис. 46, 2) (Додаток Б.6) та Рівному (рис. 47, 1, 2) (Додаток Б.9–Б.10). Проведений аналіз показав, що для підклітей із каркасно-стовповою та зрубною конструкцією стін було притаманно влаштування як глухого, так і надвірного входу.

Усі досліджені археологами заглиблені частини жител у своєму заповненні мали рештки печей, які потрапили у котловани з наземних житлових частин будівель після їхньої руйнації. Знайдені артефакти свідчать, що мешканці міст для опалювання використовували печі, які були найважливішим компонентом інтер'єру міських будівель. Вони слугували одночасно джерелом тепла і місцем приготування їжі й, очевидно, стали об'єктами вшанування кожної сім'ї [Мисько, 2000, с. 115]. У давнину багато повір'їв та обрядів східних слов'ян пов'язували з піччю. Під або за нею жив покровитель сімейного вогнища – домовик. Особлива, символічна роль відводилася печі у весільній обрядовості [Бломквист, 1956, с. 266].

Аналіз решток зруйнованих печей у заглиблених частинах жител дозволив з'ясувати, що у XV – першій половині XVII ст. при спорудженні опалювальних пристроїв у кладці використовували цеглу пальчатку і глину. Печі із зовнішнього боку, залежно від хронологічного періоду, оздоблювали посудиподібними або коробчастими кахлями. Саме у цей час такі декоровані об'єкти, завдяки своїй вишуканості й архітектурі, перетворювалися на частину домашнього інтер'єру, що підтверджують документальні джерела. Так, в описі замку 1621 р., складеному після смерті князя Януша Острозького, майже в кожній світлиці житлового палацу згадується «піч розмальована», а в одній світлиці «піч зелена» [Годованюк, 1971, с. 93–96]. Кахляні печі були не лише у князівських палацах, але й у житлах заможних міщан і селян [Сас, 1989, с. 41].

Загалом традиція будівництва наземних житлових будівель, які мали підкліт, була відома ще у давньоруський час [Прищепа, 2011, с. 127–129; Ягодинська, 2008, с. 291–301]. Аналогічні споруди зафіксовані у нашаруваннях XIV–XV ст. в Обухові [Квітницький, 2006, с. 189], у пластах XVI ст. у Києві [Івакін, 2009, с. 13–14]. З писемних й археологічних джерел XV–XVI ст. про них відомо у Клецьку і Мінську [Калядзінські, 2001 с. 34], в багатьох містах Великого князівства Литовського [Молчанова, 1981, с. 21]. У цю добу вони були поширені також в Україні [Приходько, 1975, с. 258], відомі й на території Московської держави [Рабинович, 1975, с. 164].

Слід згадати і про матеріали, отримані з етнографічних джерел, які засвідчують спорудження підклітей під житловими будівлями. Так, в кінці XIX – на початку XX ст. у гірських районах Карпат, в зоні придністровської Буковини та Поділля, під житлом, розташованим на крутих схилах, влаштовували цокольний поверх (півницю), який використовували для господарських потреб [Українська минувшина, 1994, с. 19].

Проведений нами аналіз особливостей домобудівництва мешканців волинських міст виявив, що у XV – першій половині XVII ст. функціонували житлові комплекси із заглибленим котлованом, зрубної або каркасно-стовпової конструкції стін із глухим або надвірним входом. Всередині жител мурувалися печі з цегли, глини та кахлів, що виконували не тільки функцію обігріву приміщень, а також були частиною домашнього інтер'єру. Такий технологічний прийом облаштування житлових будинків прослідковуємо, за археологічними і писемними джерелами, з XV ст. За свідченням історика М. Г. Рабіновича, поступове витіснення глинобитних печей кахляними на землях Русі відбувалося протягом XIII–XV ст. [Рабінович, 1988, с. 35]. Також варто додати, що влаштування печей у спорудах в період пізнього середньовіччя було характерно не лише для Волині, а й сусідніх регіонів [Заяц, 2001 с. 345–348].

Таким чином, упродовж доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу спостерігається тенденція до вдосконалення жител. Подальші дослідження дозволять уточнити та детально описати не лише особливості конструкцій, але

й внутрішнього облаштування житлових комплексів другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Споруди та ями господарського і виробничого призначення. Окрім жител, на території волинських міст зводили значну кількість господарських споруд. За функціональним призначенням до них відносять комори, погребі, смітникові ями. Їх могли використовувати для зберігання продуктивних припасів, сільськогосподарського, ремісничого ренаменту тощо. Усього під час археологічних робіт на території міських поселень було досліджено 40 заглиблених котлованів господарських споруд і смітникових ям XIV – першої половини XVII ст. Зауважимо, що аналіз котлованів проводили за такими критеріями: конструкція стін (зрубні, каркасно-стовпові) та особливості влаштування входу (глухі та з надвірним входом). Перед тим, як розпочати характеристику споруд, зазначимо, що всі виявлені господарські будівлі і ями не опалювали та могли використовувати як сезонно, так і протягом року. Всі вони мали заглиблений котлован, площа і глибина якого залежали від призначення.

Комори – один із різновидів господарських споруд, про використання яких нам відомо із документів XVI ст.: «Біля дому приставлена світлиця, навпроти комора на підкліттях – між ними сіни» [Терський, 2006, с. 115]. Вони мали котлован чотирикутної або прямокутної форми, були орієнтовані стінами чи кутами за сторонами світу. Виявлені в цих котлованах уламки керамічного посуду та вироби із заліза й інших матеріалів дозволяють визначити господарське призначення таких будівель, більшість із яких могли використовувати протягом усього року. Площа цих споруд коливалася у межах від 7 до 16 м кв., а збережена глибина – від 0,25 до 2,5 м (рис. 48, 1, 2; 49, 1, 2). Усього на території міст було досліджено 15 котлованів господарських будівель XIV – першої половини XVII ст. Переважну більшість виявили у процесі розкопок на території Рівного. Окремі споруди знайдено у Дубні, Луцьку та Острозі. За особливостями влаштування стін підкліті представлені каркасно-стовповою і зрубною конструкціями. Із них каркасно-стовпову мав заглиблений

котлован, досліджений у Луцьку (Додаток В.1), зрубне облаштування стін мали споруди, зафіксовані у Дубні (Додаток В.2), Острозі (Додаток В.3) та Рівному (рис. 48, 1, 2; 49, 1, 2) (Додаток В.4–В.14). Щодо особливостей влаштування входу, глухі будівлі виявлено у Дубні (Додаток В.1), Острозі (Додаток В.3), Рівному (рис. 48, 1, 2) (Додаток В.4–В.12), з надвірним входом – у Луцьку (Додаток В.1) і Рівному (рис. 49, 1, 2) (Додаток В.13, 14).

З результатів досліджень бачимо, що підкліті з каркасно-стовповою та зрубною конструкцією стін будували як глухі, так і з надвірним входом. Подібні господарські споруди, зведені на підклітях, споруджували ще у давньоруський час. Їх виявили на Волині [Прищепа, 2011, с. 127–129] та на території між Верхнім Сітером та Середнім Дністром [Возний, 2009, с. 174–176], зафіксували під час розкопок у Клецьку та на Нижньому замку у Вітебську [Калядзінські, 2001, с. 44]. Крім того, традиція будувати господарські споруди, які мали підкліті, відома з етнографічних матеріалів. Так, в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Волинському Поліссі під коморою влаштовували підліт, який використовували для зберігання коренеплодів, оскільки високі ґрунтові води заважали копанню глибоких льохів [Українська, 1994, с. 19].

Крім комор, для господарських потреб мешканці волинських міст у ХV – першій половині ХVІІ ст. використовували *погреби* – споруди, заглиблені у землю, що мали чіткі форми, стіни та сходи. Їх площа становила 10–12 м кв. Використовувалися для цілорічного зберігання харчових запасів (рис. 50, 1, 2). Всього на території міських поселень було виявлено 4 погреби першої половини ХV – першої половини ХVІІ ст.: 1 погріб зафіксовано у Дубні (рис. 50, 1) (Додаток Д.1), 1 об'єкт досліджено в Острозі (рис. 50, 2) (Додаток Д.2). Рештки ще 2 споруд було виявлено у Луцьку: збережена глибина погреба першої половини ХV ст. – 1,5 м, а погреба другої половини ХV ст. – 2,0 м. Стіни їх основного приміщення та обов'язкового вхідного коридору, потреба якого зумовлювалася глибиною залягання споруди, старанно личкували обрізними дошками. Конструкція стін погребів була каркасно-стовповою [Терський, 2006, с. 128, рис. 57, 70]. Вони відомі з археологічних

матеріалів XV–XVI ст. у Білорусії та Молдові [Калядзінскі, 2001, с. 32–46; Бырня, 1984, с. 101–103, рис. 11].

Також варто згадати ще про один різновид споруд – *смітникові ями*. Як правило, вони розташовувалися за межами житлових споруд і мали овальну, округлу, грушоподібну та чотирикутну форми. Їх площа коливалася у межах від 1 до 2 м кв., а збережена глибина – від 0, 25 до 2,20 м. Цей різновид господарських споруд можна віднести до відхожих об'єктів – ями певний час використовували за призначенням, а після припинення експлуатації вони ставали звалищем, куди зсипали непотріб, уламки посуду, кістки тварин, попіл та інше сміття [Моця, 1997, с. 39]. Виявлений у заповненнях об'єктів характерний матеріал вказує на їхнє вторинне використання. Всього під час археологічних розкопок на території міст було виявлено 25 господарських ям XV–XVII ст. Серед них 2 ями грушоподібної форми зафіксовані в Острозі (рис. 51, 1, 2) (Додаток Е.1; Е.2). Ям овальної форми виявлено 14, із них 1 у Дубні (Додаток Е.3), 2 у Корці (рис. 51, 5) (Додаток Е.4; Е.5), 4 в Острозі (Додаток. Е.6–Е.9), 7 у Рівному (рис. 51, 4) (Додаток Е.10–Е.16). Ям округлої форми було зафіксовано 7. Серед них 1 у Дубні (рис. 51, 3) (Додаток Е.17), 1 в Острозі (Додаток Е.18) та 5 у Рівному (Додаток Е.19–Е.23). Ям квадратної форми, виявлених на території міст під час розкопок, досліджено 2, серед яких 1 у Корці (рис. 51, 5) (Додаток Е.24) інша в Острозі (рис. 51, 6) (Додаток Е.25). Аналогічні споруди різних розмірів і форм доби пізнього середньовіччя виявили під час археологічних розкопок у Білорусі [Шаблюк, 2001, с. 88].

Підсумовуючи, зазначимо, що господарські споруди та ями XV – першої половини XVII ст. за своїм функціональним призначенням та розмірами кардинально не відрізнялися від аналогічних споруд давньоруського часу. Тотожні господарські комплекси литовсько-польського періоду відомі на Волині та на території Білорусі. Вони залишаються майже незмінними протягом наступних століть і були описані етнографами наприкінці XIX – на початку XX ст. [Бломквист, 1956, с. 314].

Виробничі споруди. Виробничі споруди, виявлені в процесі археологічних розкопок на території волинських міст нечисельні, але все ж можна робити певні висновки щодо їх конструкції, використовуваних матеріалів і функціонального призначення.

У процесі розкопок на території «Нового міста» в Острозі було досліджено виробничу споруду другої половини XVI – початку XVII ст. (рис. 21) [Прищеп, ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 15]. Вона включала потужний прошарок залізних шлаків, камінців, вугілля, попелу та залишки горна, була влаштована на підвищенні, що складалося із шарів материкового суглинку, розділених тонкими прошарками чорного ґрунту. На підвищенні простежувалися рештки череня, який вміщував шматки подрібненої і перепаленої глини та мав розміри 0,7×0,7 м. Під час досліджень на площі споруди було зібрано фрагменти сопел, в тому числі два уламки кінців трубок, звернені до горна (рис. 52, 1, 2). Також серед матеріалів, зібраних на поверхні об'єкта і в культурному шарі, зустрічалися вироби із заліза (рис. 52, 3–13) і кольорових металів (рис. 52, 14), які репрезентують продукцію виробничої споруди другої половини XVI – початку XVII ст.

2.4. Міські могильники

Наступна група археологічних пам'яток на території волинських міст другої половини XIV – першої половини XVII ст. представлена могильниками. Одразу зазначимо, що на досліджуваній території відомо небагато пам'яток цього типу – всього дві, що у першу чергу пов'язано із складністю їх фіксації на місцевості. Могильники, як правило, розташовувались біля церков і протягом тривалого часу руйнувалися внаслідок розвитку міських поселень. Слід наголосити також і на тому, що відкриті могильники не відображають реальної кількості археологічних пам'яток цього типу. Стан джерельної бази дозволяє нам оперувати даними розкопок поховальних комплексів XVI – першої половини XVII ст., виявлених вперше на територіях Рівного та Острога.

Рівне

У Рівному, на захід від костелу св. Антонія (нині Зал камерної та органної музики) (рис. 25, 2) у ході науково-рятивних археологічних розкопок було виявлено ділянку із кладовищем XVI–XVIII ст. [Прищепа, РОКМ, № 23990; Прищепа, 2009, с. 285–290; Чекурков, 2017, с. 134–140]. З архівних документів відомо, що в середині XVI ст. Беата Острозька заснувала тут римо-католицький костел Успіння Пресвятої Богородиці [Теодотович, 1889, с. 457]. Під час досліджень у розкопі виявили 63 різночасові поховання, які інколи залягали у два, а то й у три яруси (рис. 26). Деякі ранні поховання були зруйновані пізнішими. Вони розташовувались на глибині від 1,4 м до 2 м від рівня денної поверхні. Захоронення були здійснені за християнським обрядом (рис. 53): небіжчиків у більшості випадків ховали головою на південний захід або захід, випростаними на спині, руки складали на животі чи грудях. Таке положення тіла зумовлене канонами християнської релігії: померлого клали головою на захід, оскільки після Страшного Суду він мав стати обличчям на схід, звідки прийшов Ісус [Івакін, 2008, с. 65].

У процесі досліджень на могильнику виявили переважно безінвентарні поховання, за винятком 5, які мали супровідний поховальний інвентар. Аналіз поховального обряду базувався на врахуванні орієнтації небіжчиків і датуванні супровідного інвентарю, що дозволило нам визначити ранній (XVI – початок XVII ст.) і пізній (перша половина XVII–XVIII ст.) хронологічні періоди функціонування середньовічного кладовища.

До *раннього періоду (XVI – початок XVII ст.)* зараховано 15 захоронень із західною традиційною орієнтацією [Прищепа, РОКМ, № 23990]. Усіх їх, очевидно, здійснили після 1570 р., коли Рівне було розорене кримськими татарами, а костел знищено [Теодотович, 1889, с. 457], і така орієнтація визначалася за точками сходу і заходу сонця [Генінг, 1985, с. 136–152]. Серед них вирізняються 2 комплекси, які за вмістом поховального інвентарю можна віднести до *поховань із прикрасами* та *поховань із предметами посмертної аскези*.

Поховання із прикрасами представлені медальйоном (рис. 54, 12), намистом (рис. 54, 1–9), прикрасою (рис. 54, 13) і двома перснями (рис. 54, 10, 11). Предмети було знайдено у ході археологічних досліджень поховання № 16 (Додаток Ж.1). Подібні захоронення з таким же комплектом поховальних речей досліджено на церковному цвинтарі у с. Городок біля Вітебська і датуються XVII ст. [Дучыц, 2001, с. 132–133]. Також варто зауважити, що аналогічні знахідки відомі з археологічних матеріалів XV–XVII ст. Білорусі та Росії [Дучыц, 2001, с. 135; Калядзінські, 2001, с. 292; Седова, 1959, с. 254–256].

Поховання з предметами посмертної аскези репрезентоване уламками цеглини «пальчатки», яка імітувала «кам'яну подушку». Цеглина пласка, на одній із її сторін видно канелюри – сліди від пальців майстра. Покладання цегли під голову небіжчику вважалося чернецьким звичаєм. Фрагменти виробу виявлено у ході досліджень поховання № 18 (Додаток Ж.2). Аналогічні поховання відомі з матеріалів дослідження середньовічного цвинтаря у Дубні й датуються другою половиною XVI – початком XVII ст. [Гупало, 2006, с. 166–184].

Пізній період (перша половина XVII–XVIII ст.) представлений 45 захороненнями із південно-західним напрямком, 1 – північним та 2 – східним, що вказує на відхилення від традиційної християнської орієнтації. Вірогідно, всі вони здійснювалися після 1606 р., коли у Рівному було відновлено зруйнований костел [Теодотович, 1889, с. 457]. Тому вважаємо, що ці зміни пов'язані з орієнтацією стін костелу (очевидно, вони були побудовані з дерева, тому не збереглися). Подібне розташування поховань, які розміщувалися паралельно стінам культової споруди замість традиційної орієнтації на захід, відоме з розкопок могильника у Києві [Івакін, 2008, с. 66]. Серед виявлених поховань виділяються 3 захоронення, які за супроводжуваним інвентарем віднесено до *поховань із монетами та із елементами одягу*.

Поховання із монетами представлене шелягом Сигізмунда III Вази (1587–1632) (рис. 55, 1). Монету знайдено у похованні № 45 (Додаток Ж.3). Аналогічні знахідки були виявлені під час дослідження захоронень у Білорусі і

датовуються XVI–XVII ст. [Дучыц, 2001, с. 133–135]. Ця давня традиція лишилася з язичницьких часів. Відомо, що в Стародавньому Римі покійному в рот клали монету (обол) на перевіз – душа повинна була сплатити Харону за переїзд через річку Стікс у царство мертвих [Петречко, 2012, с. 51].

Поховання із елементами одягу репрезентоване гудзиком, знайденим у похованні № 61 (Додаток Ж.4), шпилькою (рис. 55, 3) і застібками (рис. 55, 4), які виявлено у захороненні № 59 (Додаток Ж.5).

Варто згадати і про традиційне поховання у труні. Під час дослідження могильника виявили одне таке поховання та знайшли 8 цвяхів із рештками дерев'яного тліну (рис. 55, 5–7), що скріплювали гріб. Дерево, з якого виготовляли труни, швидко руйнувалося в ґрунті, тому цей об'єкт не завжди вдається зафіксувати під час розкопок. Ймовірно, що деякі зі знайдених поховань мали домовини, які не вдалося виявити, чим і пояснюється низький відсоток поховань у гробах саме на цьому могильнику. Були також зафіксовані й захоронення без трун, на що вказують обстежені могильні ями. Очевидно, ці поховання належали найнижчим соціальним прошаркам, які не мали засобів, щоб поховати родичів у домовинах – таких небіжчиків опускали у могильну яму в саванах. Аналогічні поховання виявили під час земляних робіт у Києві [Івакін, 2008, с. 72].

Остроз

Наступна ділянка, на якій було виявлено і досліджено захоронення литовсько-польської доби, знаходиться в Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786; Чекурков 2015, с. 130–136]. Тут на Пригородку в XIV – другій половині XIX ст. функціонувала Миколаївська церква [Вихованець, 2008, с. 206–208]. У ході досліджень у розкопі виявили і вивчили понад 220 християнських поховань, які залягали у кілька ярусів (рис. 20). Деякі ранні захоронення були зруйновані пізнішими. Поховання зафіксовано на глибині 1,3–2,0 м від рівня сучасної поверхні, хоча окремі могильні ями залягали на глибині до 3 м (рис. 20). Більшість поховань безінвентарні, за винятком окремих могил. Аналіз поховального обряду базувався на врахуванні орієнтації

небіжчиків і датуванні супровідного інвентарю, що дозволило нам визначити ранній (XVI–XVII ст.) і пізній (XVIII ст.) хронологічні періоди функціонування могильника.

До *раннього періоду (XVI–XVII ст.)* віднесено 140 захоронень із північно-західною орієнтацією. Виявлені в процесі розкопок поховання за датуванням поховального інвентарю віднесено до двох груп: захоронення XVI – першої половини XVII ст. та захоронення другої половини XVII ст.

До *першої групи*, за стратиграфічними спостереженнями, належать 83 поховальні комплекси XVI – першої половини XVII ст. із північно-західною орієнтацією. Серед них 1 захоронення із предметами помертної аскези та 4 поховання із монетами.

Поховання із предметами помертної аскези представлене цеглою «пальчаткою» (рис. 56, 1), яку зафіксовано у похованні № 11а (Додаток Ж.6). Покладання цегли під голову небіжчика символізувало суворе аскетичне ложе ченця. Подібні захоронення з «кам'яними подушками» відомі з археологічних матеріалів давньоруського часу, зібраних у Києві, Полоцьку, Чернігові [Макаров, 1981, с. 111–117; Івакін, 2008, с. 72].

Поховання із монетами репрезентоване нумізматичним матеріалом першої половини XVII ст. Шеляги Сигізмунда III (1587–1632) знайдено у похованнях № 9 (Додаток Ж.7), № 10 (Додаток Ж.8), № 51 (Додаток Ж.9) та № 150 (Додаток Ж.10). Аналогічні захоронення з монетами досліджені у Білорусі і датуються XVI – першою половиною XVII ст. [Дучыц, 2001, с. 133–135].

Друга група за стратиграфічними даними об'єднує 57 поховань із північно-західною орієнтацією. Серед них – 12 захоронень з інвентарем, які на підставі матеріалу датуються другою половиною XVII ст. За вмістом поховального інвентарю їх віднесено до поховань із предметами особистого благочестя та з монетами.

Поховання із предметами особистого благочестя представлене медальйоном (рис. 56, 2), який виявлено у похованні № 70 (Додаток Ж.11). Такі

захоронення із культовими предметами відомі на території Білорусі і датуються XVI–XVIII ст. [Калядзінскі, 2001, с. 138].

Поховання із монетами репрезентоване шелягами Яна Казимира (1632–1668). Їх зібрано у таких похованнях: № 34, 45, 65, 76, 106, 107, 118, 132, 154, 158, 160 (Додаток Ж.12–Ж.22).

До *пізнього періоду (XVIII ст.)* належать 80 захоронень із північно-західною та західною орієнтацією. Вивчені під час досліджень захоронення за датуванням поховального інвентарю можна розділити на дві групи: захоронення періоду 1703–1723 рр. та захоронення, здійснені після 1723 р.

Перша група об'єднує 31 поховання із західною, традиційною, орієнтацією. Вочевидь, їх здійснювали на кладовищі після 1703 р., коли велика пожежа знищила цвинтарну церкву [Вихованець, 2008, с. 206–208], і така орієнтація визначалася за точками сходу і заходу сонця [Генінг, 1985, с. 136–152]. Серед них вирізняються 8 комплексів, які за поховальним інвентарем XVIII ст. можна зарахувати до *поховань із монетами, із прикрасами та з деталями одягу*.

Поховання із монетами представлене мунізматичним матеріалом другої половини XVII ст. – шелягами Яна Казимира (1632–1668). Їх зібрано у похованнях № 15, 16, 38, 82 (Додаток Ж.23–Ж.26).

Поховання із прикрасами представлені намистами та перснем (рис. 56, 3), які зібрано у захороненні № 85 (Додаток Ж.27) та у похованні № 130 (рис. 57, 5) (Додаток Ж.28).

Поховання із деталями одягу репрезентовані гудзиками (рис. 56, 4, 5), які знайдено у захороненнях № 98 (Додаток Ж.29) і № 130 (рис. 57, 3) (Додаток Ж.28) та шпильками, які виявлені у похованні № 109 (Додаток Ж.30). Аналогічні вироби зібрано в похованні № 59 у Рівному [Чекурков 2017, с. 134–140].

Друга група за стратиграфічними спостереженнями нараховує 49 поховань із північно-західною орієнтацією. З документальних джерел відомо, що в 1723 р. на ділянці було відбудовано згорілий храм [Вихованець, 2008, с. 206–

208]. Вважаємо, що така орієнтація небіжчиків пов'язана з розташуванням стін культової споруди. Серед виявлених поховань виділяються 4 захоронення, які за супроводжуючим інвентарем віднесено до *поховань із деталями одягу, із прикрасами та із предметами особистого благочестя*.

Поховання із деталями одягу представлені пряжкою від пояса (рис. 58, 1), яку знайдено у захороненні № 36 (Додаток Ж.31), та застібкою (рис. 58, 2), виявленою у захороненні № 141 (Додаток Ж.32).

Поховання із прикрасами репрезентоване перснями (рис. 58, 3, 4), які зафіксовані у похованні № 191 (Додаток Ж.33).

Поховання із предметами особистого благочестя представлене іконкою (рис. 58, 5), знайденою у захороненні № 213 (Додаток Ж.34). Аналогічні поховання з іконками виявили під час археологічних досліджень Сніздянського могильника XVI–XVIII ст. у Білорусі [Калядзінські, 2001, с. 137, 138]. Датувати знахідку за близькими аналогіями можна XVIII ст.

Також варто згадати, що під час розкопок могильника виявили 59 поховань у трунах, від яких лишилися рештки дерев'яного тліну і цвяхи, що скріплювали домовину [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786].

У підсумку зазначимо, що у XVI–XVIII ст. поховання на територіях міських поселень здійснювали, як правило, у ямах прямокутної форми, на глибині на 1,5–3 м від рівня денної поверхні. Орієнтація померлих відповідала християнській традиції: кістяки лежали горілиць, руки були витягнуті вздовж тіла або складені на грудях чи животі, а голова повернута на захід. У деяких випадках фіксували північну, північно-західну, південно-західну або східну орієнтацію кістяків небіжчиків. Це можна пов'язувати як і з захороненням у різні пори року, так і з існуванням іншого етнічного компонента в місцевому соціумі. Безперечно цікавими знахідками стали цеглини під головами небіжчиків у могильниках Рівного та Острога. Звичай покладати камінь або цеглину під голову притаманний і давньоруській поховальній традиції XI–XIV ст. [Макаров, 1981, с. 113]. На думку М. А. Макарова, такий обряд підкреслював аскетизм життя похованого та дозволяв бачити у кам'яній

подушці «одне із знарядь смиренності плоті» [Макаров, 1981, с. 111]. Що ж до поховального інвентарю, то знахідки у могилах нечисленні і представлені переважно прикрасами (намистини, персні), деталями одягу (гудзики, шпильки) та монетами (литовські, польські).

Отже, у результаті проведених розкопок на території Рівного й Острога відкрито та обстежено близько 283 християнських поховань, зібрано значний археологічний матеріал, що становить важливу інформаційну базу для вивчення міських могильників литовсько-польського періоду на Волині. Аналогічні захоронення виявлено під час розкопок у Білорусі, і за зібраним матеріалом вони датуються XVI–XVIII ст. [Дучыц, 2001, с. 132–139].

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК РЕМЕСЕЛ І ТОРГІВЛІ

Важливим джерелом для вивчення розвитку ремесел і торгівлі є археологічний матеріал, зібраний під час досліджень культурного шару, житлових, господарських і виробничих споруд. Великі і різносторонні колекції знахідок хоч і не завжди повні, але дозволяють розглянути асортимент, типологію, хронологію виробів середньовічних майстрів. А також характеризують види діяльності, якими займалося населення волинських міст у добу пізнього середньовіччя та нового часу.

3.1. Залізообробне виробництво

Під час археологічних розкопок на території волинських міст в об'єктах і культурних шарах XV – першої половини XVII ст. часто зустрічалися металургійні шлаки та вироби із заліза, що свідчить про функціонування в цей час місцевого залізообробного виробництва. Про його налагодження на Волині вже у XIV ст. говорить термін «рудня», вперше використаний у грамоті 1390 р. Володимира Ольгердовича [Анисимов, 1980, с. 33]. Цей документ доповнюють архівні відомості, а також дані топоніміки, відображені у назвах населених пунктів та урочищ: Рудня, Руденко, Руда, Рудка. Так, у документі від 1545 р. згадується с. Рудник, розташоване недалеко від Луцька, селяни якого постачали до Луцького замку видобутий метал [Сас, 1986, с. 122; Троневиц, 2003, с. 81]. За даними досліджень, проведених П. М. Сасом, у XVI ст. на території Волині налічувалося 36 рудень [Сас, 1986, с. 123].

Обсяг виробництва продукції з металу, порівняно з попереднім періодом, у цей час значно збільшився. Проте його постійно бракувало. Особливо відчувався дефіцит якісної сталі – її імпортували з-за кордону. Так, серед товарів, які купив у 1564 р. у Любліні «чоловік торговий» з Острога Грицько Щуревиц, значилося: «п'ять постави муравського і чотири постави сукна

швебедінського, штучку оксамиту... залізо біле». У 1569 р. інший острозький купець Тиміш Шимкович повертався з Любліна, навантаживши один зі своїх возів залізом [Сас, 1986, с. 122].

Колекції залізних предметів, зібраних під час археологічних досліджень у Дубні, Корці, Кременці, Луцьку, Острозі, Рівному, нараховують 50 ковальських виробів і є цінним джерелом для технологічного і металографічного вивчення. Однак це справа майбутніх досліджень, а ми обмежимося типологічною класифікацією і характеристикою знахідок. За асортиментом усі предмети поділяються на декілька великих груп: ремісничі, сільськогосподарські і промислові інструменти, господарські вироби та озброєння.

Ремісничі інструменти

Долото (рис. 59, 1) призначене для видовбування отворів, гнізд, пазів тощо. Інструмент становить собою чотиригранний стрижень, який з одного боку має робочу частину, утворену косим зрізом стержня, а з іншого – обух (ширина стрижня $0,6 \times 1,6$ см, ширина леза – 0,9 см, загальна довжина – 7,8 см). Предмет знайдено під час вивчення культурних шарів XV–XVII ст. у Рівному (Додаток 3.1). Аналогії відомі у збірці матеріалів XVII–XVIII ст. містечка Самар і Богородицької фортеці [Ковальова, 2007, с. 101, рис. 58, 3].

Зубило (рис. 59, 2) використовували для обробки металу та будівельних матеріалів (цегли, каменю). Виріб має округлий в перетині стержень з вузькою робочою частиною та ударною голівкою (діаметр стрижня – 4 см, ширина леза – 1 см, загальна довжина – 16 см). Виріб знайдено під час вивчення культурних пластів XV–XVII ст. на подвір'ї Кременецького замку (Додаток 3.2). Аналогічне знаряддя відоме в колекції матеріалів із поля Берестецької битви і датується серединою XVII ст. [Свешніков, 1993, с. 208, рис. 46, 5].

Тесло (рис. 59, 3) застосовували для видовбування виробів з деревини, вирубки пазів тощо. Знаряддя має широке лезо, розташоване паралельно до топорища (ширина леза – 7 см, ширина топорища – 2,5 см, довжина виробу – 8 см). Знахідку виявили під час дослідження нашарувань XV–XVII ст. на території замку у Кременці (Додаток 3.3). Подібні вироби зустрічаємо в

археологічних матеріалах містечка Самар, Богородицької фортеці та с. Засулля Полтавської області, вони датуються XVII–XVIII ст. [Ковальова, 2007, с. 84, рис. 45, 1; Супруненко, 2012, с. 14, рис. 1, 4].

Напилок (рис. 59, 4) використовували для залізообробних робіт. Це тригранний стрижень, вкритий на гранях насічками. Виріб має обламаний черенок прямокутної форми (довжина полотна – 14 см, ширина полотна – 1 см, ширина черенка – 0,4×0,8 см, довжина виробу – 16 см). Його виявили в нашаруваннях XV–XVII ст. у Рівному (Додаток 3.4). Подібні інструменти було знайдено на полі Берестецької битви і датовано серединою XVII ст. [Свєшніков, 1993, с. 208, рис. 46, 8, 13, 14].

Сокира (рис. 59, 5) призначалася для рубання і тесання деревини. Знаряддя має широке лезо, розташоване паралельно до плаского обуха (ширина леза – 7,5 см, довжина виробу – 15 см). Для аналізу виробу використали класифікацію, розроблену Б. А. Колчиним [Колчин, 1959, с. 25–29] та А. М. Кірпи́чниковим [Кирпичников, 1966, вип. 2]: за формою леза і співвідношенням його ширини до загальної довжини виріб належить до вузьколезних сокир. За формою плаского обуха і деталями його оформлення визначається V типом і належить до відділу Б [Колчин, 1959, с. 27]. Предмет знайдено у ямі кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні (Додаток 3.5). Варто зазначити, що такий виріб могли використовувати у військовій справі, проте зібрані у споруді матеріали вказують на його господарське призначення. Подібні сокири відомі й серед археологічних матеріалів XVI ст. у Білорусі та Прибалтиці [Сагановіч, 1993, с. 262, рис. 162, 9–11]. Аналогічні вироби цього типу зустрічаються в старожитностях Польщі і датуються XIV–XV ст. [Glosek, 1996, s. 116. Tabl. XV. Torou. Typ VIIIa: F].

Ножі ремісничі або спеціальні (рис. 60, 1, 2) використовували для виробничих потреб. Вони мають дугоподібні спинки з плавно закрученими донизу лезами, які закінчуються заокругленим вістрям. Для фіксації ножа у руці використовували дерев'яну або кістяну ручку, яку набивали на черенок (довжина леза – від 8,6 до 8,8 см, ширина спинки ножа – 0,2 см, ширина

черенка – від $0,2 \times 0,6$ до $0,3 \times 0,5$ см, загальна довжина – від 11,8 до 13,7 см). Знахідки виявлено під час вивчення культурних пластів XV–XVII ст. у Рівному (Додаток 3.6). Подібні ножі відомі у старожитностях Білорусі [Сагановіч, 1993, с. 263].

До *універсальних знарядь праці* (рис. 60, 3–8) можна зарахувати інструменти, які ремісники застосовували як у виробничій сфері, так і в побуті.

Голки (рис. 60, 3, 4) використовували для прошивання матеріалів і з'єднання їх між собою. Це округлі в перетині стрижні, які мають з одного боку загострений кінець, з іншого – голкове вушко для нитки (діаметр – 0,1 см, загальна довжина – від 3,8 до 4,2 см). Інструменти виявлено під час досліджень ями кінця XV–XVI ст. в Острозі (Додаток 3.7). Аналогічні знаряддя знайдено під час робіт на полі Берестецької битви і датовано серединою XVII ст. [Свешніков, 1993, с. 204, рис. 43, 1].

Шила (рис. 60, 5, 6) застосовували для проколювання отворів. Інструменти являють собою квадратні в перетині стрижні з гострою робочою частиною та черенком (довжина черенка від 2,2 до 4 см, ширина черенка – від 0,2 до 0,3 см, загальна довжина – від 3,9 до 7,7 см). Інструменти зафіксовано у культурних пластах XV–XVII ст. та в будівлі другої половини XVI ст. у Дубні (Додаток 3.8). Тотожні предмети знаходимо в білоруських матеріалах XVI–XVII ст. [Сагановіч, 1993, с. 264].

Ножиці (рис. 60, 7, 8) призначалися для різання та стриження. Вони змонтовані з двох частин, що складаються із леза і ручок у вигляді замкнутих кілець, з'єднаних між собою шарніром (довжина леза – від 6,1 до 7 см, ширина леза – 1 см, загальна довжина – від 12,4 до 17,8 см). Вироби зібрано в культурних пластах XV–XVII ст. на території Кременецького замку та в будівлі кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному (Додаток 3.9). Знахідки представляють собою шарнірні ножиці. Подібні інструменти було знайдено під час археологічних розкопок в шарах XVI–XVII ст. у Білорусі [Сагановіч, 1993, с. 265, рис. 163, 9].

Ножі під час досліджень пам'яток пізнього середньовіччя траплялися найчастіше. Вироби відносять до ріжучих інструментів, котрі у своїй конструкції мають лезо та руків'я. Більшість досліджених ножів – господарчо-універсальні. Всі вироби, знайдені у культурних шарах та об'єктах XVI–XVII ст., за типологією І. К. Свешнікова поділено на дві групи [Свешніков, 1992, с. 179, 181].

До першої належать вироби з прямим однобічним лезом та прямокутним в перетині черенком (рис. 61, 1), на який набивалася дерев'яна або кістяна ручка (ширина леза – від 1,5 до 1,7 см, ширина спинки ножа – від 0,2 до 0,3 см, довжина черенка – від 6 до 6,5 см). Їх виявили в культурних пластах і спорудах XVI–XVII ст. у Дубні, Острозі та Рівному (Додаток 3.10). Аналогічні ножі були зафіксовані у шарах XV–XVI ст. у Брацлаві [Виногородська, 2003, с. 81], Черкасах [Куштан, 2003, с. 34] та на території Білорусі [Сагановіч, 1993, с. 268].

Друга група містить вироби з однобічним лезом та пласким руків'ям, на яке кріпляться, за допомогою заклепок, накладні ручки, виготовлені з кістки чи дерева (рис. 61, 2, 3). Спинка леза у них пряма, без виступу в місці переходу до ручки (довжина леза – від 10 до 13 см, ширина спинки ножа – від 0,2 до 0,3 см, довжина накладок – від 7 до 8 см). Такі ножі зафіксовано в культурних нашаруваннях та об'єктах XVI–XVII ст. у Дубні, Корці, Острозі і Рівному (Додаток 3.11). Ножі подібної форми були розповсюджені в Німеччині у XIV–XV ст. У Польщі вони з'явилися на сто років пізніше. У Білорусі під час археологічних робіт їх знаходили переважно в об'єктах XVI–XVII ст. [Сагановіч, 1993, с. 268, мал. 161, 3–8].

Сільськогосподарські та промислові інструменти

Серпи (рис. 62, 1, 2) використовували для зрізання злаків і трав. Знаряддя мають дугоподібну спинку із заокругленим донизу та звуженим лезом і короткий черенок, на який набивалася дерев'яна ручка (довжина леза – від 30 до 34,2 см, ширина леза – від 2,2 до 3 см, довжина черенка – від 11 до 12 см, загальна довжина – від 39,8 до 41,7 см). Вироби виявлено у шарі XV ст. у Луцьку та в будівлі кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні

(Додаток 3.12). Аналогічні їм серпи відомі серед археологічних матеріалів XVI–XVII ст. у с. Засулля Полтавської області [Супруненко, 2012, с. 15, рис. 2, 1–6] та Білорусі [Сагановіч, 1993, с. 266, мал. 164, 5].

Окуття лопати (рис. 62, 3) застосовували для ручного копання ґрунту або роботи із сипкими матеріалами. Засіб являє собою масивну пластину підковоподібної форми. Він закривав робочу дерев'яну частину лопати знизу і збоку та кріпився до неї цвяхами (ширина окуття – 6 см, загальна ширина – від 16 см, загальна висота – 16,3 см). Вироби, зафіксовані у спорудах Дубна та Рівного, за речовим матеріалом датуються кінцем XVI – першою половиною XVII ст. (Додаток 3.13). Аналогічний виріб було знайдено у будівлі XVI ст. у Вітебську в Білорусі [Сагановіч, 1993, с. 266, мал. 262].

Пешня (рис. 63, 1) використовувалася під час зимового рибальства для пробивання у кризі ополонки. Це знаряддя мало трапецієподібну широку пластину з конічною втулкою для дерев'яного держака (ширина пластини – 6 см, діаметр втулки – 4 см, загальна довжина – 29,3 см). Виріб знайдено в ямі кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні (Додаток 3.14). Він за формою нагадує сучасне рибальське знаряддя. Пристрій насаджували на міцну дубову довгу палицю, прив'язуючи до його кінця довгу мотузку, яку намотували на руку, щоб пешня, раптово вислизнувши з рук, не могла потонути в ополонці [Петкевич, 1972, с. 252]. Аналоги цьому знаряддю із комплексів литовсько-польської доби на Правобережній Україні нам не відомі.

Острога (рис. 63, 2, 3) призначалася для рибальства. Засіб представлений двозубими і тризубими вилоподібними рибальськими знаряддями, виготовленими у формі вил із зубцями для настромлення риб (у вигляді округлих в перерізі стержнів), що мали черенок для кріплення на дерев'яному держалі (довжина зуба – від 7 до 16,2 см, ширина зуба – від 0,4 до 0,6 см, довжина черенка – від 4 до 11 см, загальна довжина – від 9,8 до 22,7 см). Вироби знайшли у культурних нашаруваннях XV–XVII ст. в Острозі та в ямі кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному (Додаток 3.15). Тотожний

виріб виявлено в Кричаві у Білорусі, він датується широким хронологічним діапазоном XIV–XVIII ст. [Сагановіч, 1993, с. 267, мал. 162, 17].

Як бачимо, ремісничі, сільськогосподарські та промислові інструменти литовсько-польського часу аналогічні тим, які виявили на сусідніх територіях. Про це свідчить і той факт, що схожість більшості знарядь зумовлена близькістю технологічних схем та прийомів виготовлення продукції [Саганович, 1989; 2001, с. 277].

Побутові речі

Замок (рис. 64, 1) являє собою механічну конструкцію трикутної форми (загальна ширина – 2 см, загальна довжина – 6 см). Пристрій знайдено в культурному шарі XVI–XVII ст. у Корці (Додаток 3.16). За типологією Г. М. Сагановіча, знахідку за формою виробу можна зарахувати до трикутних навісних замків типу А [Сагановіч, 2001, с. 273, 274, мал. 167, 10]. Конструкція трикутного замка надзвичайно проста: у верхній частині корпуса є зігнута під прямим кутом пластинка-засувка, один кінець якої заходить у кінець дужки і замикає його, а в інший впирається пружина. При повороті ключа вправо він борідкою відтискає засувку і визволяє дужку, після чого пластинка повертається в попередній стан [Сагановіч, 2001, с. 272–273].

Ключі (рис. 64, 2–5) для замикання та відмикання замків. Засоби представлені декількома екземплярами. Перший виріб (рис. 67, 2) виготовлений із пласкої пластини. Він має робочу частину з секретом, зігнуту під прямим кутом, на протилежному кінці – пласке вушко з отвором (загальна ширина – 0,8 см, загальна довжина – 9 см). Виріб знайдено в культурних пластах XV–XVII ст. у Рівному (Додаток 3.17). За класифікацією Б. О. Колчина, це ключ від замка типу Б II, і за матеріалами Новгорода він датується кінцем XIV ст. [Колчин, 1959, с. 67].

Інші екземпляри (рис. 64, 3, 4) належать до типу ключів від навісного замка. Вони мають робочу частину, складену з окремих пластин, на протилежному кінці – пласке вушко з отвором (загальна ширина – від 1,8 до 2,2 см, загальна довжина – від 6,5 до 7,5 см). Вироби виявлено в культурних

нашаруваннях XVI–XVII ст. в Острозі (рис. 64, 3) та на території Кременецького замку (рис. 64, 4) (Додаток 3.18). Такі ключі від замків архаїчної конструкції відомі з княжої доби. Вони відмикали замок не поворотом ключа навколо своєї осі, а рухом ключа по циліндру замка. За класифікацією Б. О. Колчина, такі замки належать до типу Д, і за матеріалами Новгороду датуються XIV – першою половиною XV ст. [Колчин, 1982, с. 160].

Ще один тип ключа (рис. 64, 5) для навісного замка з шарнірною дужкою має трубчасту основу та борідку з секретом (діаметр ключа – 0,9 см, загальна довжина – 9 см). Його виявили у культурних пластах XV–XVII ст. у Рівному (Додаток 3.19). Виріб цього типу використовували для відмикання навісних замків нової конструкції з круглим, прямокутним і трикутним корпусом, які з'явилися у XVI ст. [Сагановіч, 1993, с. 273, 274, мал. 72, 9, 10]. Аналоги цим виробів відомі в археологічних матеріалах XVI–XVII ст. Литви [Skuciene, p. 14–15].

Ланцюги (рис. 64, 6, 7) застосовували для урухомлення та передавання тягового зусилля. Вироби складається з двох окремих овальних ланок, з'єднаних між собою (загальна ширина ланок – від 2,5 до 4,2 см, загальна довжина ланок – від 6,5 до 11,5 см). Предмети виявлено в культурних шарах XV–XVII ст. у Дубні та на подвір'ї Кременецького замку (Додаток 3.20). Аналогічний виріб було знайдено на полі Берестецької битви і датовано серединою XVII ст. [Свешніков, 1993, с. 169, рис. 29, 16].

Засув (рис. 65, 1) слугував для замикання дверей, воріт або хвіртки. Це масивна пластина, на якій за допомогою двох скоб закріплено рухомий пристрій призматичної форми із отвором на кінці, призначений для закривання (загальна ширина ланок – 4 см, загальна довжина ланок – 14 см). Виріб знайдено в заповненні будівлі першої половини XVII ст. у Дубні (Додаток 3.21). Подібні елементи зустрічаємо в археологічних матеріалах XVII–XVIII ст. містечка Самар і Богородицької фортеці [Ковальова, 2007, с. 82, рис. 41, 11].

Підкови від взуття (рис. 65, 2, 3) – одна із найпоширеніших знахідок у культурних шарах литовсько-польської доби. Враховуючи особливості форми і конструкцію підковок, а також спосіб кріплення до каблука, за типологією І. К. Свешнікова їх можна розподілити за двома типами [Свешніков, 1992, с. 171, 172, рис. 31].

До першого типу (рис. 65, 2) належать вироби з високою, у профілі пластиноподібною основою, вигнутою в дугу. Такі підкови мають три стрижні, якими кріпляться до взуття (висота виробу – від 1 до 3 см, товщина виробу коливається від 0,3 до 0,6 см). Вироби зібрано у культурних пластах та спорудах XV – першої половини XVII ст. (Додаток 3.22). Аналогічні їм підкови знайдено у шарах XV–XVI ст. і XVI–XVII ст. у Білорусі, Польщі, Латвії та Литві [Сагановіч, 1993, с. 271, мал. 169, 17, 18; Symbalak, S. 263–282, рис. 8, А, В, С; 9; 13].

Другий тип (рис. 65, 3) представлений виробами, що також мають три стрижні і виготовлені із широкої пластини, поставленої горизонтально (довжина виробу – від 4,5 до 7,8 см, ширина виробу – від 6,2 до 8,6 см). Вироби виявлено у культурних нашаруваннях та об'єктах XV – першої половини XVII ст. (Додаток 3.23). Такі ж підкови представлені в білоруських і польських археологічних матеріалах, які набули розповсюдження у XVII ст. [Сагановіч, 1993, с. 271, мал. 169, 14, 16; Symbalak, S. 263–282, рис. 2, 4].

В середньовіччі неодмінним атрибутом кожної хати була скриня. Цей меблевий виріб використовували для зберігання одягу та інших предметів, він мав *ручки* для зручного транспортування та відкидну *клямку*.

Ручка від скрині (рис. 65, 4) виготовлена із квадратного в перетині стрижня, а скоби для кріплення – із тонких пластин, звужених на кінцях (ширина стрижня – 0,7 см, довжина виробу – 6,5 см). Знахідки виявлено в культурних шарах XV–XVII ст. у Дубні та в ямі кінця XVI – першої половини XVII ст. в Острозі (Додаток 3.24).

Клямка від скрині (рис. 65, 5) представлена виробом у вигляді прямої пластини з петлями на обох кінцях (ширина пластини – 3 см, довжина виробу –

10 см). Її виявлено в культурних шарах XV–XVII ст. Кременецького замку (Додаток 3.25). Тотожні деталі від скрині відомі із археологічних матеріалів містечка Самар і Богородицької фортеці, які датуються XVII–XVIII ст. [Ковальова, 2007, с. 82, рис. 41, 21–23].

Дримба (рис. 65, 6) – язичково-щипковий музичний інструмент, виготовлений із залізного прута. В його основі лежить невелика металева підківка, до якої посередині прикріплено сталевий язичок, закручений на кінці задля безпеки ударів. У процесі звучання дуга інструмента притискається до зубів або до губ, а ротова порожнина слугує резонатором.

Виріб має дугоподібну форму (ширина стрижня – 0,5 см, зовнішній діаметр підківки – 2,3 см, довжина кінців – 5,5 см, довжина виробу – 8 см). Інструмент знайшли в культурних пластах XV–XVII ст. на подвір'ї Кременецького замку (Додаток 3.26). Аналогічні вироби виявили у Львові у споруді XV–XVI ст. [Мацкевий, 2008, с. 81, 154], в культурному шарі козацької доби в с. Медведівка Чигиринського району Черкаської області [Пашковський, 2012, с. 154–155] та на березі Кременчуцького водосховища, де за супутньою керамікою дримбу датовано XVII–XVIII ст. [Брель 2011, с. 331–335 рис. 1, 2].

Господарські вироби

Нерідкими знахідками на пам'ятках литовсько-польської доби є ковані дверні гаки, клямки дверей та інші залізні предмети, які використовували під час будівництва житлових і господарських споруд.

Завіса дверна (рис. 66, 1) слугувала для відкривання та закривання дверей. Вона представлена виробом у вигляді прямої пластини з петлею на одному боці для кріплення до дверей (ширина виробу – 6,3 см, довжина виробу – 10,7 см). Її виявили у культурних шарах XV–XVII ст. в Острозі (Додаток 3.27). Аналогічні вироби було знайдено під час досліджень містечка Самар і Богородицької фортеці і датовано XVII–XVIII ст. [Ковальова, 2007, с. 84, рис. 45, 1].

Клямка дверна (рис. 66, 2) застосовувалася для фіксації дверей. Засіб має форму прямокутної пластини з розклепаним кінцем (ширина пластини – 2,3 см, довжина виробу – 14,5 см). Вироби виявили в заповненнях будівель XVI –

першої половини XVII ст. в Острозі (Додаток 3.28). Подібні предмети було зібрано в ході розкопок містечка Самар і Богородицької фортеці і датовано XVII–XVIII ст. [Ковальова, 2007, с. 103, рис. 60, 10].

Костиль (рис. 66, 3) – різновид цвяха, що призначався для скріплення балок і колод у будівництві. Він представляє собою чотиригранний стрижень, який з одного боку має робочу частину, утворену косим зрізом стержня, з іншого – шляпку (ширина стрижня – $1,0 \times 1,6$ см, загальна довжина – 14,8 см). Його знайдено в будівлі першої половини XVII ст. у Дубні (Додаток 3.29). В археологічних матеріалах містечка Самар і Богородицької фортеці вироби датуються XVII–XVIII ст. [Ковальова, 2007, с. 90, рис. 47; 48].

Скоба дверна (рис. 66, 4, 5) слугувала для підвішування замка чи дверної клямки. Виріб П-подібної форми, виготовлений зі стрижня, який гострими кінцями забивали у двері або у дверну раму (ширина стрижня – 0,6 см, загальна ширина – 2,8 см, загальна довжина – від 6,5 до 7,8 см). Знахідки зафіксовані в будівлі першої половини XVII ст. та в культурних пластах XV–XVII ст. в Острозі (Додаток 3.30). Подібні вироби зустрічаємо в археологічних матеріалах містечка Самар і Богородицької фортеці, що датуються XVII–XVIII ст. [Ковальова, 2007, с. 102, рис. 59, 7; 60, 15, 16].

Цвяхи (рис. 66, 6–12) скріплювали дерев'яні та металеві елементи між собою. Вироби переважно клиноподібної форми, виготовлені з квадратних або прямокутних у перетині стрижнів, мають з одного боку робочу гостру частину, з іншого – шляпку (ширина стрижня – від 0,3 до 0,7 см, загальна довжина – від 2,8 до 12,5 см). Знахідки виявлено у спорудах і культурних пластах XV–XVII ст. у Дубні, Корці та Острозі (Додаток 3.31). В археологічних матеріалах Білорусі подібні цвяхи відомі з XVI ст. [Сагановіч, 2001, с. 276].

Резюмуючи сказане, зазначимо, що асортимент побутових і господарських виробів був близький до аналогій XIV–XVII ст., виявлених на території Білорусі, Польщі, Латвії, Литви та Росії. Щодо основних форм та типів знайдених артефактів, то вони розвивались поступово, відповідно до

загальноєвропейських тенденцій пізнього середньовіччя у кожній категорії [Левко, 2004, с. 122].

Озброєння

У XIV–XVII ст. на території Волині спостерігається використання різних типів і видів озброєння. Проте в археологічних матеріалах військового спорядження представлено відносно мало. Виняток за масовістю знахідок становлять наконечники стріл і арбалетних болтів, а також, хоча і в меншій кількості, наконечники списів. Причому останні часто могли використовувати і як зброю, і як знаряддя промислу. При розгляді цього питання ми обмежимося виключно матеріалами археологічних колекцій, які репрезентовані зразками деревкової, металевий, вогнепальної зброї та спорядженням верхового коня і вершника.

Древкова колюча зброя – різновид холодної зброї, яка характеризується наявністю довгої рукояті – деревка, на якому міцно і нерухомо закріплена бойова частина – наконечник. Вона представлена наконечниками від списів, зібраних у культурному шарі XV–XVII ст. на території Старого міста у Луцьку [Терський, 2006, с. 176, рис. 153, 1, 3, 4]. За способом кріплення до деревка наконечники належать до втулкових, а за формою пера поділяються на декілька типів, більшість із яких наближається до зразків попередніх часів. Знайдені вироби репрезентовані наконечниками від рогатини, сулиці та списа таранної дії.

До рогатин (рис. 67, 1) належить виріб із масивним наконечником, який міг пробити обладунок. Його використовували піші та кінні воїни під час бойових дій, а також під час полювання на великого звіра. Він представлений листоподібним наконечником з плоским в перетині пером, наближеним до ромба (діаметр втулки – 3,5 см, ширина пера – 5 см, довжина пера – 13 см, загальна довжина – 26 см). Виріб виявлено у культурних пластах XV–XVII ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 176, рис. 153, 1]. За класифікацією А. Н. Кіріпичнікова, розглянутий зразок належить до типу IVA [Кіріпичников, 1966, рис. 16, 7; 23, 3–4]. Наконечники такої форми були відомі у XII–XIII ст. й

активно використовувалися у пізньому середньовіччі. Аналогічні зразки було знайдено у культурному шарі XIV–XVIII ст. на територіях Дрисвяти та Чачерська у Білорусі [Саганович, 1994, с. 56–59].

Сулиця (рис. 67, 2) – зброя, яку застосовували під час бою в момент зближення, у рукопашному бою та при переслідуванні ворога. Вона представлена листоподібним наконечником з пласким у перетині пером (діаметр втулки – 2 см, ширина пера – 3 см, довжина пера – 16 см, загальна довжина – 29 см). Виріб виявлено у нашаруваннях XV–XVII ст. в Луцьку [Терський, 2006, с. 176, рис. 153, 3]. За класифікацією А. Н. Кірпи́чнікова, цей зразок віднесено до типу IVA [Кирпичников, 1966, рис. 16, 7; 23, 3–4]. Наконечники тотожної форми відомі з розкопок Новгорода й Орешка у Росії та датуються XIII–XVI ст. [Кирпичников, 1966, с. 21].

Наконечник від списа (рис. 67, 3) використовували для тарану суперника. Він має шилоподібне перо, яке в перетині наближене до ромба (діаметр втулки – 3,9 см, ширина пера – 3,8 см, довжина пера – 15,5 см, загальна довжина – 20 см). Його виявлено в культурних шарах XV–XVII ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 176, рис. 153, 4]. За класифікацією А. Н. Кірпи́чнікова, він належить до типу V [Кирпичников, 1966, вип. 2. с. 14; рис. 18, 10–13; 23, 4–7]. Наконечники з подібним пером і широкою втулкою добре відомі у Східній Європі XII–XIII ст. Вони мали широке застосування до кінця цього періоду, не зазнавши істотних змін. Аналогією можуть слугувати наконечники, виявлені в культурних шарах XV–XVI ст. у Білорусі [Бохан, 2008, с. 133, рис. 10: 1, 2]. Практично всі визначені типи наконечників від списів відомі у старожитностях Білорусі та Литви і датуються XIV–XVIII ст. [Саганович, 2001, с. 279; Manvydas, 2011, р. 4–44].

Метальна зброя здатна вражати ворога на відстані, тобто без безпосереднього контакту з нападником. Дія такої зброї заснована на використанні м'язової сили людини, сили тяжіння, пружних властивостей дерева. Вона представлена наконечниками стріл та арбалетними болтами. За типологією І. К. Свешнікова, репрезентовані в археологічній колекції

наконечники стріл за формою пера можна зарахувати до двох типів [Свєшніков, 1992, с. 327–238].

I тип (рис. 68, 1–3) об'єднує наконечники, лінзоподібні у поперечному розрізі, продовгувато-трикутної форми. Зібрані вироби мають відмінності, що дозволяють нам визначити два підтипи: А і Б.

А – наконечники (рис. 68, 1, 2; 69, 1, 2) продовгувато-трикутної форми з невеликою підставкою, з якої відходить округлий в перетині черенок (ширина пера – від 1,2 до 1,8 см, довжина пера – від 3,5 до 5 см, загальна довжина – від 5,5 до 7 см). Їх знайдено у спорудах і культурних шарах XV–XVII ст. в Дубні, Острозі і Рівному (Додаток 3.32).

Б – вироби (рис. 68, 3) продовгувато-трикутної форми, з округлим в перетині черенком (ширина пера – від 2 до 2,9 см, довжина пера – від 5,6 до 6,8 см, загальна довжина – від 7 до 7,8 см). Наконечники виявлено в будівлі XVI ст. та в культурних пластах XV–XVII ст. в Острозі (Додаток 3.33).

До II типу (рис. 69, 3–5) належать наконечники з ромбовидною формою пера, яке плавно переходить у довгий чотиригранний черенок (ширина пера – від 1,2 до 1,5 см, довжина пера – від 4 до 6 см). Знахідки зафіксовано в будівлі першої половини XVII ст. у Дубні та в культурних нашаруваннях XV–XVII ст. у Луцьку та Рівному (Додаток 3.34).

Ще три знахідки (рис. 69, 6–8) представлені наконечниками пірамідальної форми, квадратними у перетині (ширина пера – від 0,5 до 0,7 см, довжина пера – від 3 до 5,5 см, загальна довжина – від 5 до 8,5 см). Предмети виявлено в культурних пластах XV–XVII ст. у Дубні та Луцьку (Додаток 3.35). За класифікацією А. Ф. Медведєва, перший та другий екземпляри належать до типу 90 [Медведев, 1966, с. 59, табл. 30г, 82], а третій, з перехватом біля черешка – до типу 95. На думку А. Ф. Медведєва, наконечники цих типів використовували на теренах Східної Європи у XIV ст. та більш пізній час [Медведев, 1966, с. 61, табл. 30г, 89].

Арбалетні болти (рис. 68, 4–9) використовували проти важкоозброєних воїнів. За способом кріплення до древка вони поділяються на черенкові та втулкові [Шокарев, 2004, с. 130].

Черенкові болти (рис. 68, 4) представлені наконечниками ромбовидної форми зі зрізаними кутами. Їх викувували зі стрижнем, яким вони кріпилися до древка (ширина пера – від 1,5 до 2 см, довжина пера – від 4 до 6 см, загальна довжина – 11 см). Наконечники зібрано в ході досліджень культурних шарів XV–XVII ст. у Дубні та Луцьку (Додаток 3.36). За класифікацією А. Ф. Медведєва, знахідки віднесено до типу 15 [Медведев, 1966, с. 95]. Вони широко побутували у XIV ст. [Шокарев, 2004, с. 130].

Втулкові болти (рис. 68, 5–9) виготовляли з елементом циліндричної форми для кріплення до древка (ширина пера – від 1,5 до 2 см, довжина пера – від 3 до 6 см, загальна довжина – від 8 до 9 см). Предмети знайдено в культурних шарах XV–XVII ст. у Луцьку та Острозі (Додаток 3.37). У XV ст. наконечники цього типу витіснили черенкові, оскільки краще кріпилися до древка і рідше ламалися [Шокарев, 2004, с. 130]. Представлені в нашій колекції вироби за формою і характером втулки, відповідно до класифікації А. Ф. Медведєва, віднесено до таких типів: тип 1 (рис. 68, 5), тип 6 (рис. 68, 6), тип 4 (рис. 68, 7, 8), тип 8 (рис. 68, 9) [Медведев, 1966, с. 67, табл. 31]. Аналогічні типи черенкових і втулкових наконечників відомі за знахідками в шарах XIV–XVIII ст. у Білорусі [Саганович, 2001, с. 280] та Литві [Gintautas, 2008, р. 137–152; Manvydas, 2011, р. 4–44]. Відомі вони і в старожитностях Польщі [Kaizer, 1994, s. 90; Nadolski, 1979, s. 50], Угорщини та Румунії [Gajewska, 1964, s. 272].

Крім перерахованих різновидів древкових і металевих знарядь слід згадати ще про один вид зброї дальнього бою – вогнепальну. Вперше на території Великого князівства Литовського вогнепальну зброю використали лицарі Тевтонського ордену у 1362 р. при облозі міста Ковна [Бохан, 2002, с. 184]. Відтоді інформація про цей вид зброї все частіше зустрічається на сторінках писемних джерел. Першу згадку про артилерію знаходимо в історичних

документах, які оповідають, що у 1390 р. князь Ягайло привіз гармати у Литву із Польщі [Бохан, 2002, с. 184, 185]. У нашій колекції до предметів вогнепальної зброї віднесено гарматні ядра (рис. 69, 9, 10). Вони мають кулеподібну форму (діаметр ядра – від 6 до 7 см). Вироби знайдено у культурному шарі XV–XVII ст. на подвір'ї Кременецького замку (Додаток 3.38). На думку дослідника зброї литовсько-польського періоду Ю. М. Бохана, наші ядра можна віднести до надважких гармат, які мали калібр від 5 до 8 см [Бохан, 2002, с. 182, 183].

Спорядження верхового коня та вершника включає в себе елементи кінської зброї та шпори, які використовували для запряжки, сідланьня і управління конем.

Вудила (рис. 70, 1, 2) – невід'ємна складова вуздечки, частина кінської зброї. Вони представлені ланками, виготовленими із металевго стрижня округлої форми, які мають на кінцях кільця для поєднання між собою (ширина стрижня – від 0,8 до 1 см, загальна довжина – від 6,5 до 8 см). Предмети зібрано в будівлях та культурних шарах XV–XVII ст. у Дубні та Острозі (Додаток 3.39). Аналоги знаходимо в білоруських матеріалах XV–XVIII ст. [Сагановіч, 2001, с. 281, мал. 172, 11].

Кінські підкови (рис. 70, 3, 4) слугували для захисту копит тварини та зменшення їх ковзання під час руху. Вони впливали на максимальне використання сили коня. За способом кріплення до копита (кількістю цвяхів, наявністю канавки для цвяхів, шипів та їх характеристикою) розрізняються такі типи підков.

Підкови без канавки (рис. 70, 3) кріпилися до копита за допомогою 4–6 цвяхів (загальна ширина – 9 см, загальна довжина – 10 см). Предмет знайдено у будівлі першої половини XVII ст. у Дубні (Додаток 3.40). За класифікацією М. Г. Сагановіча, вказана знахідка належить до типу I, варіант А [Сагановіч, 1993, с. 272, 273]. Аналогічні вироби зустрічаються в матеріалах XVI ст. із Мірського замку [Сагановіч, 1993, с. 272, мал. 169, 11].

Підкови з п'ятковими шипами (рис. 70, 4) мають потовщені і загнуті доверху кінці дуги (загальна ширина – від 9 до 10 см, загальна довжина – від 10 до 11 см). Їх зібрано в культурних шарах XV–XVII ст. у Дубні, Корці та Луцьку (Додаток 3.41). Такі підкови М. Г. Сагановіч відносить до типу I, варіант Б [Сагановіч, 1993, с. 272, 273]. Тотожні вироби знайдено під час досліджень шарів XVI ст. у Кревському замку та Мінську [Сагановіч, 1993, с. 272, мал. 169, 13].

Стремена (рис. 70, 5, 6; 71, 1, 2) допомагають вершникові сісти на коня і зберігати рівновагу під час їзди. Вони мають округлі нижні підніжки, дугасті бічні стінки, інколи з підвищеними плечиками, які зверху закінчуються виступом з прямокутним отвором для заволокування ремня, що перегинався через верхню грань полиці сідла. Підніжки, необхідні для опертя ноги на верхню частину нижньої рами стремена, складають із нею одне ціле (загальна ширина – від 12 до 14 см, загальна довжина – від 14 до 16 см). Стремена знайдено в культурних нашаруваннях XV ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 181, рис. 158, 1–5]. Серед них два вироби (рис. 70, 5, 6), за класифікацією В. Світославського, віднесено до типу VI В. Такі стремена використовували в Європі у XV – першій половині XVI ст. [Swietoslawski, 1990, s. 61, 62]. У Білорусі подібні знахідки виявлено в шарах XV і XVII ст. [Сагановіч, 2001, с. 281–282, мал. 175, 1, 3, 4]. Ще два екземпляри (рис. 71, 1, 2) представлені виробами дзвоноподібної форми, з прямокутною нижньою підніжкою (загальна ширина – від 14 до 16 см, загальна довжина – від 14 до 15 см). Польський дослідник В. Світославський відносить такі стремена до типу V, варіант В, у Польщі їх використовували у другій половині XIV – першій половині XV ст. [Swietoslawski, 1990, s. 70–73]. Аналогічні екземпляри зібрано під час археологічних робіт у Білорусі в шарах XVI ст. [Сагановіч, 2001, с. 281–282, мал. 173].

Шпори (рис. 71, 3, 4, 6) – допоміжний засіб управління конем. Пристрій прикріплювався до задника чобота вершника. За класифікацією Ю. М. Бохана,

такі вироби за формою і способом кріплення можна поділити на декілька груп [Бохан, 2008, с. 278–286].

Вироби першої групи (рис. 71, 3, 4) характеризуються округлою дужкою з подвійними петлями, які мають колінчастий вигин з язичком у задній (п'яточній) частині, спрямований донизу шип з короткою шийкою і вилкою, що утримувала зірку (рис. 71, 5) (загальна ширина – від 10 до 11 см, загальна довжина – від 11 до 24 см). Вироби зібрано у культурних шарах XV–XVII ст. Луцька та Острога (Додаток 3.42). Тотожні знахідки зафіксовано у Білорусі в шарах XV ст. [Сагановіч, 2001, с. 282].

До другої групи (рис. 71, 6) належить виріб, що має округлу, у боковій проекції дужку, на якій розміщений шип (загальна ширина – 10 см, загальна довжина – 24 см). Предмет знайдено в культурному шарі XV ст. в Луцьку [Терський, 2006, с. 179, рис. 157, 1]. Це найбільш поширений у XV–XVI ст. тип, аналогічні екземпляри виявлено в Заславі, Ліді і Вітебську у Білорусі [Сагановіч, 2001, с. 282].

Варто зазначити, що асортимент видів озброєння і спорядження вершника та верхового коня в цілому не відрізнявся від давньоруських аналогів. За деякими винятками, їх розвиток проходив відповідно до загальноєвропейських тенденцій девелопменту військової справи Центрально-Східної Європи середини XIII–XV ст. [Левко, 2001, 2004, с. 122]. Така думка узгоджується із позицією Ю. М. Бохана, який вказував на одночасне використання озброєння, успадкованого від давньоруських часів, та нових європейських зразків вогнепальної зброї [Бохан, 2008, с. 260, 261].

Із проведеного дисертантом типологічного аналізу виробів із заліза XV – першої половини XVII ст. випливає, що великої різниці між продукцією волинських ковалів та аналогічними предметами, виробленими на суміжних територія, не було. На думку білоруського дослідника ковальської справи XIV–XVIII ст. Г. М. Сагановіча, така близькість, у деяких випадках, свідчить про однакову ковальську виробничо-технічну базу і близькість технологічних прийомів [Саганович, 1989; 2001, с. 277]. Таким чином, вивчення асортименту

залізних виробів показало, що продукція в цілому мала загальноєвропейські форми, була технічна та задовольняла попит населення волинських міст у литовсько-польський період.

3.2. Вироби із кольорових металів

У середині XIV – першій половині XVII ст. на території Волині, незважаючи на відсутність власної сировини, продовжувало розвиватися виробництво речей із кольорових металів, про що свідчать писемні джерела. У другій половині XVI ст. майстри-золотарі працювали у Володимирі, Дубні, Луцьку, Кременці, Острозі, Степані [Сас, 1986, с. 71]. Підтвердженням цьому слугують тиглі та їх фрагменти, знайдені в Луцьку в будівлі XIV–XV ст. [Терський, 2006, с. 157, рис. 137, 2–5]. Місцевим майстрам могла належати і сланцева ливарна формочка, випадково знайдена у Луцьку [Терський, 2006, с. 157, рис. 137, 1]. Зібрана археологічна колекція представлена предметами церковного вжитку, прикрасами, деталями одягу, знаряддями ремесла, побутовими речами, предметами військового значення та індивідуальної гігієни.

До *предметів церковного вжитку* належать: застібки для книг, свічник, хрестик-накладка та ікона.

Застібки для книг (рис. 72, 1–4) представлені декількома виробами. Перші два (рис. 72, 1, 2) виготовлені у вигляді видовженого прямокутника з гачком на одному боці і пластиною з заклепками для кріплення на протилежному (загальна ширина пластини – від 0,3 до 1,7 см, загальна довжина пластини – від 4,2 до 5 см). Знахідки виявлено в культурних шарах XV–XVII ст. в Острозі (Додаток К.1). Ще дві застібки (рис. 72, 3) мають хрестоподібну форму з петлею-ручкою (загальна ширина пластини – від 0,5 до 1,7 см, загальна довжина пластини – 3,5 см). Їх виявили у котлованах будівель другої половини XVI ст. у Дубні й Острозі (Додаток К.2). Подібний до дубенської знахідки предмет було знайдено в об'єкті XV–XVI ст. у Києві [Івакін, 2006, с. 176].

Свічник (рис. 72, 4) представлений нижньою частиною гвинтоподібної ніжки і циліндром для свічки (діаметр циліндра – 2,8 см, загальна довжина – 5,5 см). Знахідку зафіксовано в культурних пластах XV–XVII ст. у Дубні (Додаток К.3). Аналоги цьому предмету із комплексів литовсько-польської доби на Правобережній Україні нам не відомі.

Хрестик-накладка (рис. 72, 5) має хрестоподібну форму з петлею на одному боці (загальна ширина пластини – від 0,5 до 2,2 см, загальна довжина пластини – 3 см). Деталь виявлено у культурних шарах XV–XVII ст. в Дубні (Додаток К.4). Тотожну накладку було знайдено в об'єкті XV–XVI ст. у Києві [Івакін, 2006, рис. 1, 4].

Ікона (рис. 58, 5) має чотирикутну форму. З лицевого боку в ободку відбито зображення Богородиці з немовлям на руках та янголами по боках. На звороті ікони прикріплене вушко для підвішування (загальна ширина – 2 см, загальна висота – 2,3 см). Її знайдено в Острозі, під час розкопок середньовічного цвинтаря XV–XVIII ст. (Додаток К.5). Аналогічні вироби відомі з археологічних матеріалів містечка Самар і Богородицької фортеці та датуються XVII–XVIII ст. [Ковальова, 2007, с. 46, рис. 16, 1–13].

Прикраси представлені перснями, сережками та шпильками.

Персні, разом з іншими виробами із кольорових металів, представляють найбільш поширену категорію прикрас. Судячи з матеріалів розкопок X–XV ст. на території Північно-Західної і Північно-Східної Русі, це були переважно жіночі прикраси, хоча носили їх також чоловіки і діти. Одягали їх як на праву, так і на ліву руку, іноді на обидві одночасно. Кількість перснів коливалася від одного-двох до чотирьох-п'яти, проте іноді доходила й до десяти на двох руках [Седова, 1981, с. 121]. За типологією М. В. Седової, персні за формою і оздобленням можна зарахувати до кількох типів [Седова, 1981, с. 122–144].

Пластинчасті персні (рис. 54, 11) виготовляли із пластин різної ширини. Вони представлені вузькопластинчатим екземпляром (діаметр – 1,8 см, ширина – 0,4 см). Виріб виявили у процесі археологічних розкопок середньовічного цвинтаря у Рівному (Додаток К.6). Він належить до варіанта перснів із

зімкнутими кінцями [Седова, 1981, с. 131, рис. 47, 24–26]. Аналоги цьому виробу відомі в археологічних матеріалах XV–XVII ст. с. Засулля Полтавської області [Супруненко, 2012, с. 14, рис. 3,7], Білорусі та Росії [Калядзінські, 2001, с. 292; Седова, 1959, с. 254–256].

Щитково-серединні персні (рис. 72, 6) мають вузькопластинчасту дужку і розширену середню частину у вигляді щитка овальної форми (діаметр – 2 см, щиток – 0,3×0,7 см). Виріб цього типу знайдено в культурних нашаруваннях XVI–XVII ст. у Рівному (Додаток К.7).

Персні-печатки відрізняються від щитково-серединних тим, що мають масивний щиток, прикрашений рельєфним зображенням [Седова, 1981, с. 137, рис. 47, 24–26]. Всього під час археологічних розкопок на території волинських міст було знайдено 3 такі вироби. Один із них (рис. 72, 7) представлений округлим щитком від персня з монограмою «МВ» (діаметр щитка – 1 см). Його виявили в культурних шарах XV–XVII ст. у Дубні (Додаток К.8). Ще два персні було знайдено в Острозі, під час розкопок середньовічного цвинтаря. Один із них (рис. 58, 3) має овальний плаский масивний щиток у формі німецького геральдичного щита, на його зовнішньому боці, в центрі, вигравірувано чотирикінцевий хрест у рамці (діаметр – 2 см, щиток – 1,0×1,2 см). На виріб натрапили під час розкопок цвинтаря XVI–XVII ст. в Острозі (Додаток К.9). Другий перстень (рис. 58, 4) прикрашений округлим об'ємним щитком, дужки біля якого оздоблені парними завитками («баранячі роги»), із зовнішнього боку щитка, в центрі, вигравірувано чотирикінцевий хрест у рамці (діаметр – 2 см, щиток – 0,8×1 см). Перстень знайдено під час дослідження поховань XVI–XVII ст. в Острозі (Додаток К.10).

Персні зі вставками представлені виробами із овальною та пластинчастою дужкою. Зовні вони мають овальний або округлий щиток для скляної чи камінної вставки [Седова, 1981, с. 139, рис. 54]. Вироби цього типу представлені 3-ма екземплярами. Перший (рис. 57, 5) має овальну дужку та округлий щиток із прозорою напівсферичною ограненою вставкою (діаметр – 1,6 см, діаметр щитка – 0,8 см). Його було знайдено в Острозі, під час розкопок

середньовічного цвинтаря (Додаток К.11). Ще два персні виявили у Рівному. Один із них (рис. 72, 8) має овальну дужку та великий овальний щиток із гніздом для вставки (діаметр – 2,3 см, щиток – 1,3×2 см). Його знайшли у культурному шарі XV–XVII ст. (Додаток К.12). Другий перстень (рис. 54, 10) має пластинчасту дужку й округлий щиток зі вставкою (камінь синього кольору). До центральної частини щитка прилягає три гнізда зі вставками – дрібними синіми камінцями (діаметр – 2 см, діаметр щитка – 1,2 см). Виріб зафіксовано в середньовічному похованні (Додаток К.13). Аналоги розглянутих перснів відомі з археологічних матеріалів XV–XVII ст. у Білорусі та Росії [Калядзінські, 2001, с. 292; Седова, 1959, с. 254–256].

Сережка (рис. 73, 1) – прикраса у вигляді знаку запитання, виготовлена із дротяного бронзового стержня, на кінець якого нанизано скляну намистину. Для щільного закріплення останньої стержень обвивали тонким дротом, а кінець загинали петлею (діаметр кільця – 1,5 см, загальна довжина – 4,5 см). Знахідку виявили в заповненні ями кінця XV–XVI ст. в Острозі (Додаток К.14). Відзначимо, що такі вироби на територію Південної Русі розповсюдилися зі Сходу у XIV ст. (багато їх знайшли у середньовічних містах Північної Русі, Волзької Булгарії та Золотої Орди) [Седова, 1981, с. 16]. На території України аналогічні прикраси зустрічалися в комплексі золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині [Бокій, 2003, с. 41–83] та в похованнях могильника Мамай-Сурка [Карпицын, 2000, с. 51]. Відомо про такі знахідки й на території Білорусі, датуються вони XIV–XVII ст. [Калядзінські, 2001, с. 291].

Шпильки (рис. 73, 2, 3) являють собою круглі в перетині стрижні, які мають з одного боку загострений кінець, а з іншого – округлу голівку (рис. 73, 2) (діаметр – 0,1 см, загальна довжина – від 3 до 3,8 см). Вироби зібрано в заповненні ями кінця XV–XVI ст. в Острозі та в культурних нашаруваннях XV–XVII ст. у Дубні (Додаток К.15). За етнографічними даними, такі прикраси називалися «пуйоппі», ними кріпили до жорсткої основи жіночу хустку. Аналогічні шпильки зустрічалися під час розкопок поховань XVII–XVIII ст. в с. Великі Дмитровичі на Київщині [Квітницький, 2005, с. 160–164, рис. 4, 1] та

с. Засулля Полтавської області [Супруненко, 2012, с. 14, рис. 3, 8]. У Новгороді їх знайшли у шарах XIV–XV ст. [Седова, 1981, с. 158], а на території Білорусі час побутування таких виробів визначається XIV–XVII ст. [Калядзінські, 2001, с. 291]. Ще одна шпилька (рис. 73, 3) має скручену у спіраль голівку, яка утворює таким чином три кільця (загальна ширина – 0,2 см, загальна довжина – від 7 см). Її виявили у культурних пластах XV–XVII ст. у Дубні (Додаток К.16).

Деталі одягу представлені накладками, гудзиками і поясними пряжками.

Накладка від одягу (рис. 73, 4) представлена мініатюрним виробом у формі шестипелюсткової розетки (діаметр – 1,5 см). Його виявили в культурних шарах XV–XVII ст. у Дубні (Додаток К.17). Такими накладками прикрашали вбрання. Ще одна накладка (рис. 73, 5) мала прямокутну форму і була прикрашена штампованим орнаментом у вигляді двох кіл із хвилястими лініями по центру, які знаходились у прямокутній рамці (загальна ширина – 1,5 см, загальна довжина – від 2,5 см). Її знайшли під час досліджень культурного шару XV–XVIII ст. у Острозі (Додаток К.18). Аналогічні накладки від одягу відомі за матеріалами XVII ст. у Білорусі [Калядзінські, 2001, с. 293, мал. 73, 12, 13].

Гудзики презентовані кількома видами.

Перший (рис. 73, 6) виготовлено із бронзи у формі восьмипелюсткової розетки. Його поверхня прикрашена рельєфним орнаментом, основу якого складає чотирикінцевий хрест зі спіральними завитками на кінцях (діаметр – 2 см). Виріб зафіксовано у пластах XVI–XVII ст. в Корці (Додаток К.19). Аналоги відомі з матеріалів XVII–XVIII ст. Білорусі [Калядзінські, 2001, с. 293, мал. 181].

Другий (рис. 55, 2) представлений випукло-вигнутим виробом із петлею для кріплення (діаметр – 1,3 см, загальна довжина – від 2 см). Гудзик знайдено у ході досліджень середньовічних поховань XVI–XVIII ст. у Рівному (Додаток К.20). Такі речі відомі з археологічних матеріалів містечка Самар і Богородицької фортеці, датуються вони XVII–XVIII ст. [Ковальова, 2007, с. 46, рис. 17, 4–8, 22, 23, 28, 30].

Третій вид (рис. 56, 4, 5) включає напівсферичні вироби, які складаються із щитка з петлею для кріплення і скляної вставки (діаметр – 1 см). Гудзики зібрано в ході розкопок захоронень XVI–XVIII ст. в Острозі (Додаток К.21). Тотожні вироби відомі з археологічної колекції містечка Самар і Богородицької фортеці та датуються XVII–XVIII ст. [Ковальова, 2007, с. 46, рис. 16, 1–13].

До четвертого (рис. 57, 3) належать пустотілі сферичні вироби. Вони складаються із двох половинок, поверхня яких розділена на зони вертикальними заглибленнями (діаметр – 1,3 см, загальна довжина – від 2 см). Гудзики зібрано під час археологічних розкопок пізньосередньовічного цвинтаря в Острозі (Додаток К.22). Аналогічні вироби виявили завдяки дослідженням на полі Берестецької битви [Свешніков, 1993, с. 177, рис. 33, 4–10; Прищепа, 2004, с. 275, рис. 2, 2–5] і в с. Засулля Полтавської області [Супруненко, 2012, с. 14, рис. 3, 11].

Застібка (рис. 58, 2) у вигляді гачка, прикрашена круглим напівсферичним щитком із гравірованим чотирикінцевим хрестом (діаметр щитка – 1,4 см, загальна довжина – від 2,8 см). Її знайдено у результаті розкопок середньовічного могильника в Острозі (Додаток К.23). Подібні вироби зустрічаємо в археологічних матеріалах містечка Самар і Богородицької фортеці, що датуються XVII–XVIII ст. [Ковальова, 2007, с. 44, рис. 16, 15–19].

Поясні пряжки (рис. 73, 7–9) слугували застібками для ременів різного виду та призначення. Вони представлені рамками овальної та прямокутної форми. Перший виріб (рис. 73, 7) має рамку овально-видовженої форми (загальна ширина – 1,5 см, загальна довжина – від 2 см), знайдено його в культурних нашаруваннях XV–XVII ст. у Дубні (Додаток К.24). Другий екземпляр (рис. 73, 8) представлений рамкою, яка на одному кінці заокруглена, на іншому – пряма (загальна ширина – 1,5 см, загальна довжина – від 2,2 см). Виріб виявили в культурних пластах XV–XVII ст. у Корці (Додаток К.25). Третя пряжка (рис. 73, 9) являє собою прямокутну рамку з розширеною зовнішньою стороною трикутної форми (загальна ширина – 3 см, загальна довжина – від 3,5 см). Знахідку зафіксували в культурних шарах XV–XVII ст. у

Дубні (Додаток К.26). Тотожні вироби знайдено на території містечка Самар і Богородицької фортеці, датуються вони XVII–XVIII ст. [Ковальова, 2007, с. 48–52, рис. 18; 19]. Аналогічні поясні пряжки відомі в археологічних матеріалах Білорусі і датуються XVII ст. [Калядзінскі, 2001, с. 293, мал. 73, 11].

До знарядь ремесла належить наперсток (рис. 74, 1), який застосовували для захисту пальців від уколів голкою при ручному шитті та для проштовхування голки крізь товстий матеріал. Це ковпачок циліндричної форми з дрібнорельєфною зовнішньою поверхнею (діаметр – 1,8 см, висота – 2,2 см). Його виявили у культурних нашаруваннях XV–XVII ст. у Рівному (Додаток К.27). Аналоги відомі в матеріалах XVII–XVIII ст. Білорусі [Калядзінскі, 2001, с. 293, мал. 186, 6], містечка Самар і Богородицької фортеці [Ковальова, 2007, с. 80, рис. 39, 29, 30].

Побутові речі представлені накладками (рис. 74, 2, 3) на торець рукояті ножа, які слугували кріпленням та захистом для бокових накладних ручок. Вони являють собою ромбовидні щитки з отвором посередині, який використовувався для кріплення (діаметр – 1,8 см, висота – 2,2 см). Вироби зібрано в будівлі першої половини XVII ст. в Острозі і культурних пластах XV–XVII ст. у Дубні (Додаток К.28). Подібні предмети зустрічаємо серед археологічних матеріалів, знайдених на полі Берестецької битви і в с. Засулля Полтавської області, датуються вони XVII–XVIII ст. [Свєшніков, 1992, с. 181, рис. 34, 5, 12, 15, 16; Супруненко, 2012, с. 14, рис. 3, 2–4].

До предметів військового призначення належать: деталь обладунку воїна, наконечник від піхов шаблі, кулі від вогнепальної зброї.

Деталь обладунку воїна (рис. 74, 4) використовували для декоративного оздоблення кінця ремня. Вона представлена пластиною у формі геральдичного щита, яка кріпилася за допомогою двох стержнів (загальна ширина виробу – 3 см, загальна довжина – від 4 см). Деталь знайдено в культурних шарах XV–XVII ст. у Дубні (Додаток К.29). Аналогічні деталі обладунку зафіксовані у процесі досліджень містечка Самар і Богородицької фортеці та датовані XVII–XVIII ст. [Ковальова, 2007, с. 53, рис. 21–23].

Наконечник від піхов шаблі (рис. 74, 5) захищав нижню частину футляра шаблі від пошкоджень. Виріб згорнутий із листа у вигляді ковпачка, овальний у перетині (загальна ширина – 1,5×3 см, загальна довжина – 10 см). Деталь виявлено в культурних пластах XV–XVII ст. у Дубні (Додаток К.30). Аналогічні предмети знайдено на полі Берестецької битви, вони датуються серединою XVII ст. [Свєшніков. 1992, с. 226. рис. 56–59].

Кулі від вогнепальної зброї (рис. 74, 6, 7) – головна частиною набою, що вилітає із дула за рахунок дії порохових газів під час пострілів. Вони представлені сферичними кулями з короткими хвостиками (діаметр – від 1 до 1,3 см). Вироби зібрано у будівлях другої половини XVI – першої половини XVII ст. та в культурних нашаруваннях XV–XVII ст. у Дубні, Корці, Острозі, Рівному (Додаток К.31). Тотожні набойи знайдено під час археологічних досліджень пам'яток пізнього середньовіччя на полі Берестецької битви [Прищєпа, 2004, с. 275, рис. 3, 21, 22], в с. Засулля Полтавської області [Супруненко, 2012, с. 14, рис. 3, 12, 13] і в Білорусі [Калядзінські, 2001, с. 295, мал. 171, 20, 21, 23, 24]. Також сюди можна зарахувати і свинцеву сферичну кулю (рис. 74, 8) з коротким хвостиком та чотирма отворами (діаметр – від 1,6 см). Її знайдено в заповненні котловану будівлі першої половини XVII ст. у Рівному (Додаток К.32). Аналоги такому виробу в матеріалах литовсько-польської доби не відомі.

Предмети індивідуальної гігієни (рис. 74, 9) репрезентовані *капавушкою* (вухочисткою) у вигляді маленької ложечки з ручкою (загальна довжина – 7 см). Виріб виявлено у заповненні об'єкта кінця XVI – першої половини XVII ст. в Острозі (Додаток К.33). Подібні предмети зустрічаємо в матеріалах досліджень пізньосередньовічного містечка Самар і Богородицької фортеці, що датуються XVI–XVII ст. [Ковальова, 2007, с. 83, рис. 41, 26].

Таким чином, аналіз виробів із кольорових металів XV–XVII ст. демонструє асортимент продукції, яка у більшості була виконана місцевими майстрами та відповідала потребам населення міст. Загалом же предмети виготовлені відповідно до тенденцій історико-культурного розвитку

Центрально-Східної Європи доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу.

3.3. Гончарна справа

Проведені на території волинських міст археологічні розкопки в об'єктах і культурних шарах XV – першої половини XVII ст. дали багатий матеріал для вивчення керамічного виробництва пізнього середньовіччя і раннього нового часу. Про його розвиток на території волинських міст у цей період свідчить гончарний горн, який відкрили і дослідили археологи на південно-східній околиці с. Верхів Рівненської області [Нурало, 1997, с. 135–148]. Ці повідомлення доповнюють архівні відомості. На жаль, вони не складають повної картини, але дозволяють отримати уявлення про розвиток гончарства у волинських містах. Так, у поборовому реєстрі 1577 р. зазначено, що в Острозі працював один гончар. На нашу думку, цей реєстр не є повним, оскільки важко повірити, що потреби на керамічне начиння у місті міг забезпечити лише один майстер.

Інші відомості про розвиток гончарної справи в Острозі стосуються 1624 р., і пов'язані з діяльністю у місті ремісничого цеху [Заяць, 1995. с. 34]. За даними досліджень, проведених П. О. Троневичем, у XVI ст. потреби Луцького замку в керамічному посуді задовольняли кульчинські гончарі [Троневич, 1986, с. 80]. Свідчення про заснування та функціонування нового гончарного цеху у Володимирі знаходимо в документах XVI ст. [Сас, 1986, с. 100].

3.3.1. Керамічний посуд

Керамічна колекція посуду, зібрана за останні десятиліття археологами, дає можливість розглянути розвиток гончарного виробництва на Волині у XV – першій половині XVII ст. У запропонованому нами огляді кераміки в основу визначення типів традиційно покладено: технологію виготовлення, особливості профілювання вінець, форму посуду, орнаментацию. За результатами попередніх досліджень, керамічний посуд литовсько-польської доби за

основними типами виробів, представлених у закритих комплексах і культурних шарах XV–XVII ст., можна поділити на *ранній (XV – початок XVI ст.) та пізній (XVI – перша половина XVII ст.) хронологічні періоди.*

Вироби раннього періоду за технологією виготовлення та складом глиняного тіста належать до таких груп: 1) низької якості, виготовлені на повільнообертовому (ручному) гончарному колі; 2) високої якості, виготовлені на швидкообертовому (ножному) гончарному колі, сіроглиняні (морені, димлені). А за функціональним призначенням поділяються на кухонний, столовий і тарний посуд.

Вироби першої групи, сформовані на ручному гончарному колі, представлено горщиками і макітрами низької якості, в їх тісті зустрічаються крупні домішки зерен кварцу і жорстви, колір черепка чорний або бурий, поверхня нерівна, шорстка, помітні блискітки мінералу. Вироби цієї групи репрезентовані зразками кухонного та столового посуду.

До кухонного посуду віднесено *горщики* (рис. 75, 1, 8). Профілювання вінець нагадує форми домонгольського часу. Поверхня посудин бугриста, в тісті – крупні домішки піску, вапняку, помітні блискітки мінералу. Випал слабкий, не горновий. Черепок на зламі – чорного кольору, лише тонкий поверхневий шар має сірий чи цеглистий відтінок. На плічках нанесено заглиблений орнамент (рис. 75, 1, 8) у вигляді горизонтальних ліній і хвиль. Горщики мають тулуб опуклої форми, що звужується до денця (діаметр вінець – від 22,2 до 25 см, діаметр денця – від 13,2 до 15 см, висота посудини – від 28,9 до 30 см). На денцях гончарних посудин подекуди зустрічається зображення – клейма. Це опуклі відбитки малюнка, вирізаного на дерев'яній підставці гончарного кола. Вони досить одноманітні – колесо зі спицями (рис. 75, 2, 3), квадрат із діагоналями (рис. 75, 4, 5), п'ятикутна зірка (рис. 75, 6) та зображення, утворені поєднанням прямих відрізків і дуг (рис. 75, 7). Ці ознаки свідчать, що посуд першої групи формувався на ручному крузі легкого типу [Рыбаков, 1948, с. 169].

Вироби було зібрано в котлованах будівель XV–XVI ст. та культурних шарах XV–XVII ст. у Дорогобужі, Дубні, Корці, Луцьку, Острозі, Рівному і Степані (Додаток Л.1). Аналогічні предмети відомі з матеріалів археологічних розкопок пам'яток XIV–XV ст. в с. Соکیلці Гайсинського р-ну Вінницької обл. [Кучера, 1969, с. 174–181], в Києві, Чернігові, Черкасах, Новгород-Сіверському [Беляєва, 1979, с. 36–45; 1982, с. 75; 1986, с. 47–57], в с. Макішин на Чернігівщині [Горюнов, 1970, с. 277–278] та Путивлі [Березовець, 1955, с. 242–245]. Також вироби, на денцях яких виявили клейма у вигляді геометричних фігур, було знайдено при дослідженнях Глуського замку в Білорусі, Литві та на Волині. Вони засвідчили, що такий посуд виготовляли протягом тривалого часу, аж до XVI – початку XVII ст. [Ганецкая, 2001, с. 296–306; Чекурков, 2011, с. 6–9; Juknevicius, Р. 10–13. pav. 5; 6, 4].

Столовий посуд представлений *макітрою* (рис. 75, 9), яка має прямі стінки з вертикальним, загнутими до середини вінцями і навскіс зрізаним верхнім краєм. Із зовнішнього боку вінця прикрашено пальцевим тисненням, нижню частину підкреслено невеликим виступом. Стінки посудини оздоблені рельєфним орнаментом у вигляді прямих і хвилястої ліній. Макітра має тулуб опуклої форми, що трохи звужується до денця (діаметр вінця – 12,5 см, діаметр денця – від 10,5 см, висота посудини – від 10,7 см). Виріб виявлено під час дослідження культурного шару XVI ст. у Степані (Додаток Л.2). Аналогічний посуд побутував у Молдавському князівстві упродовж XV ст. і до першої половини XVI ст. [Абызова, 1982, с. 52, 53, рис. 37, 1].

Вироби другої групи – високоякісний сіроглиняний посуд, сформований на швидкообертовому ножному гончарному колі. Він об'єднує зразки кухонного, столового і тарного посуду. Такі предмети відомі в Україні у XV–XVI ст. [Виногородська, 1997, с. 70].

Кухонний посуд репрезентований *горщиками, кришками і сковорідкою*.

Горщики (рис. 76, 1, 2) мають відхилені назовні потовщені вінця валикоподібної форми, із виразною виїмкою на внутрішній поверхні. Виїмка, що у зазначений період мала досить великий внутрішній кут (понад 90°),

служувала для розташування на ній покоришки. Перехід від виїмки до шийки часто різкий, у вигляді ребра. Товщина валика переважно у 1,5–2 рази більша за товщину шийки. Горщики мають тулуб опуклої форми, що звужується до денця (діаметр вінець – від 16 до 26 см, діаметр денця – від 9 до 15 см, висота посудини – від 18 до 24 см). Такі вироби було зібрано в котлованах будівель XV–XVI ст. та культурних шарах XV–XVII ст. у Дорогобужі, Дубні, Луцьку, Острозі і Рівному (Додаток Л.3). Загальні пропорції оформлення верхньої частини цих горщиків дають змогу віднести їх, за типологією О. В. Оногди, до типу III [Оногда, 2008, с. 55, рис. 1]. Аналоги відомі серед об'єктів XIV–XV ст., досліджених у с. Сокильцях, на хуторі Половецькому [Кучера 1969, рис. 5–6], у культурному шарі XIV–XV ст. в Старокостянтинові Хмельницької області [Виногородська 2002, с. 107, рис. 3]. Подібну кераміку знаходили в Білорусі і Польщі, де її датовано кінцем XV ст. [Левко 1983, с. 81, рис. 18; Kruppe 1967, рис. 40, 45; 1968, рис. 7, 10, 14, 15; Golembnik, 1979, s. 163–184. рис. 5, a, b, d, c, f]. У Молдові горщики з аналогічним профілюванням побутували досить тривалий час і трапляються в комплексах від XIV до XVI ст. [Абызова, 1982, с. 56–57, рис. 47; Spinei 2006, fig. 4–6].

Кришки (рис. 77, 1, 2), як правило, супроводжували горщики. Як і в попередній період, вони мали конусоподібну форму. Вироби розрізнялися між собою за формою ручки. Більшість із них (рис. 77, 1) має ручку-виступ у центрі (діаметр вінця – 23 см, висота посудини – 12 см). Рідше трапляються знахідки (рис. 77, 2) з петлеподібною ручкою, прикріпленою збоку, щоб перевернута кришка могла слугувати за миску (діаметр вінця – 25 см, висота посудини – 6 см). Вироби виявлені у спорудах та культурних нашаруваннях XV–XVI ст. у Луцьку, Острозі, Рівному та на території Кременецького замку (Додаток Л.4). Аналоги знаходимо в польських матеріалах, які датуються другою половиною XIV – початком XV ст. [Golembnik, s. 163–184. рис. 5, e].

Сковорідка (рис. 79, 1) має вертикальні овальні вінця та мископодібну форму. Вона характеризується наявністю трьох ніжок і трубчастої ручки, в яку вставляли дерев'яний держак (діаметр вінець – 24 см). Її знайшли у будівлі

XV ст. в Дорогобужі [Прищепа, 2001, с. 225, рис. 2, 27]. Тотожні вироби присутні у білоруських археологічних колекціях Мірського замку і датуються кінцем XV ст. [Ганецкая, 2001, с. 302, мал. 187, а, б, в].

Столовий посуд об'єднує макітри і глечики.

Макітри (рис. 78, 1, 2) мають розширені догори товсті стінки та масивні, майже горизонтально відігнуті назовні вінця. Їх прикрашали поздовжнім рихленням і візерунком-хвилюю на стінках (рис. 78, 1, 2), орнамент іноді повторювався на вінцях (діаметр вінець – від 22 до 28,5 см, діаметр денця – від 15 до 17,2 см, висота посудини – від 15 до 16 см). Кераміку зібрали в об'єктах XV–XVI ст. у Дорогобужі, Луцьку, Острозі та Рівному (Додаток Л.5). Аналоги таким виробам відомі на території Білорусі, найдавніші датуються XIV ст. [Ганецкая, 2001, с. 297, мал. 187, III].

Глеки (рис. 80, 1, 2) – посудини конічної форми з високою шийкою, вузьким і широким горлом. Мають таке ж оформлення на вінцях, як і горщики. Ручка (рис. 80, 2) з'єднується з вінцем і з тулубом у місці найбільшого його розширення (діаметр вінець – від 10 до 12 см, діаметр денця – 11 від до 18 см, висота посудини – від 18 до 31 см). Вироби використовували для зберігання рідин, сипучих речовин та відстоювання молочних продуктів. Такий посуд зафіксовано у спорудах XV–XVI ст. у Дорогобужі, Острозі та Рівному (Додаток Л.6). Аналоги таким глекам відомі на території Польщі і датуються другою половиною XIV – початку XV ст. [Golembnik, S. 163–184. рис. 5, h].

Тарний посуд представлений корчагою (рис. 79, 2). Це сіроглиняна посудина біконічної форми, яка має вертикальні, потовщені зовні вінця. На плічки нанесено масивний горизонтальний наліпний валик, прикрашений вертикальним тисненням (діаметр вінця – 24 см, діаметр денця – 26 см, висота посудини – 72,5 см). Корчагу виявили в будівлі XV – першої половини XVI ст. в Острозі (Додаток Л.7). Аналогічні посудини знайдено в об'єкті XV–XVI ст. у Києві [Івакін, 2006, рис. 1, 5] і шарах XV – початку XVI ст. у Білорусі [Мяцельскі, 2003, с. 71].

Пізній період (XVI – перша половина XVII ст.) характеризується значними змінами в керамічному виробництві України. З'явилися ремісничі цехи, які спеціалізувалися на виготовленні побутової та будівельної кераміки [Омельченко, 1994, с. 16]. Значно збільшився обсяг виробництва, розширився асортимент, посуд став тоншим і крихкішим, а його форми – вишуканішими. Вироби мали багате, різноманітне оздоблення [Омельченко, 1994, с. 16]. Крім горщиків, покришок, макітер, сковорідок, мисок, глеків з'явилися такі речі, як кухлі, тарілки, баклаги. Посуд був світлоглиняний, червоноглиняний і задимлений (морений). Його випалювали у двоярусних горнах круглої форми, зроблених із глини та цегли. Верхню камеру заповнювали виробами, а нижню, що розділялася на дві частини перегородкою, була тонкою. Випал міг бути оксидним (червоно-, світлоглиняна) і відновним (морена). При відновному випалі на деякий час закривали продухи, і камера заповнювалася димом. Для розтоплення використовували дрова, що давали багато диму, тому посуд мав сірий (від світло-сірого до чорного) колір [Виноградська, 1997, с. 69].

Колекція керамічного посуду пізнього періоду репрезентована фрагментами кераміки, цілими посудинами і частково відреставрованими з уламків. Серед кераміки, різної за складом тіста, технологією виготовлення, формою та особливостями орнаментациї, можна виокремити посуд, виконаний на швидкому гончарному крузі. Якість випалу дуже висока, керамічне тісто щільне, з домішкою дрібного піску. Поверхні посуду мають різні відтінки сірого і жовтого кольору. Більшу частину кераміки (верхні частини горщиків, макітер, глечиків, внутрішні частини тарілок і мисок) орнаментовано мінеральною фарбою різних відтінків червоного кольору. Її наносили на поверхню висушеного посуду, який після цього обпалювали. Елементи орнаменту: прямі та хвилясті лінії різної товщини, хвилясті та зигзагоподібні лінії з потовщеннями, ряди мазків у вигляді перевернутих ком і гачків, мазки складної конфігурації. Частина посуду з внутрішнього боку покрита зеленою та жовто-коричневою поливою. За функціональним призначенням весь посуд пізнього періоду поділяється на кухонний, столовий і тарний.

Кухонний посуд представлений горщиками, покришками та сковорідками.

Горщики в основному середніх і невеликих розмірів, мають стрункі та опуклі форми із прямими, ледь розлогими вінцями. Вироби було зібрано на територіях волинських міст, за класифікацією Л. І. Виногородської їх віднесено до кількох типів [Виногородська, 2015, с. 91–108].

Тип I представлено горщиками із хвилястим профілем вінця, які ледь відхилені назовні і мають валикоподібний виступ із зовнішнього боку (рис. 81, 1–3). Край вінця округлий, часто потовщений, діаметр – від 18 до 24 см. На деяких фрагментах збереглася верхня частина овально-сплющеної у перетині ручки (рис. 81, 1, 3), що кріпилася одним кінцем до верху горщика, а іншим – під найширшою частини його тулуба. Ширина ручок у виробах цього типу становить від 1,9 до 2 см. Поверхня горщика димлена, шорстка, із домішкою зернистого піску; також трапляються світлоглиняні горщики, розписані червоною фарбою (рис. 81, 2) та покриті всередині світло-зеленою поливою (рис. 81, 3). Більшість орнаментовані по плічках однією або кількома прокресленими горизонтальними лініями (рис. 81, 1, 3), на деяких фрагментах плічка прикрашено комами, нанесеними пензлем (рис. 81, 2). У поодиноких випадках верхню частину зовнішнього виступу сформовано у вигляді хвилі (рис. 81, 1) або прикрашено горизонтальними рисками (рис. 81, 1, 3). Горщики мають тулуб опуклої форми, що звужується до денця (діаметр вінця – від 18 до 24 см, діаметр денця – від 10 до 14 см, висота посудини – від 13,5 до 25,2 см).

Такий посуд виявлено у спорудах і культурних пластах XVI–XVII ст. у Дубні, Корці, Острозі, Рівному та на території Кременецького замку (Додаток Л.8). Схожі морфологічні ознаки має серія горщиків із замчища кінця XVI – першої половини XVII ст., що належало князям Корецьким у с. Лісники під Києвом [Чміль, 2007, с. 94, рис. 2, 3, 4]. Аналоги цього типу виявлені під час розкопок у Тереховлі [Ягодинська, 2003, рис. 1, 18, 24, 28, 29; 2, 3]. Подібно прикрашені горщики відомі серед знахідок у Вишгороді [Капустін, 2014, рис. 3, 3], Києво-Печерській Лаврі [Сиром'ятніков, 1993, рис. 1, 9; 2, 4, 15], с. Лютенька Полтавської області [Коваленко, 2013, рис. 5, 3, 4; 7, 6], на

території Трахтемирівського заповідника [Виногородська, 1994, рис. 1, 3], у Хоролі Полтавської області [Супруненко, 1995, с. 95–96, рис. 1, 1, 2] та у Чернігові [Ситий, 2013, с. 131, рис. 2, 1–5, 12–6]. На теренах Білорусі таку кераміку знайшли під час розкопок більшості міст і датували XVI – першою половиною XVII ст. [Зданович, Трусоў 1993, рис. 23; 29].

Тип II репрезентовано фрагментами горщиків струнких пропорцій із трохи відхиленими назовні або прямими вінцями, із горизонтально зрізаним або заокругленим краєм, із защипами зовні (рис. 82, 1–4). У середині таких горщиків присутній легкий канелюр. Як і вироби I типу, вони мають потовщений назовні виступ, який прикрашено защипами на краю вінця. Перехід вінця у плічка як із зовнішнього боку, так і з середини плавний (діаметр вінця – від 16 до 24 см). У тісті посудин зафіксовано домішки жорстви і шамоту з невивпаленої глини. До цього типу належать димлені горщики (рис. 82, 1, 2) та світлоглиняні із покриттям червоною опискою і крайкуванням світло-зеленою поливою (рис. 82, 3, 4). Таке орнаментування защипами з'явилося в Україні у XVI ст. та побутувало протягом XVII ст. [Виногородська, 1985, с. 65, рис. 2]. Вироби знайдено в об'єктах і культурних шарах XVI–XVII ст. у Дубні, Корці, Острозі, Рівному та на території Кременецького замку (Додаток Л.9). Аналогічні матеріали зібрані на подвір'ї Домініканського монастиря XVII–XVIII ст. у Вінниці [Виногородська, 2015, с. 91–108], у заповненні гончарних горнів кінця XVII – початку XVIII ст. в урочищі Гончари-Кожум'яки у Києві [Герасимов, 1991, с. 28–30]. Також вони відомі з гончарних комплексів у с. Суботові на Черкащині [Виногородська, 1985, с. 65–74] та на Полтавщині [Виногородська, 1990, с. 182–187].

Варто згадати ще про один різновид горщиків, знайдених під час археологічних досліджень. Це фрагменти посудин середніх і невеликих розмірів, із потовщеними, валикоподібними, у вигляді козирка, дзьобоподібними вінцями (діаметри вінця – від 18 до 28 см). Одну посудину (рис. 83, 1) вдалося реконструювати майже повністю. Вона має овоїдну форму зі слабо профільованими плічками (діаметр вінця – 28 см, діаметр денця –

19 см, висота посудини – 35 см). Орнамент на плічках майже відсутній, на деяких є легке рифлення. Основний елемент декору – рифлення по тулубу у вигляді прямих ліній. У тісті посудин зафіксовано як домішки жорстви, так і шамоту із невипаленої глини. Посуд цього виду виявили у спорудах та культурних пластах XV–XVII ст. у Дубні, Острозі, Рівному і на території Кременецького замку (Додаток Л.10). На сьогодні горщиків із такими ознаками на території України не знайдено, що дає нам підстави віднести цей вид посуду до регіональної кераміки, яка мала відмінності в пропорціях та профілюванні порівняно з іншими виробами цього періоду.

Покришки у XVII ст. (рис. 83, 2–4) дещо змінили свою конфігурацію. Разом із виробами (рис. 83, 2, 3), які мали виступ-ручку в центрі (діаметр вінець – від 10 до 12 см, висота посудини – від 3,5 до 4,5 см), використовували посудини (рис. 83, 4) з петлеподібною ручкою (діаметр вінець – від 20 до 22 см, висота посудини – від 6 до 8 см). У них гулястий верх поступово отримав вигляд відростка із пласкою верхівкою, яку зрізали ниткою. Край покришки перетворився на пласкі, повернуті назовні вінця, поверхня збільшилася, а з одного чи двох боків на стінках з'явилися петлеподібні ручки. Покришка стала покришкою-мискою, з якої, за потреби, можна було їсти. Такий тип посуду зібрали у спорудах і культурних шарах XVI–XVII ст. у Дубні, Корці, Острозі, Рівному та на подвір'ї Кременецького замку (Додаток Л.11). Тотожні вироби відомі в Білорусі у шарах XVII ст. [Ганецкая, 2001, с. 301, мал. 75, 2; 194, 4].

Сковорідки (рис. 84, 1, 2) – посудини, за формою дуже схожі на миски з вузькими, майже горизонтальними вінцями, зі зламом посередині тулуба. Вони мають три ніжки і порожню трубчасту ручку, в яку вставлявся дерев'яний держак. Посуд покритий жовто-коричневою та зеленою поливою (діаметр вінець – від 30 до 40 см, висота посудини – від 16 до 18 см). Його виявили в об'єктах і культурних пластах XVI–XVII ст. у Дубні, Корці, Острозі, Рівному та на території Кременецького замку (Додаток Л.12). Аналогічні вироби зустрічаються в археологічних матеріалах XVI–XVII ст. у Білорусі [Здановіч, 1993, с. 32–34, мал. 35,3; 37; 38; Мяцельскі, 2003, с. 70, мал. 54, 1; 69–70].

Столовий посуд включає в себе глеки, макітри, тарілки, миски, кухлі та посудини з трьома ручками.

Глеки (рис. 85, 1) мають високу шию, що, розширюючись донизу, переходить у похилі плечі та розхилені вінця, вигін яких утворює невеликий носик. У більшості посудин є одне або два валикоподібні потовщення під вінцями та вертикальна ручка, що кріпиться до середньої частини горла і до тулуба. Світлоглиняні глеки орнаментувалися червоно-брунатною фарбою, а морені – лощенням і горизонтальним рифленням на плічках (діаметр вінець – від 11 до 12 см, діаметр денця – від 8,2 до 13 см, висота посудини – від 19,5 до 34,5 см). Посудини були зібрані у спорудах і культурних шарах XVI–XVII ст. у Дубні, Корці, Острозі, Рівному та на подвір'ї Кременецького замку (Додаток Л.13). Аналоги відомі в матеріалах XVI – першої половини XVII ст. Білорусі, Польщі, Литви [Здановіч, 1993, с. 27; Michalak-Scibior, 2009, s. 481–488, рис. 1. 1; Tautavicius, 1996, p. 2–13].

Макітри (рис. 85, 2), на відміну від попереднього періоду, виготовляли світлоглиняними і мореними, з тонкими стінками. Форма виробів протягом усього досліджуваного періоду залишалася майже статичною. Вінця знайдених посудин овальні, різко відігнуті назовні. Внутрішній бік шийки вінця оформлений у вигляді виступу, ребра, рідше – плавний (діаметр вінець – від 35,5 до 40 см, діаметр денець – від 20,5 до 24,5 см, висота посудин – від 17,5 до 19 см). Світлоглиняні макітри розписані червоно-брунатною фарбою по вінцях і стінках, а морені – лощенням і горизонтальним рифленням по тулубу. Вироби виявили у спорудах і культурних пластах XVI–XVII ст. у Дубні, Корці, Острозі, Рівному та на подвір'ї Кременецького замку (Додаток Л.14). Подібні предмети зустрічаються у Білорусі в шарах XVI ст. [Мяцельскі, с. 70, мал. 55, 2].

Тарілки (рис. 86, 1, 2) мають широкі краї, відокремлені з боків ребром, та потовщені вінця. Дно плоске, зі зрізами у придонній частині. Орнамент розташований на внутрішній поверхні по краях та в центрі тарілок. Внутрішні частини сіроглиняних виробів прикрашені зигзагоподібним орнаментом за допомогою техніки «лощення» (рис. 86, 1), а світлоглиняні (рис. 86, 2) покриті

зеленою та жовто-коричневою поливою (діаметр вінець – від 32,5 до 39 см, діаметр денця – від 15,5 до 17 см, висота посудини – від 8 до 9 см). Такі предмети знайдено в об'єктах і культурних нашаруваннях XVI–XVII ст. у Дубні, Корці, Острозі, Рівному та на території Кременецького замку (Додаток Л.15). Тотожні вироби відомі в Білорусі, Польщі у шарах XVI–XVII ст. [Здановіч, 1993, с. 27; 36, мал. 22; 45, 7–9; Мяцельскі, 2003, с. 71, мал. 57, 4; Meyza, 2010, s. 136–145, гус. 2, 6].

Миски (рис. 87, 1, 2) відрізняються від тарілок більшим об'ємом і формою. Їх краї вузькі, різко відігнуті назовні, виділені виступом і нагадують край покришок-мисок. Вінця з округленим краєм, дно плоске (діаметр вінець – від 21 до 31 см, діаметр денця – від 9,5 до 14 см, висота посудини – від 5 до 12 см). Посуд зібрано у спорудах і культурних шарах XVI–XVII ст. у Дубні, Острозі, Рівному та на подвір'ї Кременецького замку (Додаток Л.16). Аналоги виявлені в Білорусі у шарах XVI–XVII ст. [Здановіч, 1993, с. 37, мал. 50, 6, 8; Мяцельскі, 2003, с. 70, мал. 57, 1–3].

Кухлі (рис. 88, 1) виготовлені зі світлої глини, мають тонкі, увігнуті стінки й одну ручку (діаметр вінець – від 10 до 10,5 см, діаметр денця – від 8 до 9 см, висота посудини – від 12 до 12,5 см). Орнамент наносився на верхню частину тулуба гребінцем або зубчастим коліщатком, а потім покривався зеленою чи жовто-коричневою поливою. Вироби зібрано в об'єктах і культурних пластах XVI–XVII ст. у Дубні, Корці, Рівному та на подвір'ї Кременецького замку (Додаток Л.17). Аналоги відомі з матеріалів XVI–XVII ст. Білорусі, Польщі та Литви [Мяцельскі, 2003, с. 71, мал. 60, 2, 7; Meyza, 2010, s. 136–145, гус. 2, 5; Tautavicius, 1996, p. 2–13].

Посудини з трьома ручками (рис. 88, 2, 3), як і кухлі, виготовлені зі світлої глини та мають тонкі і розширені догори стінки. Прикрашені рельєфним орнаментом і покриті зеленою або жовто-коричневою поливою (діаметр вінець – від 10 до 16 см, діаметр денця – від 8 до 13 см, висота посудини – від 12 до 13 см). Знахідки виявлено в будівлі і культурних пластах XVI–XVII ст. у Дубні та на території Кременецького замку (Додаток Л.18). Аналогів на сьогодні у

сусідніх регіонах не знайдено, що дає нам підстави віднести цей тип до регіональної кераміки.

Тарний посуд презентований *баклагою* (рис. 88, 4). Виріб має дископодібну форму та покритий зеленою поливою. По центру посудини зроблено канавку для ремня (діаметр вінця – 3 см, висота посудини – 17 см). Баклагу виявили в заповненні будівлі другої половини XVI ст. у Дубні (Додаток Л.19). Тотожні вироби знайдено у Білорусі в шарах XVI–XVII ст. [Здановіч, 1993, с. 44, мал. 65; Мяцельскі, 2003, с. 71, мал. 59].

Отже, розглянувши різновиди та типи керамічного посуду XV – першої половини XVII ст., а також визначивши час їх побутування у межах двох хронологічних періодів – раннього (XV – початок XVI ст.) та пізнього (XVI – перша половина XVII ст.) – ми визначили асортимент та морфологічні особливості керамічного начиння, характерного для цих часових відрізків. Вироби раннього періоду за технологією виготовлення, складом глиняного тіста поділили на дві групи: перша характеризується збереженням давньоруської традиції виготовлення гончарного посуду, друга пов'язана із певними змінами виробництва, поширенням та все більшим використанням швидкообертового круга, з впливом модерних тенденцій із західного та північного регіонів, зміною форм та профілювання горщиків тощо. Особливо яскраво це прослідковується у кераміці пізнього періоду, коли розширився не лише асортимент виробів із глини (з'явилися нові типи посуду, домашнього начиння), а й покращилася їх якість, прийоми орнаментативності тощо.

3.3.2. Кахлярство

Характерною особливістю культурних нашарувань XV – першої половини XVII ст. є наявність кахлів і залишків кахляних печей, які свідчать про виробництво архітектурно-декоративної кераміки та її використання у побуті жителів волинських міст. Це підтверджують документальні джерела, в одному з яких, датованому серединою XVI ст., вказується, що на складі княжих майстерень в Острозі було «кахлів политих на три пічки» [Лашук, 1993, с. 25]. В описі замку 1621 р., складеному після смерті князя Януша Острозького,

майже у кожній світлиці житлового палацу згадується «піч розмальована», а в одній світлиці «піч зелена» [Годованюк, 1971, с. 93–96]. Кахляні печі були не лише в князівських палацах, але й у житлах заможних міщан і селян. У зв'язку зі зростанням попиту на кахлі розширювалось і виробництво. Про це свідчить реєстр податків від ремісників Острога 1635 р., що нараховує 16 гончарів [Kardaszewizs, 1913, s. 105–108].

Колекції предметів, зібрані за останні десятиліття під час археологічних розкопок у Дорогобужі, Дубні, Корці, Кременці, Луцьку, Острозі та Рівному, є цінним джерелом для вивчення кахлярства на Волині у XV – першій половині XVII ст. У запропонованому нами огляді архітектурно-декоративної кераміки в основу визначення типів традиційно покладено: особливості конструкцій, форма та орнаментация виробів. За класифікацією Л. І. Виногородської, кахлі поділяються на чотири основні типи: посудиноподібні (горщиківі), мископодібні, гратчасті, коробчасті [Виногородська, 1993б, с. 26; Виногородська, 1997, с. 72].

Найбільш ранніми є *посудиноподібні і мископодібні кахлі*, що отримали назви від форми, які нагадував керамічний посуд. Вони розрізняються за пропорціями: посудиноподібні (висота тулуба більша за поперечник устя), мископодібні, більш плескаті (поперечник устя більший за висоту тулуба). Ці типи за формою устя мають варіанти: з круглим, квадратним і квадрифолійним устям [Виногородська, 1997, с. 72].

У процесі типологічного аналізу посудиноподібних і мископодібних кахлів дисертант встановив, що упродовж тривалого періоду виробництва архітектурно-декоративної кераміки кахлі зазнавали певних змін, що призвело до появи різновидів цих виробів.

Посудиноподібні кахлі (рис. 89, 1–5). До *I виду* віднесено горщиківі кахлі (рис. 89, 1–3) з круглим, квадратним і квадрифолійним устям та прямими стінками (поперечник устя від 12×12 до 14×14 см, висота румпи – від 14,5 до 15,5 см, діаметр дна – від 9,5 до 12 см). Кахлі виявлено у котловані будівлі XV ст. у Дорогобужі [Прищепа, 2001, с. 229, рис. 2, 35–38]. За класифікацією

М. Домбровської, такі вироби за формою устя віднесено до типу I, типу II та типу III, а за профілюванням стінки – до підтипу А, і датовано XIV–XV ст. [Dąbrowska, 1987, s. 65, рис. 11, таб. IV]. На Волині кахлі I виду виявили в Луцьку, Острозі, Дубні і датували XIV–XV ст. [Лашук, 1971, с. 202, рис. 3, 1; Шовкопляс, 1975, с. 106, рис. 1; Терський, 2006, с. 123, 127, рис. 105, 2]. Тотожні вироби XIV–XV ст. відомі із розкопок Білгорода-Дністровського [Виногородська, 1999, с. 52, рис. 1, 1], з Подолу, Верхнього Києва та Печерська [Івакін, 1996, с. 87; Оногда, 2008, с. 24–31]. Таке ж датування кахлів прийняте і на території Білорусі [Соболь, 1983, с. 75].

II вид (рис. 89, 4, 5) представлений виробами з квадратним устям та профільованими стінками (поперечник устя – від 16,0×16,5 до 21,2×21,6 см, висота румпи – від 16 до 22 см, діаметр дна – від 9 до 10 см). Їх знайдено в культурних пластах литовсько-польського часу в Острозі і на території Кременецького замку (Додаток Л.20). За класифікацією М. Домбровської, вироби віднесено до I типу, підтипу В і датовано XVI–XVII ст. [Dąbrowska, 1987, s. 67, рис. 9, 10, таб. IV]. Тотожні вироби відомі з досліджень Дубровна, Клецька та Заславського замку, вони датуються XVI ст. [Познякоу, 1991, с. 33; Заєць, 1990, с. 18, рис. 1, 3; Заєць, 1995, с. 82].

Мископодібні кахлі (рис. 90, 1–5). На сьогодні в археологічних колекціях, зібраних на території волинських міст, відомо два види мискових кахлів.

I вид (рис. 90, 1) представлений низькою кахлею з квадратною формою устя. Стінки прямі, розширені догори і покриті рифленими лініями (поперечник устя – 15×15 см, висота румпи – 6,7 см, діаметр дна – 10 см). Такий виріб знайдено у культурному шарі XV–XVII ст. на території Кременецького замку (Додаток Л.21). За формою верхньої частини румпи, відповідно до класифікації М. Домбровської, цю знахідку віднесено до I типу, а за профілюванням стінок – до підтипу А, і датовано XIV–XV ст. [Dąbrowska, 1987, s. 67, рис. 11]. Аналогічні вироби виявлено у шарах XV–XVI ст. в Білорусі. Така кахля була розповсюджена в Литві та Польщі. Її почали використовувати у побуті в XIV–XV ст. [Заяц, 1990, с. 20; рис. 2, 3; Dąbrowska, 1987, таб. II, 3, 7].

До II виду (рис. 90, 2–5) належать кахлі з квадратним устям та профільованими стінками (поперечник устя – від 15×15 до 17×17 см, висота румпи – від 9 до 10,5 см, діаметр дна – від 7,8 до 12 см). Вироби цього виду зібрано в об'єктах і культурних пластах XVI–XVII ст. у Дубні, Луцьку, Острозі та на території Кременецького замку (Додаток Л.22). За класифікацією М. Домбровської, знахідки віднесено до I типу, підтипу В, і датовано XVI–XVII ст. [Dąbrowska, 1987, s. 65, 67, рис. 11]. Вироби II виду відомі у Білорусі, Німеччині та Польщі, їх використовували у печах XVI ст. [Заяц, 1990, с. 21; рис. 1, 3; Dąbrowska, 1987, tab. II, 10].

Гратчасті кахлі (рис. 91, 1) часто розглядають як перехідний тип між посудиноподібними і коробчастими. Вони мають горщикоподібний тулуб і квадратне устя, прикрите орнаментованою наскрізними прорізами пластиною. У літературі вони відомі також як ажурні, решіткові, іноді до них помилково застосовують термін «нішеві». Орнамент на пластинах геометричний (лицева частина – 24×24 см, ширина рамки – від 1,7 см, висота рельєфу декору – 1,3 см). Фрагменти таких кахлів були зафіксовані у культурних шарах XVI–XVII ст. в Острозі та Кременці [Лашук, 1993, с. 12, рис. 5]. Тотожні вироби зібрано під час досліджень Білгорода-Дністровського [Виногородська, 1999, с. 52, рис. 2, 4]. Також відомі вони в шарах пізнього Середньовіччя у Білорусі, датуються першою половиною XV ст. [Заяц, 2001, с. 326; рис. 291, 5, 6].

Коробчасті кахлі (рис. 91, 2–4; 92; 93) складаються із квадратної або прямокутної глиняної пластини, з виконанням на ній рельєфним орнаментом, і румпи циліндричної або трапецієподібної форми, до якої збоку прикріплювалась орнаментована пластина. Вироби цього типу вмазували у тло печі румпою з відкритим краєм до вогню, а орнаментованою пластиною – до приміщення. Представлені в колекціях коробчасті кахлі, за класифікацією Л. І. Виногородської, можна розділити на два види [Виногородська, 1997, с. 72].

До виду I (рис. 91, 2–4; 92, 1–4) належать кахлі із дуже заглибленою плоскою квадратною лицевою пластиною та рамкою, розміщеною під кутом 135 градусів до орнаментованої пластини (лицева частина – від 25×25 до

28×28 см, ширина рамки – від 1,5 до 2,7 см, висота румпи – від 11 до 12,5 см, висота рельєфу декору – від 0,2 до 0,3 см). Орнамент геометричний, солярний, рослинний, сюжетний, виконаний у техніці низького, або плоского рельєфу. Вироби цього виду виявлено у культурних нашаруваннях і об'єктах кінця XV – першої половини XVII ст. у Дубні, Луцьку, Острозі, Рівному та на території Кременецького замку (Додаток Л.23). Аналоги знайдено в пізньосередньовічних шарах у Білгород-Дністровському [Виногородська, 1999, с. 53, рис. 1, 4, 5; 2, 1–3] та об'єктах першої половини XVI – початку XVII ст. у Білорусі [Заяц, 2001, с. 329, 330, рис. 224, 2, 3].

В орнаментах кахлів *виду II* (рис. 93, 1–5) в XVI ст. простежується вплив типу I. З кінця XVI ст. набули поширення кахлі, орнаментовані у техніці плоского рельєфу з мотивами кованого металу, які змінювалися відповідно до художніх стилів і смаків замовників (рис. 93, 1, 3, 4). Вироблялись також кахлі з рослинними, зооморфними, геометричними, сюжетними і геральдичними орнаментами (рис. 93, 2, 5, 6). Кахлі мають пласку лицеву пластину прямокутної і квадратної форми та багатоступінчасту і складнорельєфну рамку (лицева частина – від 15×17,5 см до 21×21,3 см, ширина рамки – від 0,7 до 1,2 см, висота румпи – від 8,5 до 11,7 см, висота рельєфу декору – від 0,1 до 0,3 см). Їх зібрано в об'єктах і культурних пластах XVI–XVII ст. у Дубні, Корці, Острозі та на подвір'ї Кременецького замку (Додаток Л.24). Аналоги таким виробам відомі за матеріалами археологічних досліджень у с. Суботів Черкаської області і датовані першою половиною XVII ст. [Виногородська, 1985, с. 71, рис. 1–9]. У Білорусі перші елементи з мотивами кованого металу з'явилися у другій половині XVI ст., а їх повсюдне поширення припало на кінець XVI – першу половину XVII ст. [Заяц, 2001, с. 332]. У Польщі такі кахлі датуються другою половиною XVI – початком XVII ст. [Dąbrowska, 1987, s. 92–93].

Варто згадати й про інші елементи кахляних печей, які побутували у XV – першій половині XVII ст. Їх використовували в конструкції печі як елементи для зв'язку між ярусами, що одночасно виконували функцію декоративного

оздоблення. За класифікацією Ю. А. Заяца, вироби у представлених колекціях можна розділити на такі види: карнизні, пояскові і кутові кахлі, коронки і наверхи, панно і покриття склепіння печі [Заяц, 2001, с. 319–349].

Карнизні кахлі (рис. 94, 1–3) використовували на печах для зв'язку між ярусами та для оздоблення. Вони мають профільовану орнаментовану лицеву пластину. Малюнок на них міг бути суцільним, а на кахлях зі складним профілюванням кожна частина відтворює самостійний образ (лицева частина – від $15,5 \times 20,3$ см до $16 \times 22,5$ см, ширина рамки – від 0,3 до 1 см, висота рельєфу декору – від 0,1 до 0,2 см). Для оздоблення лицевих пластин використовували переважно рослинний, геометричний, геральдичний і сюжетний орнаменти, а також мотиви кованого металу. Такі кахлі виявлено у спорудах і культурних шарах XVI–XVII ст. у Дубні, Корці, Острозі та на подвір'ї Кременецького замку (Додаток Л.25). Подібні вироби відомі з розкопок середньовічних міст Білорусі і датуються серединою XVI ст. [Паничева, 1981, с. 275, 276; Заяц, 1997, с. 95].

Пояскові кахлі (рис. 95, 1) слугували для розділення ярусу печі на окремі горизонтальні частини. Пластини виробів плоскі, опуклі, мають різні розміри, але ширина їх значно менша, ніж довжина. У їхньому декорі, як і в карнизних кахлях, використовуються переважно рослинний, геометричний, геральдичний і сюжетний орнаменти, а також мотиви кованого металу (ширина рамки – 1,2 см, висота рельєфу декору – 0,1 см). Виріб виявлено у заповненні будівлі другої половини XVI ст. у Дубні (Додаток Л.26). Аналогічні кахлі зібрали під час досліджень середньовічних міст у Білорусі. Хронологія їх побутування припадає на середину XVI – початок XVIII ст. [Заяц, 2001, с. 340, рис. 226, 2, 12, 13].

Кутові кахлі (рис. 95, 2) використовували для забезпечення безшовного з'єднання граней печі (лицева частина $14,6 \times 18,2$ см, ширина рамки – від 0,7 до 1 см, висота румпи – від 4,2 до 5,9 см, висота рельєфу декору – від 0,1 до 0,2 см). Їх виявили у спорудах кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні

і Корці (Додаток Л.27). Відомі вони і за матеріалами розкопок Білорусі [Заяц, 2001, с. 341, 342, рис. 224, 7; 227, 10, 11; 228, 9].

Коронки (рис. 95, 3–6) прикрашали верх печі і розташовувалися над карнизами (ширина рамки – від 0,3 до 1 см, загальна висота – від 6,5 до 11,5 см, висота рельєфу декору – від 0,1 до 0,2 см). Кріпилися вони за допомогою пласкої пластини. Коронки доповнювали композицію печі та своїм виглядом нагадували зубчатий верх башти чи оборонної стіни. У їх декорі (рис. 95, 3–6) використовували рослинні, геральдичні, геометричні, сюжетні мотиви. Вироби зібрані в будівлях і культурних пластах XV–XVII ст. у Дорогобужі, Дубні та на подвір'ї Кременецького замку (Додаток Л.28). Тотожні за конструктивними та декоративними ознаками вироби зустрічаються в археологічних матеріалах першої половини XVI–XVII ст. у Білорусі [Заяц, 2001, с. 342, рис. 227, 2, 3; 228, 1].

Панно, або медальйон (рис. 96), яким прикрашали центральну частину печі в парадних приміщеннях (діаметр лицевої частини – 60 см, ширина рамки – 1 см, висота рельєфу декору – від 0,2 до 0,4 см). Виріб виявили у будівлі другої половини XVI ст. в Острозі (Додаток Л.29). Аналогічні декоративні елементи печі зібрали у спорудах другої половини XVI ст. у Заславському та Мирському замках [Заяц, 2001, с. 341, рис. 228, 8].

Навершя (рис. 97, 1, 2) мають цибулеподібний вигляд та форму пташки (загальна висота – від 3,5 до 18,9 см, загальна ширина – від 7 до 8,9 см). Вироби зібрані у будівлях другої половини XVI – першої половини XVII ст. в Острозі (Додаток Л.30). Подібними речами прикрашали печі в XVI ст. у Білорусі [Заяц, 2001, с. 342].

Для *покриття склепіння печі* (рис. 97, 3) виготовляли вигнуті пластини, прикрашені геометричним орнаментом та вкриті «риб'ячою лускою» (ширина лицевої частини – 16 см, висота рельєфу декору – від 0,1 до 0,3 см). Вироби знайдено у культурному шарі XV–XVII ст. на території замку в Дубні та в будівлі другої половини XVI ст. в Острозі (Додаток Л.31). Аналоги відомі з

матеріалів досліджень Лідського замку у Білорусі, вони датуються серединою XVI ст. [Заяц, 2001, с. 342, 343].

Підсумовуючи аналіз орнаментальних особливостей архітектурно-декоративної кераміки з території волинських міст XV–XVII ст., а також її поширення, зазначимо, що на основі конструктивних особливостей, форм і орнаменталії виділяють чотири типи пічних кахлів та керамічних деталей конструкції печі. Дослідження архітектурно-декоративної кераміки у місцевому ремеслі дозволило з'ясувати еволюційний перехід від пізньоготичної теракотової до ренесансної полив'яної кахлі. Успіхи місцевих майстрів з оволодіння новими західноєвропейськими технологіями сприяли поширенню коробкових кахлів та освоєнню виробництва нових декоративних деталей для печі.

Отже, волинські кахлі характеризують розвиток одного з цікавих напрямків керамічного виробництва середньовічного міста і становлять важливе джерело для вивчення історії архітектурно-декоративної кераміки та побуту населення міст на території Луцького повіту Волинського воєводства другої половини XIV – першої половини XVII ст.

3.4. Склоробне виробництво

Найбільш ранні свідчення про виробництво скляної продукції на Волині знаходимо в писемних документах середини XVI ст. [Шовкопляс, 1974, с. 81]. Незважаючи на велику кількість фрагментів скляних виробів в об'єктах XVI–XVII ст., зібраних під час археологічних досліджень, асортимент цієї продукції представлений в нашій колекції частково, переважно це фрагменти віконного скла, прикраси й уламки посуду.

Скло, як відомо із документальних джерел XVII ст., використовували для скління вікон. За формою воно було округлої або прямокутної форми та вставлялося у дерев'яну чи свинцеву раму [Яніцкая, 1977, с. 52].

Віконне скло (рис. 98, 1) – виріб дископодібної форми із загнутими краями (діаметр – від 10,5 до 12 см). Виготовлене із прозорого скла жовтого, жовто-зеленого кольору. Фрагменти виробів зібрано у спорудах XVI–XVII ст. у Дубні, Корці, Острозі (Додаток М.1). Аналоги можна знайти серед старожитностей XVI–XVII ст. у Білорусі, Польщі та Україні [Ляuko, 2001, с. 355, мал. 247, 3; Шовкопляс, 1974, с. 84, р. 2, 5; Wyrobisz, 1968, s. 130, rys. 10].

Прикраси представлені намистом (рис. 54, 1–9), виготовленим із кольорового скла. Воно складається із 70 намистин синього кольору різних відтінків: блакитного, синього та морської хвилі. У перетині вироби мають сплющено-овальну форму (діаметр – від 0,2 до 0,3 см). Прикраси було знайдено у ході археологічних розкопок середньовічного могильника у Рівному (Додаток М.2). Подібні намистини відомі з матеріалів розкопок археологічних пам'яток XVI–XVIII ст. у Білорусі [Дучыц, 2001, с. 135].

Посуд (рис. 98, 2–6) за своїм функціональним використанням поділяється на вироби для зберігання рідини та для пиття.

Посуд для зберігання рідини (рис. 98, 2–4) презентований фрагментами колб, уламками плесканок і пляшок.

Колби (рис. 98, 2) – аптекарський посуд, що за формою дуже нагадує сучасний різновид такого лабораторного начиння, слугував для приготування різних речовин (діаметр вінця – 4 см, діаметр денця – 7 см, висота посудини – 14 см). Уламки посуду зібрано в результаті досліджень культурних нашарувань XVI–XVII ст. у Дубні [Гупало, 2009, с. 271, рис. 9–10]. Дуже подібне начиння, від якого збереглися фрагменти кулястого тулуба, відоме з Брна і датується 1530–1540 рр. [Гупало, 2009, с. 272].

Плесканки (рис. 98, 3) мали сплюснутий тулуб, овальний у поперечному перерізі, профільовані радіальними валиками плічка. Вироби виконано із прозорого скла зеленкуватого відтінку (діаметр вінець – 4 см, діаметр денця – 7 см, висота посудини – 14 см). Фрагменти посудини зібрано під час досліджень культурних пластів XVI–XVII ст. на території бернардинського костелу у Дубні [Гупало, 2009, с. 267, рис. 4, 1].

Назва посудинки – «плесканка» – зафіксована етнографами і поширена передусім на Прикарпатті. У науковій літературі подібні вироби не мають єдиної назви: серед матеріалів із Білорусі вони фігурують як баклаги, у Польщі їх називають столовими пляшками [Гупало, 2009, с. 266]. Плесканки аналогічних форм у матеріалах Торуня, Варшави і Любліна датуються XVI ст. [Nawrocki, 1999, s. 119], на теренах Білорусі їх почали виготовляти лише з кінця XVI ст. [Ляўко, 2001, с. 355].

Пляшки (рис. 98, 4) – вироби циліндричної форми з конічною шийкою, яка плавно переходить у пологі плічка. Фрагменти виконано із прозорого скла зелено-оливкового кольору. Їх зібрано у процесі досліджень пластів литовсько-польської доби у Дубні [Гупало, 2009, с. 271, рис. 4, 4]. Пляшки подібних пропорцій відомі з матеріалів кінця XVI ст. із Сандомира [Girdwoyń, 1996, s. 433–435, tabl. V, 14; VI, 2].

Вироби для пиття (рис. 98, 5, 6) представлені уламками келихів і медальйоном від посудини.

Келихи (рис. 98, 5) дзвоникоподібної форми мали циліндричний тулуб чаші і плоский комірець-вінець, лійкоподібно відхилений назовні (розміри фрагментів: діаметр вінця – 9 см, діаметр денця – 4 см). Уламки посудин знайдено під час вивчення культурних шарів XVI–XVII ст. у Дубні [Гупало, 2009, с. 269–271, рис. 6–8]. Аналогії виробам зустрічаємо в білоруських і польських матеріалах кінця XVI–XVII ст. [Ляуко, 2001, с. 353, мал. 239, 13; Wyrobisz, 1968, s. 142, рис. 11, 12].

Медальйон (рис. 98, 6), на якому зображено міфічну істоту (діаметр виробу – 4 см). Предмет знайдено в культурному шарі литовсько-польської доби у Дубні (Додаток М.3). Такими виробами прикрашали скляний посуд у XVI–XVII ст. за приватними замовленнями [Ляуко, 2001, с. 354–355, мал. 242]. Тотожні знахідки відомі в археологічних колекціях XVI–XVII ст. у Білорусі [Ляуко, 2001, с. 354–355, мал. 242].

Отже, огляд скляних виробів XVI–XVII ст. дозволив визначити асортимент предметів, які зустрічаються в культурних шарах і об'єктах на території міст

переважно з XVI ст., що співпадає з ранніми згадками про виробництво скляної продукції на Волині. Також вдалося отримати переконливе свідчення того, що представлена в археологічних колекціях скляна продукція за своєю стандартизацією відповідала західним аналогам та побутовим потребам широких мас міського населення: слугувала посудом для пиття, тарою для зберігання рідини, скло використовувалося на будівництві і для виготовлення жіночих прикрас.

3.5. Обробка шкіри, дерева, каменю, кістки

Під час розкопок середньовічних міст у культурних нашаруваннях XIV–XVII ст. часто зустрічаються знахідки, які свідчать про місцеві ремесла, що спеціалізувалися на обробці шкіри, дерева, каменю та кістки у литовсько-польську добу.

У 60-х роках XVI ст. шкіряне виробництво (чинбарство) за асортиментом і технологією виготовлення продукції нараховувало 12 спеціальностей. Згідно з поборовими реєстрами, в 1552 р. у Володимирі проживало 25 чоботарів, у Кременці – 18, у Луцьку – 33 [Сас, 1989, с. 58]. Наприкінці 70-х років XVI ст. в Луцьку нараховувалося 40 шевців і кушнірів, 33 чоботарі. У цей час в Острозі працювало 13 шевців, 4 кушніри і 21 чоботар, у Дубні – 2 шевця, 4 чоботарі і кушнір, в Степані – 3 шевці, 2 скорняки, 3 чоботарі [Сас, 1989, с. 75]. Ці відомості доповнюються знайденими археологічними матеріалами, які свідчать про функціонування шкіряного виробництва на Волині в XV–XVII ст.

Шкіряні вироби (рис. 99, 1–3) в нашій колекції репрезентовані піхвами від ножа, підошвою від взуття і рукавицею.

Піхви від ножа (рис. 99, 1) мають клиноподібну форму, виготовлені з одного суцільного шматка шкіри. Поверхня предмета прикрашена тисненим орнаментом (розміри фрагмента: ширина – 3,5 см, довжина – 12 см). Виріб знайдено в культурному шарі XV ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 161, рис. 142]. Аналоги відомі серед старожитностей Білорусі та Росії, які датуються

XV–XVIII ст. [Тарасау, 2001, с. 364, мал. 257; Изюмова, 1959, с. 218, рис. 10, 7, 8].

Підощва від взуття (рис. 99, 2) має широкий і заокруглений носок, вузький бортик з п'яткою, який облягав стопу. Відсутність каблука на підосшві вказує на те, що це було м'яке взуття без підбора (ширина – 7,5 см, довжина – 20,5 см). З огляду на маленький розмір можемо припустити, що воно належало дорослій жінці або підлітку. Предмет знайдено в культурних пластах XV–XVII ст. у Дубні (Додаток М.4).

Точно датоване шкіряне взуття походить із розкопок на місці битви 1651 р. під Берестечком [Свєшніков, 1993, с. 172, рис. 31]. Ці зразки мають розширений носок і за своєю формою подібні до нашої знахідки. Це дозволяє припустити, що знайдений у Дубні виріб могли використовувати до середини XVII ст. Аналогічні елементи взуття відомі і в старожитностях Білорусі та Росії у XV–XVIII ст. [Тарасау, 2001, с. 359–365, мал. 256; Осипов, 2006, с. 53, табл. 4].

Рукавиця (рис. 99, 3). Лекало зроблене так, що для кожного пальця є окреме відділення (деталі для великого пальця втрачено). Виріб розширюється в бік руки, два незшиті нижні краї рукавиці з'єднуються за допомогою шкіряних сферичних гудзиків, які фіксуються у спеціальних розрізах. Сліди характерних пошкоджень рукавиці свідчать, що її використовували під час фехтування (ширина рукавиці – 7,5 см, довжина – 30 см). Виріб виявили у культурних шарах XV–XVII ст. у Дубні (Додаток М.5). Аналогів у матеріалах литовсько-польської доби не знайдено.

Вироби з дерева (рис. 100, 1–3). У XV–XVII ст. більшість предметів, які оточували середньовічну людину, виготовляли з дерева. Це був головний будівельний матеріал, деревину також широко використовували для виготовлення деталей сільськогосподарських і ремісничих знарядь, побутових виробів, дерев'яного посуду, домашніх меблів, транспортних засобів. Ґрунти на Волині несприятливі для зберігання органіки, чим пояснюється переважно поганий стан дерев'яних конструкцій литовсько-польського періоду і відсутність задовільно збережених, надзвичайно поширених на Волині

дерев'яних виробів. Зібрана колекція знахідок представлена денцем діжки, накладками на ручки ножів і сільничкою.

Денце діжки (рис. 100, 1) має округлу форму (діаметр – 28 см). Предмет виявили в культурному шарі XV ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 133, рис. 112, 7]. Тотожні вироби зустрічаються в пластах кінця XIV–XVIII ст. у Білорусі [Калядзінські, 2001, с. 370].

Накладки на ручки ножів (рис. 100, 2) слугували для фіксації ножа рукою. Вони прямокутної форми, без орнаменту (ширина – 1,5 см, довжина – 10 см). До ручки ножа вироби кріпилися за допомогою заклепок. Знахідки виявлені під час дослідження культурних шарів та споруд XV–XVI ст. в Острозі та Рівному (Додаток М.6). У Білорусі накладки знаходять переважно під час археологічних робіт на пам'ятках XVI–XVII ст. [Сагановіч, 2001, с. 268, мал. 161, 3–8]

Сільничка (рис. 100, 3) має овальну форму та відшліфовану поверхню, яка прикрашена різьбленим орнаментом (діаметр – 6,5 см, висота – 5,7 см). Виріб знайдено у заповненні споруди XV ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 135, рис. 145, 6].

Вироби із каменю (рис. 101, 1–6; 102, 1, 2). Розвитку кам'янообробного ремесла на Волині у XV – першій половині XVII ст. найбільше сприяло будівництво кам'яних і цегляних споруд різного призначення. Крім обробки каміння для кладки стін майстри виготовляли також вироби побутового призначення. Технологія обробки каменю в цей період продовжувала давньоруські традиції, однак суспільні потреби змінили асортимент продукції [Калядзінські, 2001, с. 377]. Зібрана колекція виробів з каменю включає камінь точильний, грузило, кремін'я рушничний, печатку, яйце, камінь від жорна та ливарну форму.

Камінь точильний (рис. 101, 1) слугував для точіння сталевих, ріжучих інструментів, а також для обробки інших металів (ширина – від 1,5 до 3,5 см, довжина – від 5,2 до 12,5 см). Вироби виявлено в об'єктах та культурних нашаруваннях XVI–XVII ст. у Дубні, Острозі та Рівному

(Додаток М.7). Аналогічні знахідки відомі у пластах XIV–XVII ст. в Білорусі [Калядзінські, 2001, с. 376].

Грузило (рис. 101, 2) має циліндричну форму. Очевидно, грузило використовували на ткацькому верстаті (внутрішній діаметр – 0,7 см, зовнішній діаметр – 3 см). Предмет знайдено в заповненні споруди першої половини XVII ст. у Дубні (Додаток М.8). Вироби тотожної форми відомі з пам'яток XI–XIII ст. [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 203, 206, рис. 13, 2; 37, 5].

Рушничний кремін (рис. 101, 3, 4). У XVI–XVIII ст. з каменю виготовляли деталі кременевих замків до вогнепальної зброї. Ці вироби мають трапецеподібну форму – плаский животик та низьку спинку, вкриті суцільними сколами. По краях нанесено густу притуплювальну ретуш (ширина пластини – від 2,5×2,5 до 2,5×2,7 см). Знахідки виявлено в об'єктах та культурних пластах XVI–XVII ст. у Дубні та Рівному (Додаток М.9). Аналогічні вироби, зібрані під час археологічних робіт у Білорусі, датуються XVI–XVIII ст. [Калядзінські, 2001, с. 376, мал. 268, 1–5].

Печатка (рис. 101, 5) – спеціальний виріб, призначений для відбитку зображення на папері, воску та інших матеріалах. Печатка має призматичну форму з заокругленими гранями (загальна висота – від 1,8 см, висота лицевої пластини – 0,6 см, ширина лицевої пластини – 2,2×2,2 см). З лицевого боку вирізьблено геральдичний щит, пересічений горизонтальною лінією. На щиті вгорі – чотири букви, внизу – долоні двох рук. Символіка зображення дозволяє припустити, що печатка належала представнику єврейської громади Дубна. Виріб виявлено в ямі XVI ст. у Дубні (Додаток М.10). Подібне зображення двох рук зафіксоване на печатці 1879 р. духовного рабина містечка Мир у Білорусі [Цітоў, 2007, с. 74].

Яйце (рис. 101, 6) – виріб, витесаний із мергелю, являє собою копію яйця (діаметр – 5 см, висота – 7,6 см). Він вкритий орнаментом у вигляді солярного знаку, що складається з трьох радіальних рядів горизонтальних насічок. Предмет знайдено в споруді першої половини XVII ст. у Дубні (Додаток М.11).

Камінь від жорна (рис. 102, 1). Один із двох каменів, які належали до пристрою для ручного помолу збіжжя. Він має округлу форму та виготовлений із вапняку (діаметр – 35 см, висота – 9 см). Камінь виявлено в споруді кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному (Додаток М.12). Тотожні кам'яні жорна знайшли у пластах XIV–XVIII ст. у Білорусі [Калядзінські, 2001, с. 376].

Форма ливарна (рис. 102, 2) слугувала для одержання виливків у ювелірному виробництві при заливанні в неї розплавленого металу (розміри фрагмента – 11,2×12,5 см). Виріб виявили у культурному шарі XV ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 157, рис. 137, 1].

Кістяні вироби (рис. 103, 1–8). Обробка кістки та виготовлення кістяних виробів базувалися на місцевій сировині. Використовували переважно роги диких і свійських тварин, рідше – трубчасті кістки. Роги, на відміну від кісток, не потрібно було позбавляти жиру і варити в луговому розчині. У сирому стані ріг доволі легко можна було опрацювати ножем [Калядзінські, 2001, с. 372]. Кістяні заготовки та вцілілі вироби, знайдені в культурних пластах XV – першої половини XVII ст., є доказами функціонування кісткорізного ремесла у волинських містах. Виявлені під час археологічних досліджень знахідки належать до речей, що використовувалися в побуті та мали відношення до військової справи.

Побутові вироби представлені *гребенями, пластинами, проколками, кубиком для гри та накладками на ручки ножів*.

Гребені XV–XVII ст. (рис. 103, 1) – пластинки із зубцями для розчісування волосся, що успадкували від попереднього періоду прямокутну форму, проте більш тонкі на вигляд та без орнаменту (ширина – 4,5 см, довжина – 6,7 см). Вироби виявили під час дослідження культурних шарів та споруд XV–XVI ст. в Луцьку, Острозі та на території Кременецького замку (Додаток М.13). Тотожні вироби зафіксовано на пам'ятках цього часу в Білорусі [Калядзінські, 2001, с. 374, мал. 71, 15].

Пластини (рис. 103, 2) – вироби, поверхня яких прикрашена заглибленим орнаментом у вигляді кіл (довжина – 14 см, ширина – 2,6 см). Предмети зібрано

у ході дослідження культурних нашарувань XV–XVII ст. у Дубні та Острозі (Додаток М.14). Аналоги знаходимо в археологічних матеріалах XVI–XVII ст. Білорусі [Калядзінські, 2001, с. 488, мал. 261, 12, 13].

Проколки (рис. 103, 3, 4) – загострені предмети для отримання отворів, які за своїм виглядом нічим не відрізняються від таких же виробів княжої доби. Їх використовували у кушнірстві для проколювання шкіри (довжина – від 7 до 9 см). Вироби зібрали у спорудах XVI–XVII ст. у Рівному і Дубні (Додаток М.15). Тотожні проколки знайдено в пізньосередньовічних пластах Мінська і Слуцька [Калядзінські, 2001, с. 373].

Кубик для гри (рис. 103, 5). На шести гранях округлими заглибленнями позначені пункти – від одного до шести (ширина – 1,0×1,0 см). Предмет виявлено у культурних шарах XV–XVII ст. на території Кременецького замку (Додаток М.16). Аналогічний виріб знайдено на полі Берестецької битви і датовано серединою XVII ст. [Свешніков, 2001, с. 186, рис. 37, 17].

Накладки на ручки ножів (рис. 61, 3) мають сегментоподібну і прямокутну форми в перерізі, нерідко їхня поверхня орнаментована зигзагоподібними лініями і колами (довжина – від 9 до 14 см, ширина – від 2 до 2,6 см). До ручки ножа вони кріпилися за допомогою мідних заклепок. Знахідки виявлені в об'єктах та культурних пластах XVI–XVII ст. у Дубні та Острозі (Додаток М.17). Аналоги знаходимо в археологічних матеріалах XVI–XVII ст. Білорусі [Калядзінські, 2001, с. 373, мал. 1, 2, 13, 17].

Вироби, які мали відношення до військової справи (рис. 103, 7, 8) репрезентовані деталями від арбалета і порохівниці.

«Горіх» (рис. 103, 7) – деталь спускового механізму арбалета (діаметр дисків – 4 см, товщина – від 1,1 до 1,3 см). Її виявили у заповненні ями кінця XV–XVI ст. в Острозі (Додаток М.18). Виріб такої конструкції, посаджений на вісь, датується другою половиною XVI – початком XVII ст. [Шокарев, 2001, с. 86–87]. Аналоги знайдено під час розкопок у шарах XV–XVII ст. у Бресті, Гродно, Мциславі [Калядзінські, 2001, с. 374, мал. 374. 15–17].

Лійка (рис. 103, 8) має конічну форму, розширена у нижній частині. Вона кріпилася до кришки пороховниці та слугувала міркою пороху на один ладунок (діаметр – 1,5 см, довжина – 4 см). Виріб знайдено під час дослідження культурних нашарувань XV–XVII ст. у Дубні (Додаток М.19). Тотожні знахідки відомі за результатами робіт на полі Берестецької битви і датуються серединою XVII ст. [Свєшніков, 1992, с. 249, рис. 66. 6].

Отже, дослідження колекцій виробів зі шкіри, дерева, каменю і кістки XV–XVII ст. доводять, що різниці у формі та асортименті між виробами на Волині і суміжних територіях не було. На думку білоруського дослідника ремесел Л. У. Калядзінського, така близькість свідчить про однакові технологічні процеси, успадковані від попереднього періоду, які збереглися у традиційних промислах до середини XX ст. [Калядзінські, 2001, с. 366–377].

3.6. Археологічні джерела про розвиток торгівлі

Друга половина XIV ст. на Волині характеризується відбудовою старожитніх міст, відомих із давньоруських та галицько-волинських часів, та появою нових міських поселень. Містобудівні процеси, що відбувалися у регіоні, сприяли розвитку торговельної діяльності, центром якої в містах уже з кінця XV ст. став ринок. Він визначав економічне та суспільно-політичне становище краю, безпосередньо впливав на розвиток середньовічного міста. На його території зводилися торговельні заклади та відбувалися торги [Сас, 1989, с. 18, 37]. Документальні джерела другої половини XVI ст. свідчать, що у містах щоденно працювали торгові будинки [Сас, 1989, с. 133]. Найбільшу їх кількість (понад 20) мали щойно створені міста – Старокостянтинів і Степань [Атаманенко, 2009, с. 120–132]. На початку 60-х р. XVI ст. у Кременці нараховувалося 70 крамниць [Сас, 1989, с. 133]. Податкові реєстри від 1570 р. фіксують 22 ринкові будинки у Володимирі [Атаманенко, 2004, с. 4–9] та 18 у Луцьку [Атаманенко, 2007, с. 48–55].

Враховуючи дані податкових реєстрів, зазначимо, що в середині 60-х рр. XVI ст. у Луцьку було 36 міщан, які займалися перепродажем. У 70-х рр. XVI ст. у Старокостянтинові працювало 20 торговців, в Острозі – 19, у Степані – 10 [Сас, 1989, с. 125].

Крім ринкових будинків торгівля відбувалася на ярмарках, наданих містам королівськими привілеями. Так, наприклад, у 1518 р. великий князь литовський підтвердив торгові привілеї для міст Волині: Острогу – на 3 щорічні ярмарки; Дубну – на 2; Дорогобужу, Рівному, Степаню – на 1 щорічний ярмарок [Сас, 1989, с. 155]. У середині XVI ст. 1 раз на рік ярмарки проводили у Перемилі, Старокостянтинові, Рівному; 2 рази на рік – у Дубні, Степані; по 3 рази – в Луцьку, Острозі [Сас, 1989, с. 132]. Також варто згадати і про торги, які проходили у містах щонеділі, зокрема у Кременці та Луцьку, про що свідчать документальні джерела [Сас, 1989, с. 133].

Фактично ринок був головним осередком торговельної діяльності. На ньому продавали товари та послуги не лише виробники і купці одного й того ж міста, але й навколишніх населених пунктів, розташованих недалеко один від одного, що позитивно впливало на розвиток внутрішньої та регіональної торгівлі. Наприклад, завдяки розвитку волинських торгів на межі XVI та XVII ст. до міста Луцька прибували купці з Кременця, Костянтинова й Острога [Берковський, 2008, с. 330].

Про обсяги зовнішньої торгівлі свідчить експорт виробів із Польщі до Острога. Так, списки товарів двох острозьких купців – Грицька Щуровича та Івана Плескача – вказують на те, що в 1564–1565 рр. вони ввезли на Волинь 55 видів товару [Берковський, 2006, с. 6; Сас, 1989, с. 137–138]. Історичні відомості підтверджують, що з теренів Польщі до Волині ввозилися і знаходили свій попит серед широких верств населення якісні засоби виробництва – коси, ножі та інші предмети домашнього вжитку. Це показує список товарів, пограбованих у синів священика з Межирича у 1585 р. [Берковський, 2006, с. 6]. Принагідно зазначимо, що більша частина дефіцитних товарів потрапляла на Волинь з інших територій.

Беззаперечним підтвердженням існування торговельних відносин у волинських містах є матеріали XIV–XVII ст., зібрані під час археологічних досліджень, які дозволяють нам прослідкувати інтенсивність цих процесів.

У запропонованому огляді знахідок ми спираємось на висновки дослідників про те, що аналогічні вироби були поширені на території Європи, Великого князівства Литовського і Польського королівства у XIV–XVII ст. Це дає нам підстави припустити, що на Волинь вони потрапили у досліджуваний період як товар або із своїми власниками. Зібрана археологічна колекція імпортованих матеріалів поділяється на такі категорії: вироби із заліза, кольорових металів та кераміки.

Вироби із заліза об'єднують захисне спорядження вершника, холодну та вогнепальну зброю.

Захисне спорядження репрезентоване *шоломом і кольчугою*.

Шолом (рис. 104, 1) має конічну форму. Його верхня частина закінчується конусом, а нижня окута по всьому колу бронзовою пластинкою та оздоблена насічками у вигляді ромбів та квадратів (діаметр шолома – 19 см, висота – 27 см). Виріб знайдено у Луцьку [Терський, 2006, с. 182, рис. 155, 1]. На думку білоруського дослідника історії зброї Ю. М. Бохана, луцька знахідка належить до східного типу. Такі шоломи були дуже популярні на території Великого князівства Литовського у другій половині XIV – кінці XVI ст. Прикладом цьому слугує згадка про «татарські шоломи», вироблені на замовлення у Кракові і привезені до Литви у 1418 р. [Бохан, 2008, с. 55–56]. Аналогічний за формою виріб знайдено у похованні XIV ст. біля с. Каїрка Херсонської області [Толочко, 1999, с. 189, рис. 46].

Кольчуга (рис. 104, 2) призначалася для кавалеристів, про що свідчать два короткі розрізи: біля шиї спереду та на подолі ззаду. Вона має вигляд сорочки з короткими широкими рукавами, звуженої у талії та розширеної в подолі. Кільця кольчуги плоскі, овальні, склепані «на шип» (плетення одинарне, вага – близько 6 кг). Кольчугу виявили у Луцьку [Терський, 2006, с. 182, рис. 156]. За характерним фасоном і технологією виготовлення «на шип» Ю. М. Бохан

відносить такий виріб до одного із трьох видів кольчуг, поширених на теренах Польщі, і датує кінцем XIV – початком XV ст. [Бохан, 2008, с. 127–128]. За кроєм, вагою і технологією виготовлення обладунк подібний до відомих кольчуг із фондів музею Московського Кремля, що датуються XV–XVI ст. [Гордеев, 1954, с. 67–69].

Озброєння представлене мечами, сокирами, кинджалом, шаблею та гардою від шаблі.

Мечі (рис. 105, 1–4) являють собою двосічні клинки, якими завдавали переважно рублячі удари воїнам, чий комплект захисного озброєння складався із невеликої кількості елементів пластинчастого обладунку. Таку зброю виявив у 1934 р. Я. Фітцке: два мечі біля підніжжя давніх міських укріплень у Луцьку, під час упорядкування русел р. Стир та Глушець [Терський, 2006, с. 171–172, рис. 149, 2, 3], третій – біля с. Милятин Острозького району Рівненської області [Бохан, 2008, с. 148–149]. З документальних джерел відомо, що с. Милятин у 1528 р. отримало магдебурзьке право і мало статус міста [Заяць, 2003, с. 167].

Перший меч (рис. 105, 1) має плоский, широкий клинок, який поступово звужується і переходить у довге гостре вістря. Уздовж клинка по центру з обох боків знаходиться діл. Виріб має просте перехрестя та руків'я на півтори руки (загальна довжина меча – 114 см, довжина леза – 93 см, ширина леза біля перехрестя – 6,5 см) [Терський, 2006, с. 171, рис. 149, 2]. За типологією Окшотт, представлений екземпляр належить до типу XVI і датується кінцем XIV – початком XV ст. [Oakeshott, 1964, p. 164, 30c; p. 165, 31].

Другий меч (рис. 105, 2) представлений клинком з одним долем, що майже не звужується до вістря і завершується слабким заокругленням. Меч прикрашений хрестовиною типу 12, на вершам типу Z (загальна довжина меча – 116 см, довжина леза – 93,8 см, ширина леза біля перехрестя – 4,5 см) [Терський, 2006, с. 172, рис. 149, 3]. На думку Ю. М. Бохана, цей виріб належить до венеціанських мечів типу XXI за типологією Окшотт і датується XV – початком XVI ст. [Бохан, 2008, с. 152–153].

Третій меч (рис. 105, 3) відзначається довгим, звуженим до вістря клинком з долом у верхній частині, дворучним руків'ям і дископодібним навершям типу С-Н1 (загальна довжина – 125 см, довжина леза – 99 см, ширина леза біля перехрестя – 5,6 см) [Бохан, 2008, с.145–148, рис. 21, 3]. За типологією Окшотт, меч відноситься до типу XVI, що датує знахідку кінцем XIV – початком XV ст. [Oakeshott, 1964, p. 164, 30c; p. 165, 31].

Ще один екземпляр (рис. 105, 4) являє собою двосічний клинок, довгий і широкий біля хрестовини (загальна довжина – 116 см, довжина леза – 90 см, ширина леза біля перехрестя – 5,5 см) [Стрельченко, 2014, с. 216–226]. Виріб знайдено в с. Острожець Млинівського району Рівненської області, яке в документах XVI ст. називається містом [Заяць, 2003, с. 167]. Згідно з типологією Окшотт, клинок можна зарахувати до мечів типу XIII, або підтипу XIIIa. Вчений зазначає, що такі форми клинків з'явилися приблизно в середині XIII ст., можливо й раніше, і застосовувалися до середини наступного століття [Oakeshott, 1964, p. 114; 22, p. 101–102, nr. 6]. Однак польський дослідник М. Глосек вважає, що подібний тип меча був поширений на території середньої Європи до рубежа XV–XVI ст. [Glosek, 1984, s.178]. Проведений О. Стрельченком аналіз клинка довів: форма виробу і його функціональне призначення дозволяють вважати, що верхня хронологічна межа використання меча – 30–40 рр. XV ст., коли у Великому князівстві Литовському і Польському королівстві «білий» пластинчастий обладунок значно потіснив інші види захисного спорядження для тіла і кінцівок. А нижня, очевидно, стосується середини XIV ст., коли на мечях почали кріпитися хрестовини такого виду [Стрельченко, 2014, с. 216–226].

Обухова зброя в цій групі представлена сокирами. Класифікацію пізньосередньовічних бойових сокир подано відповідно до схеми, розробленої польським дослідником М. Глосеком [Glosek, 1996].

Тип VIIIa (рис. 106, 1), за класифікацію М. Глосека, представлений невеликою легкою сокирою, що призначалася для ураження легкоброньованого суперника (загальна довжина сокири – 12 см, ширина леза – 3,5 см, перетин

обуха – 2,9 см). Знахідку виявили у Луцьку [Терський, 2006, с. 173, рис. 150, 7]. Подібне військове спорядження, датоване XIV–XV ст., знайдено на території Польщі [Glosek, 1996, s. 39], на городищах Литви. Також сокира має аналоги серед матеріалів XI–XIII ст. [Терський, 2006, с. 173].

Ще одна сокира (рис. 106, 2) цього типу – масивна, з обламаним лезом, прикрашена художньою інкрустацією у вигляді зигзагів і променів, має знизу фігурний виступ для підвішування (загальна довжина – 16 см, ширина леза – 6,5 см, перетин обуха – 3,9 см). Її виявили у Луцьку [Терський, 2006, с. 174, рис. 151, 1]. Подібні сокири набули поширення у пізньому середньовіччі. Аналоги відомі серед знахідок середини XVI ст., зібраних під час розкопок поселення поморів на Шпіцбергені [Терський, 2006, с. 172]. Також «променевий» орнамент на обуховій зброї зустрічається на сокирах XIII–XVI ст. з території Польщі [Glosek, 1996, t. XVI: C].

До типу IX (рис. 106, 3), за класифікацією М. Глосека, належить сокира з ледь вираженою шийкою, на якій збереглася часткова орнаментация у вигляді зигзагів та променів із крапок (загальна довжина сокири – 11,5 см, ширина леза – 7 см). Сокиру цього типу знайдено у Луцьку [Терський, 2006, с. 174, рис. 151, 4]. Тотожні типи озброєння виявили на території Литви і датували XIV–XVI ст. [Glosek, 1996, s. 42. XX: A].

Тип XII (рис. 106, 4), за класифікацією М. Глосека, представляє легку широколезу сокиру (загальна довжина – 24 см, ширина леза – 10,5 см, перетин обуха – 3,5 см), виявлену в Луцьку [Терський, 2006, с. 173, рис. 150, 2]. Аналогічна зброя цього типу зустрічається у старожитностях Польщі і датується XV–XVI ст. [Glosek, 1996, s. 52.XXXI: C – аналог з околиць Гданська].

Сокира нового типу (рис. 106, 5) – черенкова, без обуха і з плоским лезом – прототип пізніших бердишів (загальна довжина – 6,5 см, ширина леза – 12 см). Виріб знайдено у Луцьку [Терський, 2006, с. 175, рис. 152, 4], він має аналоги серед черешкових сокир XIV–XV ст., зібраних у Володимирі-Волинському, Кременці, Любомлі, Головно, а також Перемишлі та Галичі

[Терський, 2010, с. 221, рис. 139, 1–3]. Тотожні сокири виявили і в інших великих центрах Великого князівства Литовського та Руського, що дає змогу припустити про їх використання ще у XV ст. [Терський, 2006, с. 175, рис. 152, 4].

Кинджал (рис. 107, 1) має потоншене лезо, звужене до вістря, лінзоподібної форми у перетині (загальна довжина виробу – 24,2 см, довжина леза – 19 см, ширина леза біля перехрестя – 1,2 см). Зброю знайдено у процесі археологічних досліджень об'єкта кінця XVI – першої половини XVII ст. в Острозі (Додаток Н.1). Кинджал був найбільш ефективним у рукопашному бою і за своїм застосуванням розрахований на короткі та швидкі рухи. У середньовіччі він став допоміжною зброєю, яку використовували для того, щоб остаточно добити суперника. Такий кинджал проходив між пластинами захисного обладунка і міг проколоти навіть плетіння кольчуги [Бехайм, 1995, с. 218–220]. З історичних джерел відомо, що кинджали широко використовували як конкретне спорядження в XIII ст. З цього часу знатні вельможі разом з мечем почали носити кинджал. Його підвішували з правого боку на ланцюг або прикріплювали до пояса. В містах Німеччини та Бургундії було прийнято носити кинджал у шкіряній сумці, щоб він не гойдався. В Італії його кріпили на реміні з правого боку або спереду. В Іспанії був поширений звичай носити кинджал за спиною руків'ям донизу. Таку традицію перейняли німецькі ландскнехти та швейцарці. Наша знахідка подібна до стилетів – «пробивачів кольчуг», які були поширені на території Італії у XIV–XVIII ст. [Бехайм, 1995, с. 223, 224, 226]. Ці відомості дозволяють припустити, що річ було виготовлено у Західній Європі, і в Острог вона потрапила разом зі своїм носієм.

Шабля (рис. 107, 2) призначена завдавати ворогу тяжкі проламуючі удари, схожі до січових. Зброя має слабо викривлений клинок, який переходить у параболическе заокруглення. Гарда довга з довгими «вусами». Руків'я завершується мигдалеподібною «голівкою». Хрестовина має подовжені «вуса» і вертикально розташоване вушко – «палюх», яке призначалося для пальця

правої руки (загальна довжина шаблі – 94 см, довжина клинка – 84,6 см, ширина леза біля перехрестя – 4,8 см). Виріб було знайдено у Луцьку [Бохан, 2014, с. 170, рис. 26, 4]. За міркуваннями Ю. М. Бохана знахідка відноситься до угорського типу, популярного у другій половині XVI ст. [Бохан, 2014, с. 170, рис. 26, 4].

Гарда від шаблі (рис. 107, 3) слугувала для захоплення або затримання ворожої зброї, яка ковзала по клинку, а також допомагала міцніше тримати клинок у піхвах. Вона має хрестоподібну форму (загальна довжина – 9 см, ширина – 6,8 см). Її виявили у культурному шарі XV–XVII ст. в Острозі (Додаток Н.2). Форма виробу характерна для шаблі XVI ст. з відкритим руків'ям [Квасневич, 2005, с. 16].

Вогнепальна зброя включає гаківницю та шомпол.

Гаківниця (рис. 108, 1) – довга і важка рушниця великого калібру, з гаком на прикладі, оснащена гнотовим замком – механізмом для запалювання порохового заряду (діаметр – 5 см, загальна довжина – 80 см). Зброю знайдено на території середмістя у Луцьку [Терський, 2006, с. 181, рис. 154, 19]. Рушницю використовували у XV–XVII ст., під час стрільня кріплячи до землі гаком, вона могла вражати ціль на відстані до 300 кроків. Гаківницю застосовували як фортечну артилерію, для оборони і для наступу. Залога Луцького замку досконало володіла такою вогнепальною зброєю вже за часів князя Вітовта [Терський, 2006, с. 182]. Тотожну зброю знаходимо в археологічних матеріалах XV–XVI ст. в Естонії [Mäesalu, 2008, s. 9–19].

Шомпол (рис. 108, 2, 3) застосовували для розладування рушниці у випадку, коли порох згорів на полиці, а ладунок не вибухнув. Виріб виготовлений з циліндричної втулки з роздвоєними і розхиленими горизонтально кінцями (діаметр – від 0,9 до 1,2 см, загальна довжина – від 8,5 до 13 см). Знахідки виявлено у котловані будівлі першої половини XVII ст. у Дубні та в культурних пластах XV–XVII ст. на території Кременецького замку (Додаток Н.3). Близькі за типом наконечники шомполів походять із місця розташування Тушинського табору Лжедмитрія II (1608–1609). Вони

зберігаються у Московському державному історичному музеї і від нашого екземпляра відрізняються наявністю гвинта замість втулки [Свешніков, 1992, с. 245–246].

Вироби із кольорових металів об'єднують: предмет особистого благочестя, нумізматичний, сфрагістичний і метрологічний матеріали.

Предмет особистого благочестя (рис. 109, 1) представлений медальйоном, який на лицевому боці в овалі має рельєфне зображення Архангела Гавриїла, по краю напис: «GLORIA + IN + EXCELSIS», зворотний бік гладенький (розміри: ширина – 4 см, висота – 5 см). Знахідку виявлено в процесі розкопок об'єкта кінця XVI – першої половини XVII ст. в Острозі (Додаток Н.4). Аналогічні вироби знайдено під час досліджень пам'яток пізнього середньовіччя у Білорусі і датовано XVII ст. [Калядзінські, 2001, с. 133, 139].

Нумізматичний матеріал охоплює поодинокі знахідки монет і монетні скарби XVI–XVII ст. Це інформативне джерело, завдяки якому можна простежити розвиток торговельної діяльності, збільшення в обігу грошової маси і розширення торгових контактів з іншими країнами.

Поодинокі знахідки представлені монетами Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції. Їх зібрали у спорудах, пластах і похованнях XVI–XVII ст. (Додаток Н.5).

Монетні скарби XV–XVII ст. презентовані матеріалами, знайденими у другій половині XIX – на початку XXI ст. на територіях поселень, які в литовсько-польський період були містами та входили до складу Луцького повіту Волинського воєводства. Перші свідчення про виявлення монетних скарбів литовсько-польського часу у другій половині XIX ст. занотовано В. Б. Антоновичем. Їх було знайдено у Березно (1500 од.), Берестечку (98 од.), Варковичах (38 од.), Володимирі у 1894 р. (100 од.), Добратині (98 од.), Дорогобужі (540 од.), Олиці (11 од.), Острозі 218 (од.), Корці (158 од.), Луцьку 30 (од.) та Шпанові (33 од.) [Антонович, 1900, с. 33, 35, 37, 39, 64, 70, 71, 72, 78, 96]. На початку XX ст. нумізматичні комплекси зафіксовано у Варковичах

(88 од.) та Дубно (310 од.) [Котляр, 1971, с. 102, 144, 145]. На жаль, у більшості цих свідчень вказано лише загальну кількість та державну приналежність монет, датування надається сумарне (XVI або XVII ст.). Це пояснюється тим, що головним на той час був сам факт знахідки, а основному складу монет приділяли меншу увагу.

Скупі відомості про грошовий обіг доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу на територіях волинських міст доповнюють нумізматичні матеріали, виявлені за останні десятиліття на територіях Острога і Рівного.

Перший монетний скарб виявили під час земляних робіт на Новому місті в Острозі у 1967 р. Він нараховує 196 грошових одиниць із Речі Посполитої, Пруссії, Прибалтійських володінь Швеції, Голландської республіки та Священної Римської імперії [Войтюк, 2006, с. 164–168; Позіховський, 2005, с. 529–547].

Другий монетно-речовий скарб знайдено в Острозі у 1995 р. Він презентований 655 монетами XVI ст., які карбувалися на територіях Польського королівства, Великого князівства Литовського, Пруссії, Брандербурга, Священної Римської імперії, Угорщини, Ордену хрестоносців, Тевтонського ордена, Великого князівства Московського і Росії [Войтюк, 2006, с. 164–168].

Наступний монетний комплекс XVI–XVII ст. зафіксовано дисертантом у ході археологічних розкопок на пл. Театральній у Рівному в 2008 р. Він складається з 196 монет Речі Посполитої, Пруссії, Швеції та її Прибалтійських володінь [Прищепа, РОКМ, № 25556].

1. Річ Посполита (королівство), Сигізмунд III Ваза (1587–1632): шестигрошовик коронний, 1623 (1 од.), півторагрошовик коронний, 1620–1625 (32 од.), гріш коронний, 1623, 1624 (8 од.), гріш гданський, 1624, 1626. 1627 (6 од.), гріш м. Рига, 1625–1627 (13 од.), солід м. Вільно, 1616–1619 (6 од.), 1623, 1624, 1626, 1627 (18 од.), 1624 (3 од.), 1626 (6 од.), 1627 (1 од.), 162... (8 од.), солід м. Риги, 1620 (4 од.).

2. Прусія (герцогство), Георг Вільгельм (1619–1640): півторагрошовик, 1622, 1625, 1627 (3 од.), солід, 1626–1630 (11 од.).

3. Прибалтійські володіння Швеції, Густав Адольф (1621–1632): півторагрошовик м. Ельбьонга (Ельбінга), 1627, 1630, 1635 (6 од.), півторагрошовик м. Риги, 162... (1 од.), гріш м. Ельбьонга (Ельбінга), 1631–1633 (4 од.), солід м. Риги, 1628, 1631, 1633, 1635, 1637 (35 од.), солід м. Ельбьонга (Ельбінга), 1631–1633 (3 од.),

4. Швеція, Христина Августа Ваза (1632–1654): солід м. Ельбьонга (Ельбінга), 163... (15 од.), солід м. Риги 163... (9 од.).

Сфрагістичний матеріал презентований трьома товарними пломбами, виготовленими зі свинцю. Такі вироби використовували для опечатування мішків або пакетів із м'яким товаром. Про це свідчить наявність вушок і увігнутість у центральній частині виробу.

Перша товарна пломба (рис. 109, 2) на аверсі має рельєфне зображення, де в овальній рамці на геральдичному щиті відтворено герб м. Риги. На реверсі по колу розміщені хрест і латинські літери «D», «E», «D», «H», а в центрі пломби – коло з літерами «R», «S». Пломба, судячи із зображення, належала купцю з Риги і датується XV ст. (діаметр – від 1,8 см). Знахідку виявили в культурному шарі XV–XVII ст. у Володимирі-Волинському [Терський, 2010, с. 188, рис. 125, 7].

На голівці *другої товарної пломби* (рис. 109, 3) в результаті відбитку штемпеля збереглося зображення: вертикально розміщені лезами вгору пружинні ножиці, над ними корона, біля лівого берега щита – буква «W», біля правого берега щита – буква «S». На кільці, яке збереглося фрагментарно, вціліла буква «E» (діаметр пломби – від 1,9 см). Предмет було виявлено під час досліджень культурних пластів XVI–XVII ст. у Корці (Додаток Н.6). Подібні товарні пломби знайшли під час розкопок замчища литовсько-польської доби біля Меджибожа на Південному Бугу. За нумізматичними знахідками пам'ятка датується кінцем XV–XVI ст. [Погорілець, 2002, с. 24–28].

Третя товарна пломба (рис. 109, 4) складається із двох однакових елементів, які у верхній частині з'єднані вушком. На аверсі є рельєфний малюнок, де в овальній рамці зображено три геральдичні лілії (діаметр – від 2 см). Аналогічне зображення зустрічаємо на гербі міста Орлеан у Франції [Бортник, 2007, с. 199–214]. На реверсі в овальній рамці помітні відтиснуті арабські числа і латинські букви однакової величини «5 5 5 ANDS RON». Судячи із зображення, ця пломба належала торговому представнику із Франції. Виріб було знайдено під час досліджень культурних шарів XV–XVII ст. у Рівному (Додаток Н.7).

Метрологічний матеріал представлений *ваговою гирькою* (рис. 109, 5). Вона являє собою плаский предмет круглої форми. На одній зі сторін на поверхні зроблено чотири отвори, між якими знаходяться паралельні лінії, по центру виробу читаються літери «R», «I» (діаметр гирьки – 2,8 см, товщина – 0,5 см). Знахідку виявлено в культурних шарах XV–XVII ст. у Рівному (Додаток Н.8). Аналогічні вироби відомі з археологічних колекцій XVI–XVII ст. Білорусі – їх використовували для зважування лікарських, косметичних товарів і гострих приправ [Бекцієєу, 2001, с. 386, мал. 274]. Напис латинськими літерами дозволяє припустити, що гирька для зважування має закордонне походження.

Керамічний матеріал (рис. 110, 1–3; 111, 1–4) об'єднує предмети, представлені глиняним посудом і виробом дрібної пластики. За функціональністю керамічні вироби поділяються на посуд столовий, для пиття і зберігання рідини. Столовий посуд представлений глеком, блюдом, мисками та денцем посудини.

Глек (рис. 110, 1) має конічну форму з округлою придонною частиною і лійковидними високими вінцями. Поверхня виробу прикрашена багаторядною горизонтальною заглибленою ламаною лінією, виконаною штампом, і вкрита поливою (діаметр вінець – 11 см, діаметр денця – 13 см, висота посудини – 33 см). Виріб виявили у будівлі першої половини XVII ст. в Острозі (Додаток Н.9). Тотожні вироби було знайдено у процесі археологічних

розкопок на території Хемніц у Німеччині. Їх використовували від початку XIV до XVII ст. [Fassbinder, 1996, abb. 45, 3; 46, 2].

Блюдо (рис. 111, 1) – посудина східного походження, виготовлена з фаянсу, всередині прикрашена кобальтовим підполивним розписом і уривками віршів Сааді перською мовою (діаметр вінець – від 18,6 см, діаметр денця – від 6,3 см, висота посудини – 4 см). Виріб знайдено на території замку у споруді кінця XIV – початку XV ст. у Володимирі-Волинському [Терський, 2010, с. 193, рис. 126, 1].

Миски (рис. 111, 2, 3) – посудини, виготовлені зі щільної червоної глини з домішкою шамоту і карбонатів, на піддоні, з високими біконічно загнутими бортиками (діаметр вінець – від 17 до 17,3 см, діаметр денця – від 6,3 до 7,4 см, висота посудини – від 7,2 до 7,5 см). Миски зібрано у заповненні об'єкта другої половини XIV – початку XV ст. у Володимирі-Волинському [Терський, 2010, с. 194, рис. 126, 2, 3]. Подібні червоноглиняні неорнаментовані полив'яні чаші-піали з високими бортами виготовляли у Криму впродовж другої половини XIV – першої половини XV ст. [Терський, 2010, с. 195].

Денце (рис. 111, 4) від посудини, виготовленої у Валенсії. Виріб покритий білим ангобом, глина має рожево-кремовий колір, полива напівпрозора, прикрашена люстровим розписом з коричнево-червоним відтінком. Виріб знайдено у споруді другої половини XIV – початку XV ст. у Володимирі-Волинському [Терський, 2010, с. 176, рис. 115, 12]. Посуд цього типу поширювався з середини XIV до середини XV ст. генуезцями із Монкастро [Терський, 2010, с. 177].

Посуд для пиття (рис. 112, 1) презентований кухлем циліндричної форми із прямокутною ручкою, дно підняте так, що утворився піддон; поверхня вкрита розписом, основним елементом якого є «риб'яча луска»: на зеленому фоні – округлі сині та серцеподібні червоні бутони; на вінцях і біля дна – пояски, в яких біла ламана лінія розділяє сині та червоні трикутники. На денці є клеймо – два схрещені хвости, один окреслений рівними лініями, а другий – зигзагоподібними (діаметр вінець – 9,5 см, діаметр денця – 10 см, висота

посудини – 18 см). Виріб виявлено у будівлі другої половини XVI ст. в Острозі (Додаток Н.10). Аналогічний орнамент «риб'ячої луски» зустрічається на фаянсових виробах перських майстрів XVI–XVII ст., де домінує зелений відтінок – улюблений колір пророка Магомета [Орнамент, 2004, с. 38, табл. 53, 10; 54, 2, 11].

Начиння для зберігання рідини представлене горщиками (рис. 110, 2, 3). Це посуд округлої форми з двома ручками, з розширеним денцем і лійковидними вінцями. Їхня поверхня прикрашена заглибленим орнаментом і вкрита жовто-зеленою і зеленою поливами (діаметр вінець – 8,7 см, діаметр денця – 6,5 см, висота посудини – 13 см). Начиння виявили у будівлі першої половини XVII ст. в Острозі (Додаток Н.11). Такі вироби побутували на території Німеччини з другої половини XIV до XVII ст. [Fassbinder, 1996, abb. 45, 1; 46, 3].

Дрібна пластика презентована люлькою для паління тютюну (рис. 112, 2). Вона лощена, з трапецевидною нижньою частиною чашечки, яка по краях має сліди зрізів і прикрашена прокресленими лініями у вигляді трьох овалоподібних листочків, з'єднаних між собою. На нижній прямокутно-округленій частині чашечки зроблено напис «ANNO 16», його можна розглядати як скорочений запис тексту «ANNO DOMINI 1616» – «року Господа 1616» (діаметр чашечки – 2,9 см, діаметр відростка для чубука – 1,6 см, висота посудини – 4,2 см, довжина – 3 см). Її знайдено у культурному шарі XVI–XVII ст. в Рівному (Додаток Н.12). На сьогодні аналогів цьому виробу не виявлено. Напис латинськими літерами дає можливість припустити, що люлька для куріння тютюну має польське походження. Підсумовуючи результати, отримані у процесі аналізу знахідок та пошуку аналогів, можна зробити такі висновки.

Зважаючи на результати, отримані у процесі аналізу знахідок та пошуку аналогів, можна зробити такі висновки: археологічна колекція матеріалів XIV–XVII ст. відображає стан торговельних відносин у волинських містах, які формувалися у литовсько-польський період, і свідчить про розвинені

міжнародні шляхи торгово-економічного обміну та культурні зв'язки з іншими країнами.

Артефакти XIV–XV ст., знайдені на території міських поселень, представлені невеликим асортиментом виробів із заліза, кольорових металів та кераміки. Серед них виділяються вироби із заліза – захисне спорядження вершника та колючо-рубляча зброя ближнього бою XIV–XV ст. На Волинь у цей період вони могли потрапити як товар або разом зі своїми власниками. Знахідки із кольорових металів об'єднують нумізматичний та сфрагістичний матеріал, який походить із Польського королівства та Риги. Предмети із кераміки презентовані зразками столового посуду, виготовленого у Криму та Монкастро.

Знайдені вироби XVI–XVII ст. відображають картину економічного підйому волинських міст. Цей період характеризується різноманіттям категорій знахідок, які походять мало не з усіх країн Європи.

Холодна та вогнепальна зброя представлена зразками продукції Західної Європи. Нумізматичний та сфрагістичний матеріал походить із Великого князівства Литовського, Голландської республіки, Польського королівства, Пруссії, Брандербурга, Священної Римської імперії, Франції, Угорщини, Ордена хрестоносців, Тевтонського ордена, Великого князівства Московського, Росії та Швеції та її Прибалтійських володінь, що свідчить про торговельні відносини між цими країнами. Предмети побуту представлені глиняним посудом і виробом дрібної пластики, що може свідчити про їх належність іноземним власникам.

Підсумовуючи дослідження, можна стверджувати, що розвитку міст Луцького повіту Волинського Воєводства як економічних центрів у другій половині XIV – першій половині XVII ст. сприяли напрямки зовнішньої та внутрішньої торгівлі, на що вказують імпортні матеріали доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу, зібрані під час археологічних розкопок.

ВИСНОВКИ

Донедавна добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу на території Волині вивчали, за окремими винятками, на підставі писемних джерел. Це, безумовно, позначилося на об'єктивності та повноті таких студій. Однак із розвитком археологічної науки та накопиченням відповідної джерельної бази дослідники отримали нові можливості для підтвердження або спростування фактів, які стосуються закономірностей і особливостей становлення та розвитку міст на території Луцького повіту Волинського воєводства другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Використані під час написання дисертації матеріали охопили археологічні пам'ятки на території таких поселень, як Дорогобуж, Дубно, Корець, Луцьк, Рівне, Острог і Степань. Це дало можливість вирішити поставлені завдання та визначити перспективи подальшої роботи.

Систематизація джерельної бази дозволила виділити значний пласт джерел XIV–XVIII ст., на які спиралося дослідження: літописи та хроніки; мемуари та щоденники; документальні матеріали (законодавчі акти, універсали, матеріали господарського, військового та адміністративного обліку) та етнографічні. Для різних хронологічних періодів розвитку волинських міст кількісний та якісний склад джерельної бази теж був різний. Якщо провідну роль у вивченні історії міських поселень другої половини XIV–XV ст. відігравали археологічні джерела, то вже з XVI ст. поступово з'являється пласт писемних джерел документального походження, які тією чи іншою мірою характеризують різні сфери міського життя. Етнографічні джерела дозволяють інтерпретувати об'єкти та індивідуальні знахідки, виявлені під час археологічних розкопок. Саме поєднання усіх видів джерел із застосуванням різних методик та підходів дозволило, з певним ступенем вірогідності, відтворити періоди розвитку та становлення міських поселень на території Луцького повіту Волинського воєводства другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Аналіз історіографії засвідчив, що історія міст Волині у другій половині XIV – першій половині XVII ст. стала предметом ґрунтовних наукових студій, відображених у працях дослідників. Зважаючи на тему дослідження, публікації, написані у різний час, умовно можна віднести до чотирьох хронологічних періодів: дореволюційний (до 1917 р.), міжвоєнний (20–30-ті рр. XX ст.), післявоєнний (50–80-ті рр. XX ст.) та період незалежної України (з 1991 р.).

У дореволюційний період відбулося формування основних напрямків та концептуальних підходів до вивчення історії волинських міст доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу. З'явилися перші роботи, в яких окрім писемних джерел було використано результати краєзнавчих розвідок з території Волинської губернії (праці В. Б. Антоновича, М. Балінського, М. Ф. Владимирського-Буданова, О. Галецького, О. С. Грушевського та М. С. Грушевського, С. Кардашевича, Х. М. Корнаковського, Т. Ліпінського, А. Перлштейна, В. І. Пероговського, А. Д. Сендульського, М. І. Теодоровича, О. А. Фотинського та О. Яблоновського).

Слід зазначити, що принаймні до 20-х рр. XX ст. стан джерельної бази залишався незадовільним, внаслідок чого історія волинських міст другої половини XIV – першої половині XVII ст. вивчалася лише у загальних рисах. Така ситуація зазнала змін із початком проведення у міжвоєнний період археологічних досліджень. Тоді вперше вдалося виділити та точно датувати культурні нашарування литовсько-польського часу (роботи Я. Фіцке). У цей період історіографія дещо збагатилась, були підготовлені публікації, які торкалися питань розвитку волинських міст, часу будівництва замкових укріплень та історії інших пам'яток архітектури (Р. Афтаназі, О. І. Барановича, П. Богдзевича, К. Левицького, С. Кардашевича, О. Прусевича, Й. Савелюка, М. Орловича).

У післявоєнний період через заідеологізованість історичної науки було звужено тематику досліджень, замовчувалися події і факти з історії Великого князівства Литовського і Польського королівства, які не вписувалися в офіційну схему історичного розвитку. В цей час вітчизняна історіографія

вивчала тільки окремі аспекти історії міст, присвячені соціально-економічному розвитку, класовій боротьбі та конфесійним відносинам. Істотні зміни відбулися лише під час перебудови (1985–1991 рр.). У 1980–1990-х рр. побачили світ джерелознавчі дослідження з історії України XVI – першої половини XVII ст. (С. В. Абросимової, М. П. Ковальського, П. М. Саса). Важливий внесок у вивчення матеріальної культури пізнього середньовіччя та раннього нового часу у цей період зробили публікації архітектора О. М. Годованюк, етнографа Ю. П. Лащука, науковця Г. М. Шовкопляс та археологів С. О. Беляєвої, Л. І. Виногородської, М. П. Кучери і Р. О. Юри.

З 1991 року, в період незалежної України, кількість робіт, які стосуються цієї проблематики, суттєво зростає. Науковці почали досліджувати питання історичного розвитку Волинського краю (монографії І. О. Ворончук, А. Є. Заяця), населених пунктів (дисертації О. М. Жук і В. В. Петрович, монографії П. О. Троневи́ча, С. В. Терського, колективна праця М. М. Кучинка, Г. В. Охрі́менка і В. В. Петрович та публікації В. Б. Атаманенка і Т. Вихованця), вивчати закономірності розвитку матеріальної культури населення (статті Л. І. Виногородської, В. Д. Гупало, Б. А. Прищепи, П. А. Ричкова, І. К. Свешнікова, В. С. Терського, В. С. Чекуркова) тощо.

Підсумовуючи сказане, констатуємо, що українська історіографія у різні хронологічні періоди була представлена науковими публікаціями, що ґрунтовно розкривають різні аспекти історії міст, демографії, урбанізаційних процесів у добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Проте це не формує цілісної картини досліджуваної теми, оскільки через низку причин публікації обмежені хронологічними, тематичними чи регіональними рамками досліджень. Таким чином, проблематика становлення і розвитку міських поселень на Волині в досліджуваному періоді залишається актуальною.

Археологічне вивчення волинських міст триває понад 160 років. Відповідно, від часу перших розкопок до сьогодні археологічні дослідження міських поселень можна розділити на чотири хронологічні періоди:

дореволюційний (до 1917 р.), міжвоєнний (20–30-ті рр. XX ст.), післявоєнний (1946–1990 рр.) та період незалежної України (з 1991 р.).

Перші археологічні роботи, в ході яких було отримано та введено у науковий обіг матеріали литовсько-польської доби, провів у міжвоєнний період (20–30-ті рр. XX ст.) Я. Фіцке.

У наступний, післявоєнний період (1946–1990 рр.), археологічні дослідження проводили в окремих волинських містах. Їх метою було вивчення оборонних та культових споруд, в першу чергу давньоруського часу. Архітектурні та археологічні розвідки, під час яких було відкрито переважну більшість пам'яток литовсько-польського часу, велись у Дорогобужі, Дубні, Корці, Луцьку, Острозі, Перемилі та Степані (під керівництвом І. В. Бондаря, О. М. Годованюк, В. Д. Гупало, М. К. Каргера, Ю. В. Кухаренко, М. В. Малевської, Р. І. Могитича, Б. А. Прищепи, О. П. Раппопорта, О. О. Ратича, Б. Т. Сайчука, І. К. Свешнікова, М. Ю. Смішко, С. В. Терського, П. О. Троневи́ча та І. Я. Фуго́ля).

Великий обсяг інформації для характеристики матеріальної культури населення волинських міст другої половини XIV – першої половини XVII ст. отримано в період незалежної України (з 1991 р.). В ході археологічних робіт було досліджено: у Дорогобужі – 418 м кв., Дубні – 1023 м кв., Корці – 196 м кв., Луцьку – 1232 м кв., Острозі – 781 м кв., Рівному – 2434 м кв. та Степані – 33 м кв. Аналіз цих досліджень засвідчив, що пам'ятки литовсько-польської доби на території міст Луцького повіту вивчені нерівномірно: найбільше їх обстежено на Рівненщині (Дорогобуж, Дубно, Корець, Острог, Рівне та Степань), найменше – у Волинській області (Луцьк), що, безумовно, пов'язано з якістю дослідження окремих регіонів.

Виявлені за час робіт археологічні матеріали дали можливість з'ясувати хронологію середньовічних пам'яток, а в деяких випадках – зіставити отримані результати із повідомленнями писемних джерел.

Загалом же інтенсифікація археологічних досліджень на територіях волинських міст, особливо в останні десятиліття, дозволила накопичити багато

нової інформації про особливості топографічного розташування, оборонного зодчества середньовічних поселень, а також систематизувати різні категорії археологічних об'єктів та речових знахідок литовсько-польського часу, що фактично неможливо було зробити у попередні періоди.

Спираючись на писемні джерела та численні публікації вчених, присвячені урбанізаційним процесам на Волині у добу пізнього середньовіччя і раннього модерну, ми визначили час і причини формування міських осередків та окреслили хронологію їх розвитку в межах двох періодів: 1) друга половина XIV – XV ст.; 2) кінець XV – перша половина XVII ст.

Перший період (друга половина XIV–XV ст.) характеризується тим, що в умовах боротьби Польського королівства і Литви у другій половині XIV ст. землі Волині остаточно закріпилися за Великим князівством Литовським [Крип'якевич, 1984, с. 106–115], а з кінця XV ст. розпочався період спустошливих ворожих нападів на волинські міста, що пов'язано з виникненням Кримського ханату [Ворончук, 2012, с. 357].

У другій половині XIV ст. почалася відбудова замків і міст, вже відомих з давньоруського і галицько-волинського періодів, та заснування нових міських поселень. У містах спостерігалось впровадження ремісничого виробництва і розвиток торгово-економічної діяльності. Наприкінці XV ст., за спостереженнями П. М. Саса та А. Є. Заяця, у Луцькому повіті нараховувалося лише 16 міських поселень, що свідчить про повільні урбанізаційні процеси на Волині.

Другий період (кінець XV – перша половина XVII ст.) відзначається утворенням на Волині великих феодальних землеволодінь [Атаманенко, 2007, с. 73–87; Атаманенко, 2011, с. 29–45], заснуванням і розвитком нових міських поселень. Виникнення значної кількості нових міст пояснюється і зацікавленістю у цьому феодалів, які у своїх містозасновницьких планах переслідували й економічні цілі, адже з міських осередків, навіть невеликих, можна отримати у кілька разів більше прибутків, аніж із сіл [Заяць, 1992, с. 86]. Про інтенсивну урбанізацію у досліджуваному регіоні в XVI – першій половині

XVII ст. свідчить поява 101 нового міського поселення. За міркуваннями А. Є. Заяця, із них на середину XVII ст. існувало лише 62.

За своїм юридичним статусом міста Луцького повіту у кінці XV – першій половині XVII ст. поділялися на великокняжі (королівські) та приватновласницькі. Обидві групи розвивалися за однаковими принципами міських поселень. Великокняжі (королівські) міста були центрами територіально-адміністративних повітів (Луцьк), а приватновласницькі міста – центрами волостей (решта волинських міст).

Згідно з типологічним поділом, пізньосередньовічні міста за кількістю будинків поділялися на: малі, середні і великі. За розрахунками, проведеними П. М. Сасом, у кінці XV – 60-х роках XVI ст. до складу Луцького повіту входило 17 малих (до 200 будинків) та 14 середніх (від 200 до 700 будинків) міст [Сас, 1989, с.21–22].

За своїм економічним розвитком, відповідно до соціальних та економічних показників, приватновласницькі міста другої половини XVI ст. поділялися на 4 групи поселень [Атаманенко, 2008, с. 120 – 132]. За міркуваннями В. Б. Атаманенка, на території Луцького повіту виділялися: 1) слаборозвинуті містечка (всього 19); 2) містечка (всього 4); 3) міста (всього 7); 4) високорозвинуті міські поселення (всього 1). На нашу думку, запропонована класифікація є актуальною. В ній дослідник подає соціально-економічну характеристику міських поселень, яку необхідно враховувати при проведенні археологічних досліджень волинських міст.

Останню за часом спробу переліку цих ознак на основі археологічного матеріалу розробив дослідник міст X–XIII ст. А. В. Куза [Куза, 1989, с. 54]. Учений запропонував виділити і систематизувати матеріал за такими рубриками: 1) економіка; 2) адміністративне управління; 3) військова справа; 4) монументальні споруди; 5) писемність; 6) побут феодалів; 7) топографія. Запропонований перелік, на нашу думку, актуальний і для вивчення міст у добу пізнього середньовіччя та раннього модерну. Перші п'ять рубрик охоплюють економічну, адміністративно-військову і культурно-релігійну сфери. Шоста

допомагає зафіксувати наявність або відсутність майнової та соціальної диференціації серед жителів досліджуваних міських поселень. Сьома стосується особливостей топографії міст. У процесі вивчення міських поселень литовсько-польського періоду було зафіксовано всі зазначені археологічні матеріали, окрім грошових злитків та свинцевих пломб, які у зазначений період не зустрічаються.

Упродовж другої половини XIV – першої половини XVII ст. міста Луцького повіту Волинського воєводства пройшли складний еволюційний шлях територіально-планувального розвитку, який позначився на їхній структурі. На зміну традиційному давньоруському плануванню поселень: дитинець – окольне місто – посад, приходить нова планувальна структура: замок – місто – передмістя, яка заклала основи для формування нових міст у зазначений період.

У другій половині XIV–XV ст. важлива роль належить новозбудованим замкам, фортифікаційним і культовим спорудам, які зводилися в межах окольного міста та посаду, освоєного ще в давньоруський період. Загальна площа міських поселень (без передмість) у цей час становила близько 10–22 га.

Період планувального розвитку поселень кінця XV – першої половини XVII ст. пов'язаний, у першу чергу, з наданням містам магдебурзького права, що призвело до відповідних корінних змін у їхньому плануванні. Якщо у давньоруський період міські неукріплені посади мали тенденцію до розширення, але не брали на себе функції міських центрів, то у XIV–XVI ст. можна спостерегти важливі нововведення. Поступово центри адміністративного життя міст із замків перемістилися на посади, точніше – на один із головних посадів. Це зумовлено в першу чергу тим, що з отриманням містами магдебурзького права на самоврядування почали формуватися і нові органи керування з представників міського населення. Для останніх посади були головним місцем проживання і професійної діяльності. Крім того, саме на посадах будувалися ратуші – неодмінний атрибут міста з магдебурзьким правом. Таким чином, з кінця XV ст. почала складатися нова планувальна

структура міста, в якій замок продовжував функціонувати як адміністративний, а посад – місто з ратушею – як міський центри. В цей період сформувалися такі головні компоненти просторової організації міської території: середмістя, ринкова площа, передмістя, замок, релігійні осередки. В містах з'явилися ратуші, перші кам'яні споруди, відбувалося формування вуличної сітки. Поява у містах нових структурних_складових та їх упорядкування призводило до змін у внутрішньому плануванні.

Прикладом цього слугує забудова Луцька, Рівного, Острога, для яких було характерне нерегулярне планування, що поєднувало в собі елементи поселень давньоруської доби і міст із забудовою відповідно до вимог магдебурзького права. Їх міська територія в цей час збільшувалася за рахунок передмість. У Луцьку вона, за археологічними матеріалами, в середньому займала площу 72 га. Щодо Рівного та Острога, то про існування передмість у цих містах нам відомо з документальних джерел XVI–XVII ст., але археологічного підтвердження інформації про площу їх структурних складових на сьогодні немає.

Проте для Дубна, яке розбудовувалося одночасно з новим бастионним замком, було властиве регулярне планування, що відповідало вимогам магдебурзького права. Його міська територія у цей час в межах укріплень (без передмість) становила близько 40 га.

Аналіз матеріалів, знайдених під час розкопок, дозволив охарактеризувати міське домобудівництво, конструкції жител і господарських споруд та виявити їх особливості.

У процесі дослідження ми встановили, що житлове будівництво на території волинських міст у XV – першій половині XVII ст. мало певні характерні риси. У цей період були розповсюджені наземні житлові комплекси із заглибленим котлованом (підкліття). За особливостями влаштування стіни могли бути каркасно-стовпою і зрубної конструкції. Підкліті, залежно від конструкції, поділялися на глухі та з надвірним входом. Усередині жител, що знаходилися над підкліттям, розташовувались печі, складені із цегли та кахлів.

Такий технологічний прийом облаштування житлових будинків, за археологічними матеріалами, прослідковується з XV ст.

Споруди та ями господарського призначення представлені заглибленими котлованами господарських об'єктів, погребамі і ямами; виробничі – залишками металургійного горну. Виявлені споруди за своїм функціональним призначенням, конструктивними особливостями, будівельною технікою та розмірами кардинально не відрізнялися від аналогічних об'єктів на суміжних територіях.

Аналіз особливостей домобудівництва населення волинських міст у XV – першій половині XVII ст. підтверджує думку про спадкоємність давньоруських традицій у будівництві і внутрішньому облаштуванні жител та господарських об'єктів литовсько-польського часу.

Окрему категорію археологічних пам'яток становлять могильники, які, зазвичай, розташовували біля церков або на деякій відстані від поселень. Протягом сотень років вони руйнувалися внаслідок розвитку самих кладовищ або деструкції поселенських інфраструктур. У результаті проведених розкопок на території Рівного й Острога було відкрито близько 283 християнських поховань.

Загалом це дає можливість стверджувати, що на територіях волинських міст у XVI–XVIII ст. поховання здійснювали, як правило, в ямах прямокутної форми, заглиблених на 1,5–3,0 м від рівня денної поверхні. Орієнтація померлих відповідала християнській традиції: кістяки лежали горілиць, руки були витягнуті уздовж тіла або складені на грудях чи на животі, а голова повернута на захід. У деяких випадках фіксували північну, північно-західну південно-західну або східну орієнтацію кістяків небіжчиків. Це можна пов'язувати як із похованням у різні пори року, так і з існуванням у місцевому соціумі іноетнічного компоненту. Цікавими виявилися знахідки цеглин під головами небіжчиків у могильниках Рівного та Острога. Традиція класти камінь або цеглину під голову притаманна і давньоруській поховальній традиції XI–XIV ст. Що ж до поховального інвентарю, то знахідки у могилах нечисленні і

представлені переважно прикрасами (намистини, персні), деталями одягу (гудзики, шпильки) та монетами (литовські, польські). У кількісному аспекті його загальна представленість у могилах складає лише 12,01%.

Проведення планомірних археологічних розкопок на території волинських міст дозволило значно розширити джерельну базу дослідження та з'ясувати хронологію різних категорій речових знахідок.

Серед найбільш масової категорії знахідок – керамічного посуду – на підставі вивчення технології виготовлення, форм, особливостей профілювання вінець, орнаментатії було виділено 2 технологічні групи, 3 типи горщиків та 12 видів гончарних виробів.

Вироби раннього періоду за технологією виробництва та складом глиняного тіста поділено на 2 групи: перша характеризується збереженням протягом XV – початку XVI ст. давньоруської традиції виготовлення гончарного посуду, у другій присутні певні зміни у гончарному виробництві, пов'язані із поширенням та все більшим використанням швидкообертового круга (це вплинуло на зміну форм, профілювання горщиків тощо). Особливо яскраво це можна прослідкувати серед керамічних виробів пізнього періоду у XVI – першій половині XVII ст., коли розширився не лише асортимент виробів із глини (з'явилися нові типи посуду, домашнього начиння), а й покращилася їхня якість, прийоми орнаментатії тощо.

Наступна, не менш цікава і масова категорія знахідок – архітектурно-декоративна кераміка. До цієї категорії віднесено пічні кахлі та декоративні деталі печей. Виокремлення груп декоративних деталей та кахлів з оздоблення печей здійснено на основі морфологічних особливостей, що включали форму та розміри, а також відомих аналогій литовсько-польського періоду на Волині і сусідніх територіях. У результаті дослідження асортименту вдалося виокремити чотири типи виробів: горщикоподібні, мископодібні, гратчасті і коробчасті кахлі. А на основі аналізу їх конструктивних особливостей та орнаменту вдалося виокремити два види мископодібних і коробчастих кахлів, аналогії яким відомі на пам'ятках XV – першої половини XVII ст. із суміжних регіонів.

Також було досліджено рідкісні для волинського регіону декоративні деталі з конструкції печі – панно та навершя, що дозволило уточнити інформацію про їх спорудження та функціональне призначення.

Виявлені при розкопках міст численні цілі та фрагментовані залізні предмети дозволяють характеризувати асортимент продукції залізообробного виробництва. Дослідження здійснювалося на основі типологічної класифікації і характеристики знахідок, а також відомих аналогічних пам'яток XV – першої половини XVII ст.

За асортиментом усі предмети поділено на шість груп. Ремісничі, сільськогосподарські та промислові інструменти представлені знаряддями, які використовували у виробництві та промислах містяни. За своєю формою вони близькі до аналогічних знахідок литовсько-польського часу, які були виявлені на суміжних територіях. На користь цього свідчить той факт, що схожість більшості знарядь зумовлена близькістю технологічних схем та прийомів виготовлення продукції [Саганович, 2001, с. 277].

У групі ремісничих інструментів виділено знаряддя універсального призначення – ножі, які могли використовувати і в ремеслах, і в повсякденному житті. До цієї групи також належать голки, шила та шарнірні ножиці, якими могли користуватися як у різних галузях виробництва, так і в побуті. Знайдені в спорудах серп, лопата, пешня та острога свідчать, що у містах займалися сільським господарством і рибним промислом. А такі інструменти, як зубило, тесло, долото, напилок і сокира дають змогу говорити про наявність залізо- та деревообробного виробництва.

Побутові речі представлені замками, ключами, ланцюгами та підковками від взуття. До цієї групи також належить інструмент – дримба, який використовували для музичної гри.

Господарські вироби – одна із наймасовіших категорій знахідок. Вони представлені завісами, клямками, костиллями, скобами і цвяхами. Ці речі використовували для кріплення дерев'яних деталей і будівництва споруд.

Предмети озброєння та елементи спорядження вершника і верхового коня представлені металевими наконечниками від списів, арбалетними болтами, наконечниками стріл. Кінська зброя репрезентована вудилами, підковами, стременами і шпорами. Варто зазначити, що знахідки цієї групи в цілому не відрізнялися від давньоруських аналогів. За деякими винятками, їх розвиток проходив відповідно до загальноєвропейських тенденцій девелопменту військової справи Центрально-Східної Європи середини XIII–XV ст.

Наступна категорія знахідок XV–XVII ст. – вироби з кольорових металів. Вони демонструють асортимент продукції, яка в більшості була виготовлена місцевими майстрами та відповідала потребам населення міст.

Колекція представлена предметами церковного вжитку, прикрасами, деталями одягу, знаряддями ремесла, побутовими речами, предметами військового призначення та індивідуальної гігієни.

Предметів церковного вжитку у пам'ятках регіону виявлено небагато, серед них: застібки від книг, свічник і хрестик-накладка. Аналіз прикрас показав варіативність та високу майстерність виконання срібних перснів, шпильок та сережки у вигляді знаку питання. До найбільш характерних виробів XV–XVII ст. належать деталі одягу, представлені накладками, гудзиками і поясними пряжками.

До предметів військового призначення віднесено: деталь обладунку воїна, наконечник від піхов шаблі, кулі від вогнепальної зброї, які були виготовлені відповідно до розвитку військової справи у XVI–XVII ст. Варто згадати і про засіб для підтримування індивідуальної гігієни – вухочистку.

Таким чином, проведений нами аналіз виробів із кольорових металів показав, що асортимент продукції у більшості був виготовлений місцевими майстрами та відповідав потребам населення.

Колекція виробів зі скла, дерева, шкіри і каменю нечисельна, проте вона теж дає уявлення про виробництво такого виду продукції на Волині.

Скляні вироби представлені посудом для пиття – келихами, та тарою для зберігання рідини – колбами, плесканками і пляшками. Скло також

використовували для скління вікон і виготовлення жіночих прикрас у вигляді кольорових намистин. Загалом представлена в археологічних колекціях скляна продукція відповідала, за своєю стандартизацією, західним аналогіям та побутовим потребам широких мас міського населення.

Вироби зі шкіри репрезентовані піхвами для ножа, підошвою від взуття і рукавицею. Остання цікава тим, що використовувалась під час фехтування (про це свідчать сліди характерних пошкоджень виробу). На жаль, на сьогодні аналогій цій знахідці у матеріалах литовсько-польської доби не виявлено.

Наступна колекція знахідок представлена виробами, які характеризують обробку дерева, каменю та кістки. Із дерева виготовлені кришка від діжки, накладки для ручок ножів і мініатюрна сільничка. Вироби із каменю репрезентовані точильним каменем (служував для точіння сталевих, ріжучих інструментів), грузилом (використовувалося на ткацькому верстаті), рушничними кременями (служували деталями кременевих замків до вогнепальної зброї), печаткою – символічним виробом (належав представнику єврейської громади міста Дубна), яйцем (оздоблене орнаментом у вигляді солярного знаку), та виробами, що використовували для господарських і виробничих потреб – каменем від жорна і ливарною формою. Кістяні вироби об'єднують речі, що використовувалися в побуті та мали відношення до військової справи. Серед них – побутові вироби, представлені гребенями для розчісування волосся, проколками для проколювання отворів, кубиком для гри із позначеннями – від однієї до шести крапок, накладками на ручки ножів, що орнаментовані зигзагоподібними лініями і колами. У військовій справі використовувалась деталь спускового механізму арбалета – «горіх», і лійка від порохівниці.

Аналіз знахідок цієї колекції доводить, що різниці у формі та асортименті між виробами на Волині і суміжних територіях не було. На думку білоруського дослідника ремесел Л. У. Калядзінського, така близькість предметів свідчить про однакові технологічні процеси, успадковані від попереднього періоду, що

збереглися у традиційних промислах до середини XX ст. [Калядзінські, 2001, с. 366–377].

Наступна категорія артефактів, виявлених під час розкопок – імпорتنі вироби. Спираючись на висновки дослідників про те, що аналогічні вироби були поширені на території Європи, Великого князівства Литовського і Польського королівства у XIV–XVII ст., робимо висновок, що на Волинь вони потрапили як товар або разом із їх власниками.

Колекція матеріалів XIV–XV ст., представлена невеликим асортиментом предметів із заліза, кольорових металів і кераміки, свідчить про незадовільний стан торговельної діяльності у цей період на території волинських міст. Серед них виділяються вироби із заліза, які представлені захисним спорядженням вершника та колючо-рублячою зброєю ближнього бою XIV–XV ст.: шоломом, кольчугою, мечами типу XIII, типу XVI, типу XXI, та сокирами типу VIIa, типу IX, типу XII. Знахідки із кольорових металів об'єднують нумізматичний та сфрагістичний матеріали, які походять із Польського королівства та Риги – це монети і товарна плomba. Предмети із кераміки репрезентовані зразками столового посуду, який було виготовлено у Криму та Монкастро.

Археологічні знахідки XVI–XVII ст. натомість відображають картину економічного підйому волинських міст. Цей період характеризується різноманітними категоріями знахідок, які походять із багатьох країн Європи.

Холодна та вогнепальна зброя представлена зразками продукції, виготовленої у Західній Європі – кинджалом, шаблею, гардою від шаблі, гаківницею і шомполом. Нумізматичний та сфрагістичний матеріали походять із Великого князівства Литовського, Голландської республіки, Польського королівства, Речі Посполитої, Пруссії, Бранденбурга, Священної Римської імперії, Франції, Угорщини, Ордену хрестоносців, Тевтонського ордену, Великого князівства Московського, Росії, Швеції та її Прибалтійських володінь – це монети і товарні пломбами, що свідчать про торговельні стосунки між країнами. Предмети побуту репрезентовані імпортним глиняним посудом і

виробами дрібної пластики – глеком, горщиками, кухлем і люлькою для паління тютюну.

У підсумку бачимо, що для зовнішньої та внутрішньої торгівлі у другій половині XIV – першій половині XVII ст. важливим чинником був розвиток волинських міст, на що вказують імпорتنі матеріали, зібрані під час археологічних досліджень.

Таким чином, систематизація та аналіз значного масиву накопиченого археологічного матеріалу, в тому числі і в результаті діяльності автора, дозволили використати отриману інформацію для характеристики міст Луцького повіту Волинського воєводства другої XIV – першої половини XVII ст. Можна стверджувати, що хоч пам'ятки литовсько-польської доби мають певну специфіку, яка проявляється в особливостях матеріальної культури, їх характерні риси в цілому відповідають культурі доби пізнього середньовіччя та раннього нового часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРА

Неопубліковані джерела

1. Бондар І.В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі Рівненської обл. в 1957 р. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1957/33. – 23 с.
2. Бондар І.В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі Рівненської обл. в 1958 р. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1958/37. – 30 с.
3. Гупало В.Д. Звіт про результати роботи Дубенської археологічної експедиції ДІКЗД у м. Дубно Рівненської області за 1998 рік: Звіт про археологічні розкопки (заключний) / кер., викон. Гупало В.Д. – Львів; Дубно, 1998. – 13 с. : іл. Фонди ДІКЗД, нд-4857.
4. Кахля. – Фонди КРІМ, нд-7/2067/3А74 /2.
5. Панишко С.Д., Шкоропад В.В. Звіт про охоронні археологічні дослідження проведені в 2005 р. на давньоруській пам'ятці у с. Рованці Луцького району. – НА ІА НАНУ – ф.е. 29031 – 75 с.
6. Прищепа Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Звіт про археологічні розкопки в м. Дубно на майдані Незалежності у 2005–2006 рр. – Фонди ДІКЗД, нд-4858 – 135 с.
7. Прищепа Б.А., Чекурков В.С., Пшеничний Ю.Л. Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на вул. Замковій, № 10 у 2009 р. – Фонди ДІКЗД, нд-4859 – 127 с.
8. Прищепа Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на ділянці на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія у 2007 р. – Фонди ДІКЗД, нд-4861 – 61 с.
9. Прищепа Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на ділянках на вул. Кирила і Мефодія, № 26 та № 8–10 у 2005 р. – Фонди ДІКЗД, нд-4862 – 74 с.
10. Прищепа Б.А., Бардецький А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на ділянці по вул. Кирила і Мефодія, № 18а у 2006 р. – Фонди ДІКЗД, нд-4863. – 74 с.
11. Прищепа Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С., Позіховський О.Л., Самолук В.О. Звіт про археологічні розкопки та розвідки в місті Дубно та його окрузі в 2007 р. – Фонди ДІКЗД, нд-4864. – 102 с.
12. Прищепа Б.А., Бардецький А.Б., Ткач В.В. Звіт про результати експертиз та археологічних розвідок з шурфуванням на території Дубенського та Радивилівського районів Рівненської області та розкопок по вул. Старицького та Шевченка в м. Дубно 2012 р. – Фонди ДІКЗД, нд-4894. – 97 с.

13. Прищепа Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Звіт про археологічні розкопки та розвідки в місті Дубно та його окрузі в 2007 р. – Фонди ДІКЗД, нд-4863. – 51 с.
14. Прищепа Б.А., Чекурков В.С. Звіт про археологічні розкопки в м. Корці у 2005 р. – Фонди КРІМ, нд-1919/2. – 38 с.
15. Прищепа Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Звіт про археологічні розкопки у м. Корці на ділянці по вул. Київській, № 61-б в 2008 р. – Фонди КРІМ, нд-2067/2. – 102 с.
16. Прищепа Б.А., Войтюк О.П., Чекурков В.С. Звіт про камеральну обробку колекції археологічних знахідок з розкопок Є. Плавницької, проведених у 1973–1975 рр. на території Кременецького замку. – Фонди КПДІАЗ, нд-2012/1. – 75 с.
17. Прищепа Б.А., Позіховський О.А., Романчук О.М., Чекурков В.С. Звіт про археологічні дослідження Рівненської філії ДП НДЦ «ОАСУ–Рівне» ІА НАНУ земельної ділянки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії у м. Острозі Рівненської області у 2004 р. – Фонди ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421. – 174 с.
18. Прищепа Б.А., Позіховський О.А., Чекурков В.С. Звіт про археологічні розкопки в м. Острозі у 2005 р. – Фонди ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717. – 105 с.
19. Прищепа Б.А., Бондарчук О.А., Позіховський О.А., Чекурков В.С. Науковий звіт про археологічні роботи в Острозі в 2008 р. на ділянці по вул. Академічній, № 12. – Фонди ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786 – Т.1 – 137 с. – Т.2 – 169 с.
20. Прищепа Б.А., Бондарчук О.А., Позіховський О.Л., Вертелецький Д.О. Науковий звіт про археологічні роботи в Острозі на ділянці на проспекті Незалежності, № 3. – Фонди ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251 – 211 с.
21. Прищепа Б.А. Науковий звіт про роботу ДП РФ ОАСУ у 2002–2003 рр. – Фонди РОКМ, № 20682. – 80 с.
22. Прищепа Б.А., Чекурков В.С. Звіт про археологічні дослідження РФ «ОАСУ–Рівне» ІА НАНУ на території Рівненської області у 2004 р. – Фонди РОКМ, № 21628. – 63 с.
23. Прищепа Б.А., Чекурков В.С., Ткач В.В. Звіт про археологічні розкопки багатошарового поселення та могильника у м. Рівному на площі Короленка у 2007 р. – Фонди РОКМ, № 23705. – 111 с.
24. Прищепа Б.А., Чекурков В.С., Ткач В.В., Позіховський О.А. Звіт про археологічні розкопки у 2007 році багатошарового поселення та могильника у місті Рівному на ділянці по вул. Шкільній, № 69. – Фонди РОКМ, № 23990. – 88 с.

25. Прищепа Б.А., Чекурков В.С., Войтюк О.П., Ткач В.В. Звіт про археологічні розкопки багаточарового поселення та могильника у м. Рівному на площі Короленка у 2008–2009 р. – Фонди РОКМ, № 25092. – 136 с.
26. Прищепа Б.А., Чекурков В.С., Позіховський О.А., Самолук В.О., Ткач В.В., Войтюк О.П. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2008 р. – Фонди РОКМ, № 23704 – 214 с.
27. Прищепа Б.А., Чекурков В.С., Войтюк О.П. Звіт про археологічні розкопки на Театральній площі у місті Рівному у 2008–2009 рр. – Фонди РОКМ, № 25556. – 209 с.
28. Прищепа Б.А., Чекурков В.С., Войтюк О.П. Звіт про археологічні розкопки на Театральній площі у місті Рівному у 2009–2010 рр. – Фонди РОКМ, № 25977. – 64 с.
29. Прищепа Б.А., Харковець Ю.І. Звіт про археологічні експертизи на території Рівненської області в 2012 р. – Фонди РОКМ, № 26938 – 122 с.
30. Ратич О.О. Звіт про археологічні дослідження в с. Перемиль Волинської обл. в 1963 р. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1963/71. – 28 с.
31. Ратич О.О. Звіт про археологічні дослідження в с. Перемиль Волинської області в 1964 р. – НА ІА НАНУ – ф.е. 1964/82. – 50 с.
32. Свєшніков І.К., Гупало В.Д. Звіт про результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 р. – Фонди ДІКЗД, нд-4852. – 28 с.
33. Смішко М.Ю. Звіт за роботу Дубенської археологічної розвідкової експедиції 1947 р.: Звіт про розкопки (заклучний) / ІА АН УРСР ; кер., викон. Смішко М.Ю. – Львів, 1947. – 92 с.: іл. Науковий архів ІА НАНУ, 1947/6а.
34. Ткач В.В. Звіт про розвідкові роботи в 1996–2001 роках на території Дубенського району Рівненської області. – НА ІА НАНУ – ф.е. 2001/98.
35. Українські грамоти. Том 1: XIV – перша половина XV ст. / упоряд. В. Розов. – К., 1928. – 267 с.
36. Харковець Ю.І., Пшеничний Ю.Л., Ткач В.В., Бардецький А.Б. Звіт про результати археологічних досліджень в м. Дубно, Дубенському і Млинівському районах, Рівненської обл. в 2015 р. – Фонди ДІКЗД, нд-5460. – 167 с.
37. Шкоропад В.В. Звіт про рятівні археологічні дослідження проведені на території державного історико-культурного заповідника м. Луцька по вул. Кафедральній, 23. – НА ІА НАНУ – ф.е. 29032. – 82 с.

Опубліковані джерела

38. АЮЗР. – К., 1859. – Ч. I. – Т. I. – 640 с.
39. АЮЗР. – К., 1869. – Ч. V. – Т. I. – 736 с.
40. АЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. II. – III; II. – 644 с.
41. Волинські грамоти XVI ст. // Упорядники В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – 245 с.
42. Грамоти XIV ст. Упорядн. М.М. Пещак. – К., 1974. – 256 с.
43. Литовська Метрика. – Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко; Ред. кол.: Сохань П.С. (відп. ред.), Боряк Г.В., Крикун М.Г., Купчинський О.А., Маврін О.О., Майборода Р.В., Мицик Ю.А., Німчук В.В., Тодійчук О.В., Федорук Я.О., Яковенко Н.М. Наукове товариство ім. Шевченка в Америці; Наукове товариство ім. Шевченка в Україні; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2005. – 600 с. – (Архівні джерела. – Т. 7).
44. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. // Упор. В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. – Т. 1. Серія: Історичні джерела – Острог, 2004. – 384 с.
45. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Печатня В. Головина, 1871. – Т. 2: Летопись по Ипатскому списку / изд. Археографической комиссии. – 616 с. : указ.
46. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Синодальная типография, 1897. – Т. 1. – Изд. третье: Летопись по Лаврентиевскому списку / изд. Археографической комиссии. – 512 с.: прил., указ.
47. Полное собрание русских летописей. – Спб. : Типография императорской Академии Наук, 1888. – Т. 3: Новгородская летопись по Синодальному Харатейному списку. – 490 с.: указ.
48. Полное собрание русских летописей. Хроники: литовская и жмойская, и Быховца / Сост. Н.Н. Улашу; ред.: Б.А. Рыбаков (отв. ред.) и др. – М., 1968. – Т. 32. – 233 с.
49. Привілей польського короля Стефана Баторія київському воєводі, маршалку Волинської землі князю Костянтинові Острозькому про надання його місту Острогу маґдебурзького права. 1585 р., червня 7, Краків // Острозька давнина: Дослідження і матеріали / Відп. ред. І. Мицько. Львів, 1995. – С. 112–113.
50. Торгівля на Україні: XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина: Актові джерела: збірник / Центральний державний історичний архів УРСР, інш.; Передмова Микола Федорович Котляр,

- В.А. Смолій; Упоряд. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко; Археографічна комісія АН УРСР. – Київ: Наукова думка, 1990. – 405 с.
51. Труды III АС в Киеве, в 1874 г. – Киев, Т. 1. 1878. – 352 с.
 52. Українські грамоти. Том 1: XIV – перша половина XV ст. / упорядн. В. Розов. – К., 1928. – 267 с.
 53. Українські грамоти XV ст. / Підготовка тексту. Вступна стаття і коментарі М.В. Русаніського. – К.: Наук. думка, 1965. – 164 с.
 54. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 33 Дубенський городовий магістрат, оп. 1, спр. 1. Актова книга 1651–1688 рр., 607 арк.
 55. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / pod kier. Z. L.
 56. Radziwińskiego, przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka. – Lwów: zdrukarni instytutu staupigiańskiego pod zarządem J. Tarnawskiego, 1887. – Т. I. – 207 с.
 57. Z kroniki Sarmacji Europejskiej Alexandra Gwagnina z Werony. – Kraków, 1860. – S. 208.

Література

58. *Абросимова С.В.* Книги переписей Литовской метрики середины XVI века как источник по истории городов Украины / С.В. Абросимова // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Днепропетровск, 1986. – С. 123–128.
59. *Абросимова С.В.* Документы Литовской Метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. / С.В. Абросимова // Литовская метрика: Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции, апрель 1988 г. Вильнюс, 1988. – С. 18–20.
60. *Абросимова С.В.* Книги записей Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. / С.В. Абросимова // Исследования по истории Литовской метрики: Сборник научных трудов. Москва, 1989. – С. 196–214.
61. *Абызова Н.Е.* Керамика / Н.Е. Абызова, П.П. Бырня, А.А. Нудельман // Древности Старого Орхеля. – Кишинев: «Штиинца», 1982. – 99 с.
62. *Анисимов Ю.А.* Развитие металлургии в Украинской ССР / Ю.А. Анисимов, Н.А. Терещенко, В.Г. Тищенко, З.И. Некрасов. – Киев : Наук. думка, 1980. – 959 с.
63. *Антонович В.* Предисловие // АЮЗР, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. Киев, 1869. Ч. 5. Т. 1. – С. 1–94.

64. *Антонович В.Б.* Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС в Киеве. – Т. 1. – М., 1901. – С. 1–133.
65. *Антонович В.* Українські міста / В. Антонович // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Львів, 1904. Ч. 2. Т. XXVI. – С. 311–383.
66. *Атаманенко В.Б.* Свідчення про татарські напади на Волинь у Луцьких гродських книгах другої половини XVI століття / В.Б. Атаманенко // Матеріали I–III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990–1992 рр.). – Сокаль, 1992. – Ч. 1. – С. 12–15.
67. *Атаманенко В.Б.* Статистичні джерела з історії Острога XVI–XVII ст. / В.Б. Атаманенко // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». – Остріг, 1994. – С. 4–7.
68. *Атаманенко В.Б.* Острог в адміністративному устрої Волині II пол. XVI ст. / В.Б. Атаманенко // Матеріали VI Острозької конференції «Остріг на порозі 900-річчя». – Остріг, 1995. – С. 8–11.
69. *Атаманенко Б.А.* Описи латифундій північно-західної Волині другої половини XVI ст. / Б.А. Атаманенко // Старий Луцьк. – Луцьк, 2007. – В. III. – С. 73–87.
70. *Атаманенко В.* Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / В. Атаманенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди: Матеріали XXVI Волинської обл. наук.-іст.-краєзн. конф., присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 510-ій річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-ій річниці створення Луцького православного братства, м. Луцьк, 9-10 листопада 2007 р.: Науковий збірник / упор. Г. Бондаренко, А. Бондарчук, А. Силук. – Луцьк : Волинське обл. т-во краєзнавців, 2007. – Вип. 26. – С. 48–55.
71. *Атаманенко В.Б.* Типологія приватних міст Волині за даними поборових реєстрів XVI ст. (на основі факторного аналізу) / В.Б. Атаманенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край. – Луцьк, 2008. – В. 27. – С. 236–244.
72. *Атаманенко В.* Описово-статистичні джерела з історії Рівненської волості другої половини XVI – першої половини XVII ст. / В. Атаманенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині: науковий збірник: Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Луцьк-Горохів, 14–15 трав. 2009 р. / Волинська обласна

- редакційна колегія тому «Звід пам'яток історії та культури України. Волинська область». – Луцьк, 2009. – Вип. 31. – С. 434–439.
73. *Атаманенко В.Б.* Типологія приватних міст Волині другої половини XVI ст. / В.Б. Атаманенко // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип. 13 – С. 120–132.
 74. *Атаманенко В.Б.* Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру / В.Б. Атаманенко // Студії і матеріали з історії Волині 2009: зб. наук. пр. / КПДІАЗ; ред. В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 51–62.
 75. *Атаманенко В.Б.* Описово-статистичні джерела другої половини – першої половини з історії Старокостянтинова / В.Б. Атаманенко // Болохівщина: Осягнення історії. – Старокостянтинів, 2009. – Ч. 1. – С. 84–95.
 76. *Атаманенко В.* Розвиток просторової організації Острога в останній чверті XVI – першій чверті XVII ст. (за свідченнями описів міста) / В. Атаманенко // Наукові записки НУ ОА: Історичні науки. – Острого, 2009. – Вип.14. – С. 32–48.
 77. *Атаманенко В.Б.* Структура населення і типологія міст південно-східної Волині (за інвентарями 1615 та 1620 рр.) / В.Б. Атаманенко, І.В. Рибачок // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2009. – С. 72–85.
 78. *Атаманенко В.Б.* Костянтинів – перша містобудівна ініціатива князя Василя-Костянтина Острозького / В.Б. Атаманенко // Літопис Волині. – Луцьк, 2010. – Ч. 7. – С. 25–34.
 79. *Атаманенко В.Б.* Нові міста південно-східної Волині в діяльності кн. В.-К. Острозького / В.Б. Атаманенко // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Третьої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький, 2010. – Ч. 1. – С. 164–177.
 80. *Атаманенко Б.А.* Описи латифундій волинського Полісся другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Б.А. Атаманенко // Наук. зап.: НУОА. Острого, 2011. – Випуск 17. – С. 29–45.
 81. *Атаманенко В.Б.* Замки у системі оборони південно-Східної Волині кінця XVI – початку XVII ст. / В.Б. Атаманенко, І.В. Рибачок // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. – Луцьк, 2012. – С. 250–257.
 82. *Атаманенко В.Б.* Типологія міст кн. В.-К. Острозького у Південно-Східній Волині / В.Б. Атаманенко // Наукові записки. НУ ОА. – Острого, 2012. – Вип. 19 – С. 120–132.

83. *Баранович О.І.* Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство / О.І. Баранович. – К.: 1930. – 157 с.
84. *Баранович А.И.* Упадок города Речи Посполитой / А.И. Баранович // Вопросы истории. – Москва, 1947. – № 8. – С. 30–49.
85. *Баранович А.И.* Новый город Западной Украины в XVI в. (Основание Староконстантинова) / А.И. Баранович // Ученые записки Института славяноведения АН СССР. Москва, 1951. Т. 3. – С. 236–263.
86. *Баранович А.И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны) / А.И. Баранович. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 207 с.
87. *Баранович О.І.* Нове місто Західної України XVI ст. (Заснування Старокостянтинова) / О.І. Баранович // Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – С. 58–93.
88. *Барер С.Д.* Историческая справка // Опорный план г. Корца Ровенской области. – Т.І. – Кн.. 2. – Львів, 1990. – С. 7 // Науковий архів Інституту «Укрзахідпроектреставарція».
89. *Батюшков П.Н.* Волынь. Исторические судьбы юго-западного края. – СПб., 1888 – 431 с.
90. *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – К.: Наук. думка, 1970. – 200 с.
91. *Бейхам В.* Энциклопедия оружия / Пер. с нем.; Предисл. А.Н. Кирпичникова; Коммент. и прилож. С.Е. Милованов, М.Ю. Некрасов. – СПб.: АО «Санкт-Петербург оркестр», 1988. – 576 с., ил.
92. *Бекцінееу Ш.І.* Матерьялы нумізматыкі, сфрагістыкі, метралогії, здабытыя у раскопках / Ш.І. Бекцінееу // Археалогія Беларусі. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларуская навука», 2001. – С. 378–494.
93. *Беляєва С.О.* Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII–XIV ст. / С.О. Беляєва // Археологія. – К., 1979. – № 31. – С. 36–45.
94. *Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. (по материалам археологических исследований) / С.А. Беляева – К.:Наук. думка, 1982. – 119 с.
95. *Беляева С.А.* Селища / С.А. Беляева // Археология УССР. – К.:Наук. думка, 1986. – Т.3. – С. 396–404.
96. *Беляева С.О.* Землеробство / С.О. Беляева // Село Київської Русі (за матеріалами південно руських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 70–76.

97. *Березовець Д.Т.* Дослідження на території Путивльського району Сумської обл. АП УРСР, т. 3, К. 1955, С. 242–245.
98. *Берковський В.* Інвентарі Подільських та Степанських маєтностей князя Януша Острозького від 1614–1615 рр. // Матеріали VII–IX Острозької конференції «Остріг на порозі 900-річчя». 1996–1998 роки. – Остріг, 2000. – С. 17.
99. *Берковський В.* Польсько-українські торгові контакти в XVI столітті / В. Берковський // Вісник КНУ ім. Т. Шевченко. Історія. – К., 2006. – Вип. 82–84. – С. 6–7.
100. *Берковський В.* До питання ролі Острожчини в розвитку локальної та регіональної торгівлі Волині (XVI – перша половина XVII ст.) / В. Берковський // Наукові записки НУ ОА: Історичні науки. – Острог: Вид. НУОА, 2008. – Вип.13. – С. 329–339.
101. *Бірюліна О.* Село Іванівка Рожищенського району – колись Янівка Луцького повіту / О. Бірюліна // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рожище і рожищенці в історії Волині та України: проблеми волинезнавства: матеріали XXIII обласної наук.-практ. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2007. – Вип. 23. – С. 121–123.
102. *Бырня П.П.* Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV – начало XVI в.). – Кишинев: Штиинца, 1984. – 206 с.
103. *Бломквист Е.Э.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища, хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // ВЭС. – М.: Изд-во АН СССР, 1956 – С. 5–458.
104. *Бокій Н.* Комплекс золотоординського часу біля с.Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях – К., 2003. – С. 41 – 83.
105. *Бортник О.И.* // Геральдика мира. НПИ. – Мінск: ООО «Харвест», 2007. – 243 с.
106. *Борилюк Д.* Місто Старокостянтинів в оборонній системі кн. Острозьких у південно-східній Волині / Д. Борилюк // Наукові записки НУ ОА: Історичні науки. – Острог: НУ ОА, 2011. – Вип. 17. – С. 46–56.
107. *Боряк Г.* Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673 рр. (Актові джерела). // Г. Боряк та ін. (упоряд.) // Актові джерела. Передм. П. Кеннеді Грімстед. – К.: ДКАУ, 2002. – 984 с.
108. *Бохан Ю.М.* Зброя. Рыштунак вершніка і верхового каня/ Ю.М. Бохан // Археологія Беларусі. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларуская навука», 2001. – С. 277–282.

109. *Бохан Ю.М.* Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст. / Ю.М. Бохан // Мн.: Беларуская навука, 2008. – 449 с.
110. *Брель О.В.* Нові надходження до фондів НКЗ «Чигирин». Музичний інструмент – дрімба. / О.В. Брель // Могилянські читання 2010 р.: Зб. наук. пр.: Проблеми збереження та вивчення музейних пам'яток. Сучасний стан, новітні технології, перспективи. НКПІКЗ; Ред. Рада: В.М. Колпакова (відп. ред.) та інш. К, 2011. – С. 331–335.
111. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т.1: Структури повсякденності: можливе і неможливе: пер. с фр. / Ф. Бродель; Под общ.рук. Г. Філіпчук. – Київ: Основи, 1995. – 543 с.
112. *Бубенька Т.С.* Подых незвычайнай эпохі. Клецкая кафля XVI ст. / Т.С. Бубенька, В.С. Пазднякоу // Мастацтва Беларусі. – Мн., 1991. – С. 33–38.
113. *Владимирський-Буданов М.* Німецьке право в Польщі й Литві / М. Владимирський-Буданов // Розвідки про міста та міщанство. Львів, Ч. 1, 1903. – С. 1–308.
114. *Верменич Я.В.* Теоретикометодологічні проблеми історії урбаністики / Я.В. Верменич // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С. 21–38.
115. *Виногородська Л.І.* Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області / Л. І. Виногородська, П.А. Горішний, Р.О. Юра // Археологія. – К.: Наук. думка, 1985. – Вип. 50. – С. 65–74.
116. *Виногородська Л.І.* До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського / Л.І. Виногородська // Археологія. – К.: Наук. думка, 1988. – Вип. 61. – С. 47–57.
117. *Виногородська Л.І.* Археологические материалы познесредневекового Путивля / Л.І. Виногородська // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С. 98–99.
118. *Виногородская Л.І.* Материалы по керамическому производству XVII – XVIII вв. на Полтавщине / Л.І. Виногородская // Охорона і дослідження 343 пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар: тези доповіді. – Полтава, 1990. – С. 182–187.
119. *Виногородська Л.І.* Кахлі Середнього Подніпров'я XIV – середини XVIII ст.: дисертація кандидата історичних наук: 07.00.06 / Л.І. Виногородська. – К., 1993б. – 263 с.

120. *Виногородська Л.І.* Пізньосередньовічні матеріали з території Трахтемирівського заповідника // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 31–35.
121. *Виногородська Л.І.* Керамічний посуд. Кахлі / Л.І. Виногородська // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С. 69–73.
122. *Виногородська Л.І.* Середньовічні кахлі з Білгорода-Дністровського / Л.І. Виногородська // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – № 2. – С. 52–53.
123. *Виногородська Л.І.* Розвідувальні археологічні роботи у м. Старокостянтинів в 2001 р. / Л.І. Виногородська // АБУ 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 105–108.
124. *Виногородська Л.І.* Археологічні дослідження на замчищі у смт. Брацлав Вінницької області в 2003 р. / Л.І. Виногородська // АБУ 2002–2003 рр. Збірка наукових праць, вип. 6. – Київ: ІА НАНУ, 2004. – С. 79–83.
125. *Виногородська Л.І.* Археологічна спадщина / Л.І. Виногородська // Історико-містобудівні дослідження: Суми, Миргород, Корець. НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – К.: 2013. – С. 282–284.
126. *Виногородська Л.* Керамічний посуд пізньосередньовічної Вінниці. Археологія, 2015, № 4. І. Виногородська, Є. Калашник, 2015, с. 91–108.
127. *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI середини XVII ст. / Т. Вихованець // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції «Князь Костянтин-Василь Острозький в історії України та Європи. 15–17 жовтня 2008 року. – Острог: Видавництво НУОА. – Вип. 13. – 2008. – С. 160–205.
128. *Вихованець Т.* Мечеть мусульманська (Татарська) в Острозі / Т. Вихованець // Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедія. – Острог: Видавництво НУ ОА, 2011. – С. 230–231.
129. *Вихованець Т.* Миколаївська церква / Т. Вихованець // Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедія. – Острог: Видавництво НУ ОА, 2011. – С. 458–460.
130. *Вихованець Т.* Успенська / Т. Вихованець // Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедія. – Острог: Видавництво НУ ОА, 2011. – С. 462–464.
131. *Владимирський-Буданов М.* Українські міста / М. Владимирський-Буданов // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII ст. – Львів, 1904. Ч. 2. Т. XXVI. – С. 177–308.

132. *Возний І.П.* Господарські споруди з поселень Х–XIV ст. на території між Верхнім Сітером та Середнім Дністром / І.П. Возний // Сумська старовина. – С., 2009 – № XXVIII–XXIX – С. 171–183.
133. *Возний І.П.* Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дніпра в Х–XIV ст. Частина 1. Поселення / І.П. Возний – Чернівці: Золоті Литаври, 2009. – 592 с.
134. *Возний І.П.* Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дніпра в Х–XIV ст. Частина 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток / І.П. Возний – Чернівці: Золоті Литаври, 2009. – 568 с.
135. *Войтович А.В.* Волинська земля князівських часів. Проблеми історичної географії України. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 10–22.
136. *Войтюк Т.С.* Монетні та змішані скарби періоду середньовіччя чи XV–XVII ст. південно-східної Волині в колекціях Острозького державного історико-культурного заповідника, Кременецького історичного та Волинського обласного краєзнавчого музеїв / Т.С. Войтюк // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 164–168.
137. *Ворончук І.О.* Населення Волині у XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І.О. Ворончук – К.: 2012. – 712 с.: іл.
138. *Гаврилюк О.Н.* «Волинь – це українська земля...» (віхи пам'яткознавчої діяльності Анатолія Дублянського) Праці Центру пам'яткознавства: Збірник науковий праць / Титова О.М. (гол. ред.), Акуленко В.І., Гріффен Л.О. та ін. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. Вип. 17. – К., Гаврилюк. 2010. – 291 с.
139. *Ганецкая І.У.* Керамічні посуд. Асартымент, тыпалогія, хронологія / І.У. Ганецкая // Археалогія Беларусі. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларуская навука», 2001. – С. 296–306.
140. *Генинг В.В.* Метод определения древних традиций ориентировок погребенных по сторонам горизонта / В.В. Генинг, В.Ф. Генинг // Археология и методы исторических реконструкций. – К., 1985. – С. 136–152.
141. *Герасимчук З.В.* Особливості типології міст як передумова ефективного стратегічного управління їх розвитком / З.В. Герасимчук, О.В. Середа // Економічний форум, 2012. – Вип. 1.
142. *Гордеев Н.В.* Русский оборонительный доспех / Н.В. Гордеев // Государственная Оружейная палата Московского Кремля: Сборник научных трудов. М., 1954. – С. 67–69.

143. *Горюнов А.Е.* Разведка на Черниговщине. – АО 1970 года. М. 1971, с. 277–278.
144. *Грицкевич А.П.* Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв.: Социально-экономическое исследование истории городов / А.П. Грицкевич. – Минск: [б. и.], 1975. – 248 с.
145. *Говденко М.М.* Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке / М.М. Говденко, М.М. Кучінко // АО 1978. – М: Наука, 1979. – С. 319–320.
146. *Годованюк Е.М.* Исследования бастионных замчищ Волыни // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С. 82–88.
147. *Годованюк О.М.* Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі // АДУ в 1969 р. – Київ: Наукова думка, 1972. – С. 318–322.
148. *Годованюк О.М.* Острозькі кахлі. / О.М. Годованюк // НТЕ. – К. 1972. – № 3. – С. 93–96.
149. *Годованюк О.* Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі / О. Годованюк // Острозька давнина. Дослідження і матеріали – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1995. – С. 40–58.
150. *Головко В.В.* Корець // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5: Кон–Кю. – 2008. – С. 153–154.
151. *Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: энциклопедия* / ред. совет: Т. В. Белова (пред.) [и др.]. – Минск: Беларус. Энцикл. Імя П. Броукі, 2009. – 312 с.: ил.
152. *Готун І.А.* Споруди для обробки продуктів та зберігання припасів на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я / І.А. Готун // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського ДКМ. – Київ-Фастів, 2005. – С. 342–347.
153. *Готун І.А.* Типи Будівель / І.А. Готун // // Село Київської Русі (за матеріалами південно руських земель). – К.: Шлях, 2003.– С. 156–182.
154. *Грушевский А.* Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI ст. Их старина и борьба за старину. – Киев, 1918.
155. *Грушевський О.* З міського господарства XVI в. Топниця, воскобійня і воскові комори // Записки історично-філологічного відділу УАН. – Київ, 1925. Кн. VI. – С. 1–9.
156. *Грушевський О.С.* Луцьке міщанство в XVI ст. – ІГЗ, 1927 р., Т. I, с. 1–12.
157. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Нью-Йорк : Книгоспілка, 1954. – Т. III. – 586 с.

158. *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський / XIV–XVI в. – відносини політичні. – Т. 4:– К.: Наук.думка, 1993. – 544 с.
159. *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський / в 11 т., 12 кн. – Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українських землях XIV–XVII віків. – К.: Наук.думка, 1995. – 680 с.
160. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – Київ: Наукова думка – 1995. Т. 6. – 680 с.
161. *Грынявецкі В.* Дубна // «Велікае княства Літоускае» Энцыклапедыя – Т. 1 – Мінск: БелЭн, 2007. – С. 606.
162. *Грынявецкі В.* Крэменец // «Велікае княства Літоускае» Энцыклапедыя – Т. 2 – Мінск: БелЭн, 2007. – С. 158.
163. *Грынявецкі В.* Луцк / В. Грынявецкі // «Велікае княства Літоускае» Энцыклапедыя – Т. 2 – Мінск: БелЭн, 2007. – С. 221–222.
164. *Гупало В.* Археологічні дослідження у Дубні / В. Гупало // Дубно і світ: Міжнародна ювілейна науково-практична конференція. Посвячена 900-річчю міста Дубна, 25–26.08.2000 р. – Дубно, – 2000. – С. 37–38.
165. *Гупало В.Д.* Середньовічний цвинтар при костелі Св. Андрія у Дубні / В.Д. Гупало // МДАПВ. Вип. 10. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2006. – С. 166–184.
166. *Гупало В.* Дослідження крипти № 3 під бернардинським костелом у Дубні / В. Гупало // МДАПВ. – Вип. 11. – Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 2007. – С. 315–336.
167. *Гупало В.* Скляні вироби із розкопок у колишньому бернардинському костелі в Дубні. / В. Гупало, М. Лосик // МДАПВ. Львів, Вип. 13. 2009. – С. 263–279.
168. *Данилюк А.Г.* Традиційне житлово-господарське будівництво Українського Полісся (становлення та еволюція).: Дисертація кандидата історичних наук. – Львів, 1998. – 156 с.
169. *Данилюк А.Г.* Традиційна архітектура регіонів України: Полісся. – Львів, 2001. – 147 с.
170. *Данилюк А.* Народна архітектура Волинського Полісся /А. Данилюк. Луцьк, 2002. – 86 с.
171. *Довнар-Запольський М.В.* Из истории литовско-польской борьбы за Волынь. Договоры 1366 г. – К.: Типография В. Завадского, 1896. – 13 с.
172. *Долинська М.* Історична топографія Львова XIV–XIX ст. : [монографія] / М. Долинська. – Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2006. – 356 с.
173. *Дучыц Л.У.* Археалагічнае вивучэнне гарадскіх і вясковых могільнікаў / Л.У. Дучыц, А.В. Іоу, В.М. Ляuko // Археалогія Беларусі. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларуская навука», 2001. – С. 132–139.

174. Жук О.М. Історична топографія Луцька Х–XVIII ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / О.М. Жук // ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2000. – 22 с.
175. Жук О.М. Культові споруди середньовічного Луцька / О.М. Жук // Етнічність в історії та культурі. – Од., 1998. – С. 59–61.
176. Жук О.М. Історичні типи поселень Волині й Київщини напередодні Люблінської унії (соціально-топографічний аспект) / О.М. Жук // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 7. – Луцьк: ВНУ ім. Л. Українки, 2010. – С. 44–50.
177. Жук О.М. Татарське спустошення українських земель у 1482–1569 рр. як гальмівний фактор їх колонізації / О.М. Жук // Історичні студії. ВНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – Випуск 3. – С. 20–25.
178. Жук О.М. Чинники виникнення поселень на українських землях в складі Великого князівства Литовського / О.М. Жук // Вісник КПНУ ім. І. Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: КПНУ ім. Івана Огієнка, 2011. – Вип. 4: На пошану професора А.О. Копилова. – С. 183–194.
179. Жук О.М. Соціальні та етнічні особливості поселень українських земель в складі Речі Посполитої у 1569–1648 рр. / О.М. Жук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Наукові записки РДГУ. Випуск 21. – Рівне: О. Зень, 2011. – С. 13–27.
180. Жук О.М. Особливості сільських поселень Волині (кінець XV – перша половина XVI ст.) / О.М. Жук // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 13. – С. 90–92.
181. Жук О.М. Особливості розвитку поселень на українських землях, які перебували у складі Польщі до Люблінської унії 1569 р. / О.М. Жук // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк: Вид-во ВНУ імені Лесі Українки, 2012. – С. 4–10.
182. Завадська О. Музейна робота польських краєзнавчих товариств на території Волинського воєводства у міжвоєнний період / О. Завадська, В. Атаманенко // Волинський музей: історія і сучасність. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 19–20 травня 2009 р. – Луцьк - Колодяжне, 2009. – С. 71–80.
183. Заяц Ю.А. Заславль (Ізяслав) Х–XVIII вв. Хронология и социально-историческая топография: дис. канд. ист. наук : 07.00.06 / Ю.А Заяц. – Минск, 1989. – 334 с.

184. *Заяц Ю.А.* Заслауская кафля / Ю.А. Заяц // Пад рэд. В.Г. Штыхава. – Мн.: Навука і техника. – 1990. – 62.: іл.
185. *Заяц Ю.А.* Заславль в эпоху феодализма / Ю.А. Заяц // Пад рэд. В.Г. Штыхава. – Мн.: Навука і техника. – 1995. – 159.: іл.
186. *Заяц Ю.А.* Новые археологические исследования Заславля / Ю.А. Заяц // Заслаускія чытання. – Заслауе, 1997. – С. 50–56.
187. *Заяц Ю.А.* Кафля і кафляныя печы / Ю.А. Заяц // Археалогія Беларусі. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларуская навука», 2001. – С. 319–349.
188. *Заяць А.Є.* Динаміка чисельності міських поселень Волинського воєводства XVI – першій половині XVII ст. (1566–1648) УАЩ: 3б. статей. – Київ: 1992. – Вип. I. – 30 арк.
189. *Заяць А.* Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. / А. Заяць // Острозька давнина. Дослідження і матеріали – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1995. – С. 32–37.
190. *Заяць А.* Класифікація та термінологія міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. у світлі джерел / А. Заяць // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк: [б. в.], 2003. – Ч. 1. – С. 22–24.
191. *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. / А. Заяць. – Львів, 2003. – 206 с.
192. *Здановіч Н.І.* Беларуская паліваная кераміка XI –XVIII стст. / Пад рэд. Г.В. Штыхава. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. –183 с.: іл.
193. *Златогорський О.Є.* Дослідження монументальної споруди XIV–XV ст. у Володимир-Волинському в 2009 р. / О.Є. Златогорський, Ю.В. Лукомський, С.Д. Панишко // АДУ 2009 р. – Київ–Луцьк, 2010. – С. 153–155.
194. *Изюмова С.А.* К истории кожевного и сапожного ремесел Новгорода Великого / С.А. Изюмова // МИА. – 1959. – № 65 – С. 192–223.
195. *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. – Київ, 1996. – 272 с.
196. *Івакін Г.Ю.* Дослідження на території Старого Арсеналу в Києві / Г.Ю. Івакін, Г.А. Козубовський, С.А. Балакін, О.А. Абишкіна, Л.В. Чміль, О.В. Оногда // АДУ 2004–2005 рр. – Київ–Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 175–177.
197. *Івакін В.Г.* Християнський поховальний обряд населення давньоруського Києва (XI–XIII ст.) / В.Г. Івакін // Археологія. – № 3. – Київ: ІА НАНУ. – 2008. – С. 60–76.

198. *Івакін В.Г.* Про археологічні дослідження Подільської постійно діючої експедиції влітку–восени 2006 р. за адресою: Київ, вул. Сковороди, 14 / В.Г. Івакін, Д.М. Пефтіц // АДУ 2006–2007 рр. – Київ: ІА НАНУ. – 2009. – С. 11–14.
199. *Іваницький С.М.* Нове в історії міст під магдебурзьким правом у Великому князівстві Литовському / С.М. Іваницький // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. Київ, 1929. Вип. 6. – С. 486–492.
200. *Іванишев Н.Д.* О древних сельских общинах в Юго-Западной России / Н. Д. Иванишев. – К. : Типография Федорова и Мин., 1863. – 72 с.
201. *Ісаєвич Я.Д.* Володимир-Волинський / Я.Д. Ісаєвич, А.І. Мартинюк // Історико-краєзнавчий нарис. – Львів: Каменяр 1983. – 70 с.
202. *Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Волинська область.* – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 745 с.
203. *Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Житомирська область.* – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 727 с.
204. *Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Ровенська область.* – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 657 с.
205. *Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Тернопільська область.* – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 370 с.
206. *Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Хмельницька область.* – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 707 с.
207. *Історія Української РСР.* Київ, 1979. Т. 1. Кн. 2, 1979. – 344 с.
208. *Історико-містобудівні дослідження: Суми, Миргород, Корець* / За ред. Вечерського В.В.; Від. за вип. Звіряка А.І. – К.; 2013. – 334 с.
209. *Казанцев В.И.* Социология города / В.И. Казанцев, В.Г. Светульников. – Ульяновск: Улиту, 2004. – 140 с.
210. *Калядзінскі Л.У.* Вырабы з каляровага металу / Л.У. Калядзінскі // Археалогія Беларусі. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларуская навука», 2001. – С. 287–296.
211. *Калядзінскі Л.У.* Масавое жылле і гаспадарчыя пабудовы / Л.У. Калядзінскі // Археалогія Беларусі. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларуская навука», 2001. – С. 32–46.
212. *Калядзінскі Л.У.* Драуляныя вырабы / Л.У. Калядзінскі // Археалогія Беларусі. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларуская навука», 2001. – С. 366–372.
213. *Калядзінскі Л.У.* Апрацоўка косці і касцяныя вырабы / Л.У. Калядзінскі // Археалогія Беларусі. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларуская навука», 2001. – С. 372–375.

214. *Калядзінскі Л.У.* Вырабы з каменю / Л.У. Калядзінскі // *Археалогія Беларусі*. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларуская навука», 2001. – С. 375–378.
215. *Капустін К.* Знахідки XVI–XVIII ст. із Вишгорода (за матеріалами розкопок 1936–1937 рр. та 1947 р.) // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – К., 2014. – Вип. 23. – С. 91–95.
216. *Каргер М.К.* Вновь открытые памятники зодчества 12–13 вв. во Владимире-Волынском. – УЗ Ленинградского университета, 1958 г., Т. 252, с. 3–33.
217. *Квасневич В.* Польские сабли / В. Квасневич. – СПб.: ООО «Издательство «Атлант»», 2005. – 224., илл.
218. *Квітницький М.В.* Нова пам'ятка в с. Великі Дмитровичі на Київщині / М.В. Квітницький, Г.Ю. Івакін, І.А. Готун // *АДУ 2003–2004 рр.* – К.-Запоріжжя: Дике поле. – 2005. – Вип. 7. – С. 160–164.
219. *Квітницький М.В.* Пам'яткоохоронні дослідження в межах історичної частини м. Обухова / М.В. Квітницький, А.М. Квітницька, І.А. Готун // *АДУ 2004–2005 рр.* – К.-Запоріжжя: Дике поле. – 2006. – Вип. 8. – С. 184–192
220. *Келембет С.* Князі Несвізькі та Збаразькі: XIII – початок XIV століть / *С. Келембет* // *Кременчук: Християнська зоря*, 2017. – С. 130–141.
221. *Кемпа Т.* Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525–1608) – воєвода київський і маршалок землі Волинської.— *Хмельницький: Видавець А.А. Мельник*, 2009. – 342 с.
222. *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси XIII–XV вв. / А.Н. Кирпичников // *АН СССР. ИА.* – М.; Л.: Наука. – 1966. – 104 с.: ил., Рез. фр.
223. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие: Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. / А.Н. Кирпичников // *АН СССР. ИА.* – М.; Л.: Наука. – 1966. – 147 с.: ил., карт.
224. *Кирпичников А.Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / А.Н. Кирпичников – Л.: Наука. – 1976. – 136 с.
225. *Коваленко О.* Матеріали XVII ст. з розкопок Успенської церкви у с. Лютенька // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – К., 2013. – Вип. 22. – Ч. I. – С. 121–128.
226. *Ковалів В.* Костел Фарний в Острозі / В. Ковалів // *Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедія*. – Острог: Видавництво НУ ОА, 2011. – С. 186–188.
227. *Ковальова І.Ф.* Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І.Ф. Ковальова,

- В.М. Шалабудов, В.О. Векленко. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту. 2007.– 108 с.
228. *Ковальський Н.* Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. работ. – Д., 1975. – Вып. 2. – С. 113–137.
 229. *Ковальський М.П.* Документальна джерельна база з історії міста Острога XV–XIX ст.: Проблеми евристики та типології // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного відродження України» (жовтень, 1991): Тези доп. та повідомл. – К.; Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 147–148.
 230. *Ковальський М.П.* Документальні письмові джерела з історії Острога // Матеріали I–III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990–1992 рр.). – Сокаль, 1992. – Ч. 1. – С. 92–98.
 231. *Ковальський М.П.* Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини (XVI–XVII ст.), виявлені в Головному архіві давніх актів у Варшаві // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». – Остріг, 1993. – С. 65–74.
 232. *Ковальський М.* Магдебурзька грамота (привілей на самоуправління місту Острогу 1585 р.) / М. Ковальський // Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедичне видання. – Острог: Видавництво НУ ОА, 2008. – С. 193–195.
 233. *Козак Д.Н.* Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі) / Д.Н. Козак, Б.А. Прищепа, В.В. Шкоропад. – К., 2004. – 300 с.
 234. *Колосок Б.В.* Луцький Верхній та Окольний замки / Б.В. Колосок // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 217–228.
 235. *Колосок Б.В.* Луцьк / Б.В. Колосок, Р.Г. Метельницький // Історико-архітектурний нарис. – К: Будівельник, 1991. – 192 с. іл.
 236. *Колосок Б.* Історіографія укріплень Луцька (до 1.01.1939 р.) // Архітектурна спадщина України. – Т. 3, ч. 1. – К., 1996. – С. 36–60.
 237. *Колосок Б. В.* Православні святині Луцька / Б.В. Колосок. – К.: Техніка, 2003. – 296 с.: ілюстр. – (Національні святині України).
 238. *Колчин Б.А.* Техника обработки металла в древней Руси / Б.А. Колчин // ГИТИМИСЛ. – М., 1953. – 160 с.: ил.
 239. *Колчин Б.А.* Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б.А. Колчин // МИА. – 1959. – № 65 – С. 7–120.
 240. *Колчин Б.А.* Хронология новгородских древностей / Б.А. Колчин // Новгородский сборник. – М., 1982. – С. 156–177.

241. *Копысский З.Ю.* Экономическое развитие городов Белоруссии XVI – первой половины XVII в. / З.Ю. Копысский. – Минск, 1966. – 227 с.
242. *Корнаковский Х.* Полонное Новоград-Волынского уезда // ВГВ, 1862, № 1–6.
243. *Корнаковский Х.* Кременец // ВГВ, 1863, № 12–20.
244. *Корнаковский Х.* Чарторыйск, Колки, Оконск // ВГВ, 1864, № 24.
245. *Корнаковский Х.* Межирич в Острожском уезде // ВГВ, 1866, № 48.
246. *Корнаковский Х.* Местечко Гоща Острожского уезда // ВГВ, 1868, № 8–12.
247. *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К. : Наукова думка, 1985. – 184 с.
248. *Котляр М.Ф.* Посад / М.Ф. Котляр, А.Г. Плахонін // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. 8: Па – Прик. – С. 434.
249. *Крикун М.Г.* Подимні реєстри XVII століття як історичне джерело // III республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – С. 84.
250. *Крикун М.Г.* Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI – середини XVII ст. у радянській історіографії // Вісник Львівського університету. – Львів, 1980. – Вип. 16. – С. 73–75.
251. *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. – Київ: Наукова думка, 1954. – 535 с.
252. *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – Київ: Наукова думка, 1984. – 176 с.
253. *Куза А.В.* Малые города Древней Руси / Отв. ред. к.и.н. А. А. Медынцева. Ред. карт к.и.н. А. К. Зайцев. ИА АН СССР. – М.: Наука, 1989. – 168 с.
254. *Кузышин Е.Е.* Земледелие / Е.Е. Кузышин, Л.А. Молчанова // Полесье. Матеріальна культура. – К.: Наук. Думка, 1988. – С. 104–137.
255. *Кулаковський П.* Костянтин Іванович Острозький і оборона українських земель від татарської агресії (кінець XV – перша третина XVI ст.) / П. Кулаковський // Наукові записки НУ ОА. Серія "Історичні науки". – Острог, 2011. – Вип. 18. – С. 67–83.
256. *Кутовой А.И.* Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города Древнерусский город: Материалы Всесоюзн. археол. конф. посвящ. 1500-летию г. Киева. – К., 1984. – С. 65–66.
257. *Кучера М.П.* Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 174–181.

258. *Кучера М.П.* Археологические исследования Волынского отряда. – АИУ, 1971 г., т. 3, с. 242–245.
259. *Кучинко М.М.* Исследования в Черновицкой и Волынской областях / М.М. Кучинко // АО 1974 г. – М.: Наука, 1975. – С. 312.
260. *Кучинко М.М.* Исследование в Луцке / М.М. Кучинко // АО 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 297–298.
261. *Кучинко М.М.* Раскопки древнего Владимира-Волынского / М.М. Кучинко // ОА 1975. – М: Наука, 1976. – С. 349–350.
262. *Кучинко М.М.* Про час спорудження і ранню історію Луцького замку / М.М. Кучинко // УІЖ. – 1985. № 10. – С. 144–148.
263. *Кучинко М.М.* Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до сер. ХХ ст. / М.М. Кучинко, Г.В. Охріменко, В.В. Петрович // – Луцьк: Волин. обл. друк., 2004. – 260 с.
264. *Кучинко М.* Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в Х–ХІV століттях: [монографія] / М. Кучинко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – 528 с.
265. *Куштан Д.П.* Нові археологічні матеріали доби середньовіччя з Черкас / Д.П. Куштан // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. Збірка наукових праць, вип. 6. – Київ: ІА НАНУ, 2004. – С. 33–35.
266. *Лащук Ю.П.* Нові дані про кераміку ХІV–ХVІ ст. / Ю.П. Лащук // Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 1. – С. 200–203.
267. *Лащук Ю.Ф.* Гончарство / Ю.Ф. Лащук, С.А. Милюченков // Полесье. Матеріальна культура. – К.: Наук. Думка, 1988. – С. 178–184.
268. *Лащук Ю.Ф.* Металлургія і обробка заліза / Ю.Ф. Лащук, С.Ф. Терехин // Полесье. Матеріальна культура. – К.: Наук. Думка, 1988. – С. 210–217.
269. *Лащук Ю.П.* Українські кахлі Х–ХІХ ст. / Ю.П. Лащук. – Ужгород: УГРВВЗОУП, 1993. – 80 с.: іл.
270. *Левицький О.И.* Историческое описание Владимиро-Волинского Успенского храма, построенного в половине XII в. кн. Мстиславом Изяславовичем. – К., 1892.
271. *Левицкий О.* История одного древняго волынского храма. – К. – Т. 80. – январь 1903. – С. 70–90.
272. *Левко О.Н.* Профилировка и орнаментика керамики ХІІ–ХV вв. Северо-Восточной Белоруссии // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 79–81.
273. *Левко О.Н.* Витебск ХІV–ХVІІІ вв.: (стратиграфия, хронология, социально-историческая топография и технология производств): [монография] / О.Н. Левко. – Минск : Наука и техника, 1984. – 120 с.

274. *Левко О.Н.* Средневековые территориально-административные центры Северо-Восточной Беларуси: Формирование и развитие / О.Н. Левко – Минск: Бел. Наука, 2004. – 280 с.
275. *Линч К.* Образ города / К. Линч. – М.: Стройиздат, 1982. – 328 с.
276. *Логвин Г.Н.* Луцкий замок // Культура и искусство Древней Руси. – Л., 1967. – С. 102-107.
277. *Логвин Г.Н.* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки: [монографія] / Г. Н. Логвин. – К. : Мистецтво, 1968. – 464 с. : іл.
278. *Любецька Н.* Фундатор міста К.І. Острозький та його роль в історії литовсько-руської держави / Н. Любецька // Магдебурському праву у місті Дубні – 500 років: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, Дубно, 2007 р. / ДІКЗД. – Дубно: Волинська книга, 2007. – С. 6–12.
279. *Ляуко В.М.* Терытарыяльна-планіровачнае развіццё / В.М. Ляуко, С.В. Тарасау // Археалогія Беларусі. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларуская навука», 2001. – С. 24–32.
280. *Ляуко В.М.* Шклянны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія. Іншыя вырабы / В.М. Ляуко // Археалогія Беларусі. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларуская навука», 2001. – С. 352–356.
281. *Макаров Н.А.* Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей // СА. – М. – 1981. – Вып. 2. – С. 111–117.
282. *Малевская М.В.* Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волынском/ М.В. Малевская, Е.Б. Шолохова // – «Археологические открытия 1976 г.», М., 1977 г., С. 327–328.
283. *Малевская М.В.* Архитектурно-археологические исследования на Волыни / М.В. Малевская // АО 1982. – М., 1984 г., с. 291.
284. *Малевская В.М.* Исследование Луцкого замка / В.М. Малевская // ОА 1983. – М: Наука, 1985. – С. 267.
285. *Малевская В.М.* Исследование церкви XII в. в Луцком замке / В.М. Малевская // ОА 1985. – М: Наука, 1987. – С. 365.
286. *Малевская М.В.* Древнерусская Успенская церковь в Дорогобуже Волынском / М.В. Малевская, А.А. Пескова // «Проблемы изучения древнерусского зодчества», Спб., 1996 г., с. 57–60.
287. *Малиновський В.Я.* Магдебурзьке право на Волині у контексті європейських традицій / В.Я. Малиновський // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – № 22 : Історичні науки. – С. 158–162.

288. *Мальченко О.* Музей української артилерії XV–XVIII століть. Частина I. Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. – К., 2011. – 216 с.; 84 ст. ілюстр.
289. *Маслов Л.* Архітектура старого Луцька. – Українська нива (Луцьк), 1934 р., № 26, с.
290. *Махоувская І.* Адзенне // «Велікае княства Літоускае» Энцыклапедыя – Т. 1 – Мінск: БелЭн, 2007. – С. 91–97.
291. *Мацкевий Л.* Археологічні пам'ятки Львова. – Львів: Логос, 2008. – 224 с.
292. *Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел. – М.: Наука, 1966. – 182 с.
293. *Мельник Е.Н.* Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897–1899 гг. / Мельник Е.Н. // Труды XI АС в Киеве. – Т. 1. – М., 1901. – С. 497–513.
294. *Метельницький Р.Г.* Дослідження первинного рельєфу старого Луцька / Р.Г. Метельницький // Старий Луцьк. Наук.-інформ. зб. – Луцьк; Істор.-культ. Заповідник, 1998. – С. 28–35.
295. *Мисько Ю.В.* Про сакральні функції східнослов'янського житла / Ю.В. Мисько // Археологічні студії. – К. – Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. – С. 113–120.
296. *Молчанова Л.А.* Очерки материальной культуры белорусов XVI–XVIII вв. Наука и техника, – М., 1981. – 110 с.
297. *Моця О.П.* Поселення X–XIII ст. біля с. Автуночі / О.П. Моця, Р.С. Орлов, М.П. Коваленко, А.О. Козловський, О.В. Пархоменко, О.В. Потапов, М.П. Покас // Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) – К., 1997. – С. 34–69.
298. *Моця О.П.* Дитинець // Енциклопедія історії України: у 10 т. / ред. кол.: В.А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2: Г – Д. – С. 397.
299. *Мяцельскі А.А.* Старадаўні Крычаў: Гіст.-археал. нарыс горада ад старажыт. часоў да канца XVIII ст. / А.А. Мяцельскі; Навук. рэд. П.Ф. Лысенка. – Мн.: Бел. навука, 2003. – 167 с.: іл.
300. *Каприцын И.И.* Исследование могильника Мамай-Сурка в 1994 году / И.И. Каприцын // АДУ 1994–1996 роках. – К., 2000 р. – с. 51.
301. *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наук. думка, 1971. – 174 с.
302. *Кравченко В.М.* Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.) // Архіви України. – 1986. – № 5. – С. 19–26.
303. *Наумов Е.П.* К истории летописного «Списка русских городов дальних и ближних» / Е.П. Наумов // Сборник статей 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 150–163.

304. *Омельченко Ю.* Українська наддніпрянська кераміка XIV–XVIII ст. / Ю. Омельченко, І. Тесленко, Л. Чміль // Методичні рекомендації. – К., 1994. – 50 с.
305. *Оногда О.В.* Керамічні комплекси XIV–XVI століть з розкопок на території старого арсеналу/ О.В. Оногда // Лаврський альманах. – К., 2008. – Вип. 21. – С. 24–31.
306. *Оногда О.В.* Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV – початку XVI ст. / О.В. Оногда // Археологія. – К.: Наук. думка, 2008. – Вип. 4. – С. 55–62.
307. *Осипов Д.О.* Обувь московской земли XII–XVIII вв. / Д.О. Осипов // Материалы охранных археологических исследований. Т. 7 – М. ИА РАН, 2006. – 202 с.: ил.
308. *Отамановский В.Д.* Развитие городского строя на Украине и магдебургское право // Вопросы истории. 1958. № 3. – С. 122–135.
309. *Отамановський В.Д.* Вінниця в XIV–XVII ст. / В.Д. Отамановський. – Вінниця : Континент-прим, 1993. – 464 с.
310. *Охрименко Г.В.* Раскопки в окрестностях г. Луцк / Г.В. Охрименко // АО 1983 года. – М.: Наука, 1985. – С. 210.
311. *Пазднякоу В.* Астрожські Канстанцін Іванавіч / В. Пазднякоу // «Велікае княства Літоускае» Энцыклапедыя. – Т. 1 – Мінск: БелЭн, 2007. – С. 260–262.
312. *Паничева Л.Г.* Изразцы и изразцовые печи позднесредневекового Полоцка / Л.Г. Паничева // СА, 1981, № 3. С. 33–38.
313. *Пашковський О.* Козацька цитадель XVII–XVIII ст. у с. Медведівка на Чигиринщині // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Збірник наукових праць. – К., 2012. – С. 154–155.
314. *Перлштейн А.* Описание города Острога // Чтения в обществе истории и древностей российских. – Москва, 1847. – Т. 3, № 4. – С. 137–142.
315. *Перлштейн А.* Луцк, его древности и луцкое братство // Временник общества истории и древностей российских. – Москва, 1851. – Т. 9. – С. 30–45.
316. *Перлштейн А.* Кременец и его замок // Волынские губернские ведомости (далі ВГВ), – 1856. № 8–9.
317. *Пероговский В.И.* Дубно: несколько исторических сведений о нём // ВГВ, – 1866. № 44.
318. *Пероговский В.И.* Г. Староконстантинов, история его и настоящее состояние // ВГВ. – 1867. № 105–107.
319. *Пероговский В.* Корец и Корецкие князья / В. Пероговский // ВЕВ. – 1876. № 79.

320. *Пероговский В.И.* Город Заслав, история его и теперешнее состояние. Местечки Заславского уезда: Славута, Шепетовка, Судилков, Грицев, Корница, Лабунь, Белогородка и селения: Городище, Поляхова и Зелинцы. – ВГВ, 1868. № 81–85.
321. *Пероговский В.И.* Заметки и дополнения к статье «Г. Ровно» // ВГВ, – 1880. № 25.
322. *Пескова А.А.* Раскопки памятников архитектуры XII в. во Владимире-Волынском / А.А. Пескова // ОА 1982. – М: Наука, 1984. – С. 315–316.
323. *Пескова А.А.* Раскопки древнерусских памятников на Волыни / А.А. Пескова // ОА 1983. – М: Наука, 1985. – С. 341–342.
324. *Петкевич А.Н.* Орудия промышленного рыболовства Сибири и Урала. Справочник. – Новосибирск: Западно-сибирское книжное издательство, 1972. – 375 с.
325. *Петречко О.* Поховальний обряд римлян та його еволюція в добу принципату / О. Петречко // Історія. Вип. 110. Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – Київ. – 2012. – С. 50–53.
326. *Петрович В.В.* Історична топографія міста Володимира Х–XVIII ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / В.В. Петрович; ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2003. – 19 с. – укр.
327. *Петрович В.В.* Основні етапи історико-соціальної топографії княжого Володимира / В.В. Петрович // Науковий вісник ВНУ ім. Л. Українки. – Луцьк. 2010. – С. 12–17.
328. *Погорілець О.Г.* Дослідження залишків укріплення періоду пізнього середньовіччя поблизу смт. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької області / О.Г. Погорілець, С.М. Стопенчук // АБУ 2000–2001 рр. – Київ, 2002. – С. 216–219.
329. *Позіховський О.Л.* Грошовий обіг на Волині XIV–XVII століття (За матеріалами монетних скарбів у фондах Державного історико-культурного заповідника міста Острог Рівненської області) / О.Л. Позіховський, Р.М. Шуст // Вісн. ЛНУ ім. І.Франка. – Львів, 2005. – Вип. 39–40. – С. 529–547.
330. *Полехов С.В.* «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация // Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2014. № 4 (58) С. 111–125.
331. *Приходько Н.П.* Некоторые вопросы истории жилища на Украине / Н.П. Приходько // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 245–275.
332. *Прищепя Б.А.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі / Б.А. Прищепя, Ю.М. Нікольченко // До історії населення Західної Волині

- в Х–ХІІІ ст. – Рівне, Державне редакційно-видавниче підприємство, 1995. – 250 с.
333. *Прищепя Б.А.* Археологічні обстеження околиць Дубна / Б. А. Прищепя, В. В. Ткач // АВУ : зб. наук. праць. – К. : ІА НАНУ, 1998. – С. 134–135.
 334. *Прищепя Б.А.* Матеріальна культура волинського замку ХІV–ХV ст. (за результатами досліджень Дорогобужа). Острогіана в Україні і Європі. Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму. – Старокостянтинів, 2001. – С. 223–232.
 335. *Прищепя Б.А.* Роботи на полі Берестецької битви 1651 р. / Б.А. Прищепя, В.С. Чекурков // АВУ 2002–2003 рр. Збірка наукових праць, вип. 6. – Київ: ІА НАНУ, 2004. – С. 274, 275.
 336. *Прищепя Б.А.* Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. / Б.А. Прищепя, О.Л. Позіховський, О.М. Романчук, В.С. Чекурков // АДУ 2003–2004 рр. – К.-Запоріжжя: Дике поле. – 2005. – Вип. 7. – С. 262–267.
 337. *Прищепя Б.А.* Охоронні розкопки в центральній частині Дубна Рівненської обл. / Б.А. Прищепя, В.В. Ткач, В.С. Чекурков // АДУ 2004–2005 рр. – К.-Запоріжжя: Дике поле. – 2006. – Вип. 8. – С. 315–318.
 338. *Прищепя Б.А.* Розкопки на території «Нового міста» в Острозі Рівненської обл. / Б.А. Прищепя, О.Л. Позіховський, В.С. Чекурков // АДУ 2004–2005 рр. – К.-Запоріжжя: Дике поле. – 2006. – Вип. 8. – С. 311–315.
 339. *Прищепя Б.А.* Перші археологічні розкопки в Корці / Б.А. Прищепя, В.С. Чекурков // АДУ 2004–2005 рр. – К.-Запоріжжя: Дике поле. – 2006. – Вип. 8. – С. 318–320.
 340. *Прищепя Б.А.* Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографії міста Дубна / Б.А. Прищепя, В.В. Ткач, В.С. Чекурков // АДУ 2005–2007 рр. – К.-Запоріжжя: Дике поле. – 2007. – Вип. 9. – С. 314–317.
 341. *Прищепя Б.А.* Корець княжої доби за археологічними джерелами // Звягель-Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 750-річчю від першої літописної згадки про місто. – Житомир, 2007. – Т. І. – С. 94–98.
 342. *Прищепя Б.А.* Нові археологічні дослідження міста Дубна / Б.А. Прищепя, В.В. Ткач, В.С. Чекурков // Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, Дубно, 2007р. / ДІКЗД. – Дубно: Волинська книга, 2007. – С. 125–133.

343. *Прищепя Б.А.* Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне / Б.А. Прищепя, В.В. Ткач, О.Л. Позіховський, В.С. Чекурков // АДУ 2006–2007. – Київ: ІА НАНУ. – 2009. – С. 285–290.
344. *Прищепя Б.А.* Рання історія Степані в світлі археологічних джерел / Б.А. Прищепя // Західне Полісся: історія та культура. Вип. III. Матеріали краєзнавчих конференцій, присвячених 35-річчю утворення Сарненського історико-етнографічного музею та 100-річчю від дня народження письменника Бориса Шведа. – Рівне, 2009. – С. 4–9.
345. *Прищепя Б.* Рання історія Степані в світлі археологічних джерел / Б. Прищепя // Степанський край. Історія та культура. – Рівне: Видавець В. Войтович, 2010. – С. 75–80.
346. *Прищепя Б.А.* Нові археологічні дослідження літописних міст Волині / Б.А. Прищепя // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – Рівне, 2010. – Вип. 19. – С. 117–122.
347. *Прищепя Б.А.* Дослідження в Дубно по вул. Замкова, 10 / Б.А. Прищепя, В.С. Чекурков, В.В. Ткач // АДУ 2009 р. – Київ–Луцьк, 2010. – С. 338–341.
348. *Прищепя Б.А.* Продовження досліджень у м. Рівне / Б.А. Прищепя, В.С. Чекурков, В.В. Ткач // АДУ 2009 р. – Київ–Луцьк, 2010. – С. 341–343.
349. *Прищепя Б.А.* Історична топографія Дубна доби середньовіччя в світлі археологічних джерел / Б.А. Прищепя / Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. Вип. 2. / За ред. П.А. Ричкова. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – С. 149–153.
350. *Прищепя Б.А.* Роботи в м. Рівне на пл. Театральна / Б.А. Прищепя, В.С. Чекурков, О.П. Войтюк // АДУ 2010 р. – К–Полтава, 2011. – С. 271–272.
351. *Прищепя Б.А.* Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби середньовіччя // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – С. 23–28.
352. *Прищепя Б.А.* Слов'яно-руське поселення в Острозі / Б.А. Прищепя // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Т. II. – С. 80–84.
353. *Прищепя Б.А.* Археологічні дослідження слов'яно-руських пам'яток у центральній частині Рівного / Б.А. Прищепя // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Вип. 14. Наукові записки РДГУ. – Рівне, 2008. – С. 155–164.
354. *Прищепя Б.А.* Рання історія Острога за археологічними джерелами // Наукові записки РОКМ. – Рівне, 2009. – С. 128–134.

355. *Прищепа Б.А.* Дорогобуж на Волині у Х–ХІІІ ст. – Рівне ПП ДМ, 2011. – 250 с.
356. *Прищепа Б.* Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на вул. Луцькій в Острозі / Б. Прищепа, О. Бондарчук, О. Позіховський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. – Київ, 2011. – Випуск 20. – С. 108–113.
357. *Прищепа Б.* Основні результати археологічних досліджень волинських міст епохи Київської Русі у 1991–2010 роках // Б. Прищепа // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2012. Випуск 16. – С. 162–182.
358. *Прищепа Б.* Археологічна колекція слов'яно-руського часу з розкопок С.М. Пламеницької на Замковій Горі у Кременці / Б. Прищепа // Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А.В. Кузи. – К: «Стародавній Світ», 2014. – С. 302–309.
359. *Прищепа О.* Вулицями Рівного: погляд у минуле / О. Прищепа. – Рівне, 2006. – (Науково-популярне видання). – 223 с.
360. *Пшеничний Ю.* Пам'ятки археології в селі М'ятин // Млинів: історико–краєзнавчі дослідження: матеріали наук.-теорет. конф. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 22–24.
361. *Пшеничний Ю.* Дубенський замок / Ю. Пшеничний // Збірник наукових праць. – Вип. 1. – Рівне: Дятлик М., 2017. – С. 29–43.
362. *Рабинович М.Г.* О древней Москве / М.Г. Рабинович // Очерки материальной культуры и быта горожан в XI–XVI вв. – М.: Наука, 1964. – 354 с.
363. *Рабинович М.Г.* Очерки материальной культуры русского феодального города / М.Г. Рабинович. – М.: Наука, 1988. – 312 с.
364. *Раппопорт П.О.* Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П. О. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – Ленинград, 1967. – № 140. – 240 с.
365. *Ресинэ О.* Орнамент всех времен и стилей / О. Ресинэ // Античное искусство, искусство Азии, средние века. – Москва, 2004. – Т. 1. – 267 с.
366. *Рибчинський О.В.* Формування і ревіталізація середмість історичних міст України: дисертація наукового ступеня доктора архітектури: 18.00.01 / О. В. Рибчинський. – Л., 2006. – 438 с.
367. *Рыбаков Б.А.* Ремесло древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Издательство АН СССР, 1948. – 802 с.
368. *Рычков П. А.* Дорогами южной Ровенщины. – М., 1989. – 175 с.: іл.

369. Ричков П.А. Ринкові площі міст Волині XV–XIX ст.: архітектурно-планувальні вирішення / П.А Ричков // «Тези НК по атласу історії культури Волинської обл.», Луцьк, 1991. – С. 32–35.
370. Ричков П.А. Планувальний розвиток Берестечка до сер. XVII ст. / П.А Ричков // Берестецька битва в історії України. Тези 3-ї респ. конференції. – Рівне : УТОПІК, 1992. – С. 66–69.
371. Ричков П.А. Картографічні джерела до історії планувального розвитку та забудови Острога. – «Остріг на порозі 900-річчя», Острог, 1993. – С. 138–140.
372. Ричков П. Замок-палац Заславських-Сангушків в Ізяславі / П. Ричков, Є. Олійник //: історико-архітектурний нарис. – Південно-східна Волинь, 1995 р., Т. 1. – С. 45–51.
373. Ричков П.А. Старокостянтинів за планом 1794 року // Матер, наук.-краєзн. конф. «Старокостянтинів і край в просторі часу». – Старокостянтинів, 1997. – С. 40–42.
374. Ричков П. До історії спорудження єзуїтського колегіуму в Острозі. – ПСМВ, 2000. – С. 76 – 81, 9 іл.
375. Ричков П.А. Давня Картографія Рівного XVIII–XIXст. // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – С. 57–79.
376. Ричков П. Плани Луцька в фондах Російського державного історичного архіву // Старий Луцьк. – 2009. – С. 171–186.
377. Ричков П. Архітектурно-просторова еволюція Володимир-Волинського від заснування до кінця XIX ст. / П. Ричков // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Науковий збірник. Випуск 32. – Луцьк: 2009. – С. 7–22.
378. Ричков П.А. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами / П.А. Ричков // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць. Випуск 2. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – С. 5–28.
379. Ричков П. Острог (Архітектурно-планувальний розвиток міста) / П. Ричков // Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедія. – Острог: Видавництво НУ ОА, 2011. – С. 282–287.
380. Ричков П. Розпланування міста Дубна за картографічними джерелами / П. Ричков // Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. Вип. 3. / За ред. П.А. Ричкова. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – С. 122–142.
381. Ровно 700 років: 1283–1983. Зб. Документів і матеріалів. – К: Наукова думка, 1983. – 194 с.
382. Романовський В. Західноєвропейські мандрівник Нового часу про культурну спадщину України / В. Романовський // Мандрівець. Спільний

- проект НУ "Києво-Могилянська академія" і вид-ва "Мандрівець", № 1. 2014. – С. 14–21.
383. *Савелюк Й.* Історія Крем'янця. – Крем'янець: 1934 р., Т. 1; 1935 р., Т. 2. – 56 с.
384. *Сагановіч Г.М.* Войска Великого княства Литовського у XVI–XVII ст. – М., 1994. – 79 с.
385. *Сагановіч Г.М.* Кузнечное ремесло Белоруссии XIV–XVIII вв. [Текст]: автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.06 / Г.М. Сагановіч; АН УССР, Ин-т археологии. – К., 1989. – 17 с.
386. *Сагановіч Г.М.* Прылады працы і побытавыя рэчы. Асартымент. Тыпалогія, храналогія / Г.М. Сагановіч // Археалогія Беларусі. – Т. 4. Помнікі XIV – XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларусская навука», 2001. – С. 260–277.
387. *Сайчук Б.Т.* Луцький посад в світлі археологічних досліджень / Б.Т. Сайчук // Минуле і сучасне Волині. IV Волин.істор.- краєзнавч. конферен. – Луцьк, 1990, – Ч. 2, – С. 17–19.
388. *Сайчук Б.Т.* До питання про локалізацію церкви Іоанна Хрестителя на Луцькому Ринку / Б.Т. Сайчук // Велика Волинь: Матеріали III-ї Міжнар. конф. – Житомир, 1993, – С. 146–147.
389. *Самойлович В.П.* Українське народне житло (кінець XIX – початок XX ст.) / В.П. Самойлович – Київ: Наук. думка, 1972. – 56 с.
390. *Сас П.М.* Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П.М. Сас – Киев: Наук. думка, 1986. – 232 с.
391. *Свєшніков І.К.* Битва під Берестечком / І. К. Свєшніков – Львів: Слово, 1993. – 302 с.
392. *Седова М.В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М.В. Седова // МИА. – 1959. – № 65 – С. 223–262.
393. *Седова М.В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М.В. Седова – Москва: Наука, 1981. – 198 с.
394. *Сендульский А.Д.* Г. Луцк // ВЕВ. Житомир, 1872. № 11. – С. 811–822.
395. *Сендульский А.Д.* Г. Кременец // ВЕВ. Житомир, 1874. № 11. – С. 417–428.
396. *Сендульский А.Д.* Местечко Олыка Дубенского уезда // ВЕВ. Житомир, 1878. № 14. – С. 564–585.
397. *Сендульский А.Д.* Местечко Берестечко Дубенского уезда // ВЕВ. Житомир, 1879. № 4. – С. 167–180.
398. *Сендульский А.Д.* М. Корец // ВЕВ. Житомир, 1880. № 20. – С. 927–936.
399. *Сендульский А.Д.* Г Острог // ВЕВ. Житомир, 1882. № 1. – С. 1–13.

400. *Сиром'ятников О.* Пізньосередньовічна українська кераміка з Києво-Печерської Лаври / О. Сиром'ятников, С. Балакін // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 129–133.
401. *Середні віки на Україні* / Ред. кол.: В.Д. Баран, Ф.П. Шевченко (відп. ред.), Р.О. Юра. АН УРСР. ІА. – Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1971. – 229 с.
402. *Середні віки на Україні* / Ред. кол.: В.Д. Баран, М.П. Кучера, О.М. Приходнюк (відп. секр.), Ф. П. Шевченко (відп. ред.). АН УРСР. ІА. – Вип. 2. – К.: Вид-во "Наукова думка", 1973. – 168 с.
403. *Ситий Ю.* Чернігівський гончарний осередок козацької доби у світлі археологічних матеріалів кінця ХХ ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 22. – Ч. І. – С. 129–136.
404. *Скочиляс І.* Релігія і культура Західної Волині на початку ХVІІІ ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. – Львів, 2008. – 120 с.
405. *Смішко М.* Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 337–378.
406. *Соболь В.Е.* О хронологи культурного слоя Минска позднесредневекового периода / В.Е. Соболь // Древне русское государство и славяне. Мн., 1983, С. 75–76.
407. *Стрельченко А.* Средневековый меч с Западной Украины / А. Стрельченко // Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. – С. 216–226.
408. *Супруненко О.* Пізньосередньовічна кераміка Хорольського городища / О. Супруненко // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне, 1995. – Кн. 2. – С. 93–99.
409. *Супруненко О.* Матеріали козацької епохи із заплави Сули поблизу Лубен / О. Супруненко, О. Сидоренко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. – Київ, 2012. – Випуск 21. – С. 12–21.
410. *Тарасау В.С.* Абутак і іншія вырабы / В.С. Тарасау // Археалогія Беларусі. – Т. 4. Помнікі ХІV–ХVІІІ ст.ст. – Мінск: «Беларуская навука», 2001. – С. 359–366.
411. *Теодорович Н.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии // ВЕВ. – 1888. № 21.

412. *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. II. Уезды Ровенский, Острожский, Дубенский. – Почаев, 1889. – 698 с.
413. *Терехин С.Ф.* Обработка камня / С.Ф. Терехин, Т.П. Чаговец // Полесье. Матеріальна культура. – К.: Наук. Думка, 1988. – С. 229–233
414. *Терський В.С.* Дослідження Владичого двору в Луцькому замку / В.С. Терський // Архітектура Волині: історія і сучасність. – К., 1992. – С. 45–47.
415. *Терський С.* Луческ Х–ХV ст. / С. Терський. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 252 с.
416. *Терський С.* Княже місто Володимир / С. Терський. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.
417. *Терський С.* Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: Монографія / С. Терський. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 380 с.
418. *Тесленко І.* Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості / І. Тесленко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архів і Особа. – Київ, 2001. – Вип. 3. – С. 102–123.
419. *Тихомиров М.Н.* Списки русских городов, дальних и ближних / М.Н. Тихомиров // Исторические записки. – 1952. – № 40. – С. 214–259.
420. *Тихомиров М.Н.* Русское летописание / М.Н. Тихомиров. – М.: Наука, 1979. – 384 с.
421. *Ткач В.* Археологічні дані про місто Дубно та його околиці в XIV–XVII ст. / В. Ткач // Острогіана в Україні та Європі: наук. зб. "Велика Волинь" матеріалів міжнар. наук. симпозіуму. – Старокостянтинів, 2001. – Т. 23. – С. 233–238.
422. *Ткач В.* Два поселення XII–XIII ст. біля с. Тараканів / В. Ткач // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII–XIII ст.) : матеріали Всеукр.наук.-практ. конф., присв. 800-річчю Губина в м. Старокостянтинів, 26 червня 2004 р. – Київ; Хмельницький; Кам'янець-Подільський; Старокостянтинів: ПП Мельник А. А., 2004. – С. 176–183.
423. *Ткач В.* Археологічна пам'ятка в урочищі Острівки / В. Ткач // Магдебурзькому праві у місті Дубні – 500 років : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 123–124.

424. *Ткач В.* Острів Дубовець та Підборецький монастир у картографічних джерелах і за даними археологічних досліджень / В. Ткач // Наукові записки РКМ. – Рівне, 2007. – Вип. V. – С. 110–115.
425. *Ткач В.* Локалізація маєтку Тороканов у XIV–XVI ст. / В. Ткач // Наукові записки РКМ. – Рівне, 2008. – Вип. VI. – С. 115–117.
426. *Ткачук А.І.* Українська історична наука 1960–1970-х років на прикладі діяльності В. Сарбея / А.І. Ткачук // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 7. – С. 152–157
427. *Толочко П.П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К.: Абрис, 1999. – 360 с.
428. *Трегубова Т.А.* Города Галицкой и Волынской земель / Т.А. Трегубова // Древнерусское градостроительство X–XV веков. – Москва: Стройиздат, 1993, С. 123–136.
429. *Троневиц П.О.* Луцький замок. / П.О. Троневиц. – Луцьк: ДІКСЦН, 2003. – 198 с.
430. *Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник.* – 2-е вид. / А.П.Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.; іл.
431. *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків / В. Ульяновський. – К.: ВД "Простір", 2012. – 1370 с. : 40 іл.
432. *Ульяновський В.* Князь у домовому інтер'єрі та служебному оточенні: резиденції й двір князя Василя-Костянтина Острозького / В. Ульяновський // Повсякдення ранньомодерної України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – №1. С. 12–56.
433. *Фотинский О.А.* Исследования и раскопки / О. Фотинский // Киевская старина. – К., 1900. – № 12. – С. 196–206.
434. *Фотинский О.А.* Дорогобуж Волынский: историко-археологический очерк. / О.А. Фотинский // Труды общества исследователей Волыни. – Житомир, – 1902 г., Т. 1, С. 33–91.
435. *Фуголь І.* Корецький замок // Вісник інституту «Укрзахідпроект-реставрація. – Львів, 1993. – Число 1. – С. 33–37.
436. *Цинкаловський О.* Матеріяли до археології Володимирського повіту // Записки НТШ. – Т. 154. – Львів. –1937. С. 183–240.
437. *Цітоў. А.К.* Геральдыка Беларусі / А.К. Цітоў. – Мн.: МФЦП, 2007. – 128 с.: іл.
438. *Чекурков В.* Археологічні дослідження Острога доби князів Острозьких у 2004 році / В. Чекурков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої

- історії. Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих дослідників, аспірантів, здобувачів магістрів. – Рівне, 2008. – С. 280–283.
439. Чекурков В. Археологічні джерела литовсько-польської доби про м. Дубно за матеріалами досліджень 2005 р. / В. Чекурков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – Рівне, 2009. – Випуск 16. – С. 234–235.
 440. Чекурков В. Місто Дубно доби князів Острозьких за матеріалами археологічних досліджень 2009 р. / В. Чекурков // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. – Київ, 2011. – Випуск 20. – С. 104–108.
 441. Чекурков В. Археологічні джерела литовсько-польської доби м. Острога за матеріалами досліджень 2004 р. / В. Чекурков // Краєзнавство та музейна справа в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 145-річчю Житомирського обласного краєзнавчого музею. – Житомир, 2010. – Випуск 44. – С. 251–257.
 442. Чекурков В. Археологічні джерела литовсько-польської доби про місто Рівне (За матеріалами досліджень 2007 р.) / В. Чекурков // Наукові записки РОКМ. Випуск VIII. – Рівне: видавець Зень, 2010. – С. 311–314.
 443. Чекурков В. Археологічні дослідження на «Новому місті» в Острозі / В. Чекурков // Волинський музей: історія і сучасність. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, Луцьк – Колодяжне, 19–20 травня 2009 року. – Луцьк, 2009. – Випуск 4 – С. 421–424.
 444. Чекурков В. Садиба коваля доби князів Острозьких на Новому місті в Острозі за результатами досліджень 2005 р. / В. Чекурков // Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині. – Острог, 2011. – Вип. 3. – С. 114–121.
 445. Чекурков В. Гончарні клейма на посуді литовсько-польської доби / В. Чекурков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – Рівне, 2011. – Випуск 22. – С. 6–9.
 446. Чекурков В. Археологічні дослідження культурних нашарувань XV–XVIII ст. у м. Дубно / В. Чекурков // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – К.: Фенікс, 2012. – Випуск 7. – С. 555–563.
 447. Чекурков В. Археологічні дослідження об'єктів литовсько-польської доби XIV – першої половини XVII ст. в м. Рівному на площі Короленка у 2007–2008 роках / В. Чекурков // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. – Київ, 2012. – Випуск 21. – С. 5–12.

448. Чекурков В. Археологічні дослідження культурних нашарувань литовсько-польської доби у м. Корці / В. Чекурков // Острозький краєзнавчий збірник. – Вип. 5. – Острог: «Острозька академія», 2012. – С. 319–325.
449. Чекурков В. Археологічні дослідження поховальних пам'яток литовсько-польської доби м. Острога за матеріалами розкопок 2008 р. / В. Чекурков // Острозький краєзнавчий збірник. – Вип. 8. – Острог: СПД Свиначук Р.В., 2015. – С. 130–136.
450. Чекурков В. Археологічне дослідження об'єктів доби князів Острозьких в Рівному на площі Театральній за матеріалами досліджень 2008 р. / В. Чекурков // Старий Луцьк. Науково-інформаційний випуск. – Вип. XI. – Луцьк: ФОП Сікачова В.А., 2015. – С. 319–332.
451. Чекурков В. Археологічні джерела литовсько-польської доби за результатами розкопок Є. Паменицької на території Кременецького замку в 1973–1975 рр. / В. Чекурков, О. Войтюк // Науковий вісник Національного музею історії України. Зб.наук. пр.: у двох частинах. – Випуск 1. Частина перша. – К: Національний музей історії України, 2016. – С. 256–265.
452. Чекурков В. Кераміка з археологічних досліджень гори Бони як джерело для вивчення етапів розвитку Кременецького замку у XIV – першій половині XVII ст. / В. Чекурков // Старий Луцьк. Науково-інформаційний випуск. – Вип. XII. – Луцьк: ФОП Сікачова В.А., 2016. – С. 350–358.
453. Чекурков В. Археологічні дослідження міст Волині доби князів Острозьких у період незалежності України / В. Чекурков // Ювілейний науковий збірник до 100-річчя відкриття музею в Острозі. – Острог: СПД Свиначук Р.В., 2016. – С. 124–136.
454. Чекурков В. Колекція кахель XV – першої половини XVII ст. з археологічних розкопок міст Східної Волині / В. Чекурков // Нац. акад. наук Беларусі, Ін-т гісторыі: Беларуская навука, Вялікае Княства Літоўскае, Ч. 2, 2017. – С. 201–210.
455. Чекурков В. Археологические исследования могильника XVI–XVIII вв. в г. Ровно (по материалам раскопок 2007 г.) / В. Чекурков // Institutul Patrimoniului Cultural AȘM, Revista Arheologică, serie nouă, vol. XIII, nr. 1–2, 2017. – С. 134–140.
456. Чміль Л. Дослідження пізньосередньовічного замчища в с. Лісники біля Києва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 91–97.

457. *Шаблюк В.У.* Неумацаваныя феадальныя сядзібы / В.У. Шаблюк, М.В. Клімаў // *Археалогія Беларусі.* – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларуская навука», 2001. – С. 90–95.
458. *Шарко О.* Малороссийское жилище / О. Шарко // *Этнографическое обозрение.* – М., 1901 – № 4 – С. 119–131.
459. *Шкоропад В.В.* Охоронні археологічні дослідження в центрі м. Луцьк. / В.В. Шкоропад, В.Г. Баяк // *АДУ 2006–2007 рр. Збірник наукових праць.* – К: ІА НАНУ, Видавничий дім «Академперіодика», 2008. – С. 360–362.
460. *Шовкопляс А.М.* Некоторые гутные изделия из Киева / А.М. Шовкопляс // *Культура средневековой Руси.* – Л.: Наука, 1974. – С. 81–85.
461. *Шовкопляс А.М.* Середньовічні художні кахлі з Києва / А.М. Шовкопляс // *Археологія.* – К.: Наук. думка, 1975. – Вип. 16. – С. 104–114.
462. *Шокарев Ю.В.* Луки и арбалеты. / Ю.В. Шокарев. – Москва: АСТ «Астрель», 2004. – 176 с.
463. *Шпізель Р.* Синагога Острозька / Р. Шпізель // *Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедія.* – Острог: Видавництво НУ ОА, 2011. – С. 408–410.
464. *Щапов Я.Н.* Жалованная и уставная грамота луцкого и владимирского князя Любарта Гедиминовича с датой 1321 г. декабря 8, Луцк, соборной церкви Иоанна Богослова в Луцке и епископу луцкому и острожскому Климентию и его наследникам на села с подтверждением суда епископа и его привилегий / Я.Н. Щапов // *Древнерусские княжеские уставы XI–XV веках.* – М.: Наука, 1976. – С. 158.
465. *Юра Р.А.* Работы Хортицкой экспедиции в 1968 г. / Р.А. Юра // *Археологические исследования на Украине.* – 1971. – Т. 3. – С. 245–249.
466. *Юра Р.О.* Дослідження Студеницької фортеці / Р.О. Юра // *АДУ.* – 1972. – Т. 4. – С. 303–307.
467. *Юрченко С.* Про час будівництва Луцької брами в Дубні / С. Юрченко // *Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років.* Дубно, 2007. – С. 92–94.
468. *Ягодинська М.* Археологічні дослідження в м. Теремовля Тернопільської області та його околиці у 2002 р. // *АВУ 2001–2002.* – К., 2003. – Вип. 5. – С. 299–302.
469. *Ягодинська М.* Давньоруські житла Західного Поділля / М. Ягодинська // *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка.* – Л.: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 291–301.
470. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
471. *Яніцкая М.М.* Беларуская мастацкая шкло (XVI–XVIII стст.) / М.М. Яніцкая. – Мінск : Навука і тэхніка, 1977. – 230 с.

472. Янин В.Л. Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII–XV вв. / В.Л. Янин. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1998. – 216 с.
473. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1994. – T. 5. – Część II: Województwo Wołyńskie. Ziemie ruskie Korony. – 698 s.
474. Aleksandrowicz S. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI – pierwszej połowie XVIII wieku // Roczniki dziejow społecznych i gospodarczych. – 1966. – №27. – S. 36–49.
475. Baliński M. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. – T. 2. Cz. 2. – Warszawa, 1845. – S. 547–1431, IX s.
476. Bochdziewicz P. Kościół i klasztor oo. Bernardynów w Dubnie / P. Bochdziewicz // Studia do dziejów sztuki polskiej w okresie baroku i rokoka. – Lublin : TN KUL, 1973. – S. 137–159. : 33 il.
477. Cymbalak T. Wybrane znaleziska podkówek do butów z terenu Czech na tle analogii środkowoeuropejskich. / T. Cymbalak // Archaeologica Pragensia 18: archeologický sborník Muzea hlavního města Prahy. – Praha, 2006. – S. 263–282.
478. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / A. Cynkałowski. – Warszawa : Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. – 265 s. :il.
479. Czekurkow W. Typologia naczyń XV – pierwszej połowy XVII w. z nowych badań archeologicznych na terenie Ostroga / W. Czekurkow // Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2016, 2017. – S. 4–46.
480. Dąbrowska M. Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1987. – 350 s. :il.
481. Daniłowicz I. Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. – T.1. – Wilno, 1860. – S. 330–331.
482. Dutkiewicz J. Zamki warowne na Wołyniu // Kalendarz ziem Wschodnich. – 1935. – S. 14.
483. Długosz J. Dzieła wszystkie / Wydane A. Przezdzieckim. – Krakow, 1867. – T. 2. – 519 s.
484. Długosz J. Dzieła wszystkie / Wydane A. Przezdzieckim. – Krakow, 1868. – T. 4. – 557 s.

485. *Długosz J.* Dzieła wszystkie / Wydane A. Przewdzieckim. – Krakow, 1869. – T. 5. – 678 s.
486. *Fassbinder F.* Archäologische untersuchungen zur fruhgeschichte der stadt Chemnitz. Die Grabungen 1994–1995 / F. Fassbinder // Text und Befundkatalog. – Chemnitz, 1996. – Bd. I. – 394 s.
487. *Fitzke J.* Dwa nowe średniowieczne miecze w muzeum wołyńskim towarzystwa przyjaciół nauk w Łucku. – Broń i barwa, 1937, t. 4, № 9, – S. 193–194.
488. *Fitzke J.* Cenne odkrycie na zamku Lubarta w Łucku. – Ziemia wołyńska, 1939, t. 2, № 6–7, – S. 103–104.
489. *Gaczol A.* Jan Fitzke z Wołynia 1936–1939. / A. Gaczol, W. Kowalow // – Biały Dunajec-Ostrog. – 2009. – 292 s.
490. *Gajewska M.* The cathedral's hill of Frombork. Braniewo district, in the light of recent archaeological research / M. Gajewska, J. Kruppe // Archaeologia Polona. – Warszawa, 1984. – S. 323–337.
491. *Gintautas R.* Sauliai is Genujos prie Vilniaus pilies 1394 m. / R. Gintautas // Lietuvos archeologija. T. 33. – Vilnius, 2008. – P. 137–152.
492. *Głosek M.* Mieczy środkowoeuropejskie z X–XV w. – Warszawa, 1984. – 186 s.
493. *Głosek M.* Poznosredniowieczna brzoobuchowa w zbiorach polskich / M. Głosek. – Warszawa, Łódź, 1996. – 143 s.
494. *Girdwoyń A.* Zabytki szklane z Sandomierza / A. Girdwoyń, M. Rubnikowicz // komentarz technologiczny. Sandomierz. Badania 1969–1973. – Warszawa, 1996. – T. 2. – S. 454–456.
495. *Golembnik A.* Badania archeologiczne na obszarze Zamku Jazdowskiego w Warszawie / A. Golembnik // Rocznik Warszawski. T. 15. – Warszawa, 1979. – S. 163–184. ryc. 5.
496. *Halecki O.* Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa Wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka / O. Halecki. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1915. – 315 s.
497. *Hupalo W.* Badania pieca garncarskiego z Wierchowa (Verchiv), obw. Równego // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. T. XVIII. Rzeszów, 1997. – S. 135–148.
498. *Juknevičius A.* Kedainiai ir jų senamiestis / A. Juknevičius // Baltų archeologija. – Vilnius, 1995. № 1(4). – P. 10–13. pav. 5; 6, 4.
499. *Jabłonowski A.* Ziemia Wołyńska w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe. Warszawa, 1877. T. V. – S. V–CIX.
500. *Jabłonowski A.* Wstęp // Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. XIX. – S. 1–128.

501. *Joannis de Czarnkow. Cronicon Polonorum // Monumenta Poloniae Historica.* – Leopoldis, 1872. – T. 2. – S. 619–756.
502. *Kaizer L. Folwark i stasja krolewska w Brodni kolo Sieradza // Folia archeologia.* – Lodz, 1994, – S. 74–104.
503. *Kardaszewicz S. Dzeje dawniejsze miasta Ostroga.* – Warszawa-Krakow, 1913. – S. 105–108.
504. *Kulejewska-Topolska Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku / Z. Kulejewska-Topolska.* – Poznań, 1964. – 172 s.
505. *Komorowsky J. Polskie zycie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku / J. Komorowsky.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Wydaw. Polskiej Akademii Nauk, 1985. – 204 s. : il.
506. *Kruppe J. Garncarstwo Warszawskie w wiekach XIV i XV.* – Wrocław, 1967.
507. *Kruppe J. Garncarstwo poznosredniowieczne w Polsce.* – Wrocław, 1968. – Część 2. Karty katalogowe.
508. *Krzemieniec. Praca zbiorowa.* – Wydaw. Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, – Warszawa. – 1926. – 113 s.
509. *Liske K. Cudzoziemcy w Polsce. L. Naker, U. Werdum, J. Bernoulli, J. E. Biester / K. Liske.* – Lwow : Drukarnia E. Winiarza, 1876. – 340 s.
510. *Manvydas V. Vilnius kovose kryziuociais XIV a. Antrojoje puseje / V. Manvydas // Karo archyvas XXVI.* – Vilnius, 2011. – P. 4–44.
511. *Mäesalu A. Esimesed tagantlaetavad tulirelvad / A. Mäesalu // Uurimusi Vana-Liivimaa ajalooost. Ajalooline Ajakiri ½.* – Tartu, 2008. – S. 9–19.
512. *Meyza K. Blonie – miasto, w swietle najnowszych obserwacji archeologicznych / K. Meyza // Rocznik Warszawski. T. 13.* – Warszawa, 2010. – S. 136–145. ryc. 2, 5, 6.
513. *Miasta Wołyńskie. Monografia pod red T. Swiszcowskiego.* – Luck, 1937. – S. 17.
514. *Michalak-Scibior J. Naczynia towarzyszące skarbowi monet w zbiorach Gabinetu Numizmatycznego Muzeum w Lublinie / J. Michalak-Scibior // Hereditas praeferifi. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Ocfogesimo Anno Nascendi. Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.* – Lublin 2009. – S. 481–488. ryc. 1. 1, 2.
515. *Nadolski A. Bron i stroi rycerstwa polskiego w sredniowiczu.* – Warszawa, 1979, – S. 128.
516. *Nawrocki M. Pożnośredniowieczne i nowożytnie szkła z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu/ M. Nawrocki // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia.* – Warszawa, 1999. – T. XXVII. – Z. 333. – S. 53–132.
517. *Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańcy w roku 1863 / F. Nowicki.* – Drezno : nakł. J. I. Kraszewskiego, 1870. – 138 s.

518. *Oakeshott R. E.* Sword in the age of chivalry. – London, 1964. – 156 p.
519. *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Wołyniu / M. Orłowicz // – Łuck: 1929. 2 вид.: Lublin: Novum, 1994. – 380 s.
520. *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego / B. Paprocki; wyd. K.J. Turowskiego. – Kraków: nakł. wydawnictwa biblioteki Polskiej, 1858. – 923 s.
521. *Rauhut L.* Wczesnosredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnosredniowieczne. – 1960. – T.V. – S. 231–260.
522. *Rocznik Wołyński.* – T. 4. – Równe, 1935. – S. 8.
523. *Skuciene A.* Spynos ir Raktai Vilniaus Zemutineje pilyje / A. Skuciene, D. Steponaviciene // Baltu archeologija. – Vilnius, 1996. – № 1(8) – P. 14–15.
524. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* Warszawa, 1880–1902. T. 1–15.
525. *Spinei V.* Universa Valachica: Romanii in contextul politic international de la inceputul mileniului al II-lea. – Chisinau, 2006.
526. *Stecki T.* Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki / T. Stecki. – Kraków: Druk. Wł. Anczyc, 1888. – S. 31–32.
527. *Swiesznikow I.* Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie / Igor Swiesznikow, Wira Hupalo // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – 1996. – T. 17. – S. 297–303.
528. *Swietoslawski W.* Strzemiona średniowieczne z ziem Polski. Łódź, 1990. – 141 s.
529. *Tautavicius A.* Lietuvos kunigeiksciu / A. Tautavicius // Baltu archeologija. – Vilnius, 1996. № 1(8). – P. 2–13.
530. *Turnau I.* Ubior narodowy w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa 1991, s. 208+ilustr.
531. *Wyrobisz A.* Szkło w Polsce od XIV do XVII w. / A. Wyrobisz. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Wrocławska Drukarnia Naukowa, 1968 – 223 s.
532. *Wojtkowiak Z.* Ostrogski Konstanty Iwanowicz książę (ok. 1460–1530) / Polski Słownik Biograficzny: Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. – Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXIV/3, zeszyt 102 – S. 486–489.
533. *Zróżdła dziejowe.* – Warszawa: w drukarni W. Ratyńskiego, 1889. – T. XIX: – 307 s.
534. *Jabłonowski A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Tom VIII : Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole. – 307 s., [XLVI] s. spis miejscowości.

Перелік умовних скорочень

- АБУ – Археологічні відкриття в Україні
 АДУ – Археологічні дослідження в Україні
 АО – Археологические открытия
 АС – Археологический съезд
 АЮЗР – Архив Юго-Западной России
 ВГВ – Волынские губернские ведомости
 ВЕВ – Волынские епархиальные ведомости
 ВЭС – Восточнославянский этнографический сборник
 ВНУ ім. Л. Українки – Волинський національний університет
 ім. Лесі Українки
 ДІКЗД – Державний історико-культурний заповідник м. Дубно
 ДІКЗО – Державний історико-культурний заповідник м. Острог
 ДКАУ – Державний комітет архівів України
 КНУ ім. Т. Шевченка – Київський національний університет
 ім. Тараса Шевченка
 КПДІАЗ – Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний
 заповідник
 КПНУ ім. І. Огієнка – Кам'янець-Подільський національний університет
 ім. Івана Огієнка
 КРІМ – Корецький районний історичний музей
 ЛДІКЗ «Старе місто» – Луцький державний історико-культурний
 заповідник «Старе місто»
 ЛНУ ім. І. Франка – Львівський національний університет
 ім. Івана Франка
 МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
 МИА – материалы и исследования по археологии СССР
 НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної
 академії наук України

Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі – Национальная академия навук Беларусі, Інститут гісторыі

НДІ пам'яткоохоронних досліджень – Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень

НКПБКЗ – Національний Києво-Перчерський історико-культурний заповідник

НПИ – Научно-популярное издание

НТЕ – Народна творчість, етнографія

НУ ОА – Національний університет «Острозька академія»

РДГУ – Рівненського державного гуманітарного університету

РОКМ – Рівненський обласний краєзнавчий музей

РФ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ – Рівненська філія державного підприємства науково-дослідного центру «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

УАЩ – Український археографічний щорічник

УЗ ЛУ – ученые записки Ленинградского университета

УРЕ – Українська радянська енциклопедія

УІЖ – Український історичний журнал

УТОПК – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

ЧНУ ім. Б. Хмельницького – Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А
Дослідження археологічних пам'яток другої половини XIV – першої
половини XVII ст. на території міст Волині.

Рік	Автори розкопок	Досліджена площа, м кв		
		Замок	Середмістя	Передмістя
1	2	3	4	5
Дорогобуж				
1982-1990	Б.А. Прищеп	1159	–	–
2002-2003	Б.А. Прищеп	418	–	–
Всього досліджено, м кв		1577	–	–
Дубно				
1995	І.К. Свешніков	50	–	–
2000	В.Д. Гупало	–	11	–
2007	В.Д. Гупало	–	36	–
2005	Б.А. Прищеп	–	330	–
2006	Б.А. Прищеп	–	226	–
2007	Б.А. Прищеп	–	100	–
2009	Б.А. Прищеп	–	270	–
Всього досліджено, м кв		50	973	–
Корець				
2005	Б.А. Прищеп	–	32	–
2008	Б.А. Прищеп	–	164	–
Всього досліджено, м кв		–	196	–
Луцьк				
1967	М.П. Кучера	60	–	–
1968	М.П. Кучера	–	–	980
1981	Г.В. Охріменко	–	–	16
1983	М.М. Малевська	65	–	–
1984	М.М. Малевська	180	–	–
1985	М.М. Малевська	220	–	–

1986	М.М. Малевська	210	–	–
1988	Б.Т. Сайчук	–	–	24
1989	С.В. Терський	50	16	100
1990	С.В. Терський	34	–	–
1996	С.В. Терський, В.Ф. Семенюк	–	1000	–
1997	С.В. Терський, М.М. Кучінко	–	80	–
2006	В.В. Шкоропад	36	–	–
2007	В.В. Шкоропад	–	116	–
Всього досліджено, м кв		855	1212	1120
Острог				
2004	Б.А. Прищеп	300	–	–
2005	Б.А. Прищеп	–	–	45
2008	Б.А. Прищеп	266	170	–
Всього досліджено, кв. м		566	170	45
Перемись				
1963-1964	О.О. Ратич	500	–	–
Всього досліджено, м кв		500	–	–
Рівне				
2007	Б.А. Прищеп	–	400	300
2008	Б.А. Прищеп	–	924	506
2010	Б.А. Прищеп	–	304	–
Всього досліджено, м кв		–	1628	806
Степань				
1981	Б.А. Прищеп	40	–	–
2012	Б.А. Прищеп	–	33	–
Всього досліджено, м кв		40	33	–

ДОДАТОК Б
Житла XV – першої половини XVII ст.

1. *Котлован будівлі першої половини XV ст.*, зафіксовано у Луцьку. Будівля складалася з прямокутного приміщення розміром 2,9×3,6 м та прибудованого із західної сторони похилого входу-коридора площею 2,75×1,35 м. Земляні стіни основного приміщення та коридора були обшиті дошками, притиснутими зрубним каркасом, основу якого становила рама з покладених плахом брусів розміром 9–10×25–26 см у перетині, з'єднаних врубами по кутах. Ця рама слугувала підвалиною для врубаних в неї по кутах та посередині стін дерев'яних опор 12×12 см в перерізі, які підтримували перекриття та одночасно притискали до ґрунту обшивку стін, яка складалася з горизонтально покладених обрізних дощок 0,4–0,6×0,04–0,05 м в перерізі. Велика кількість таких дощок, зокрема з вирубками на кінцях, що лежали в заповненні пластами навхрест, паралельно до стін споруди, та пласти глиняної обмазки завтовшки до 8–9 см, які в окремих випадках перекривали їх, вказували на конструкцію наземних стін та перекриття. Підвалини вирівнювалися за допомогою підкладених по кутах та по середині обрізків брусів завдовжки 0,5–0,8 м. Основу каркаса входу-коридора становили балки-тятиви 25×10 см, врубані в раму-підвалину основного об'єму при західному куті. Вони були основою для сходинок та опорних стовпів, що виконували функцію, аналогічну до стовпів основного приміщення: притискали до ґрунту обшивку та підтримували перекриття коридору. Обшивка коридору складалася з вертикально поставлених дубових дощок аналогічного перерізу, як і в основному приміщенні. Простір між обшивкою та стінками котловану, очевидно, з метою створення гідроізоляції, заливали рідким глиняним розчином. Першими двома сходишками слугували бруси каркаса основного приміщення та коридору. Наступні чотири щаблеподібні сходишки були сперті на прямокутні врубки в тятивах та закріплювалися в них дерев'яними чопами [Терський, 2006, с. 211, рис. 57].
2. *Котлован будівлі № 8 другої половини XVI ст.*, виявлений в Острозі. Він був прямокутної форми (розмірами 2,95×3, 2 м), орієнтований стінами за сторонами світу. Його контури простежено на позначках -1,1 м, -1,15 м, а дно знаходилося на позначці -2,17 м. Стінки слабо звужувались до дна, їх висота близько 1 м. Глибина споруди 1,02 м. На дні котловану виявлено стовпові ямки у кутах і на середині довжини західної та східної сторін, які належали до конструкції дерев'яних стін будівлі. Об'єкт був заповнений гумусним ґрунтом бурого кольору, насиченим вугликами, шматками печини, битою цеглою-пальчаткою, фрагментами посуду, горщикоподібних, коробкових кахлів і різними елементами пічного декору [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 63; фото 77].
3. *Котлован будівлі № 35 XVI ст.*, виявлений в Острозі. Він мав прямокутну форму. Його контури простежені з позначки -2,2 м, на цьому рівні його розміри 3,4×3,5 м. Долівку виявлено на позначках -2,35 м, -2,4 м (в центрі).

Котлован простежений лише в його нижній частині, тому що вище культурні нашарування були зруйновані могильними ямами. Стінки котловану похилі, звужуються до дна, тому розміри котловану на рівні долівки $3,0 \times 3,3$ м. Стовпові ямки, заглиблені в долівку, виявлені у кутах котловану біля західної та південної стінок, в центральній частині приміщення, а також за межами котловану – біля південної стінки. Вздовж східної стінки котловану вдалося простежити рештки колоди, що лежала горизонтально на долівці на глибині від -2,3 м до -2,4 м. Під час робіт у заповненні споруди було зібрано уламки гончарних високоякісних посудин і фрагменти горщиків низької якості [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 73; фото 88].

4. *Котлован будівлі № 49 XV – першої половини XVI ст.*, досліджений в Острозі. Він мав прямокутну форму (розмірами $3,4 \times 4,3$ м) і був орієнтований стінами за сторонами світу. Його контури виявлені на позначках -2,6 м, -2,7 м. Долівку виявлено на позначках -2,75 м, -2,85 м. Котлован простежений лише в його нижній частині, оскільки вище культурні нашарування були зруйновані могильними ямами. У північно-західному куті та біля західної стінки виявлено дві стовпові ямки діаметром 0,35 м і $0,3 \times 0,25$ м, завглибшки 0,3 м і 0,35 м. В засипці заглибленої частини будівлі знайдено рештки округлого череня діаметром близько 0,85 м. Він був підмазаний міцно випаленою глиною. На черені лежало п'ять цілих цеглин-пальчаток [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251, рис. 5; фото 89].
5. *Котлован будівлі № 16 XV ст.*, виявлений у Дорогобужі, мав прямокутну форму (розмірами $3,3 \times 4,5$ м) і був заглиблений у материк на 2,2–2,5 м від рівня давньої денної поверхні та орієнтований стінами за сторонами світу. Вхід до заглибленої частини починався зі східців, вирізаних у материковому суглинку, знаходився біля східної стінки котловану. В заповненні котловану було виявлено розвал печі – це прошарок материкового суглинку з домішками шматків печини, уламків цегли-пальчатки, керамічних кахлів і посуду [Прищепа, 2001, с. 223; рис. 1].
6. *Котлован будівлі № 12 другої половини XVI ст.*, досліджений у Дубні. Він мав прямокутну форму (розмірами $4,2 \times 4,8$ м) і був орієнтований кутами за сторонами світу. Його контури простежено на глибині -1,8 м, -2,0 м від денної поверхні. Глибина об'єкту 1,1 м. Дно котловану знаходилося на глибині -2,85 м, -2,9 м. Біля північної стінки котловану було зафіксовано вхід до підвалу будівлі у вигляді заглибленого коридору завширшки 1,8 м, дно якого понижувалось на південь, до позначки -2,55 м. У заглибленій частині будівлі виявлено рештки зруйнованої печі, велику кількість кераміки та рештки спаленої обшивки вздовж стінок котловану [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 22; фото 37].
7. *Котлован будівлі № 21 XVI ст.*, досліджений в Острозі. Він мав прямокутну форму і був орієнтований стінами за сторонами світу; опущений у культурний шар і порушований могильними ямами. Чітко простежено лише північну стінку з глибини -1,8 м до дна котловану -2,3 м.

Стінка похила, котлован звужувався до дна. Долівка щільна, втоптана, понижувалась із півдня на північ, від -2,0 м до -2,3 м. Орієнтовні розміри котловану 2,6×3,0 м. Вздовж північної стінки котловану простежено заглиблення, напівкругле у розрізі; очевидно, це відбиток нижньої колоди діаметром 0,15 м, яка належить до конструкції дерев'яних стін будівлі. У придонній частині котловану зібрано фрагменти посуду й уламки горщикоподібних і коробкових кахлів [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ШД-148786, рис. 5; фото 85].

8. *Котлован будівлі № 3 кінця XV–XVI ст.*, зафіксований у Рівному. Він мав прямокутну форму (розмірами 2,7×3,4 м), орієнтований стінами за сторонами світу. Його контури простежені на глибині -3,0 м, а дно знаходилося позначці -3,95 м від репера. Стінки котловану були близькі до вертикальних. Глибина споруди від репера -0,95 м. Котлован будівлі заповнений шаром чорного ґрунту, насичений кістками та фрагментами керамічних виробів [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 24, фото 9–11].
9. *Котлован будівлі № 10 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, виявлений у Рівному. Він був прямокутної форми (розмірами 3,2×3,65 м) та орієнтований стінами за сторонами світу. Простежений на глибині -2,2 м. Дно не рівне, знаходилося на позначках від -2,7 м до -2,9 м. Глибина об'єкта – 0,7 м. Стінки котловану були близькі до вертикальних. З півдня котлован будівлі продовжувався як коридор завширшки 1,7 м, дно якого поступово підвищувалося на південь на 0,15–0,2 м. Заповнення об'єкту складалося з гумусного ґрунту, насиченого шматками печини, суглинком і вугіллям. На дні було виявлено уламки керамічного посуду, вироби із заліза та фрагмент коробкової кахлі [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 11; фото 24–26].
10. *Котлован будівлі № 11 кінця XV–XVI ст.*, досліджений у Рівному. Він мав чотирикутну форму (розмірами 3,7×3,8 м) та був заглиблений у материк від рівня виявлення на 0,8-0,9 м, орієнтований кутами за сторонами світу. Його контури простежені з глибини -2,3 м -2,4 м. Вхід у котлован розміщувався біля північного кута у вигляді чотирикутного заглиблення розмірами 1,5×1,25 м, з похилим спуском завдовжки 1,2 м і завширшки 1,05–1,4 м. Він був вирізаний у материковому суглинку, північний край якого виявлено на глибині -2,4 м, а спуск закінчувався на рівні дна котловану, на глибині -3,05 м. Стінки схожі на вертикальні. У придонній частині котловану будівлі виявлено шар чорного ґрунту, перекритий прошарком вугілля і попелу, насичений великою кількістю уламків глиняних посудин і фрагментом лицевальної керамічної плитки із рельєфним орнаментом [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 11; 12; фото 21; 22].

ДОДАТОК В

Господарські споруди XV – першої половини XVII ст.

1. *Котлован господарської будівлі другої половини XV – початку XVI ст., зафіксований у Луцьку.* Споруда була виявлена на глибині від 4,5 до 7 м від сучасної поверхні та заповнена однорідним чорноземом. Вона прямокутна в плані, розміром 3,5×2,7 м. Вхід до неї було влаштовано з півночі у вигляді коридора завширшки 0,5–0,6 м, зігнутого під прямим кутом. Стіни споруди каркасно-стовпової конструкції збереглися на повну висоту – 2,5 м. Кутові дубові стовпи, прямокутно стесані, 16×14 см в перерізі, загострені знизу, були з'єднані на висоті 1,15 м та по верхньому краю двома рядами перемичок, що являли собою напівокруглі поперечні балки завширшки 11 см, з вирізами на кінцях. Місця з'єднання скріплювалися додатково дерев'яними кілками-чопами діаметром 2,5 см, забитими в спеціально просвердлені отвори. Обшивка стін, притиснута каркасом до ґрунту, складалася з клиноподібних у перерізі дубових дощок завтовшки 5–7 см та завширшки 26–28 см, що заходили одна на одну на зразок риб'ячої луски. Стіни вхідного коридора були обшиті тоншими дошками, закріпленими двома способами: від входу до повороту – горизонтально, а далі – вертикально. Решток долівки та перекриття не зафіксовано [Терський, 2006, с. 211, рис. 57].
2. *Котлован господарської будівлі № 8 першої половини XVII ст., досліджений у Дубні.* Він мав прямокутну форму (розмірами 3,1×3,8 м), орієнтований кутами за сторонами світу. Контури простежені з позначки -1, 8 м, дно його знаходилося на позначці -2,9 м. Глибина споруди – 1,1 м. У придонній частині об'єкт був заповнений чорним ґрунтом, насиченим поодинокими знахідками з кераміки та заліза [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 5, фото 22, 23].
3. *Котлован господарської будівлі № 32 XV–XVI ст., виявлений в Острозі.* Він мав прямокутну форму та був опущений у культурний шар. Північна частина котловану залишилась за межами розкопу і не була досліджена. Стінки котловану простежені з глибини -2,05 м, слабо звужуються до дна, яке знаходилось на позначках -2,7 м, -2,8 м. Довжина котловану із заходу на схід – 2, 6 м, довжина виявленої ділянки західної стінки – 2,7 м. Глибина об'єкту – 0,75 м. Споруда була заповнена темно-сірим пухким гумусним ґрунтом із домішками дрібних фракцій суглинку, вуглин, камінців, уламків глиняного посуду [Прищепа, ДІКЗО, КН 39204/ПІД-148786; фото 86].
4. *Котлован господарської будівлі № 10а кінця XV–XVI ст., досліджений у Рівному.* Він мав чотирикутну форму (розмірами 2,1×3,6 м) і був орієнтований кутами за сторонами світу. Його контури виявлені на глибині 3,35 м, а дно знаходилось на глибині 4,05–4,15 м. Глибина котловану – 0,85 м. Був заповнений гумусним ґрунтом та уламками посуду [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 41; фото 17; 18].

5. *Котлован господарської будівлі № 22 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, виявлений у Рівному. Він мав прямокутну форму (розмірами 3,9×4,1 м) і був орієнтований кутами за сторонами світу; простежено заглиблений коридор розмірами 1,2–2,0×3,3 м, який продовжувався за межами південно-східної стіни. Контури споруди виявлені на глибині - 3,0 м від репера. Дно коридору підвищувалося на південний схід на 0,1 м. Глибина котловану 1,3 м, дно рівне, знаходилося на позначці -4,0 м. Стінки котловану були близькі до вертикальних. Придонна частина котловану була заповнена тліном органічних решток і чорним ґрунтом, насиченим керамікою, глиною та вугликами [Прищеп, РОКМ, № 25556, рис. 76, фото 35, 36].
6. *Котлован господарської будівлі № 11а XIV–XV ст.*, досліджений у Рівному. Він був прямокутної форми (розмірами 2,2×2,9 м), орієнтований стінами за сторонами світу. Контури об'єкта простежено на глибині -1,9 м, на рівні передматерикового шару. Стінки котловану рівні, похилі, звужуються до дна. Дно рівне, материкове, знаходилося на позначках від -2,4 м до -2,45 м. Глибина споруди – 0,5 м. Придонна частина котловану заповнена однорідним шаром чорного ґрунту, змішаним зі фракціями суглинку та поодинокими знахідками із глини і заліза [Прищеп, РОКМ, № 25092, рис. 9; фото 21–24].
7. *Котлован господарської будівлі № 18 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, зафіксований у Рівному. Він мав чотирикутну форму (розмірами 2,2×2,3 м) і був орієнтований кутами за сторонами світу. Його контури виявлені на глибині -1,9 м. Збережена довжина 2,0–2,2 м, ширина – 2,3 м, дно його знаходилося на позначці -2,35 м. Стінки котловану похилі, так що він звужується до дна. Заповнення споруди в придонній частині складалося з темного гумусного ґрунту, змішаного із суглинком і насиченого уламками керамічного посуду [Прищеп, РОКМ, № 25092, рис. 9, фото 36–39].
8. *Котлован господарської будівлі № 20 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, виявлений у Рівному. Він мав чотирикутну форму (розмірами 2,7×2,8 м) і був орієнтований кутами за сторонами світу. Контури об'єкта простежені з глибини -1,9 м, а дно його знаходилося на позначці -2,4 м. Глибина споруди – 0,5 м. Стінки котловану слабо звужувались до дна, де було виявлено різні ями. Більшість з них стовпові, округлі в плані, діаметром 0,2–0,3 м, завглибшки 0,17–0,4 м. У заповненні будівлі виявлено гумусний ґрунт чорного кольору, змішаного із суглинком, і фрагменти керамічного посуду [Прищеп, РОКМ, № 25092, рис. 9, фото 42–45].
9. *Котлован господарської будівлі № 21 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, досліджений у Рівному. Він мав чотирикутну форму (розмірами 2,1×2,2 м) і був орієнтований кутами за сторонами світу. Його простежено з глибини -2,05 м, дно знаходилося на позначці -2,3 м. Глибина споруди – 0,35 м. Стінки котловану похилі. На дні було виявлено велику кількість ям. Більшість з них неглибокі 0,2 – 0,55 м від рівня виявлення, овальні у плані, діаметром від 0,4 м до 0,6 м. У придонній частині котловану залягав

однорідний шар чорного ґрунту, змішаний із материковим суглинком і насичений уламками керамічного посуду [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 40, фото 47–50].

10. *Котлован господарської будівлі № 23 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, зафіксований у Рівному. Він мав чотирикутну форму (розмірами 3,2×3,4 м) і був орієнтований кутами за сторонами світу. Контури котловану простежені на глибині -2,05 м, на рівні материка. Його довжина із північного сходу на південний захід – 3,2 м, ширина дослідженої частини котловану 1,8–3,4 м, дно знаходилося на відмітках -2,65, -2,7 м. Стінки котловану рівні, похилі, так що котлован звужувався до дна. Зі східного боку стінка мала два уступи, верхній завширшки 0,1–0,2 м, а нижній завширшки 0,15–0,2 м, а із півдня – 0,3 м. На дні котловану залягав шар суміші ґрунту та глини, насичений фрагментами керамічних виробів [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 44, фото 50–52].
11. *Котлован господарської будівлі № 25 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, виявлений у Рівному. Він був прямокутної форми (розмірами 4,4×5,2 м) і орієнтований кутами за сторонами світу. Його контури виявлені на глибині -2,5 м. Глибина котловану -0,5 м. Дно рівне, знаходилося на позначці -3,0 м. Стінки близькі до вертикальних. Заповнення котловану складалося із гумусного ґрунту, насиченого вугликами та фрагментами виробів із заліза та кераміки [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 46; фото 53; 54].
12. *Котлован господарської будівлі № 26 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, досліджений у Рівному. Він мав чотирикутну форму (розмірами 2,8×3,1 м) і був орієнтований кутами за сторонами світу. Його контури простежено з глибини -2,6 м, а дно його знаходилося на позначці -2,9 м. Глибина котловану -0,3 м. Стінки котловану подібні до вертикальних і слабо звужувались до дна, де було виявлено кілька ям. Більшість з них стовпові, невеликі та неглибокі (0,05–0,3 м від рівня виявлення), овальні та округлі в плані, діаметром від 0,1 м до 0,3 м. Біля південно-західної стіни будівлі знайдено найбільшу яму, овальну в плані, (розмірами 1,1×2,2 м); завглибшки 0,6 м від рівня виявлення. Ще одну яму відкрито на долівці у східному куті. Вона овальна у плані (розмірами 0,6×1,1 м), завглибшки 0,3 м від рівня виявлення. Котлован будівлі був заповнений гумусним ґрунтом, насиченим вугликами, фрагментами виробів із заліза та кераміки. Тут також знайдено камінь від жорна (рис. 105, 1) виготовлений із вапняку, що вказує на господарське призначення будівлі [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 48; фото 55–58].
13. *Котлован господарської будівлі № 27/1 кінця XV–XVI ст.*, виявлений у Рівному. Він був чотирикутної форми, який досліджено лише частково, його північна частина залишилась за межами розкопу. Контури споруди простежені на глибині -2,0 м, на рівні передматерикового шару. Його довжина із заходу на схід 2,0 м і 1,3 м, ширина дослідженої частини котловану – 1,2 м, дно знаходилося на позначці -2,3 м (східна частина), -2,5 м (західна частина). Глибина споруди 0,3 м. Стінки котловану рівні,

подібні до вертикальних. З південно-східного кута котлован будівлі продовжував коридор завширшки 0,4 м, його простежено на відрізку 0,3 м. У заповненні споруди було виявлено уламки сіроглиняних посудин [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 57].

14. *Котлован господарської будівлі № 29 кінця XV–XVI ст.*, виявлений у Рівному. Він мав чотирикутний у плані котлован розмірами 2,4×2,5 м, який простежено з глибини -1,7 м. Котлован орієнтований кутами за сторонами світу, заглиблений у материк від рівня виявлення на 0,5–0,7 м, дно рівне, знаходилося на позначці -2,2 м (північно-західна частина), -2,4 м (південно-східна частина). Стінки котловану були подібні до вертикальних. Уздовж південно-східної стіни в долівці виявлено яму. Вона прямокутна в плані, розмірами 0,7×2,0 м, глибиною 0,2 м. З південно-західної стіни котлован будівлі продовжувався як коридор завширшки до 0,9 м, дно якого підвищувалося на південь на 0,2 м у порівнянні з дном котловану будівлі № 5. Це був, очевидно, вхідний коридор, його простежено на відрізку 2,4 м. Будівля була заповнена у верхній частині котловану суглинком і пластами сірого ґрунт [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 59].

ДОДАТОК Д
Погреби XVI – XVII ст.

1. *Погріб № 7 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, зафіксований у Дубні. Він був прямокутної форми (розмірами 4,15×3,2 м) та орієнтований кутами за сторонами світу. До нього із південно-східної сторони вів вхід завдовжки 4 м і завширшки 1,8–1,9 м у верхній частині. Контури заглибленої частини споруди простежено з позначки -1,2–1,4 м. Вхід мав східці, вирізані у ґрунті. Дно погребу знаходилося на позначці -3,5 м. У кутах біля південно-західної стінки виявлено рештки дерев'яних стовпів від обшивки стін або іншого призначення. Глибина споруди – 2,3 м. Котлован погребу заповнений материковим суглинком і фрагментами керамічних виробів [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 5, 9; фото 17, 18; Чекурков, 2009, с. 234–235; Чекурков, 2012, с. 555–563].
2. *Погріб будівлі № 1 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, досліджений в Острозі. Він мав чотирикутну форму (розмірами 5×1,6–2 м), орієнтований стінами за сторонами світу. Склепіння погребу було вирізане у материковому суглинку, воно обвалилося і зафіксоване у вигляді завалу суглинку на підлозі приміщення. Погріб мав коридор завдовжки 4 м, завширшки 1,1–1,3 м, орієнтований стінами за сторонами світу, із вирізаними у материковому лесі східцями від -3,0 м до -4,8 м. У придонній частині котловану виявлено поодинокі фрагменти керамічного посуду та вироби із заліза [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 14–15; фото 7, 8; Чекурков, 2008, с. 280–283; Чекурков, 2010, с. 251–257].

ДОДАТОК Е

Ями XV–XVII ст.

1. *Яма № 17 кінця XV–XVI ст.*, зафіксована в Острозі. Вона мала у плані грушоподібний котлован (розміри 3×4 м). Її контури виявлені на глибині -1 м від рівня сучасної поверхні. Дно ями не рівне, максимальна глибина -2,85 м у східній частині. Яма була заповнена коричневим рихлим ґрунтом, насиченим органікою та речовими знахідками [Прищеп, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 2; фото 33; 34].
2. *Яма № 25 XVI–XVII ст.*, досліджена в Острозі. Вона була грушоподібна у плані (розміри 2,4×1,6 м). Яма виявлена на глибині -1 м, на цьому рівні її стінки похилі, звужувалися до ввігнутого дна, якого досягнуто на позначці -1,9 м. Заповнення – сипучий сірий ґрунт, насичений шматками печини і цегли, трапилося кілька уламків глиняного посуду [Прищеп, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 2].
3. *Яма № 15 другої половини XVI ст.*, виявлена у Дубні. Вона овальна у плані (розмірами 1,85×1,6 м). У розрізі конічна, завглибшки 1,25 м. Була виявлена на рівні передматерикового шару, на позначці -2,4 м. Заповнення ями складалось з чорного ґрунту з дрібними вкрапленнями вуглин, глини, кісток тварин та уламків якісних посудин [Прищеп, ДІКЗД, № 4859, рис. 3, 14].
4. *Яма № 2 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, досліджена у Корці. Вона мала овальну форму, (розмірами 2,0×2,1 м), орієнтована довшою віссю по лінії північ – південь, зі сходиною розмірами 0,6х0,6 м в південно-східній частині, виявленою на глибині -2,65 м. Вона знайдена на глибині -1,9 м, заповнення простежено в профілі південно-східної стінки, на глибині від -2,4 м до -2,75 м. Дно зафіксоване на глибині -2,8 м, в північній частині на глибині -2,9 м. Яма заповнена шаром перемішаного ґрунту і глини, в якому зібрано уламки глиняних посудин [Прищеп, КРІМ, № 2067/2, рис. 2; фото 5; 6].
5. *Яма № 3 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, зафіксована у Корці. Вона мала неправильно-овальну форму, орієнтовану короткою віссю по лінії північ-південь (розміри 2,37×3,2 м). Яма була виявлена на глибині -2,2 м. Стінки споруди похилі, дно рівне, виявлене на глибині -3,65 м від репера. Заповнення споруди складалося з прошарків органічного тліну, чорного ґрунту з домішкою вугликів, чорного ґрунту зі вкрапленнями камінців і фрагментів посуду [Прищеп, КРІМ, № 2067/2, рис. 2; фото 5; 9; 10].
6. *Яма № 22 XVI–XVII ст.*, виявлена у Острозі. Вона мала у плані овальну форму (розмірами 1,7×1,4 м) та була виявлена на глибині -0,9 м, увігнуте дно знаходилося на позначці -2,3 м, у розрізі яма конічна. Заповнена сірим пухким ґрунтом, у якому зібрано уламки якісного глиняного посуду [Прищеп, ДІКЗО, № 333805/ІІД-14421, рис. 2].
7. *Яма № 1а XVI–XVII ст.*, досліджена в Острозі. Вона овальна у плані (розміри 1,5×1,15 м), на рівні виявлення (на позначці -0,9 м), у розрізі,

- яма напівсферична, глибина до 0,25 м. У заповненні знайдено уламки посуду [Прищепа, ДІКЗО, № 39204/ІІД-148786, рис. 5; 57].
8. *Яма № 49а XVI – початку XVII ст.*, зафіксована в Острозі. Споруда мала овальний у плані котлован (розмірами 2,8×1,55 м) на рівні виявлення (на позначці -2,9 м). У північній частині котлован містив уступ на рівні -3,3 м, а у південній знаходилось округле заглиблення розмірами 1,8×1,4 м, його дно опускалося до позначки -4,1 м. З трьох сторін (за винятком північної) заглиблення мало підбої, так що стінки спочатку розширювалися з позначки -3,2 м до -3,5 м, а нижче стінки плавно звужувалися до рівного горизонтального дна. Заповнення споруди складалося з сірого гумусного ґрунту із домішками вуглин, дрібних шматків цегли, уламків глиняних посудин [Прищепа, ДІКЗО, № 39204/ІІД-148786, рис. 5].
 9. *Яма № 57 XVI – початку XVII ст.*, досліджена в Острозі. Вона овальна у плані (розмірами 1,6×0,75 м), витягнута з північного заходу на південний схід. Виявлена на позначці -2,1 м (північно-західна частина ями), -2,25 м (південно-східна частина ями), дно знаходилось на позначці -2,55 м. Заповнення споруди складалося із темно-сірого гумусного ґрунту з домішками вуглин та уламків глиняних посудин [Прищепа, ДІКЗО, № 39204/ІІД-148786, рис. 5].
 10. *Яма № 9а кінця XVI – першої половини XVII ст.*, виявлена у Рівному. Вона мала овальний котлован (розмірами 3,8×3,6 м), завглибшки до 0,25 м від рівня виявлення. Виявлена на глибині -2,6 м від репера. Яма була заповнена чорним ґрунтом із домішками вугликів, шматків печини, кісток тварин та уламків глиняного посуду [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 2].
 11. *Яма № 20 кінця XV–XVI ст.*, зафіксована у Рівному. Вона овальна у плані (розмірами 1,5×1,9 м). Споруда виявлена на глибині -3,35 м від репера. Стінки похилі, звужуються донизу. Дно не рівне, складалося із двох напівсферичних заглиблень, що мали позначки -4,25 м і -4,3 м. Яма була опущена в коричневий стерильний шар, а придонна частина – в материк, який тут залягав із позначки -3,85 м. Заповнення ями складалося з темно-коричневого ґрунту із домішками вуглин і дрібних фракцій суглинку. Тут виявлено уламки стінок сіро-глиняних посудин і кістки тварин [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 2; фото 18].
 12. *Яма № 7 кінця XV–XVI ст.*, досліджена у Рівному. Споруда овальна у плані (розмірами 1,4×1,2 м), завглибшки 0,5 м від рівня виявлення, а контури простежуються на глибині -3,0 м від рівня виявлення. В заповненні ями містився ґрунт чорного кольору, насичений великою кількістю дрібних вугликів, золою, печиною, фрагментами кераміки та кістками [Прищепа, РОКМ, № 25977, рис. 13; фото 22].
 13. *Яма № 7 кінця XV–XVI ст.*, виявлена у Рівному. Вона овальна у плані, (розмірами 2,8×2,15 м), завглибшки 1,65 м від рівня виявлення. Її контури окреслені на глибині 1,8 м. Стінки похилі, слабо звужувалися до дна. Придонна частина близька до чотирикутної, розмірами 1,1×1,4 м. Зі східної сторони на 0,25 м вище дна було влаштовано сходинку

- завширшки до 0,5 м. Яма заповнена гумусним ґрунтом з домішками суглинку, фрагментами керамічних і залізних виробів [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 3; 11; фото 19; 20].
14. *Яма № 13а кінця XVI – першої половини XVII ст.*, досліджена у Рівному. Яма овальна у плані (розмірами 1,7×1,5 м), завглибшки 1,7 м від рівня виявлення. Її знайдено на глибині -1,9 м. Стінки похилі, слабо звужувалися до дна. Яма була заповнена гумусним ґрунтом та уламками керамічних виробів [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 12; фото 33].
 15. *Яма № 19 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, зафіксована у Рівному. Споруда овальна у плані (розмірами 1,0×1,2 м), стінки похилі, слабо звужувалися до дна. Її контури виявлені на глибині 1,9 м. Яма була заповнена гумусним ґрунтом та уламками посуду [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 3].
 16. *Яма № 22 XVI–XVII ст.*, досліджена у Рівному. Споруда овальна у плані (розмірами 1,02×1,04 м), завглибшки 0,35 м від рівня виявлення. Її контури окреслені на глибині 2,15 м. Стінки похилі, слабо звужувалися до дна. Придонна частина близька до чотирикутної. З північної сторони на 0,2 м вище дна було влаштовано сходинку завширшки до 1,02 м. Яма була заповнена гумусним ґрунтом з домішкою дрібної печини, цегли, фрагментами глиняного посуду та виробів із заліза [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 42; фото 46].
 17. *Яма № 2а кінця XVI – першої половини XVII ст.*, зафіксована у Дубні. Вона округла у плані (розмірами 1,4×1,2 м) і була виявлена на глибині -5,55 м. Стінки подібні до вертикальних, дно в південній частині ями знаходиться на позначці -5,83 м, а в північній – на глибині -6,23 м. Яма заповнена темно-сірим гумусним ґрунтом з вкрапленнями вугілля, дрібних шматків печини, вапняку, насиченим уламками глиняного гончарного посуду та виробами із заліза [Прищепа, ДІКЗД, № 4861, рис. 3; фото 10; 11].
 18. *Яма № 8 XVI–XVII ст.*, виявлена в Острозі. Споруда простежена у профілі східної стінки розкопу, мала округлу форму й увігнуте дно, прокопане до позначки -1,9 м, видимий діаметр становить 2 м, глибина – 0,8 м. Яма була заповнена чорним сажистим ґрунтом, у придонній частині проглядалося нашарування зі шматків печини та кількох уламків глиняного посуду [Прищепа, ДІКЗО, № 333805/ІІД-14421, рис. 3, 1].
 19. *Яма № 17 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, досліджена у Рівному. Вона округла у плані (розмірами 2,65×2,8 м). Контури об'єкта виявлені на глибині -2,8 м від репера, на рівні передматерикового шару, а дно знаходилось на позначці -4,3 м. Заповнення споруди складалося з бурого ґрунту з вугільними прошарками і рештками зруйнованої печі [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 2; 44; фото 22].
 20. *Яма № 21 кінця XVI – першої половини XVII ст.*, виявлена у Рівному. Споруда в плані округла (розмірами 4,1×4,0 м). Вона була виявлена на глибині -2,95 м від репера, завглибшки 1,6 м. Стінки ями похилі, звужувались до дна, яке є рівним і трохи знижується до центру

- котловану. Яма була заповнена шарами ґрунту з тонкими прошарками суглинку та керамікою [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 72; фото 34].
21. *Яма № 1 кінця XV–XVI ст.*, зафіксована у Рівному. Вона округла у плані (розмірами 2,0×2,0 м), завглибшки 1,4 м від рівня виявлення. Контури окреслені на глибині -2,6 м від репера. Стінки рівні, близькі до вертикальних, ледь звужувалися до дна. Придонна частина об'єкта майже округлої форми, розмірами 1,9×2,0 м. Заповнення котловану ями містило ґрунт каштанового кольору і фрагменти кераміки [Прищепа, РОКМ, № 25977, рис. 7; фото 10–12].
 22. *Яма № 10 кінця XV–XVI ст.*, досліджена у Рівному. Яма округла у плані, діаметром 0,6 м, завглибшки 0,28 м від рівня виявлення. Її контури простежувалися на глибині -2,8 м від репера. Стінки похилі, звужувалися до дна. Придонна частина ями майже овальної форми, розмірами 0,54×0,5 м. Об'єкт був заповнений ґрунтом чорного кольору, насиченим тліном дерева, фрагментами кераміки та кістками [Прищепа, РОКМ, № 25977, рис. 20; фото 28].
 23. *Яма № 15 першої половини XVII ст.*, виявлена у Рівному. Споруда округла у плані, діаметром 0,7 м, у розрізі – напівсферична, глибина – 0,32 м. Вона була виявлена на глибині 1,8 м від рівня сучасної денної поверхні. Яма заповнена темно-коричневим м'яким ґрунтом з домішками дрібних вуглинок і дрібних уламків глиняних гончарних посудин [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 3].
 24. *Яма № 3 XVI ст.*, виявлена у Корці. Вона чотирикутна у плані (розміри 1,15×1,2 м), була викопана з глибини -2,15 м, від рівня давньої денної поверхні. Стінки ями рівні, слабо звужуються до дна, яке знаходилося на позначці - 3,1 м. Глибина ями – 0,95 м. В придонній частині яма була заповнена чорним гумусовим ґрунтом, що містив окремі дрібні уламки високоякісних гончарних горщиків, залізну підкову, кістки птаха [Прищепа, КРІМ, № 1919/2, рис. 9; фото 8].
 25. *Яма № 40 XV – початку XVI ст.*, досліджена в Острозі. Вона була чотирикутна у плані (розмірами 1,2×0,75 м). Контури об'єкта виявлені на глибині -2,4 м, дно знаходилось на позначці -2,75 м. У заповненні знайдено уламки горщиків [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 5].

ДОДАТОК Ж

Поховання XVI–XVIII ст.

1. *Поховання № 16* – скелет дівчинки віком близько 10 р. – знайдене на глибині 1,4 м. Померла покладена випростаною на спині, головою на захід. При огляді у районі грудної клітки похованої знайдено речі, нанизані на шнурок – медальйон і намисто [Прищепа, РОКМ, № 23990, рис. 33; 80, 1–13].
2. *Поховання № 18* – скелет жінки віком 40–45 р., виявлене на глибині 1,65–1,75 м. Небіжчиця покладена випростаною на спині, головою на захід. Руки зігнуті в ліктях, складені на животі. У процесі дослідження поховання біля черепа померлої виявлено уламки цеглини «пальчатки» [Прищепа, РОКМ, № 23990, рис. 36].
3. *Поховання № 45* – скелет дорослої людини, виявлене на глибині 1,8 м. Кістяк лежав випростаний на спині, головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях, ліва – на животі, права – на грудях (рис. 53). Під час дослідження захоронення біля хребта, в районі кісток передпліччя, було знайдено монету [Прищепа, РОКМ, № 23990, рис. 71; 81, 14].
4. *Поховання № 61* – скелет жінки віком 25–35 р., залягало на глибині 1,45 м. Померла покладена випростаною на спині, головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях, складені на грудях. В похованні було виявлено гудзик, який лежав в районі грудної клітки небіжчиці [Прищепа, РОКМ, № 23990, рис. 73; 81, 17].
5. *Поховання № 59* – скелет чоловіка віком 40–50 р., виявлене на глибині 1,4 м. Померлий покладений випростаним на спині, головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях, права – на животі, ліва – на грудях. Під час розкопок поховання у районі грудної клітки знайдено: шпильку та застібки від одягу [Прищепа, РОКМ, № 23990, рис. 73; 81, 15, 16].
6. *Поховання № 11а* – скелет чоловіка віком 40–50 р., виявлене на глибині від -1,55 м до -1,7 м. Померлого було покладено випростаним на спині, головою на північний захід, руки складені на грудях. Під черепом було виявлено цеглу «пальчатку». Вона пласка, на одній із сторін канелюри (сліди пальців майстра), була переламана, тісто якісне із незначною домішкою піску. Її розміри 30,5×16,0×5,0 [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; фото 95].
7. *Поховання № 9* – скелет чоловіка віком 40–50 р., виявлене на глибині -1,9 м. Дно могильної ями знаходилось на позначці -2,0 м. Померлого покладено випростаним на спині, головою на північний захід, руки складені на грудях. Під лівою долонею було знайдено монету і 10 залізних цвяхів [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; фото 92].
8. *Поховання № 10* – скелет дитини віком 1–2 р., виявлене на глибині -1,6 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -1,7 м, її ширина 0,85 м. Захоронення орієнтоване головою на північний захід. У процесі робіт біля черепа виявлено 6 монет [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6].

9. *Поховання № 51* – скелет жінки віком 25–35 р., виявлене на глибині - 2,15 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -2,85 м, її ширина 0,57–0,6 м. Померлу було покладено випростаною на спині, головою на північний захід, руки складені на животі. Між фалангами пальців знайдено монету [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ПД-148786, рис. 6; фото 127].
10. *Поховання № 150* виявлене на глибині -2,6 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -2,7 м. Померлого було покладено випростаним на спині, головою на північний захід, руки складені на грудях. На стінках могильної ями і на дні – коричневий шар органічних решток від дощок труни. В процесі розкопок захоронення було знайдено монету [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ПД-148786, рис. 6; фото 195].
11. *Поховання № 70* – скелет дитини, виявлене на глибині -1,8 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -1,9 м. Захоронення мало північно-західну орієнтацію. Під час розкопок у районі грудної клітки скелета виявлений предмет особистого благочестя [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ПД-148786, рис. 6; 87, 8].
12. *Поховання № 34* – скелет дитини віком 1–2 р., виявлене на глибині -1,7 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -1,75 м. Померлу було покладено на спину, головою на північний захід. При обстеженні під лівою рукою виявлено монету [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ПД-148786, рис. 6; фото 111].
13. *Поховання № 45* – скелет жінки віком 30–40 р., виявлене на глибині - 1,95 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -2,05 м. Небіжчицю було покладено випростаною на спині, головою на північний захід, ліва рука на грудях, немає ліктьової та променевої кістки правої руки. Під час досліджень захоронення під нижньою щелепою померлої знайдено монету [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ПД-148786, рис. 6; фото 122].
14. *Поховання № 65* виявлене на глибині -1,85 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -1,95 м. Померлого було покладено випростаним на спині, головою на північний захід, руки складені на грудях, череп відсутній. Під час дослідження в районі тазового пояса на крижовій кістці виявлено монету [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ПД-148786, рис. 6; фото 136].
15. *Поховання № 76* – скелет жінки віком 35–45 р., виявлене на глибині -1,7 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -1,8 м. Захоронення зруйноване, разом із пошкодженими кістками знайдено монету [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ПД-148786, рис. 6].
16. *Поховання № 106* виявлене на глибині -2,0 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -2,2 м. Померлого було покладено випростаним на спині, головою на північний захід, руки складені на грудях, на місці збереглись лише кістки грудної клітки і рук. Під час робіт між фалангами пальців лівої руки померлого виявлена монета [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ПД-148786, рис. 6].
17. *Поховання № 107* – скелет чоловіка віком 25–35 р., виявлене на глибині - 2,05 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -2,25 м. Померлого

було покладено випростаним на спині, головою на північний захід, руки складені на грудях. На стінках могильної ями і на дні – коричневий шар органічних решток від дощок труни. Біля черепа небіжчика знайдено монету. В похованні біля скелета зібрано 6 залізних цвяхів [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; фото 166].

18. *Поховання № 118* – скелет чоловіка віком 25–35 р., виявлене на глибині - 3,1 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -3,25 м. Померлого покладено випростаним на спині, головою на північний захід, руки складені на грудях. В похованні було знайдено монету і зафіксовано рештки дерев'яної труни розмірами 1,8×0,4×0,2 м [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; фото 176].
19. *Поховання № 132* – скелет дитини віком близько 12 р., виявлене на глибині -2,3 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -2,4 м. Померлу покладено випростаною на спині, головою на північний захід, руки складені на грудях. У процесі робіт під головою небіжчиці з правого боку знайдено монету. На стінках могильної ями та на дні виявлено коричневий шар органічних решток від дощок труни [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; фото 184].
20. *Поховання № 154* – скелет дитини віком близько 1–2 р., виявлене на глибині -2,0 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -2,1 м. Померлу було покладено випростаною на спині, головою на північний захід. В ході розкопок поховання між колінами померлої знайдено монету [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; фото 199].
21. *Поховання № 158* – скелет чоловіка віком 30–40 р., виявлене на глибині - 1,95 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -2,1 м. Померлого покладено випростаним на спині, головою на північний захід, руки складені на грудях. У процесі розкопок біля черепа небіжчика зліва було виявлено монету. На стінках могильної ями і на дні було зафіксовано коричневий шар органічних решток від дощок труни [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; фото 201].
22. *Поховання № 160* – скелет дитини віком 4–6 р., виявлене на глибині -1,9 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -2,05 м. Померлого було покладено випростаним на спині, головою на північний захід, руки складені на грудях. При обстеженні поховання під стегном небіжчика знайдено монету [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6].
23. *Поховання № 15* – скелет чоловіка віком 35–45 р. – виявлене на позначці - 1,6 м, дно на позначці -1,95 м. Ширина ями 0,4–0,45 м. Померлого покладено випростаним на спині, головою на захід, руки зігнуті в ліктях, права – на грудях, ліва – на животі. У процесі розкопок біля черепа небіжчика було знайдено монету [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6].
24. *Поховання № 16* виявлене на глибині -1,75 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -1,85 м. Померлого покладено випростаним на спині, головою на захід, руки складені на грудях. У захороненні знайдено монету [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6];

25. *Поховання № 38* – скелет чоловіка віком 45–55 р., виявлене на глибині - 1,75 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -1,85 м. Померлого покладено випростаним на спині, головою на захід, руки складені на грудях. Під час дослідження захоронення в районі тазового пояса під клубовою кісткою було знайдено монету [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; фото 115].
26. *Поховання № 82* – скелет жінки віком 40–50 р., виявлене на глибині -2,2 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -2,4 м. Померлу було покладено випростаною на спині, головою на захід, руки складені на животі. Під час розкопок в районі голівки правої стегнової кістки небіжчиці під фалангами пальців лівої руки знайдено дві монети. На стінках могильної ями і на дні виявлено коричневий шар органічних решток від дощок труни [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; фото 153].
27. *Поховання № 85* – скелет дитини віком 3 р., виявлене на глибині -2,2 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -2,25 м. Воно було пошкоджене і мало західну орієнтацію. В процесі робіт в районі грудної клітки померлої зібрано намисто [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; 87, 3].
28. *Поховання № 130* – скелет жінки віком 17–21 р., виявлене на глибині - 2,3 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -2,4 м. Померлу покладено випростаною на спині, головою на захід, руки складені на грудях. Під час розкопок поховання було знайдено намисто гудзик і перстень на правій руці небіжчиці [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 88, 1–3; фото 182].
29. *Поховання № 98* – скелет чоловіка віком 25–30 р., виявлене на глибині - 1,8 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -2,0 м. Померлого покладено випростаним на спині, головою на захід, руки складені на животі. Під час розкопок поховання у районі нижньої щелепи небіжчика було знайдено гудзики [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; фото 162].
30. *Поховання № 109* виявлене на глибині -2,8 м, дно знаходилось на позначці -3,4 м. Воно було зруйноване і мало західну орієнтацію. Під нижньою щелепою виявлено дві металеві шпильки [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; фото 168].
31. *Поховання № 36* – скелет жінки віком 45–50 р., виявлене на глибині -1,6 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -1,8 м. Померлу було покладено випростаною на спині, головою на північний захід, руки складені на животі. При обстеженні поховання під руками в районі живота небіжчиці виявлено пряжку від пояса [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; 87, 1; фото 113].
32. *Поховання № 141* – скелет жінки віком 50–60 р., виявлене на глибині - 2,55 м, дно могильної ями знаходилось на позначці -2,7 м. Померлу покладено випростаною на спині, головою на північний захід, руки складені на грудях. На плечах знайдено застібку [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; 87, 2; фото 190].

33. *Поховання № 191* виявлене на глибині -2,45 м, дно могильної ями знаходилося на позначці -2,7 м. Воно зруйноване, мало північно-західну орієнтацію. На фалангах пальців правої руки скелета знайдено два персні [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; 87, 4, 5].
34. *Поховання № 213* виявлене на глибині -1,55 м, дно могильної ями знаходилося на позначці -2,75 м, зруйноване. Скелет дорослої людини було покладено випростаним на спині, головою на північний захід, руки складені на животі. На грудях лежала іконка [Прищепа, 2 ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 6; фото 230].

ДОДАТОК 3

Вироби із заліза

1. *Долото*, знайдене в пластах XV–XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 35, 3].
2. *Зубило*, виявлене у пластах XV–XVII ст. на подвір'ї Кременецькому замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 37, 2].
3. *Тесло*, знайдене у шарах XV–XVII ст. на території Кременецькому замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 37, 3].
4. *Напилок*, виявлений в нашаруваннях XV–XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 48, 2].
5. *Сокира*, знайдена в ямі кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, нд-4861, рис. 12, 2].
6. *Ножі ремісничі*, зібрані в шарах XV–XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 51, 1; РОКМ, № 25095, рис. 33, 4].
7. *Голки*, знайдені у ямі кінця XV–XVI ст. в Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 61, 4, 5].
8. *Шила*, зібрані у пластах XV–XVII ст. та в будівлі XVI ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 26, 26; ДІКЗД, № 4859, рис. 40, 5].
9. *Ножичі*, зібрано у пластах XV–XVII ст. на території Кременецькому замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 37, 1] та в будівлі кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 29, 1].
10. *Ножі*, знайдені в шарах і будівлях кінця XV – першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 25, 12; 28, 8], Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 86, 4; РОКМ, № 23705, рис. 50, 1], Острозі [Прищепа, 2006, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 27, 2].
11. *Ножі*, зібрані в шарах і будівлях кінця XV – першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 40, 2], Корці [Прищепа, КРІМ, № 2067/2, рис. 16, 4], Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 22, 1, 3; 14, 2; РОКМ, № 25556, рис. 47, 6; РОКМ, № 23705, рис. 29, 2, 3; РОКМ, № 25556, рис. 75, 8; 86, 3, 5], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. рис. 54, 21; 61, 20; ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 20, 17, 18; 67, 8, 9, 12, 13].
12. *Серпи*, виявлені в шарах XV ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 131, рис. 110, 2, 3] і будівлі кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 34, 4].
13. *Окуття лопати*, знайдене в пластах XVI–XVII ст. у Рівному і ямі кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 30, 3, ДІКЗД, № 4861, рис. 12, 1].
14. *Пешня* виявлена в ямі кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4861, рис. 12, 2].
15. *Остроги*, знайдені в нашаруваннях XV–XVII ст. у Острозі і ямі кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівного [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 27, 2; РОКМ, № 25556, рис. 47, 2].

16. *Замок*, знайдений в пластах XV–XVII ст. у Корці [Прищепа, КРІМ, нд-1919/2, рис. 12, 2].
17. *Ключ*, виявлений в пластах XV–XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, нд-25556, рис. 29, 5].
18. *Ключі*, зібрані в нашаруваннях XVI–XVII ст. у Острозі і на території Кременецького замку [Прищепа, ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 20, 16; КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 38, 3].
19. *Ключ*, знайдений в пластах XVI–XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25095, рис. 53, 5].
20. *Ланцюги*, виявлені в шарах XV–XVII ст. у Дубні і на подвір'ї Кременецькому замку [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 28, 18; КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 38, 7].
21. *Засув*, знайдений в будівлі першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, 2007, № 4858, рис. 25, 1].
22. *Підкови*, зібрані у спорудах і шарах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4864, рис. 24, 1, 2], Корці [Прищепа, КРІМ, № 1919/2, рис. 12, 12, 13], Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 47, 6; 75, 8; РОКМ, № 23705, рис. 49, 56; 2010, № 25092, рис. 33, 9], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 61, 22; 67, 11; ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 70, 7].
23. *Підкови*, знайдені у шарах XV–XVII ст. і спорудах другої половини XVI–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 27, 12, 13; ДІКЗД, № 4864, рис. 22, 16; ДІКЗД, № 4864, рис. 26, 8–13], Корці [Прищепа, КРІМ, № 2067/2, рис. 16, 3; 24, 5], Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 30, 1, 2; 48, 6; 49, 4; РОКМ, № 25556, рис. 55, 2, 4], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 70, 6; ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 20, 15].
24. *Ручка від скрині*, виявлена в шарах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 28, 5] та у ямі кінця XVI – першої половини XVII ст. в Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 66, 2].
25. *Клямка від скрині*, знайдена в шарах XV–XVII ст. на території Кременецькому замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 38, 4].
26. *Дримба*, виявлена в пластах XV–XVII ст. на подвір'ї Кременецькому замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 38, 2].
27. *Завіса*, знайдена у культурних шарах XV–XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 67, 1].
28. *Клямки* виявлені в будівелях XVI – першої половини XVII ст. в Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 54, 20; ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 75, 7].
29. *Костиль*, знайдений в будівлі першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 25, 5].
30. *Скоби*, дверні зібрані в будівлі першої половини XVII ст. та культурних пластах XV–XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 54, 23; 67, 6].

31. *Цвяхи*, виявлені в спорудах та культурних пластах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 25, 10, 13, 14, 15], Корці [Прищепа, КРІМ, № 1919/2, рис. 12, 17; 27, 6], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 61, 31; 67, 14].
32. *Наконечники стріл* I тип підтип А, знайдені у шарах і спорудах XV–XVII ст. в Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 61, 15–16; ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-14717, рис. 75, 2], Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 66, 17–19], Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 48, 4, 5].
33. *Наконечники стріл* I тип підтип Б, виявлені в будівлі XVI ст. і шарах XV–XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-14717, рис. 75, 3; ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 20, 14].
34. *Наконечники стріл* II тип, зібрані в пластах і будівлях XV–XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 54, 17], Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 26, 16–18], Луцьку [Терський, 2006, с. 177, рис. 154, 1], Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 50, 7].
35. *Наконечники стріл* пірамідальної форми, виявлені в шарах XV–XVII ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 177, рис. 154, 6–8] та у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4861, рис. 15, 3].
36. *Арбалетні болти* (черенкові), зібрані в шарах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 27, 1] та Луцьку [Терський, 2006, рис. 154, 10, 11].
37. *Арбалетні болти* (втулчаті), знайдені в пластах XV–XVII ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 177, рис. 154, 13–18] і Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-14717, рис. 85, 2, 3].
38. *Ядра*, знайдені в шарі XV–XVII ст. на території Кременецькому замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 41, 8, 9].
39. *Вудила*, зібрані в будівлях XVI–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 25, 8], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 70, 1, 2; ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 67, 3].
40. *Підкови без канавки*, знайдені в будівлі першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 25, 6].
41. *Підкови з п'ятковими шипами*, зібрані в шарах XV–XVII ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 179, рис. 157, 5, 6], Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 28, 4], Корці [Прищепа, КРІМ, № 1919/2, рис. 12, 14].
42. *Шпори* I групи, зібрані в шарах XV–XVII ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 179, рис. 157, 2], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 67, 5].

ДОДАТОК К

Вироби із кольорових металів

1. *Застібки для книг*, зібрані в шарах XV–XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 20, 1, 2].
2. *Застібки для книг*, виявлені в будівлях другої половини XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251, рис. 53, 13], Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 40, 8, 2].
3. *Свічник*, виявлений в пластах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 26, 10].
4. *Хрестик-накладка*, виявлена в пласті XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4861, рис. 15, 5, 7].
5. *Ікона*, знайдена під час розкопок цвинтаря в Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 88, 4].
6. *Перстень вузько-пластинчатий*, виявлений під час розкопок цвинтаря у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23990, рис. 80, 11].
7. *Перстень щитково-серединний*, знайдений в шарах XVI–XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 49, 9].
8. *Перстень-печатка*, виявлений в культурних шарах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 26, 8].
9. *Перстень-печатка*, виявлений під час розкопок цвинтаря у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 87, 5].
10. *Перстень-печатка*, виявлений під час розкопок цвинтаря у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 88, 2].
11. *Перстень зі вставкою*, виявлений під час розкопок цвинтаря у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 87, 4].
12. *Перстень зі вставкою*, знайдений в шарі XV–XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 50, 9].
13. *Перстень зі вставкою*, знайдений в похованнях XVI–XVIII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23990, рис. 80, 10].
14. *Сережка*, виявлена в ямі кінця XV–XVI ст. у Острозі [Прищепа, 2005, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 61, 3].
15. *Шпильки*, зібрані в ямі кінця XV–XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 61, 1, 2].
16. *Шпилька*, знайдена в пластах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 26, 2].
17. *Накладка*, знайдена в шарах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 26, 7].
18. *Накладка*, виявлена у шарі XV–XVII ст. в Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 84, 7].
19. *Гудзик*, знайдений у пластах XVI–XVII ст. в Корці [Прищепа, КРІМ, № 1919/2, рис. 12, 1].
20. *Гудзик*, знайдений в похованнях XVI–XVIII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23990, рис. 73; 81, 17].

21. *Гудзики*, зібрані під час розкопок цвинтаря в Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 87, 6, 8].
22. *Гудзики*, зібрані під час розкопок цвинтаря в Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 88, 1].
23. *Застібка*, знайдена під час розкопок могильника в Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 87, 2].
24. *Пряжка поясна*, знайдена в пластах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 26, 5].
25. *Пряжка поясна*, виявлена в шарах XV–XVII ст. у Корці [Прищепа, КРІМ, № 1919/2, рис. 12, 2].
26. *Пряжка поясна*, знайдена в нашаруваннях XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4861, рис. 15, 8].
27. *Наперсток*, знайдений в шарах XV–XVII ст. у Рівному [Прищепа, 2010, № РОКМ, рис. 33, 10].
28. *Накладки на торець рукояті ножа*, зібрані в будівлі першої половини XVII ст. і пластах XV–XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 54, 15; ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 20, 3–5], Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4861, рис. 15, 6].
29. *Деталь обладунку воїна*, знайдена у шарах XV–XVII ст. в Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 26, 11].
30. *Наконечник від піхов шаблі*, виявлений в пластах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 28, 1].
31. *Кулі від вогнепальної зброї*, зібрані в будівлях і шарах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 39, 9; ДІКЗД, № 4858, рис. 26, 12–14], Корці [Прищепа, КРІМ, № 1919/2, рис. 12, 4], Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 29, 4], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 20, 10, 11].
32. *Сферична куля*, знайдена у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 49, 5].
33. *Вухочистка*, знайдена в об'єкті кінця XVI – першої половини XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251, рис. 82, 3].

ДОДАТОК Л

Гончарні вироби

1. *Горишки*, зібрані в будівлі № 16 XV ст. у Дорогобужі [Прищеп, 2001, с. 224, рис. 2, 1–13], в шарах XV–XVII ст. у Острозі [Прищеп, ДІКЗО, № КН 333805/ПД-14421, рис. 66, 2], Дубні [Прищеп, ДІКЗД, № 4858, рис. 44, 44; 74, 9–11], Луцьку [Терський, 2006, с. 148, рис. 128, 12; с. 149, рис. 129; с. 151, рис. 131, 3], Рівному [Прищеп, РОКМ, № 23990, рис. 26, 1, 2], в ямі № 17 кінця XV–XVI ст. у Острозі [Прищеп, ДІКЗО, № КН 333805/ПД-14421, рис. 55, 12, 14, 15, 17; 56, 5–7, 15; 57, 1, 2; 58, 6, 7; 66, 2, 4; 69, 2, 3], в ямі № 7 та будівлі № 11 кінця XV–XVI ст. у Рівному [Прищеп, РОКМ, № 23705, рис. 13, 3; 15, 1, 3], в ямі № 7 кінця XV–XVI ст., в споруді № 9 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищеп, РОКМ, № 25977, рис. 16, 2, 9], в будівлях № 8 другої половини XVI ст., № 21 XVI ст., № 32 XV–XVI ст. і будівлі № 49 XV – першої половини XVI ст. у Острозі [Прищеп, ДІКЗО, № КН 39204/ПД-148786, рис. 65, 6–11; 71, 7–10; 72, 16–18; 79, 7–10], в ямах № 2, 3 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Корці [Прищеп, КРІМ, № 2067/2, рис. 14, 1–7; 19, 1–20, 23, 24, 30, 31; 20, 12; 23, 1], в будівлі № 12 другої половини XVI ст. у Дубні [Прищеп, ДІКЗД, № 4859, рис. 23, 1, 2; 30, 1, 2; 36, 3–5], в будівлі № 4 XVI ст. і шарі XVI ст. у Степані [Прищеп, РОКМ, № 23977, рис. 50, 1–10; 51, 1–11].
2. *Макітри*, виявлені під час дослідження шару XVI ст. у Степані [Прищеп, РОКМ, № 23977, рис. 61, 16].
3. *Горишки*, виявлені в будівлі № 16 XV ст. у Дорогобужі [Прищеп, 2001, с. 224, рис. 2, 16–26], в будівлі першої половини XV ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 140, рис. 121, 3–5; с. 142, рис. 122, 4, 7–10; с. 143, рис. 123, 10; с. 150, рис. 130, 2], в шарах XV–XVII ст. у Рівному [Прищеп, РОКМ, № 23990, рис. 26, 3–5], в ямі № 17 кінця XV–XVI ст. у Острозі [Прищеп, ДІКЗО, № КН 333805/ПД-14421, рис. 55, 10, 11, 13], на черені № 21а, в ямі № 40 XV – початку XVI ст., в будівлі № 49 XV – першої половини XVI ст. у Острозі [Прищеп, ДІКЗО, № КН 39204/ПД-148786, рис. 74, 1, 13, 14; 77, 1, 2, 4; 79, 1–6; 80], в ямі № 7, будівлі № 11 кінця XV–XVI ст., пластах XV–XVI ст. у Рівному [Прищеп, РОКМ, № 23705, рис. 13, 3; 15, 1, 3, 5, 6, 8; 17, 3], в будівлях № 3, 10а кінця XV–XVI ст. у Рівному [Прищеп, РОКМ, № 25556, рис. 25, 2, 3, 6, 8; 27, 1–3; 28, 1–4; 42, 2, 19, 21, 22], в ямах № 7, 10, споруді № 9 кінця XV–XVI ст. у Рівному [Прищеп, РОКМ, № 25977, рис. 16, 1, 3, 21, 1–3].
4. *Кришки*, виявлені в будівлі першої половини XV ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 150, рис. 130, 6, 7], в ямі № 17 кінця XV–XVI ст. і шарі XV–XVI ст. у Острозі [Прищеп, ДІКЗО, № КН 333805/ПД-14421, рис. 55, 1–9], в будівлі № 11 кінця XV–XVI ст. у Рівному [Прищеп, РОКМ, № 23705, рис. 15, 7], в будівлях № 3, 10а кінця XV–XVI ст. у Рівному [Прищеп, РОКМ, № 25556, рис. 25, 7, 10; 27, 6; 42, 6, 13, 26], в споруді № 9 кінця XV–XVI ст. у Рівному [Прищеп, РОКМ, № 25977, рис. 16, 8], в шарі XV–

- XVII ст. на подвір'ї Кременецького замку [Прищеп, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 17, 3].
5. *Макітри*, зібрані в будівлі № 16 XV ст. у Дорогобужі [Прищеп, 2001, с. 225, рис. 2, 28–32], в будівлі першої половини XV ст. у Луцьку [Терський, 2006, с. 147, рис. 127; с. 150, рис. 130, 4, 5], в шарах XV–XVII ст. у Острозі [Прищеп, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 66, 3], в будівлі № 49 XV – першої половини XVI ст. у Острозі [Прищеп, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 82], в будівлях № 3, 10а кінця XV–XVI ст. у Рівному [Прищеп, РОКМ, № 25556, рис. 27, 5; 42, 7, 17], в споруді № 9 кінця XV–XVI ст. у Рівному [Прищеп, РОКМ, № 25977, рис. 16, 6].
 6. *Глеки*, знайдені в будівлі № 16 XV ст. у Дорогобужі [Прищеп, 2001, с. 224, рис. 2. 33, 34], в будівлі № 11 кінця XV–XVI ст. у Рівному [Прищеп, РОКМ, № 23705, рис. 17, 1], в будівлі № 49 XV – першої половини XVI ст. у Острозі [Прищеп, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 81, 1, 2].
 7. *Корчага*, виявлена в будівлі № 49 XV – першої половини XVI ст. у Острозі [Прищеп, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 83].
 8. *Горицки тип I*, зібрані в будівлі № 8 першої половини XVII ст. у Дубні [Прищеп, ДІКЗД, № 4858, рис. 19, 2; 24, 1], в споруді № 1 першої половини XVII ст. у Дубні [Прищеп, ДІКЗД, № 4864, рис. 27, 17–19; 28, 2], в будівлі № 12 другої половини XVI ст. у Дубні [Прищеп, ДІКЗД, № 4859, рис. 27, 2; 32, 4; 33, 2; 34, 3], в шарі XVI–XVII ст. у Корці [Прищеп, КРІМ, № 1919/2, рис. 10, 1, 3, 6], в ямі № 2 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Корці [Прищеп, КРІМ, № 2067/2, рис. 11, 3; 14, 14–21], в будівлі № 8 другої половини XVI ст. у Острозі [Прищеп, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 64, 1, 2; 68, 1, 2], в будівлі № 10 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищеп, РОКМ, № 23705, рис. 25, 2, 5, 6, 7, 9; 26, 5, 11; 27, 1; 28, 3], в будівлях № 18, 20, 23, 25, 26 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищеп, РОКМ, № 25092, рис. 35, 3; 39, 6, 9, 14; 45, 3–5, 7, 8; 47, 8, 12, 16; 49, 1, 3], в шарах XVI–XVII ст. на території Кременецького замку [Прищеп, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 14, 1, 3; 15, 2, 3, 5; 16, 2, 7, 11].
 9. *Горицки тип II*, зібрані в будівлі № 8 першої половини XVII ст., шарах XVI–XVII ст. у Дубні [Прищеп, ДІКЗД, № 4858, рис. 18, 29, 30; 24, 1; 39, 39; 43, 1, 4; 49, 14, 22; 50, 1; 57, 3; 58, 2, 8; 74, 2], в споруді № 1 першої половини XVII ст. у Дубні [Прищеп, ДІКЗД, № 4864, рис. 27, 8, 16; 28, 5, 9, 10, 16; 29, 5, 8], в будівлі № 12 другої половини XVI ст. у Дубні [Прищеп, ДІКЗД, № 4859, рис. 30, 5; 31, 1; 35, 12; 38, 9], в ямі № 3 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Корці [Прищеп, КРІМ, № 2067/2, рис. 19, 29], в шарах XV–XVII ст. у Острозі [Прищеп, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 69, 12], в споруді № 2 другої половини XVI – початку XVII ст. у Острозі [Прищеп, ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 21, 1, 3; 22, 4], в споруді № 23 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Острозі [Прищеп, 2009, № КН 36118/ІІД-14251, рис. 64, 1–5; 69, 5–7, 16, 17; 70, 3, 5, 6], в будівлі № 10 кінця XVI – першої половини XVII ст. у

- Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 23, 2, 11, 12], в будівлях № 20, 23, 25, 26 кінця XVI – першої половини XVII ст., шарі XVI–XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 39, 17; 45, 6, 10; 47, 14; 49, 2, 3, 5], пластах XVI–XVII ст. на території Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 16, 5, 10].
10. *Горишки XV–XVII ст.*, зібрані в шарах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 18, 1–7], в будівлі № 12 другої половини XVI ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 23, 3, 9; 24, 1, 3, 4, 10–13; 26, 2; 28, 7; 30, 1; 33, 1, 3], в споруді № 2 другої половини XVI – початку XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 16, 2, 4, 5], в будівлі № 8 другої половини XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 64, 5], в ямі № 21 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 73, 12], в шарах XVI–XVII ст. на подвір'ї Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 19, 6, 7].
 11. *Покришки XVII ст.*, знайдені в споруді № 2 другої половини XVI – початку XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 16, 6, 7; 17, 1, 2], в споруді № 1 першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4864, рис. 29, 1, 2, 15–17, 23], в будівлях № 8 другої половини XVI ст., № 21 XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 66, 1; 71, 3, 18], в ямах № 2, 3 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Корці [Прищепа, КРІМ, № 1919/2, рис. 14, 31–33; 22, 6, 7, 13], в будівлі № 20 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 39, 1, 8, 18], в ямах № 17, 21, в будівлі № 22 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 45, 5, 12; 46, 6; 73, 10, 11; 82, 8, 9], в будівлі № 12 другої половини XVI ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 35, 1], в шарах XVI–XVII ст. на подвір'ї Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 23, 1, 2].
 12. *Сковорідки*, зібрані в будівлі № 8 першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 20, 4, 5; 24, 3], в ямі 2а кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4861, рис. 13, 12], в будівлі № 12 другої половини XVI у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 36, 13], в ямах № 2, 3 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Корці [Прищепа, КРІМ, № 2067/2, рис. 12, 1; 18, 13, 14; 20, 20; 26, 10], в будівлі № 8 другої половини XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 65, 3; 67, 2], в будівлі № 23 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 45, 15, 16], в ямах № 17, 21, в будівлі № 22 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 46, 11; 74, 1; 83, 1], в шарах XVI–XVII ст. на території Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 24].
 13. *Глеки*, знайдені в ямі № 37 першої половини XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 64, 1], в будівлі № 8 першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 23; 24, 2], в

споруді № 1 першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4864, рис. 27, 5, 6; 28, 6, 7], в ямах № 2, 3 кінця XVI – першої половини XVII ст., у Корці [Прищепа, КРІМ, № 2067/2, рис. 14, 22; 20, 11, 12, 16, 17; 22, 4], в будівлі № 10 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 26, 13], в будівлях № 8 другої половини XVI ст., № 21 XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 64, 9; 65, 1, 4, 5; 68, 5; 71, 12–15], в будівлях № 20, 23, 25 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 39, 5, 7, 10; 45, 11, 21; 47, 6, 10, 13], в ямі № 17, будівлі № 22 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 45, 4; 82, 6], в будівлі № 12 другої половини XVI ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 26, 3] і в пластах XVI–XVII ст. на території Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 25].

14. *Макітри*, виявлені в споруді № 2 другої половини XVI – початку XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 19, 11–14], в культурному шарі XVI–XVII ст. у Корці [Прищепа, КРІМ, № 1919/2, рис. 10, 10, 15, 16], в ямах № 2а, 5 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4861, рис. 13, 9, 10; 15а, 11], в споруді № 1 першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4864, рис. 27, 1–3; 28, 1; 29, 3, 24], в будівлі № 10 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 27, 2], в будівлях № 8 другої половини XVI ст., № 21 XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 64, 10–14; 71, 16, 24], в ямах № 2, 3 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Корці [Прищепа, КРІМ, № 2067/2, рис. 11, 1; 14, 30, 34, 38; 20, 15], в будівлях № 18, 20, 23, 25 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 35, 2; 39, 12; 45, 9, 14, 25; 47, 9], в ямах № 9а, 17, 21 та у будівлі № 22 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 32, 10; 45, 7; 46, 9, 13; 75, 3; 77, 6; 81, 11; 85, 4, 6], в будівлі № 12 другої половини XVI ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 23, 8, 9; 27, 4; 37, 4; 38, 2], в шарах XVI–XVII ст. на подвір'ї Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 17, 1, 2, 4, 5].
15. *Тарілки*, зібрані в будівлі № 8 першої половини XVII ст., споруді № 12 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 21, 1–3; 22, 1–3; 31, 5], в шарі XVI–XVII ст. у Корці [Прищепа, КРІМ, № 1919/2, рис. 10, 18], в споруді № 1 першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4864, рис. 29, 13, 20, 22; 25, 5], в будівлі № 21 XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 71, 6], в ямах № 2, 3 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Корці [Прищепа, КРІМ, № 2067/2, рис. 12, 3; 14, 35; 18, 6, 7; 20, 19; 21, 4; 26, 13, 16], в шарі XVI–XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 16], в будівлях № 18, 25 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 35, 7; 47, 3, 4], в ямі № 21, будівлі № 22 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 75, 6; 77, 7;

- 78, 1–5; 81, 10–13], в шарах XVI–XVII ст. на подвір'ї Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 26, 5; 27].
16. *Миски*, знайдені в будівлі першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 21, 4], в споруді другої половини XVI – початку XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 17, 4], в будівлі кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 26, 7, 8], в будівлях другої половини XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 65, 2; 71, 17], в будівлях кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 35, 8; 39, 19; 45, 17, 23; 47, 5], в будівлі кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 77, 9; 78, 23; 82, 7; 85, 1], в нашаруваннях XVI–XVII ст. на подвір'ї Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 26, 1–3].
 17. *Кухлі*, знайдені в спорудах кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 32, 3, 4; 33, 1, 2; ДІКЗД, № 4859, рис. 25, 3], в ямах кінця XVI – першої половини XVII ст. у Корці [Прищепа, КРІМ, № 2067/2, рис. 12, 2; 14, 26–29; 25, 1], в будівлі кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 39, 4; РОКМ, № 25556, рис. 78, 6], в шарах XVI–XVII ст. на території Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 28, 1, 4].
 18. *Посудини з трьома ручками*, зібрані в будівлі другої половини XVI ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 23, 5, 28, 6; 36, 1, 2].
 19. *Фляжка*, виявлена в будівлі другої половини XVI ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 26, 4].
 20. *Горицкоподібні кахлі з квадратним устям*, знайдені в будівлі другої половини XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 69, 3], в шарах XV–XVII ст. на подвір'ї Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 30, 1–5].
 21. *Мископодібні кахлі (І вид)*, знайдено в шарах XV–XVII ст. на території Кременецького замку [Прищепа, 2012, № 2012/1, рис. 31, 2].
 22. *Мископодібні кахлі (ІІ вид)*, зібрано в шарах і спорудах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4861, рис. 24, 4; ДІКЗД, № 4859, рис. 38, 1], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 63, 14; ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 44, 2], Луцьку [Терський, 2006, с. 125, 127, рис. 107, а, б], на території Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 30, 6, 7].
 23. *Коробчасті кахлі І виду*, виявлені в шарі XV–XVII ст. у Луцьку [Лашук, 1971, 202, рис. 3, 6; Лашук, 1993, с. 19, рис. 6; Терський, 2006, с. 125, 127, рис. 107, в], в пластах XV–XVII ст. на території замку у Дубні [Swiesznirow, 1996, s. 301, Tabl. II, 1, 3, 4, 9], в шарі XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 41, 13, 14; 43, 53], в будівлі кінця XV–XVI ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 18, 1, 2, 4, 5], в будівлі другої половини XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 41; 42; 43; 44, 1; 44а], в споруді кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 30], в будівлі № другої

- половини XVI ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 29, 3; 34, 1; 38, 8], в шарі XV–XVII ст. на подвір'ї Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 33, 8, 10].
24. *Коробчасті кахлі* II виду, зібрані в шарах і спорудах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 38, 3р; 39, 20; 42, 3; 43, 28; 59, 4, 9; ДІКЗД, № 4862, рис. 21, 1, 2, 15; ДІКЗД, № 4861, рис. 17, 1–4; 24, 1, 10; 29, 2; 30, 1; ДІКЗД, № 4864, рис. 25, 1], Корці [Прищепа, КРІМ, № 2067/2, рис. 25, 2, 5; 29], Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 28, 5], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 56, 13, 14, 16; 59, 2; 60, 1, 2; ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 24, 5–7; ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251, рис. 59, 1–9; 73, 1, 2, 4, 6; ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 69, 2], на території Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 32, 1–16; 33, 1–7].
 25. *Карнизні кахлі*, зібрані в шарах і спорудах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4863, рис. 21, 17, 18; ДІКЗД, № 4858, рис. 38, 1; 44, 32; ДІКЗД, № 4861, рис. 21, 1; 24, 2, 5, 11; ДІКЗД, № 4864, рис. 25, 2], Корці [Прищепа, КРІМ, № 2067/2, рис. 13; 31, 1; Кахля, № 7/2067/3А74], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251, рис. 73, 3, 5; ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 69, 1].
 26. *Пояскові кахлі*, виявлені в будівлі другої половини XVI ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 29, 4; 34, 2].
 27. *Кутові кахлі*, виявлені в культурному шарі і спорудах XVI–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4861, рис. 22, 1; 24, 2], Корці [Прищепа, КРІМ, № 2067/2, рис. 13].
 28. *Коронки і навершя*, зібрані в шарах і спорудах XV–XVII ст. у Дорогобужі [Прищепа, 2001, с. 229, рис. 2, 39], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 63, 13], Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 43, 29], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 69, 4], Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 25, 1, 2] та території Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 31, 3–6].
 29. *Панно*, виявлене в будівлі другої половини XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251, рис. 46].
 30. *Навершя*, виявлені в спорудах XVI–XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 62, 11; ДІКЗО № КН 36118/ІІД-14251, рис. 45, 1, 2].
 31. *Покриття* склепіння печі, знайдені в шарах і спорудах XV–XVII ст. у Дубні [Swiesznikow, 1996, s. 301, Tabl. II, 2], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251, рис. 47].

ДОДАТОК М

Вироби із скла, шкіри, дерева, каменю і кістки

1. *Віконне скло*, зібране в спорудах кінця XVI – першої половини XVII ст. у Корці [Прищепа, КРІМ, № 2067/2, рис. 24, 4], Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4864, рис. 26, 1–3], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 54, 11].
2. *Прикраси*, знайдені в процесі розкопок могильника у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23990, рис. 80, 1–9].
3. *Медальйон*, знайдено в шарі XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, 2007, № 4858, рис. 26, 9].
4. *Підощва* від взуття, знайдена в пластах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 29, 15].
5. *Рукавиця*, знайдена в шарах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 61, 1].
6. *Накладки* на ручки ножів, зібрані в шарах і ямі кінця XV–XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 61, 32; ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 67, 9], Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 67, 9; РОКМ, № 25556, рис. 47, 6].
7. *Камні точильні*, зібрані в шарах і спорудах кінця XV – першої половини XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 54, 22], Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 25, 16], Рівному [Прищепа, 2008, № 23990, рис. 29, 4, 5], Корці [Прищепа, КРІМ, № 2067/ 2, рис. 16, 1, 2], Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 26, 2; 29, 3], Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 41, 6], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 62, 6; 75, 4], Дубні [Прищепа, 2010, рис. 39, 6, 8], Дубні [Прищепа, 2007, № 4858, рис. 29, 7] Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 61, 35; ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717, рис. 27, 1].
8. *Грузило*, знайдене в споруді першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4864, рис. 24, 8].
9. *Рушничні кремінні*, зібрані в спорудах і пластах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4864, рис. 24, 9; ДІКЗД, № 4858, рис. 29, 1–3] і Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23990, рис. 29, 6, 7; 49, 8].
10. *Печатка*, виявлена в ямі XVI ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4861, рис. 15, 1].
11. *Яйце*, знайдене в споруді першої половини XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4864, рис. 24, 7].
12. *Камінь від жорна*, знайдений в споруді кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25092, рис. 50].
13. *Гребені*, знайдені в шарах і спорудах XV–XVII ст. в Луцьку [Терський, 2006, с. 154, рис. 132, 7] на території Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 42, 1], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 62, 1].

14. *Пластини*, виявлені в шарах і спорудах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 29, 11; ДІКЗД, № 4861 рис. 15, 4], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ПД-148786, рис. 70, 8].
15. *Проколки*, знайдені в будівлях XVI–XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 25556, рис. 97, 3, 4], Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859, рис. 39, 5].
16. *Кубик для гри*, виявлений в шарах XV–XVII ст. на подвір'ї Кременецького замку [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 42, 2].
17. *Накладки на ручки ножів*, зібрані в шарах і спорудах XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 27, 4, 27, 7; 29, 12; ДІКЗД, № 4864, рис. 15, 4], Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ПД-148786, рис. 75, 5].
18. «*Горіх*», знайдений в ямі кінця XV–XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ПД-14421, рис. 61, 19].
19. *Лійка*, знайдена в нашаруваннях XV–XVII ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 29, 9].

ДОДАТОК Н

Імпортні вироби

1. *Кинджал*, знайдений в об'єкті кінця XVI – першої половини XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786, рис. 82, 1].
2. *Гарда* від шаблі, знайдена в нашаруваннях XV–XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421, рис. 67, 17].
3. *Шомпол*, виявлений в будівлі першої половини XVII ст. у Дубно [Прищепа, ДІКЗД, № 4858, рис. 25, 3], Кременці [Прищепа, КПДІАЗ, № 2012/1, рис. 41, 10].
4. *Медальйон*, виявлений в об'єкті кінця XVI – першої половини XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251, рис. 82, 2];
5. *Монети* Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Прибалтійських володінь Швеції: 1). *Сигізмунд II Август (1548–1572)* монети зібрані: напівгрош 15... (1 од.), в будівлі другої половини XVI ст. у Дубні [Прищепа, ДІКЗД, № 4859], подвійний денарій литовського карбування 15... (1 од.) в шарах XVI–XVII ст. у Острозі. [Прищепа, ДІКЗО, № КН 333805/ІІД-14421], 1569 (1 од.), 1570 (1 од.), в пластах XVI–XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717]. 2). *Річ Посполита (королівство). Сигізмунд III Ваза (1587–1632)* монети зібрані: трьохгрошовик коронний, фальшивий, 1598 (1 од.), в об'єкті першої половини XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251], півторагрошовик, 1621 (1 од.), 1627 (1 од.), в об'єкті кінця XVI – першої половини XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251], гріш коронний, 1624 (1 од.), в споруді кінця XVI – першої половини XVII ст. у Корці [Прищепа, КРІМ, № 1919/2], гріш коронний, фальшивий, затертий (1 од.), в засипці об'єкту кінця XVI – першої половини XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251], солід литовського карбування, 1614 (1 од.), солід м. Риги, 1625 (1 од.), 1626 (2) в пох. № 10 у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786], солід 16...(1 од.), в пластах XVI–XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717], солід затертий (1 од.), в пох. № 150 у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786]. 3). *Прибалтійські володіння Швеції. Густав II Адольф Ваза (1621–1632)* монети зібрані: півторагрошовик, фальшивий, затертий (1 од.), в шарі XVI–XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717], 1633 (1 од.), в об'єкті кінця XVI – першої половини XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ІІД-14251], солід м. Риги, 16... (1 од.), виявлений у нашаруваннях XVI–XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705], солід м. Риги, 16... (2 од.), в пластах XVI–XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 34533/ІІД-14717], 163... (1 од.), в пох. № 51 у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786], солід затертий (1 од.), в пох. № 45 у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23990], затертий (1 од.), в пох. № 9 у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786], 1638 (1 од.), в пох. № 10 у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 39204/ІІД-148786].

6. *Товарна пломба*, виявлена в пластах XVI–XVII ст. у Корці [Прищепа, КРІМ, № 1919/2, рис. 12, 3].
7. *Товарна пломба*, знайдена в шарах XV–XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 36, 9].
8. *Торгова гирька*, виявлена в шарах XV–XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 50, 10].
9. *Глек*, знайдений в будівлі першої половини XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ПД-14251, рис. 56, 1].
10. *Кухоль*, виявлений в будівлі другої половини XVI ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ПД-14251, рис. 55, 1, 1a].
11. *Начиння для зберігання рідини*, зібране в будівлі першої половини XVII ст. у Острозі [Прищепа, ДІКЗО, № КН 36118/ПД-14251, рис. 56, 2, 3].
12. *Люлька*, знайдена в шарі XVI–XVII ст. у Рівному [Прищепа, РОКМ, № 23705, рис. 50, 8].

ДОДАТОК П
Ілюстрації

Рис. 1. Карта Луцького повіту Волинського воєводства у складі Речі Посполитої на початку XVII ст. (за Б.А. Прищепю).

Умовні позначення:

- границя воєводства із сусідніми воєводствами;
- границя між Волинським і Луцьким повітами;
- границя між Луцьким і Кременецьким повітами;
- міста, в яких проходили археологічні дослідження.

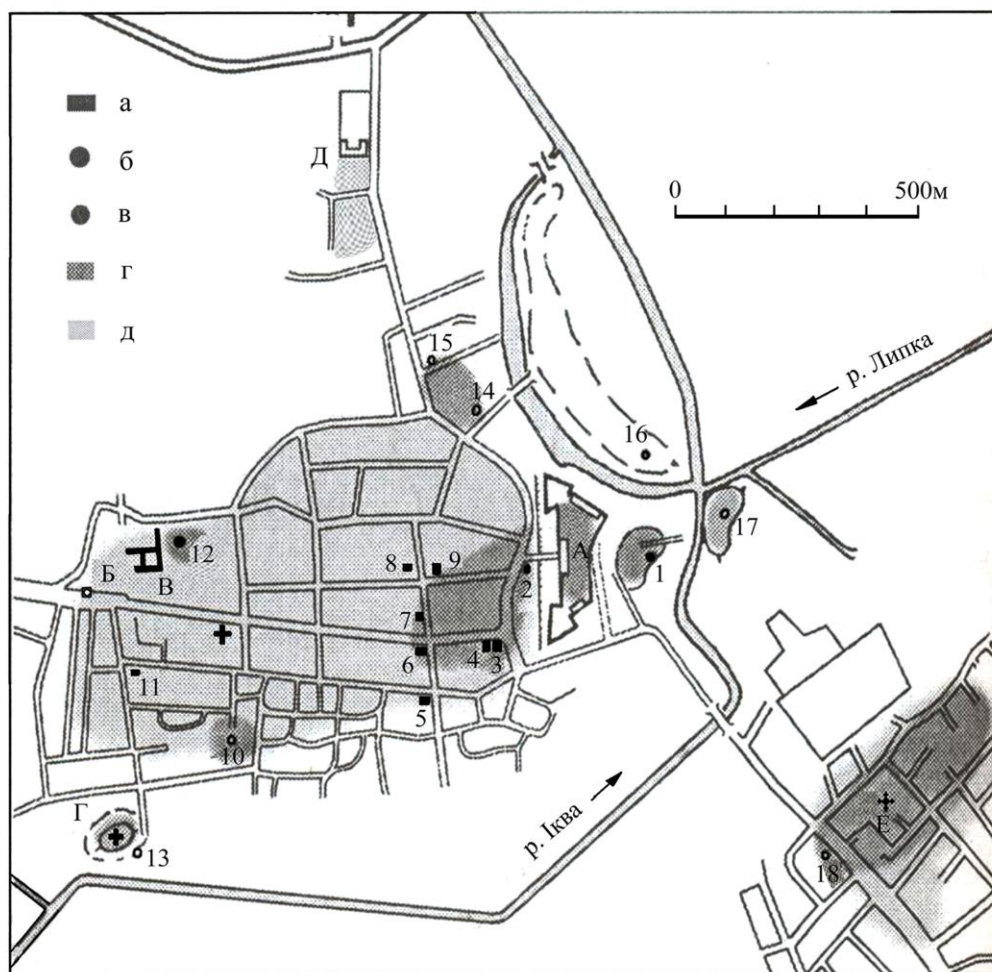

Рис. 2. План центральної частини м. Дубна (за Б. А. Прищепою).

Буквами позначені архітектурні об'єкти XV–XVIII ст.:

А – замок; Б – Луцька башта; В – монастир бернардинів; Г – Спасо-Преображенська церква;
Д – монастир кармелітів; Е – Георгіївська церква.

Ділянки, на яких проводились археологічні дослідження:

- 1 – городище, вул. Замкова, 53; 2 – вул. Замкова, 17;
3 – вул. Замкова, 10; 4 – майдан Незалежності, 3;
5 – вул. Кирила і Мефодія, 26;
6 – на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія;
7 – вул. Кирила і Мефодія, 18-а; 8 – вул. Кирила і Мефодія, 10;
9 – вул. Свободи, 26; 10 – вул. Лесі Українки, 15–19;
11 – вул. Стара, 67; 12 – вул. Т. Бульби; 13 – вул. Спасівська,
ур. Кемпа; 14 – провулок Купальний; 15 – вул. Шевченка, 14;
16 – ур. Острівко; 17 – Сурмичі, пункт 3; 18 – вул. Сурмичі, магазин “Надія”.
- Умовні позначення: а – археологічний розкоп; б – шурф експертизи;
в – збори підйомного матеріалу і спостереження за земляними роботами; г – ділянки з культурним шаром Київської Русі;
д – ділянки з культурним шаром литовсько-польської доби.

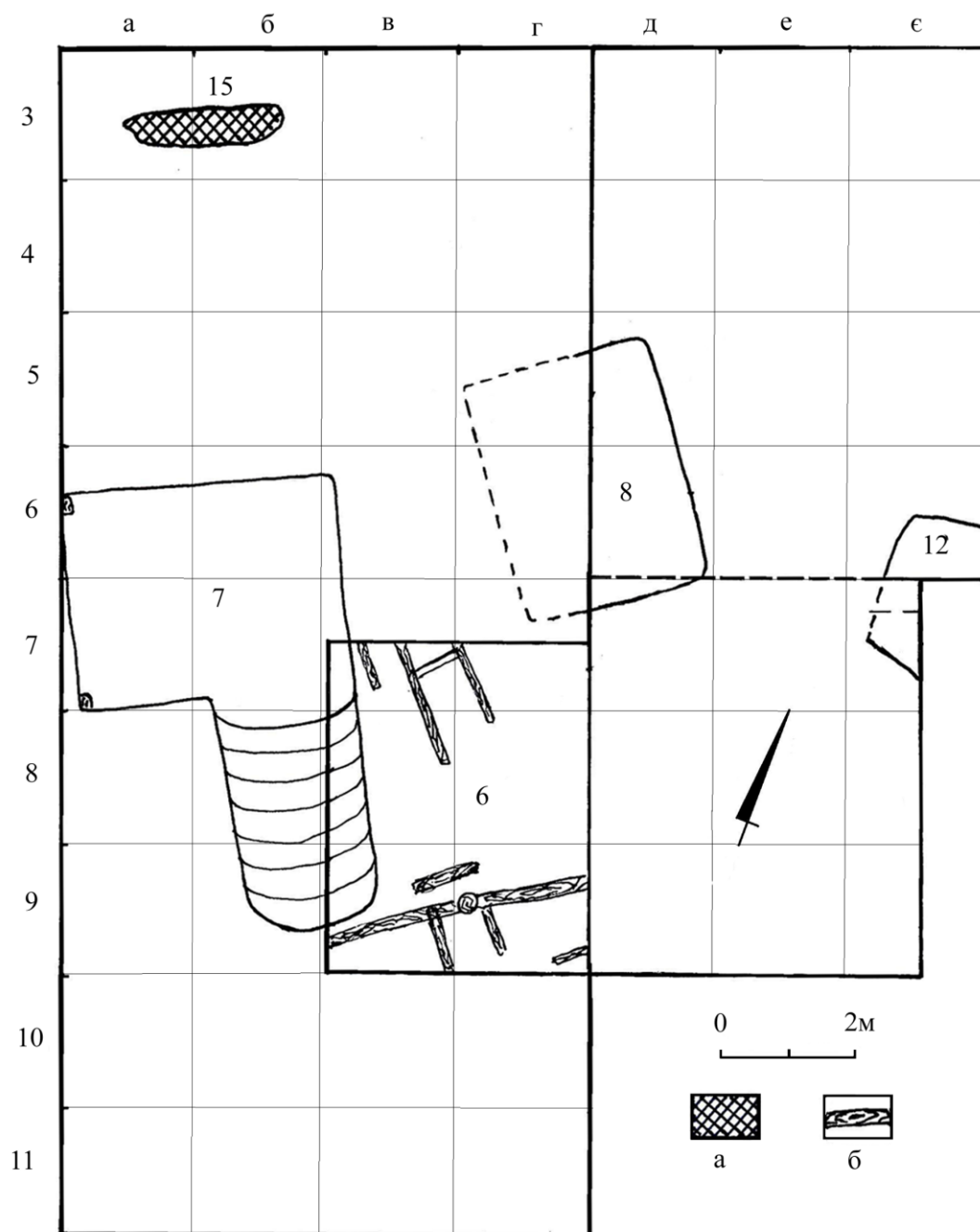

Рис. 3. План розкопу в Дубні на майдані Незалежності, 3
(за матеріалами розкопок 2005 р.)
з позначенням досліджених об'єктів
литовсько-польської доби.
Умовні позначення: а – залишки череня;
б – рештки дерев'яної конструкції.

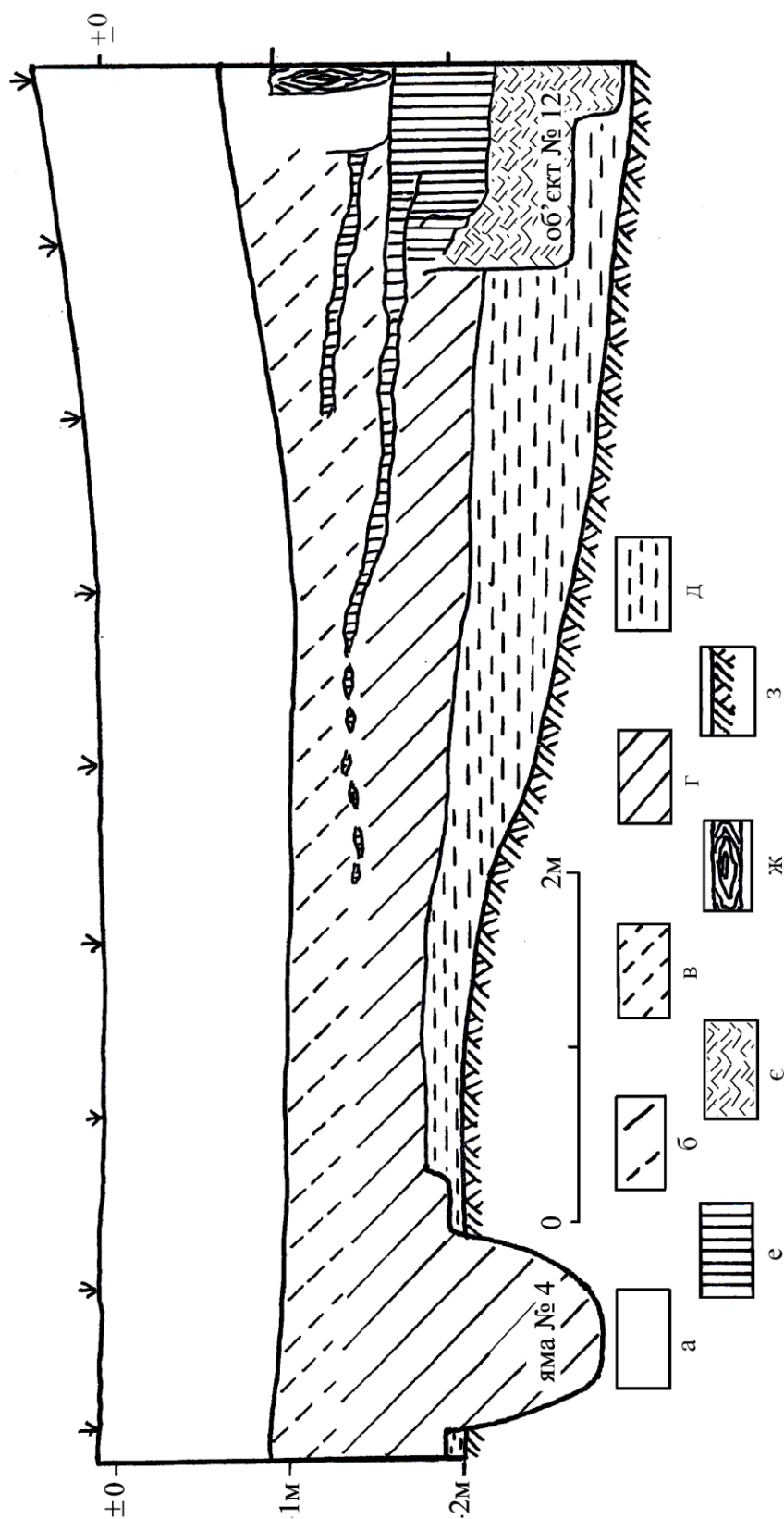

Рис. 4. Стратиграфічний профіль східної стінки (кв. 3-6-д-є) розкопу в Дубні на майдані Незалежності, 3. Умовні позначення: а – шар кінця XVIII–XX ст.; б – верхній горизонт культурного шару литовсько-польської доби; в – нижній горизонт культурного шару литовсько-польської доби; г – культурний шар княжої доби; д – перед материковий шар; е – вугілля і попіл; ж – суглинок; з – дерево; з – материк.

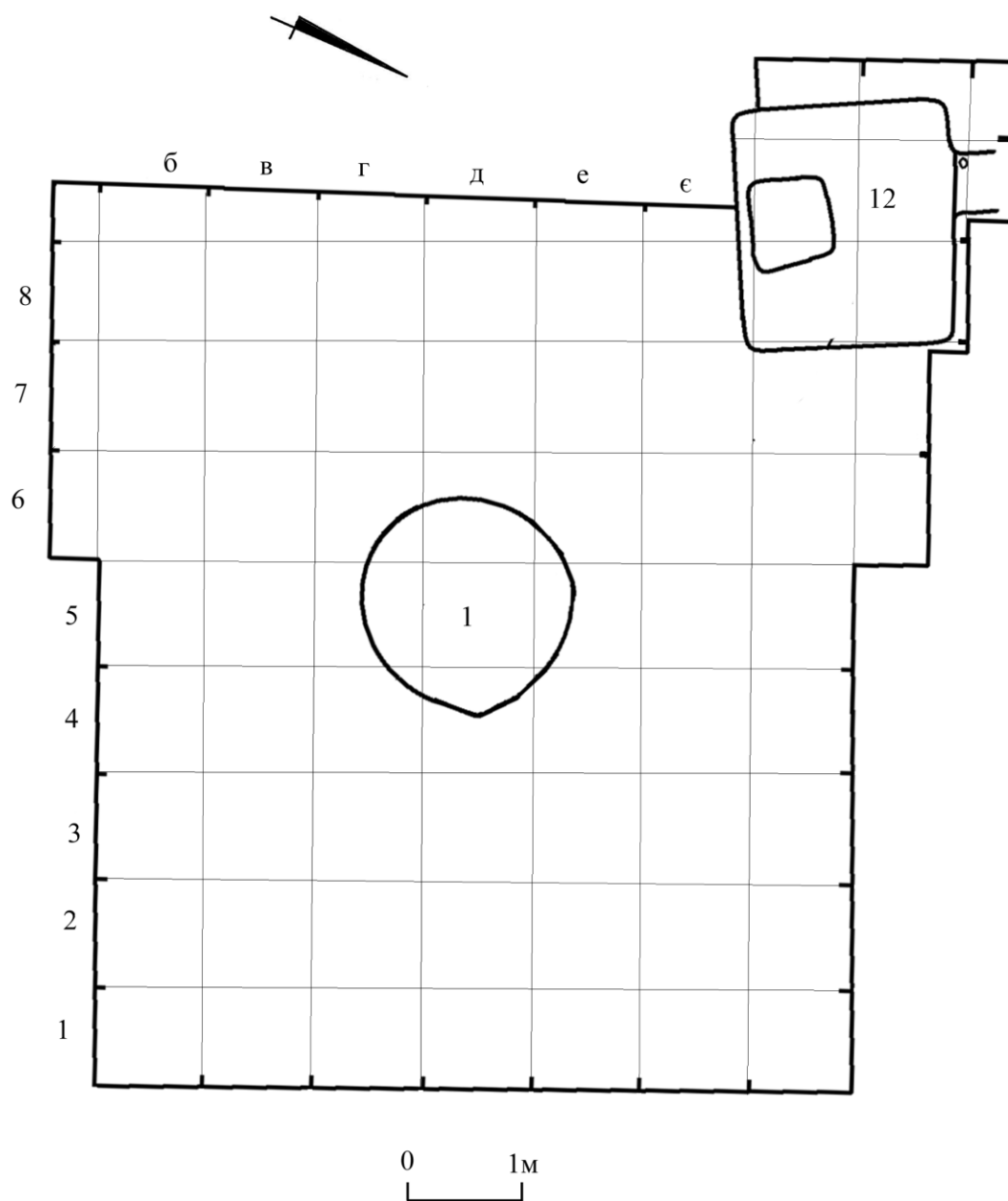

Рис. 5. План розкопу в Дубні по вул. Замковій, 10
(за результатами робіт 2009 р.)
з позначенням об'єктів
литовсько-польської доби.

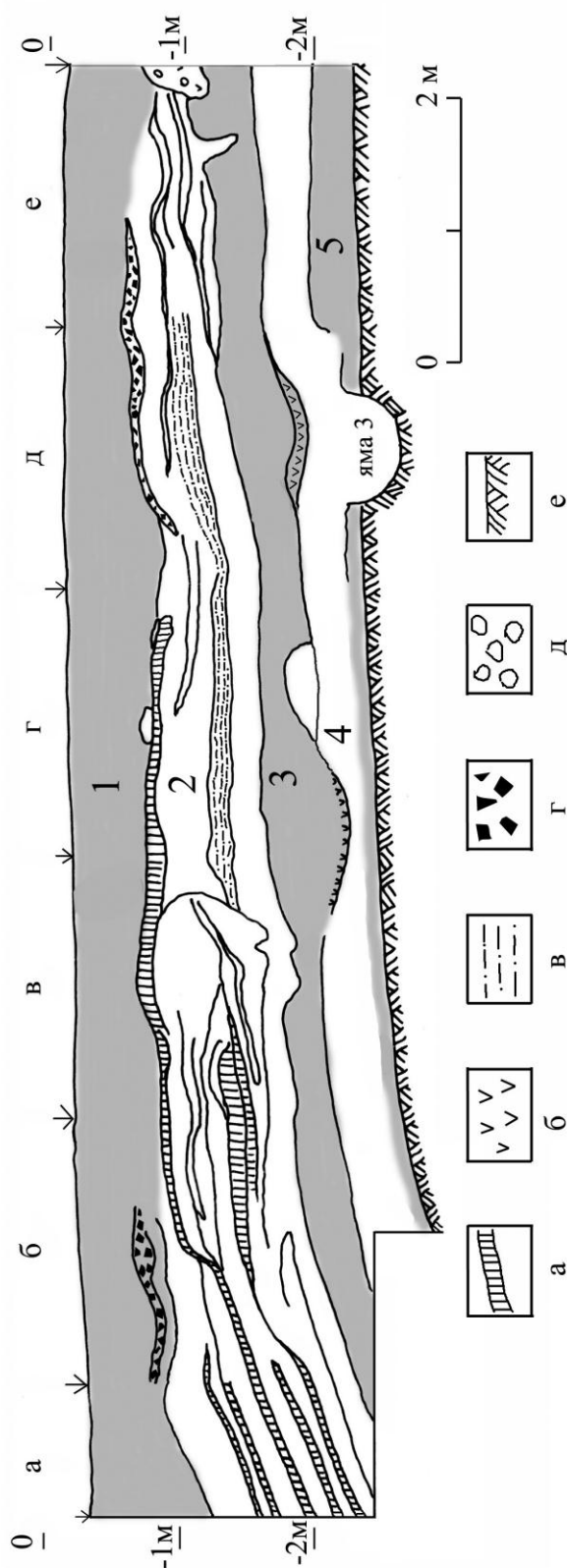

Рис. 6. Стратиграфічний профіль західної стінки розкопу в Дубні по вул. Замковій, 10.
Умовні позначення: а – шар суглинку; б – вугілля і попіл; в – шар органічного ґліну; г – бита цегла; д – шматки печини; е – материк.

1 – темно-сірий ґрунт, насичений будівельним сміттям із речами XIX–XX ст.;

2 – шар, що у верхній частині складається з темно-сірого ґрунту, в середній частині містить численні горизонтальні тонкі прошарки органічних решток, чорного ґрунту, вугілля і попелу, материкового суглинку, а в нижній частині – це чорний ґрунт з вкrapленнями дрібних фракцій глини та різноманітних знахідок XVI–XVII ст.; 3 – чорний однорідний ґрунт із незначними

домішками печини та вугілля, містить керамічні вироби та інші знахідки X–XIII ст., а у верхній частині є поодинокі уламки посуду XV–XVI ст.;

4 – темно-коричневий (каштановий) щільний однорідний ґрунт;

у верхньому пласті зустрічаються речові знахідки слов'яно-руського часу X–XI ст., нижні пласти без знахідок; 5 – передматериковий світло-коричневий ґрунт;

б – материк – жовтий лесоподібний суглинок.

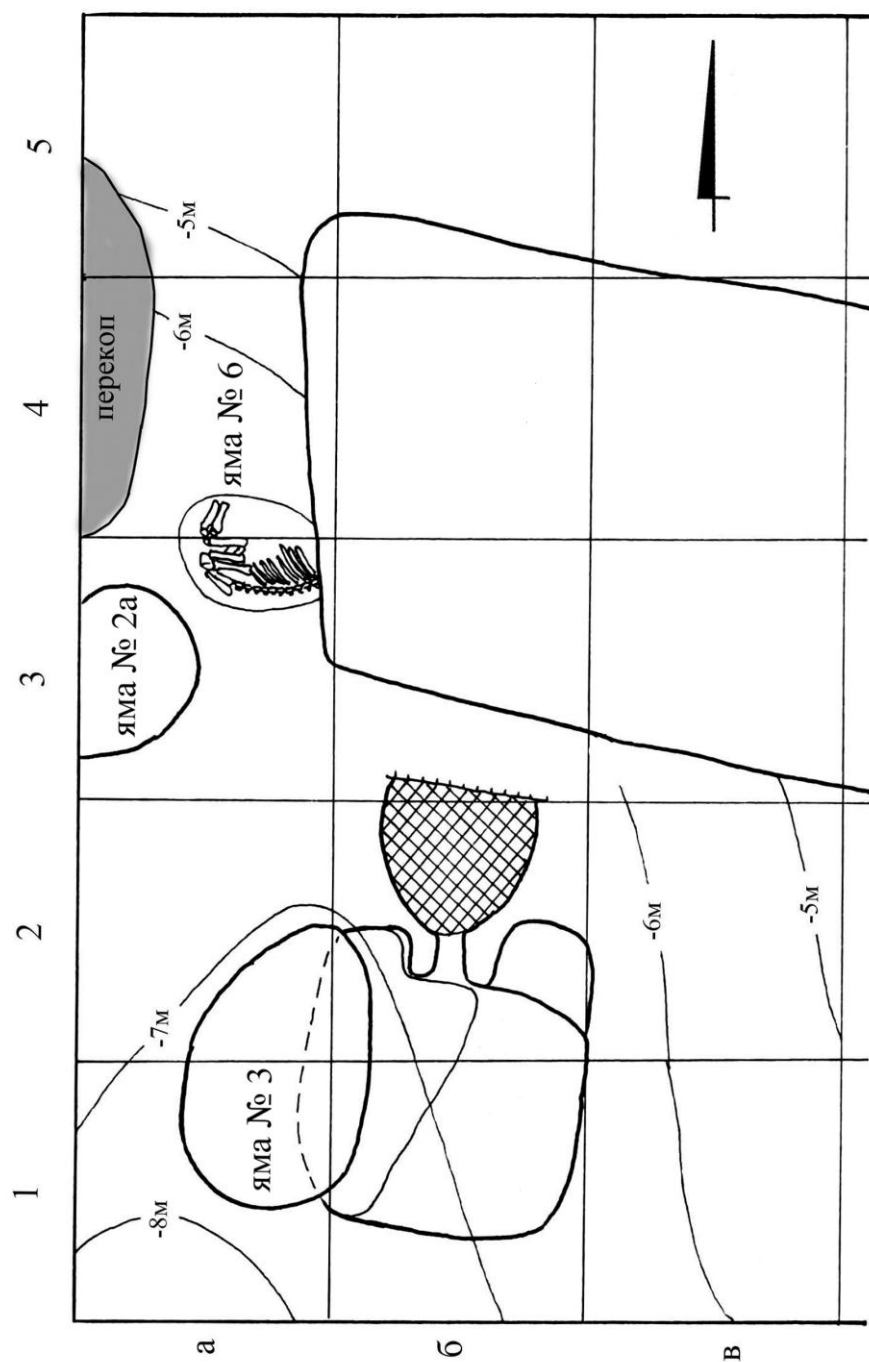

Рис. 7. План розкопу в Дубні на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія (за археологічними матеріалами 2007 р.) з позначенням досліджених об'єктів Литовсько-польської долини.

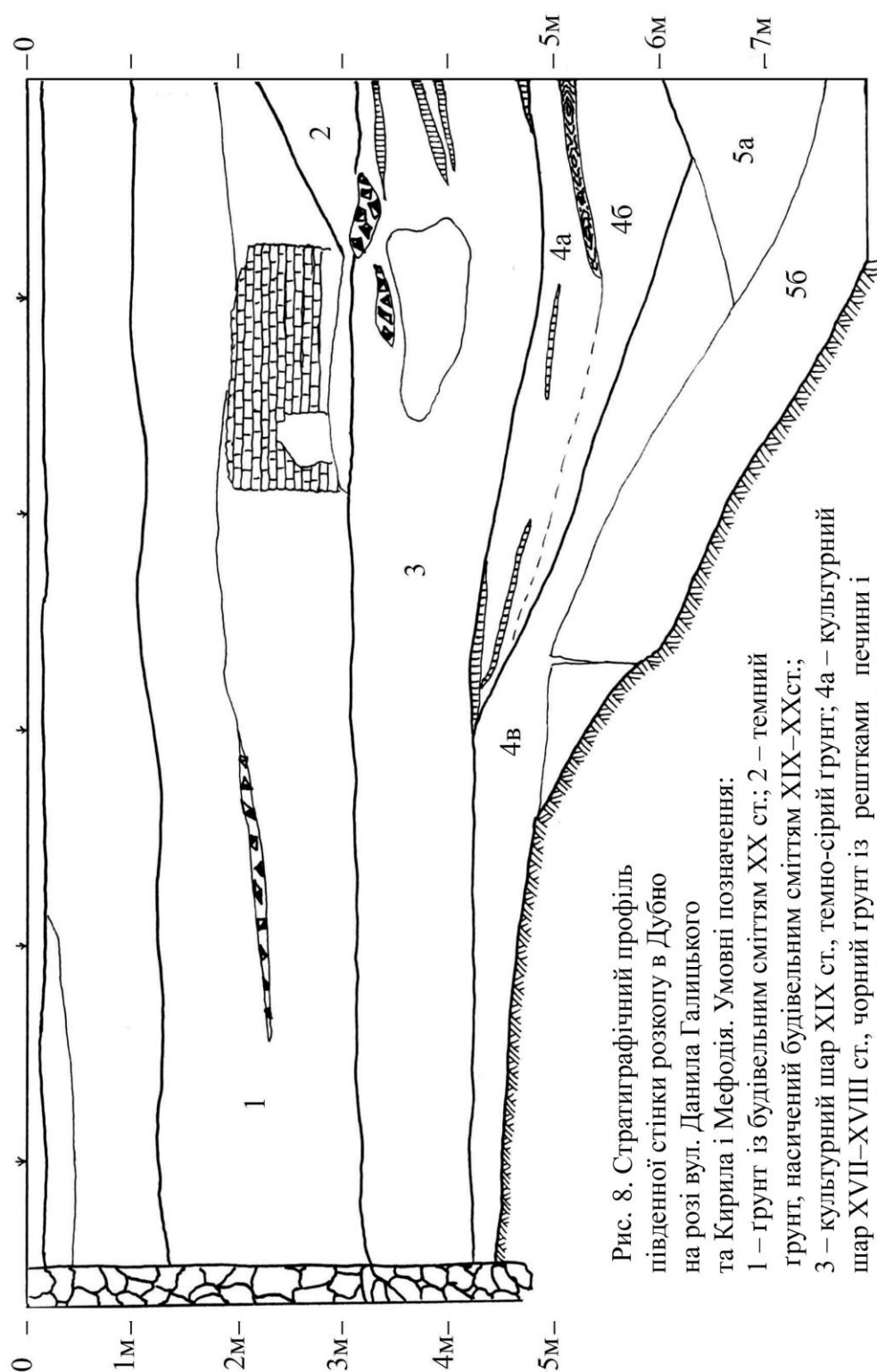

Рис. 8. Стратиграфічний профіль південної стінки розкопу в Дубно на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія.

Умовні позначення:

- 1 – ґрунт із будівельним сміттям XX ст.; 2 – темний ґрунт, насичений будівельним сміттям XIX–XX ст.;
- 3 – культурний шар XIX ст., темно-сірий ґрунт; 4a – культурний шар XVII–XVIII ст., чорний ґрунт із рештками печини і дрібних шматків цегли; 4b – культурний шар XVI–XVII ст., чорний ґрунт із незначними домішками; 5a – чорний однорідний ґрунт; 5b – темно-коричневий глинистий ґрунт.

Рис. 9. План центральної частини м. Корця з вказаними ділянками, на яких проводились археологічні роботи (за Б.А. Прищепю): 1 – вул. Я. Галана, 1; 2 – вул. Київська, 11; 3 – вул. Київська, 57-а; 4 – вул. Київська, 63; 5 – вул. Київська, 79; 6 – вул. Б. Хмельницького, 3; 7 – вул. Київська, 61.

Буквами позначені архітектурні споруди XV–XIX ст.: А – замок князів Корещких; Б – Миколаївська церква.

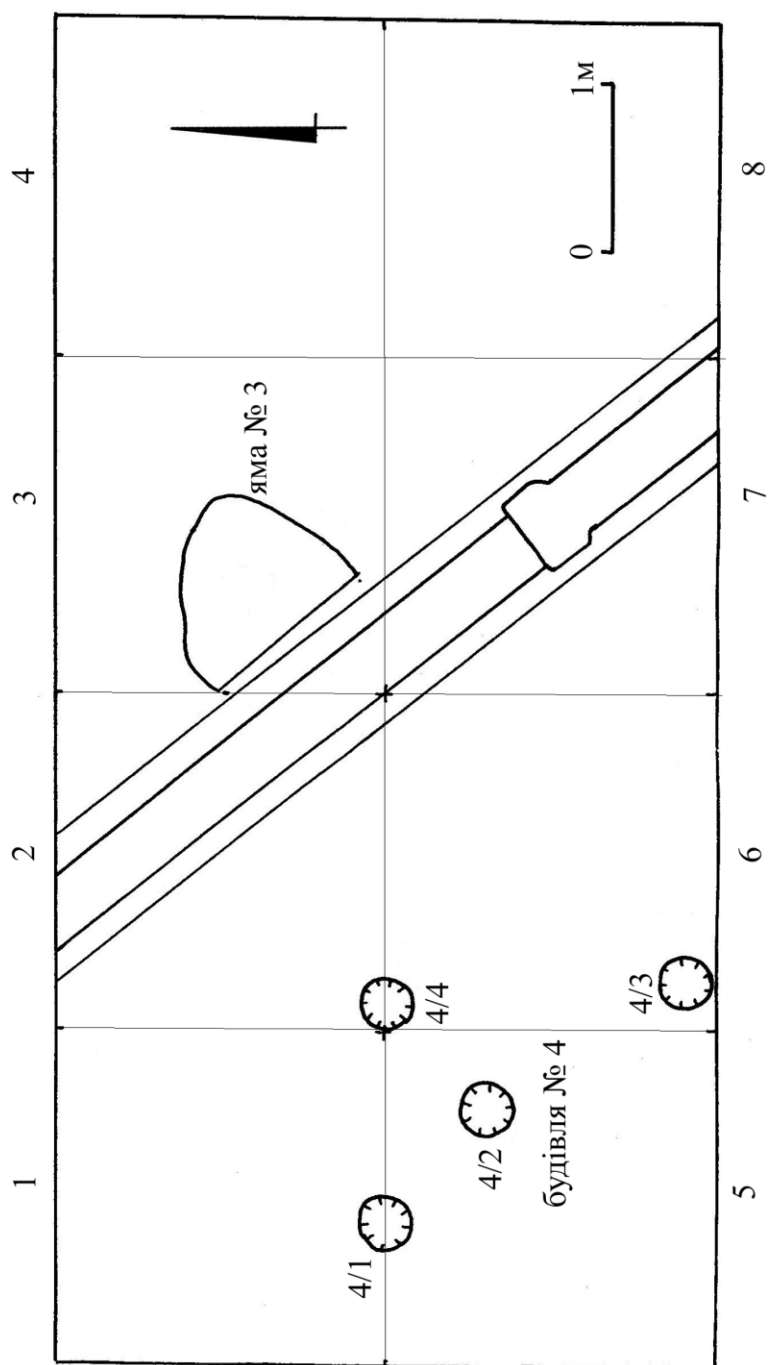

Рис. 10. План розкопу в Корці по вул. Б. Хмельницького, 3
(за археологічними матеріалами 2005 р.)
з позначенням досліджених об'єктів литовсько-польського часу
з нижнього горизонту верхнього культурного шару
литовсько-польської доби.

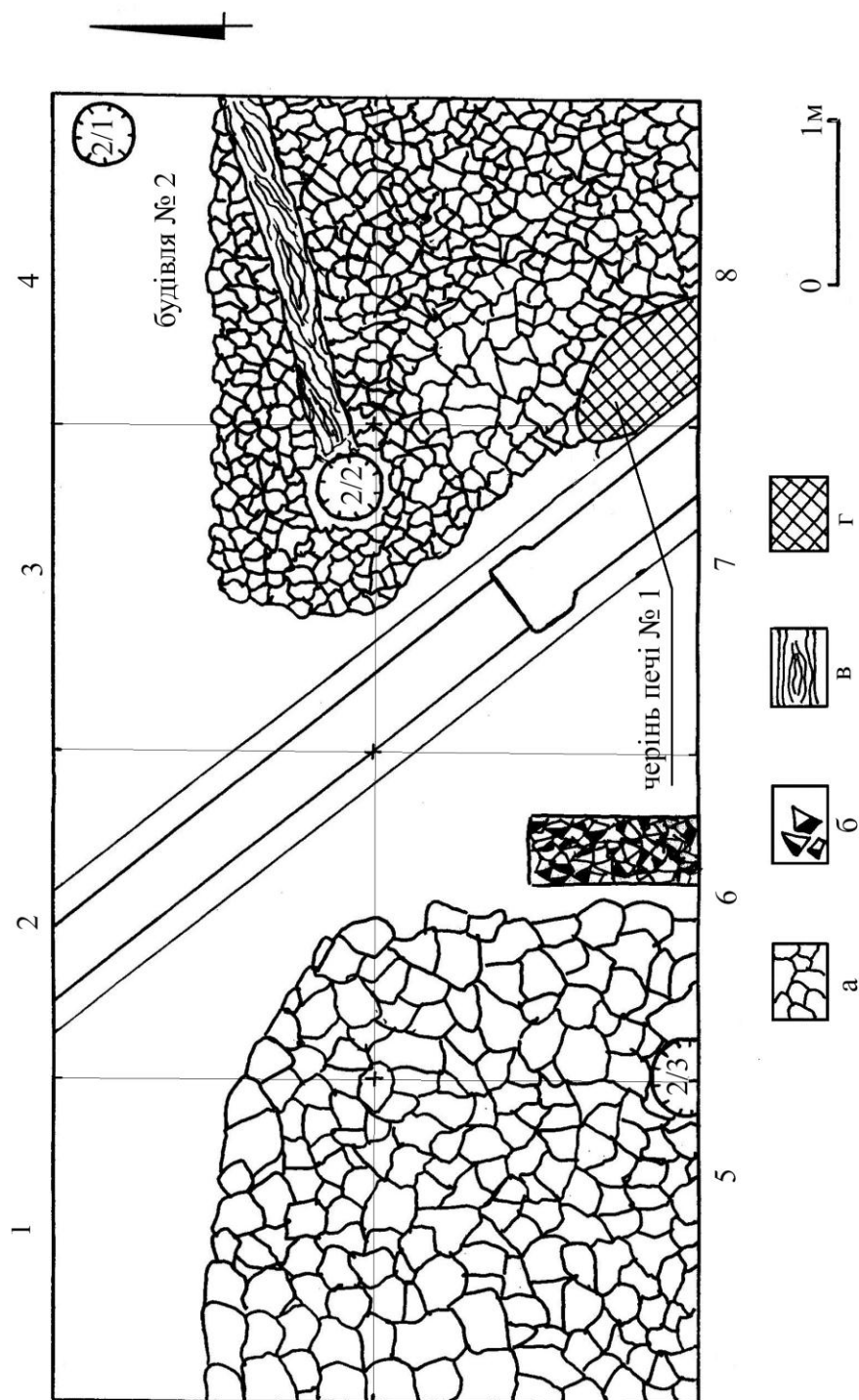

Рис. 11. План розкопу в Корці по вул. Б. Хмельницького, 3
(за результатами досліджень 2005 р.)

з позначенням кам'яної вимостки з верхнього культурного шару литовсько-польської доби.

Умовні позначення: а – кам'яна вимостка; б – рештки кам'яної стіни;
в – рештки дерев'яної конструкції; г – рештки череня печі.

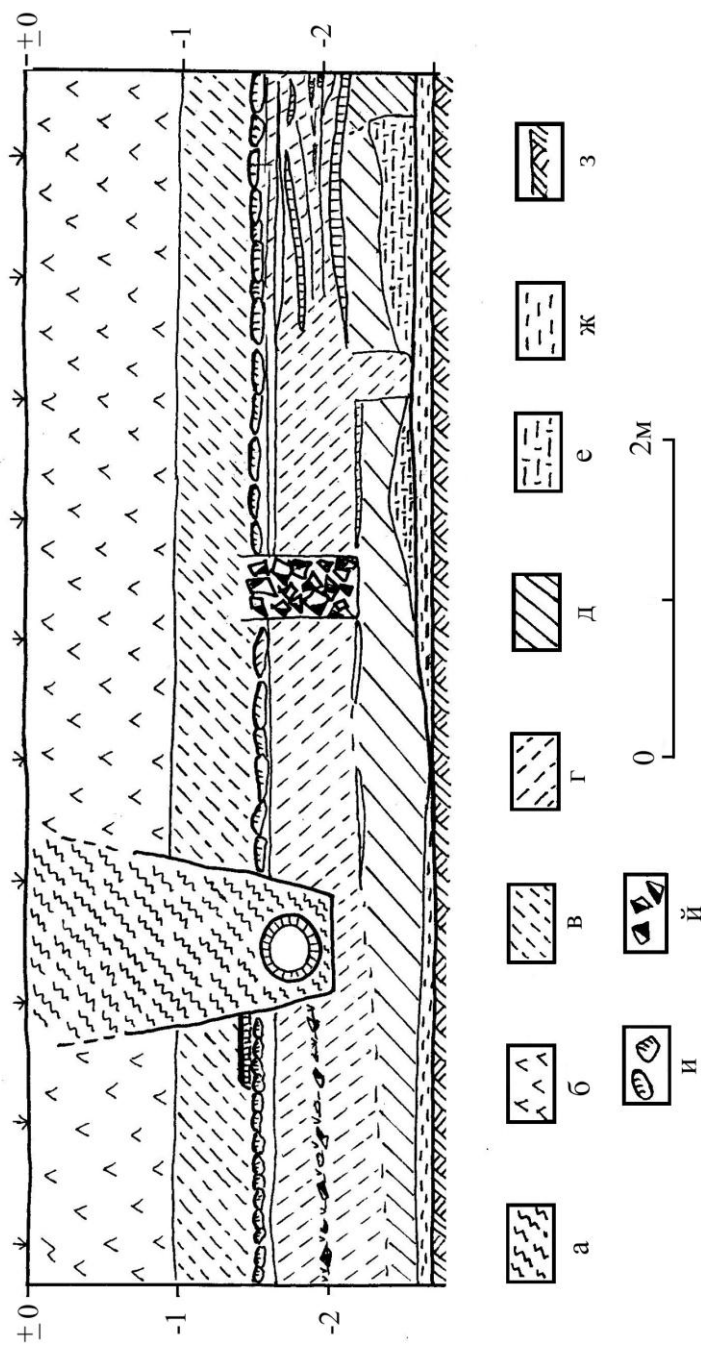

Рис. 12. Стратиграфічний профіль південної стінки розкопу в Корці по вул. Б. Хмельницького, 3.

Умовні позначення: а – шар будівельного сміття із засипки траншеї; б – пласт будівельного сміття, насичений битою цеглою, камінням, металевими, керамічними і скляними виробами XIX–XX ст.; в – м'який гумусований ґрунт, що містить різноманітні знахідки XVII–XVIII ст.;

г – пласт гумусного ґрунту, який насичений дрібними уламками кераміки XVI–XVII ст.; д – чорний щільний ґрунт із домішками шматків печини, вугілля, органічних решток, уламків кераміки та інших знахідок княжої доби; е, ж – підсипки складалися із суміші материкового і передматерикового ґрунту;

з – материк – світлий жовтий суглинок; и – кам'яна вимостка; й – рештки кам'яної стіни.

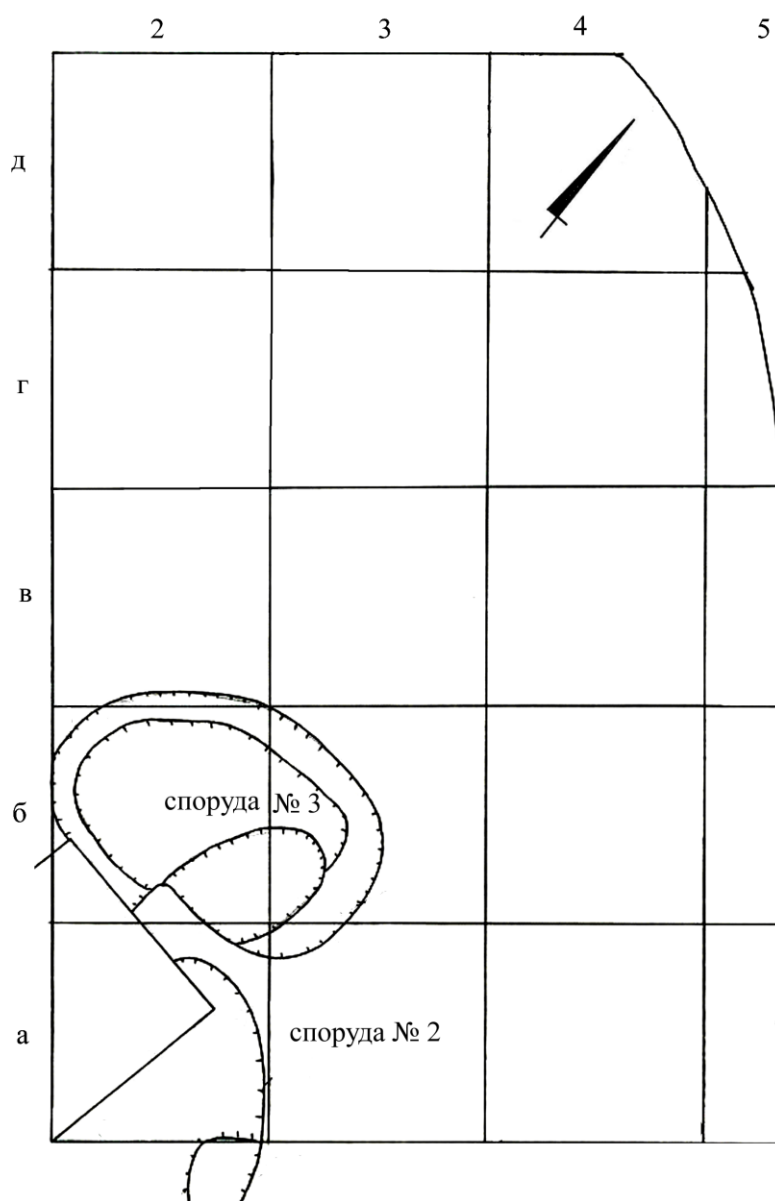

Рис. 13. План розкопу в Корці по вул. Київській, 61-б
(за результатами робіт 2008 р.)
з позначенням досліджених об'єктів литовсько-польської доби.

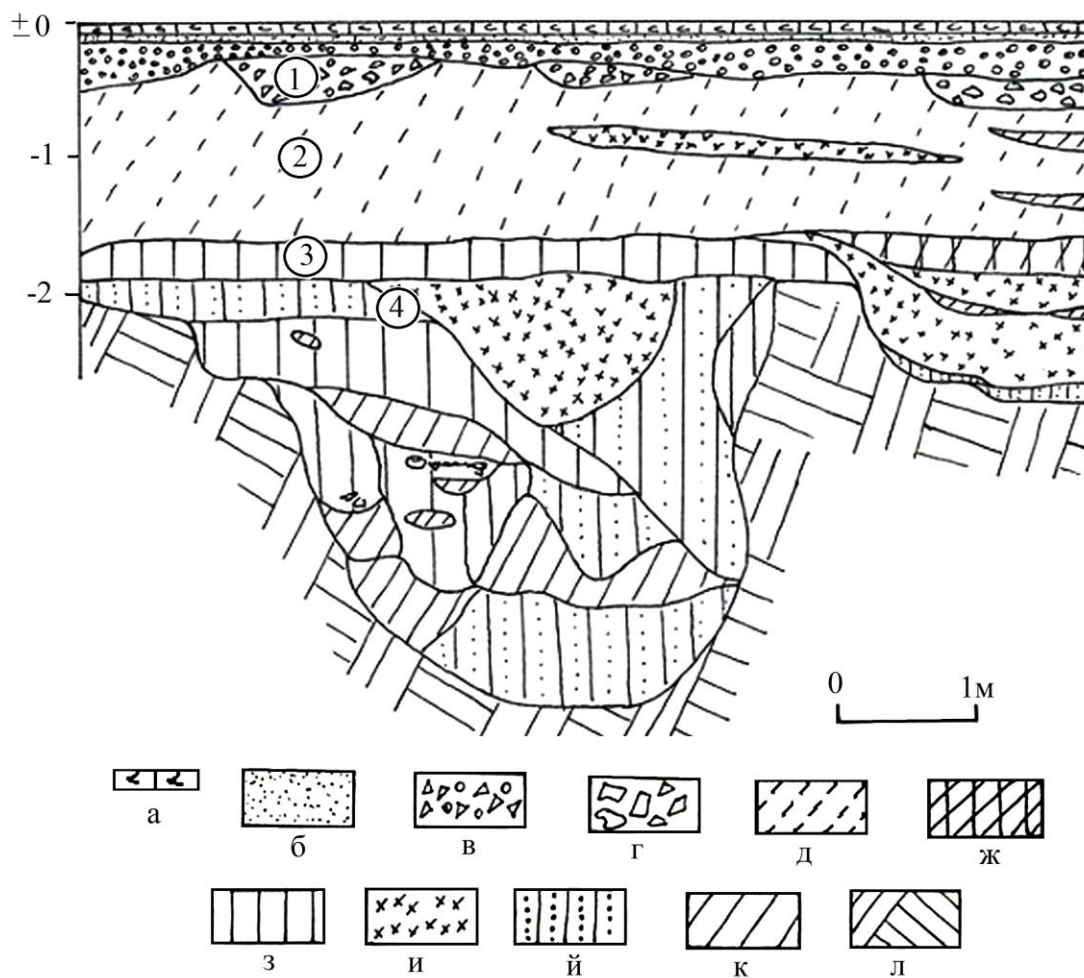

Рис. 14. Стратиграфічний профіль
південно-східної стінки (з перерізом споруди № 2)
розкопу в Корці по вул. Київській, 61-б.
Умовні позначення: а – бруківка; б – пісок;
в, г – дрібні та великі шматки будівельного сміття;
д – шар сірого ґрунту; ж – пласт суміші глини та ґрунту;
з – шар чорного ґрунту; и – скупчення органіки;
й – шар чорного ґрунту із вкрапленнями вапна;
к – глина; л – материковий суглинок.
1 – ґрунт з будівельним сміттям ХІХ–ХХ ст.;
2 – шар сірого кольору насичений матеріалами ХVІІІ–ХІХ ст.;
3 – культурний шар ХVІІ–ХVІІІ ст. чорного кольору;
4 – заповнення споруди № 2
кінця ХVІ – першої половини ХVІІ ст.

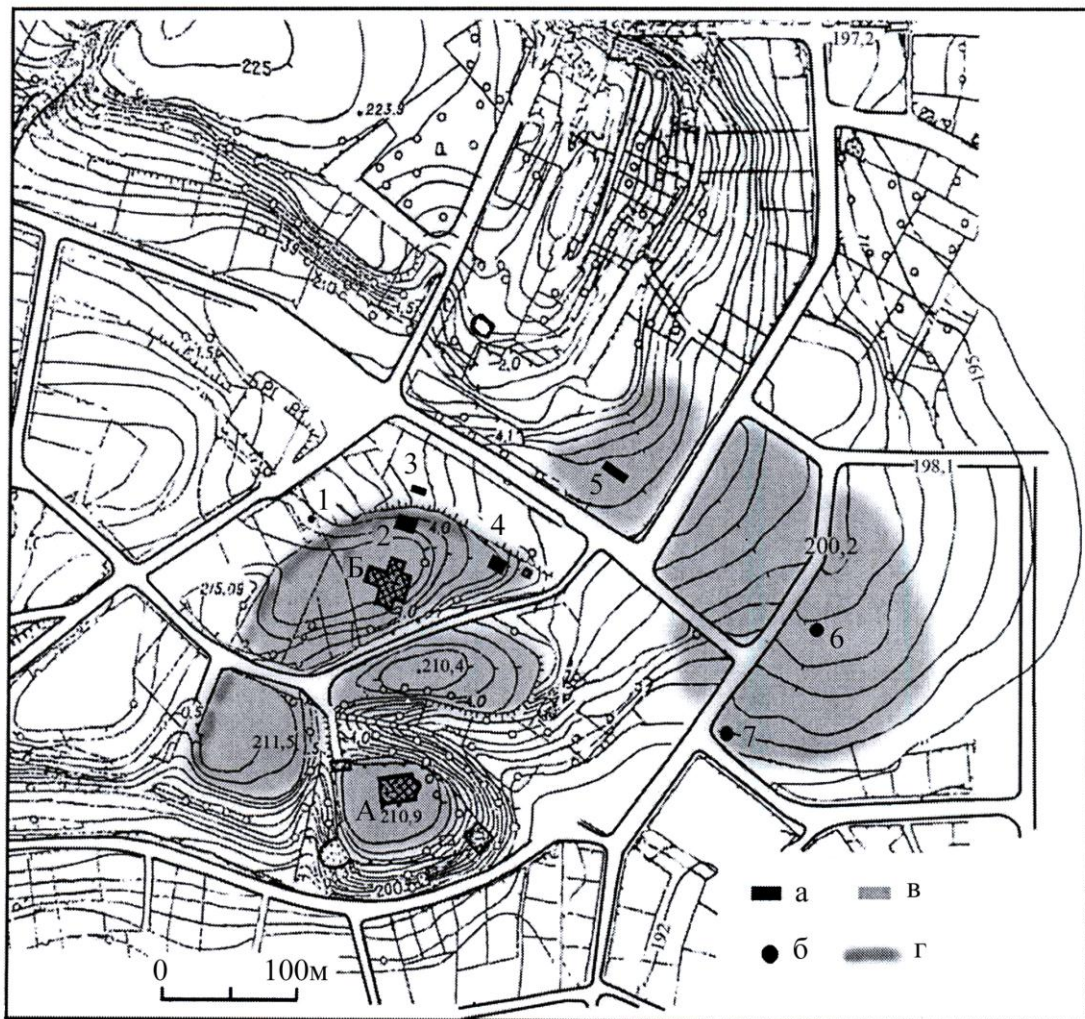

Рис. 15. План центральної частини м. Острога (за Б.А. Прищепюю).

Буквами позначені архітектурні споруди XV–XVIII ст.:

А – Богоявленський собор на Замковій горі;

Б – костел Успіння Пресвятої Богородиці на Пригородку;

В – Луцька башта; Г – Татарська башта.

Цифрами позначені ділянки, на яких проводились археологічні дослідження: 1 – вул. кн. Острозьких, 12;

2 – на північ від костелу Успіння Пресвятої Богородиці;

3 – пр. Незалежності, 4; 4 – вул. Академічна, 12;

5 – пр. Незалежності, 3; 6 – вул. Островського;

7 – на розі вул. Островського і Яворницького.

Умовні позначення: а – археологічний розкоп; б – шурф експертизи; в – ділянки з культурним шаром литовсько-польської доби; г – оборонний вал.

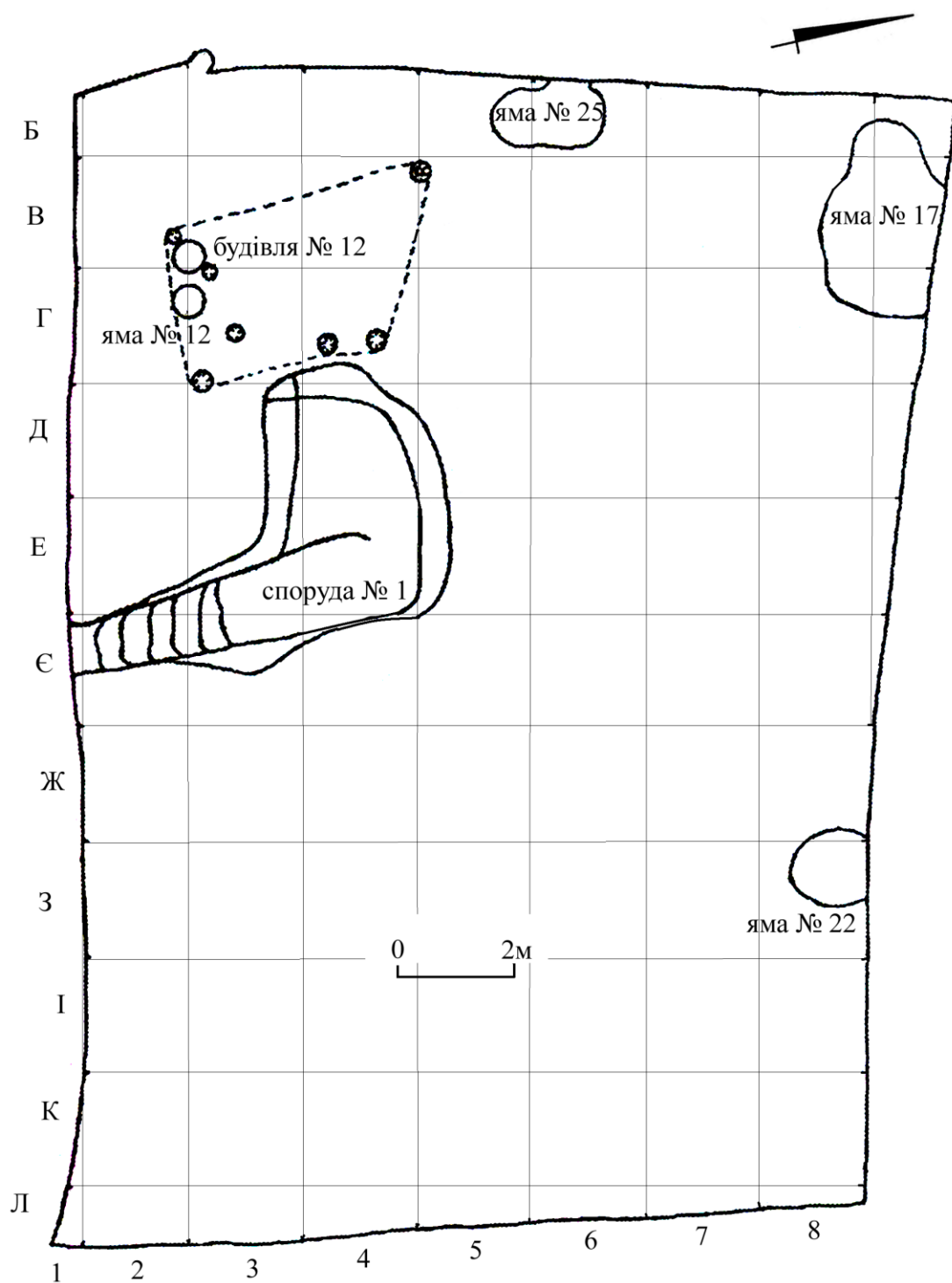

Рис. 16. План розкопу в Острозі
біля костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії
(за результатами розкопок 2004 р.)
з позначеними об'єктами литовсько-польської доби.

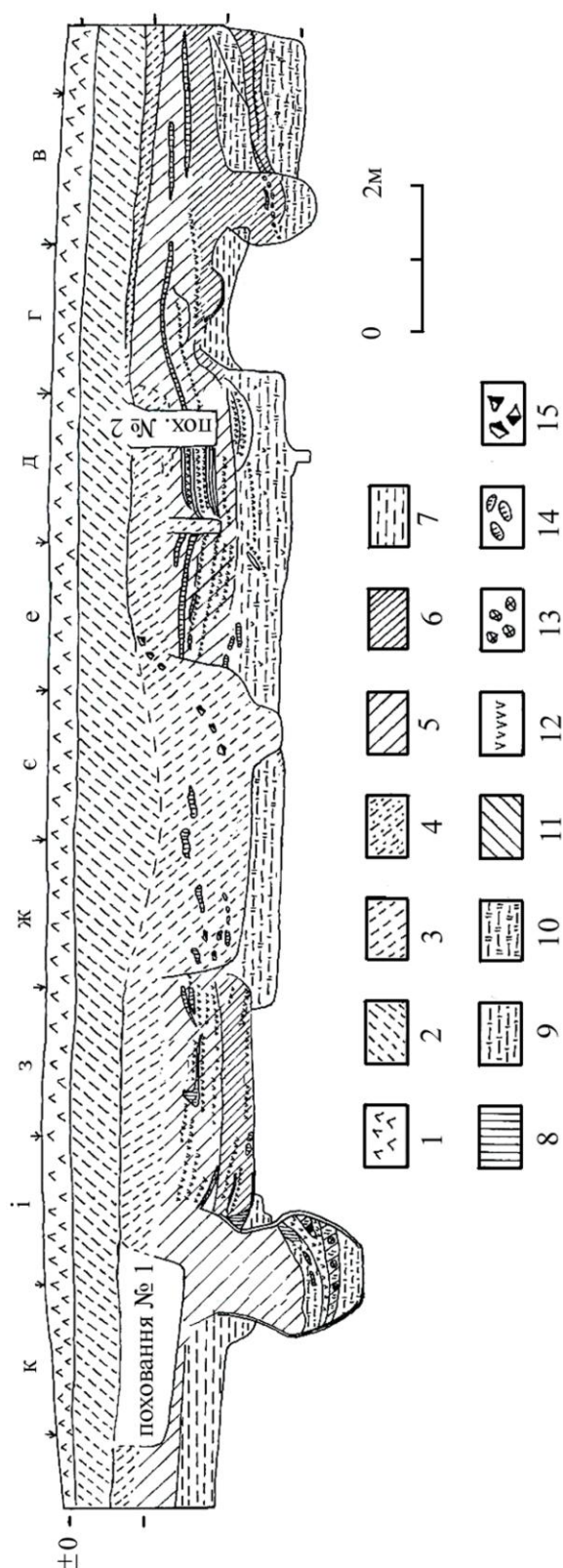

Рис. 17. Стратиграфія культурних нашарувань північної стінки розкопу в Острозі біля костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії.

Умовні позначення: 1 – підсіпка другої половини XX ст.;

2 – шар будівельного сміття XIX – початку XX ст.;

3 – шар доби князів Острозьких (сипучий сірий ґрунт);

4 – шар доби князів Острозьких (рихлий коричневий, насичений органікою ґрунт);

5 – верхній горизонт слов'яно-руського шару; 6 – нижній горизонт слов'яно-руського шару;

7 – передматериковий коричневий щільний пластичний ґрунт, який містить матеріали трипільської культури;

8 – перевідкладений материковий суглинок; 9 – перевідкладений «трипільський» ґрунт;

10 – перевідкладений «трипільський» ґрунт, змішаний із суглинком;

11 – гумусований щільний ґрунт; 12 – вугілля та попіл; 13 – печина; 14 – каміння; 15 – цегла.

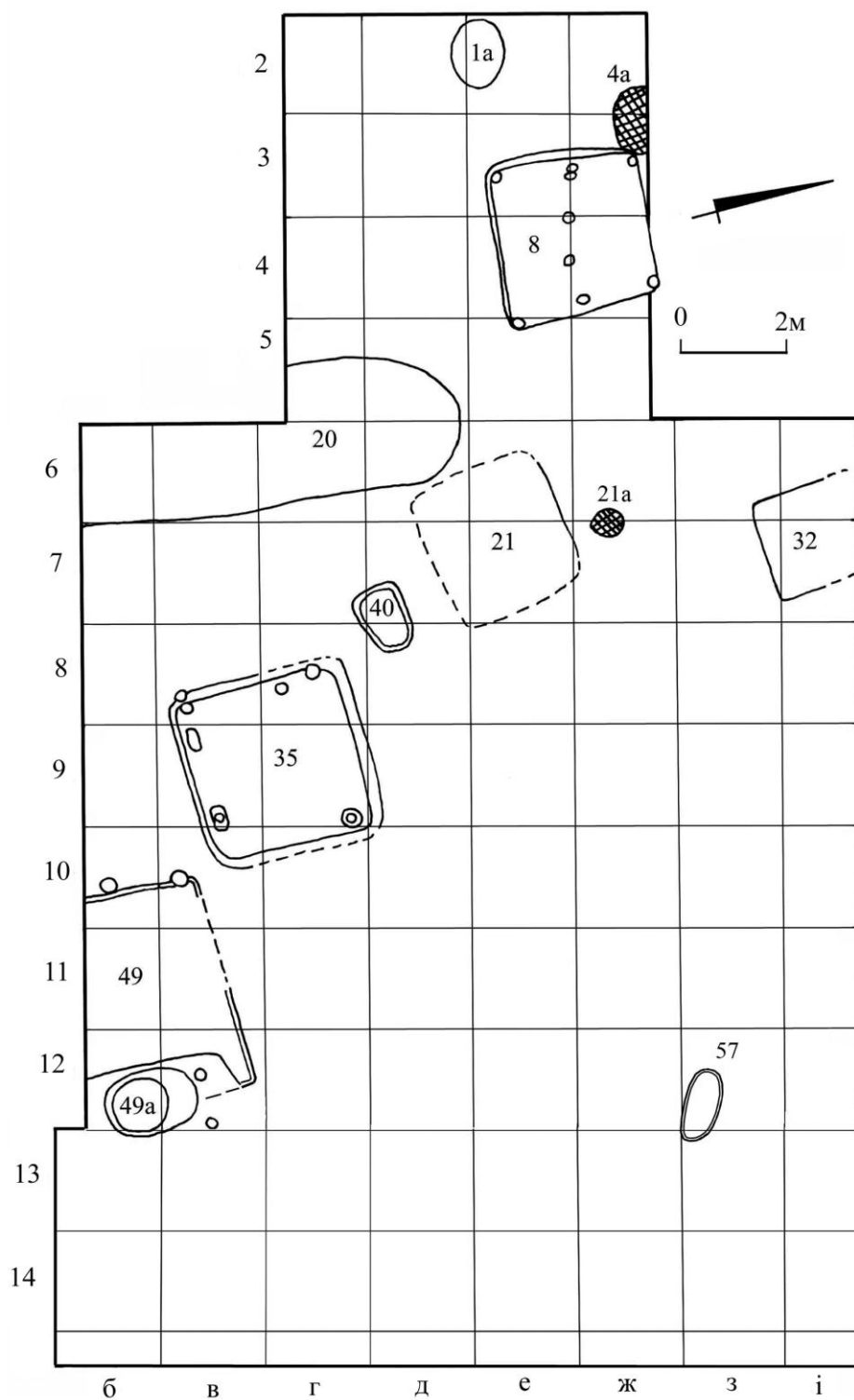

Рис. 18. План розкопу в Острозі по вул. Академічній, 12
(за результатами досліджень 2008 р.)
з позначеними об'єктами литовсько-польської доби.

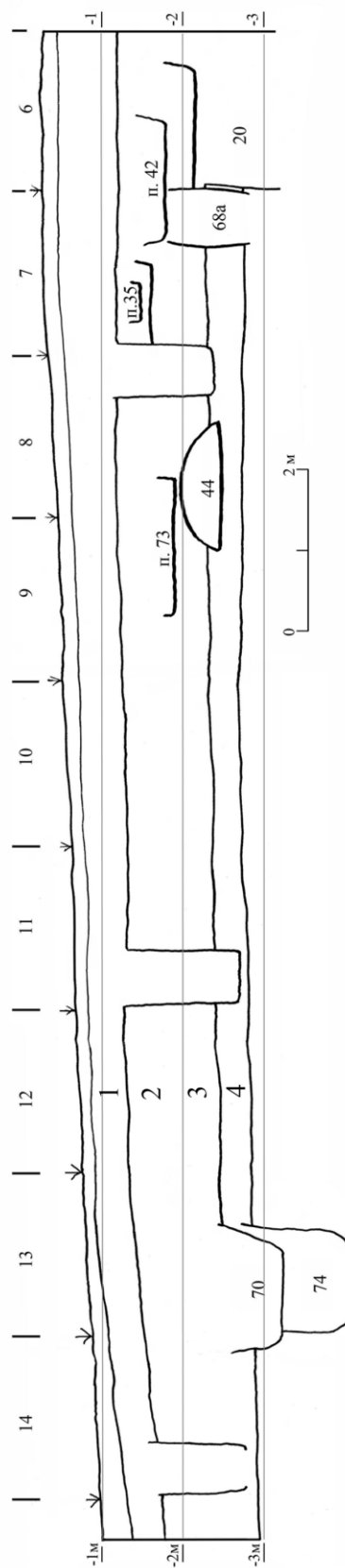

Рис. 19. Стратиграфічний профіль південної стінки розкопу в Острозі по вул. Академічній, 12.

Умовні позначення:

- 1 – шар будівельного сміття кінця XIX – початку XX ст.;
- 2 – культурний шар доби князів Острозьких XV–XVII ст.;
- 3 – шар слов'яно-руського часу X–XII ст.;
- 4 – щільний темно-коричневий ґрунт, насичений знахідками трипільської культури.

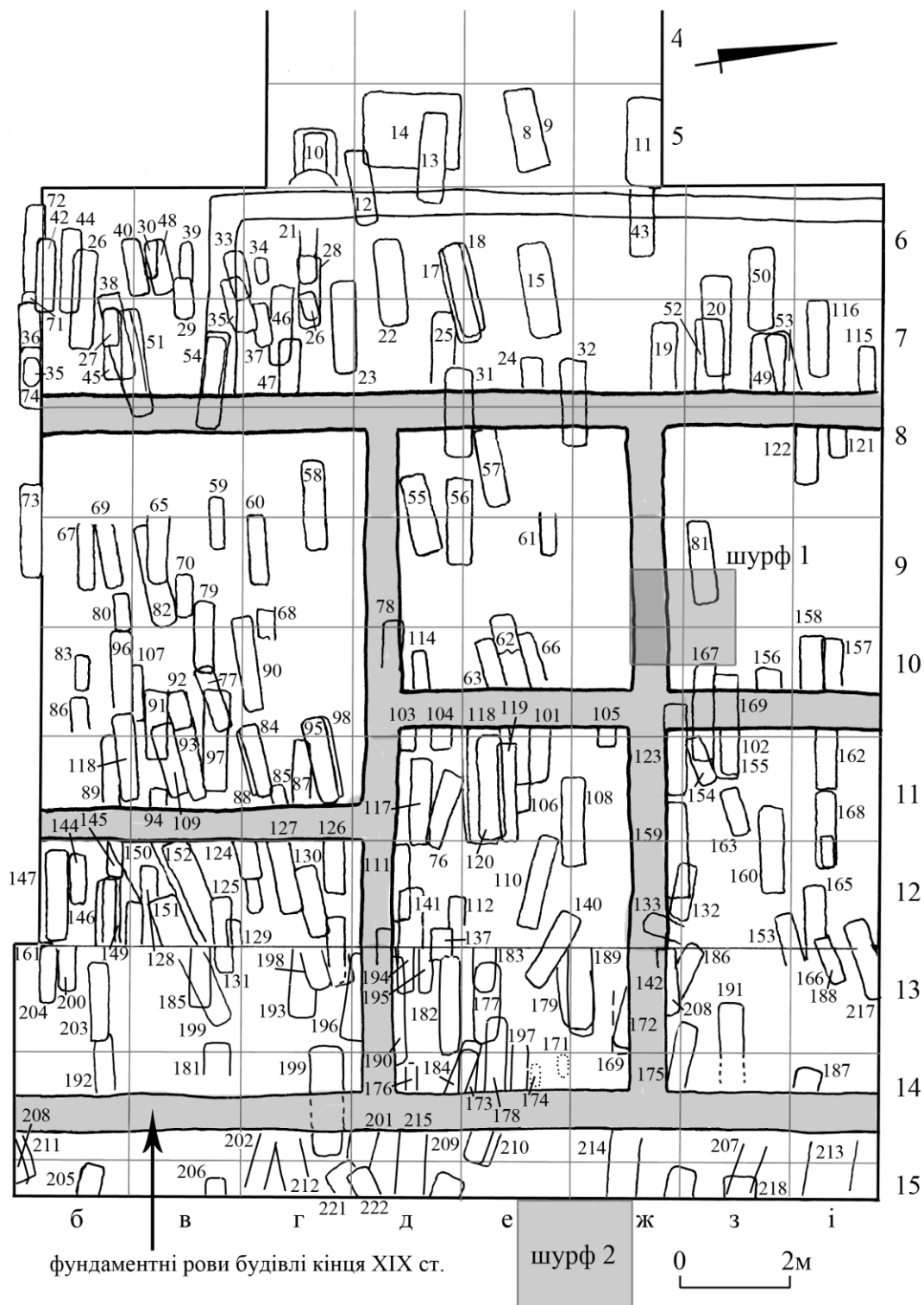

Рис. 20. План розкопу на ділянці по вул. Академічній, 12 в Острозі з позначеними захороненнями литовсько-польської доби.

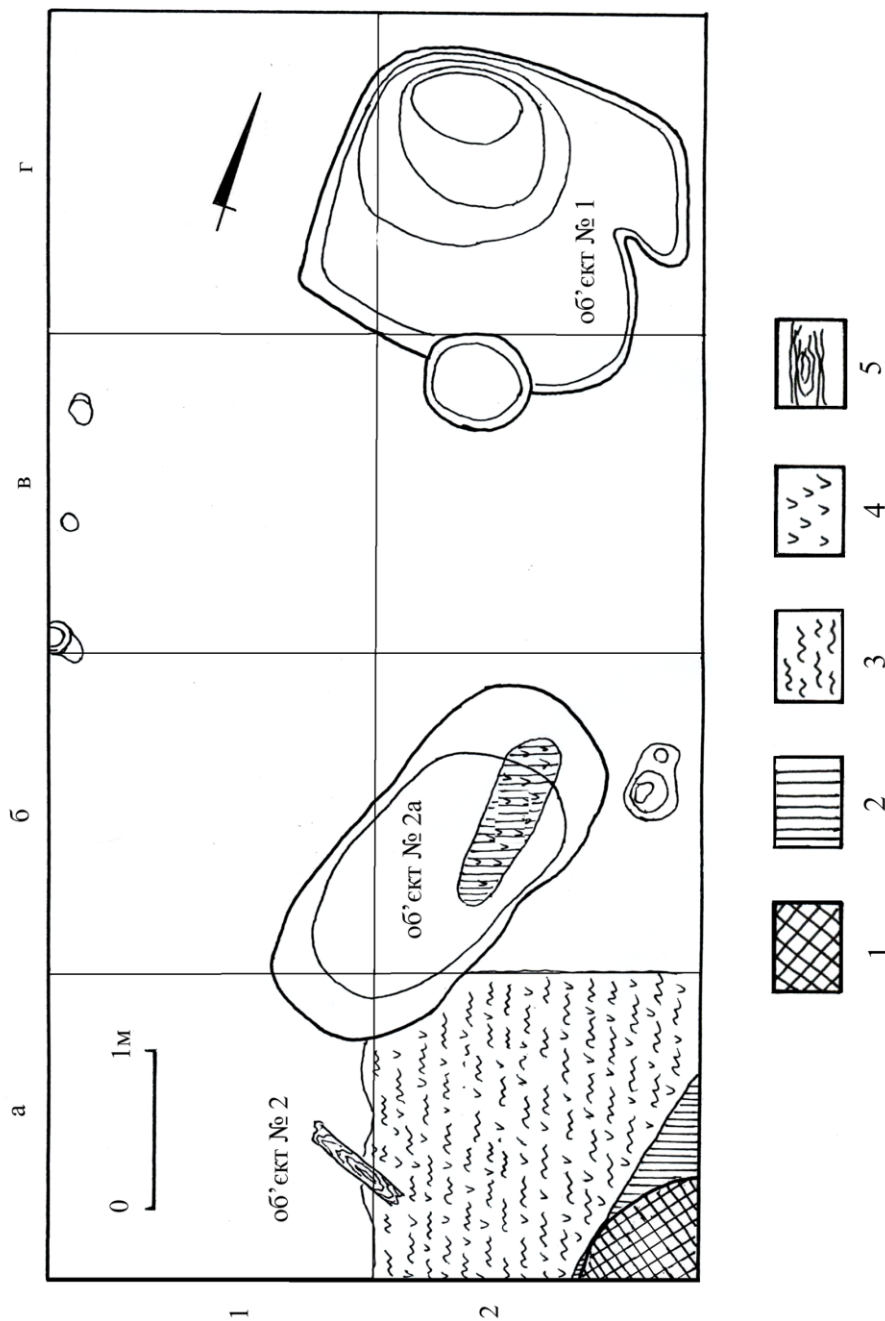

Рис. 21. План розкопу в Острозі на Новому місті по вул. Згоди, 7
(за матеріалами розкопок 2005 р.)

з позначеними об'єктами литовсько-польської доби.

Умовні позначення: 1 – чернінь горна; 2 – підсіпки суглинку;

3 – прошарок, насичений залізними шлаками;

4 – вугілля; 5 – дерево.

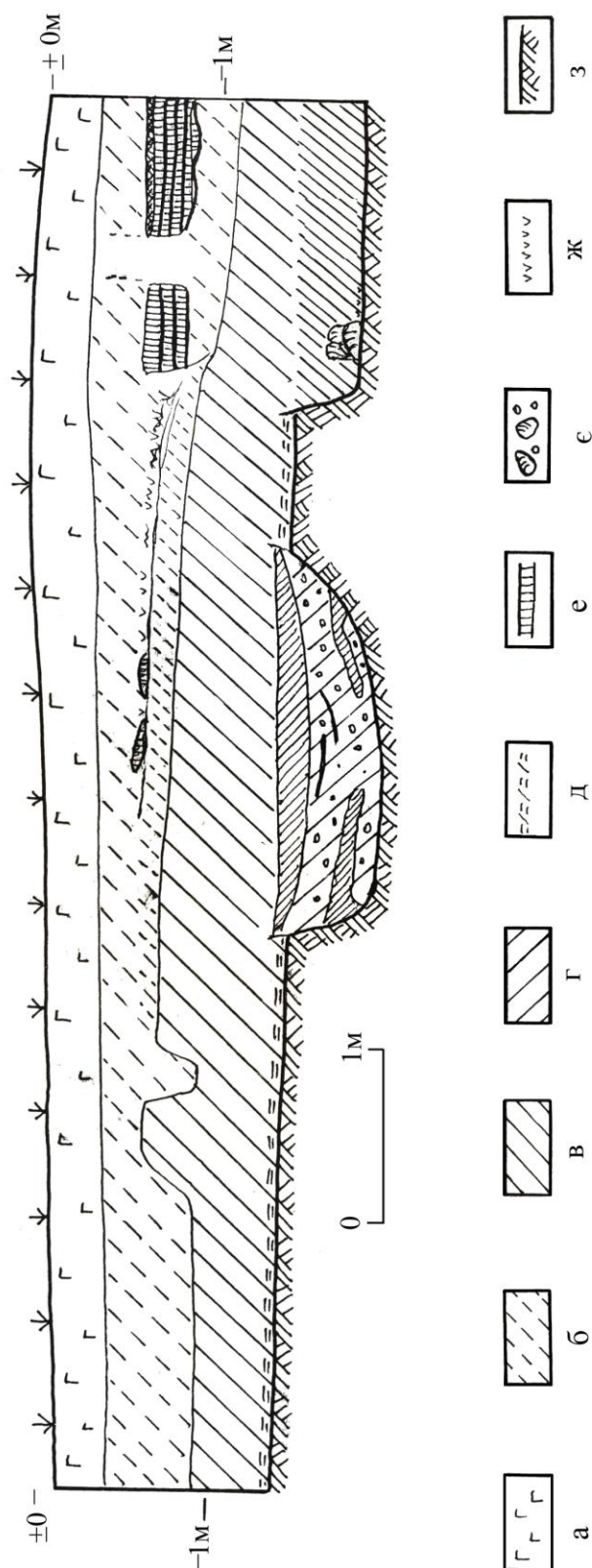

Рис. 22. Стратиграфічний профіль східної стінки розкопу в Острозі на Новому місті по вул. Згоди, 7.
 Умовні позначення: а – орний шар; б – чорний пухкий ґрунт (верхній культурний шар литовсько-польської доби);
 в – чорний суцільний ґрунт (нижній культурний шар литовсько-польської доби);
 г – заповнення слов'янських об'єктів; д – передматериковий шар;
 е – підсіпки суглинку; є – каміння; ж – вугілля та попіл; з – материк.

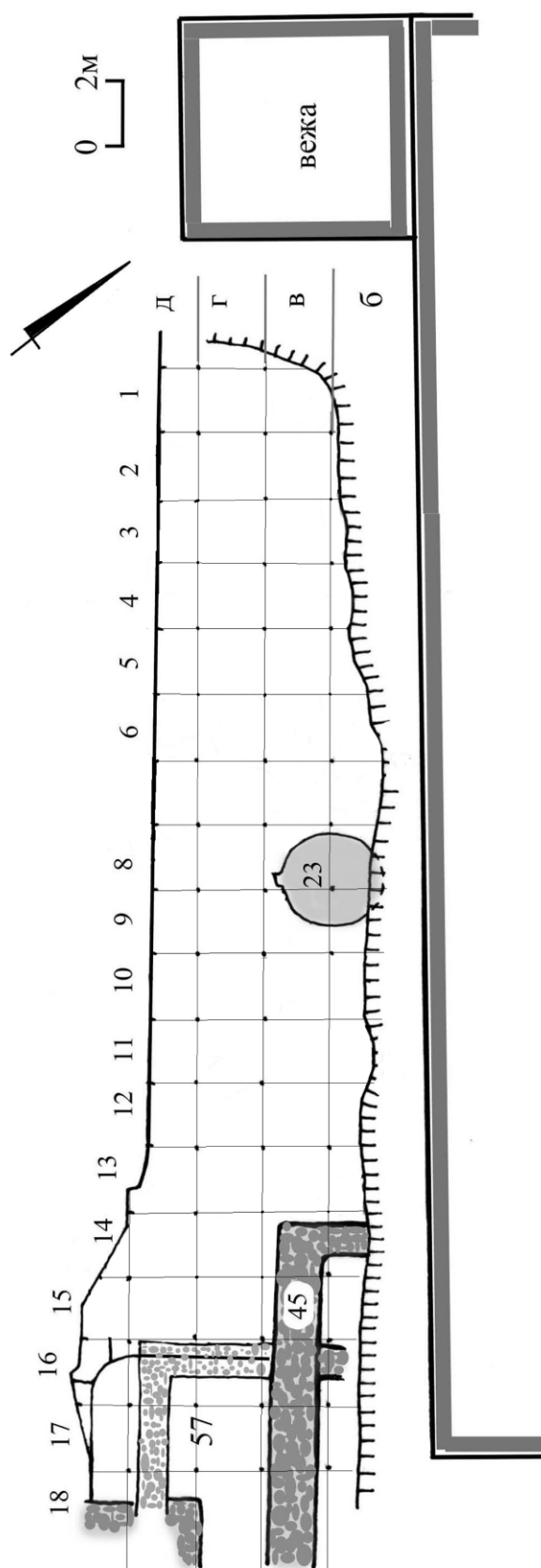

Рис. 23. План розкопу в Острозі на пр. Незалежності, 3
(за матеріалами робіт 2008 р.)
з позначеними об'єктами литовсько-польської доби.

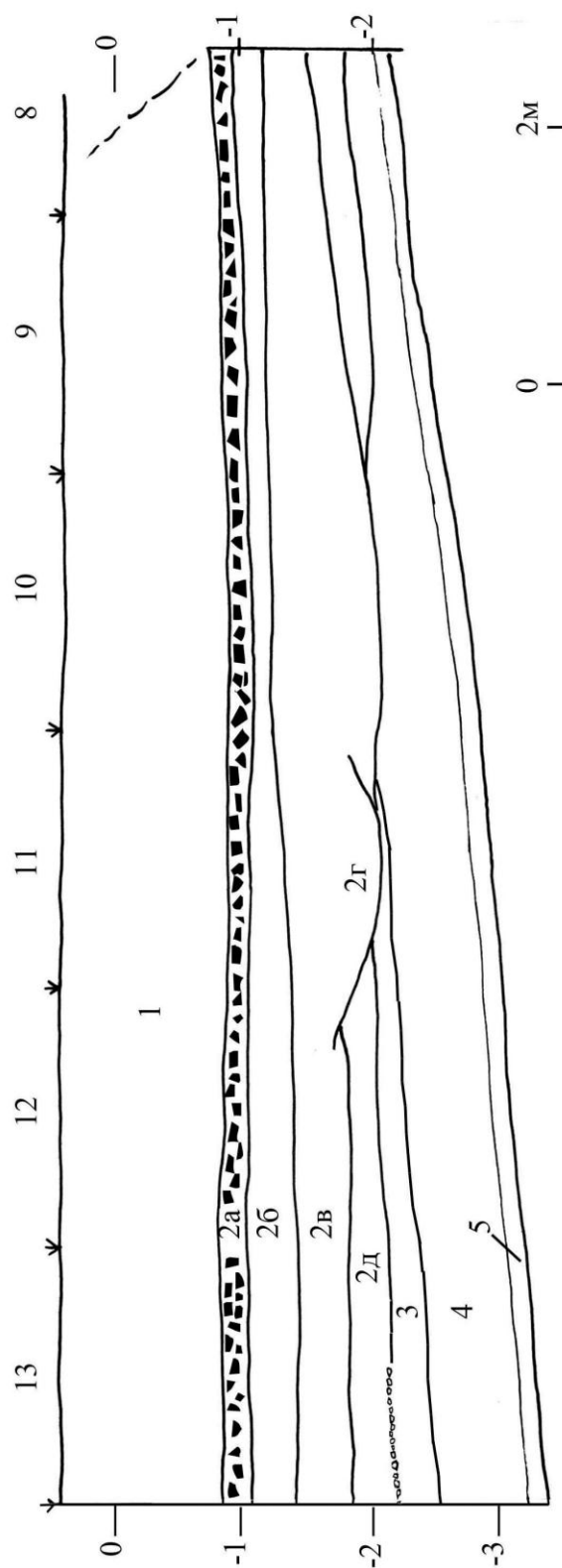

Рис. 24. Стратиграфічний профіль південно-західної стінки ділянки № 8 розкопу в Острозі на пр. Незалежності, 3.

Цифрами позначені: 1 – будівельне сміття; 2а – бита цегла; 2б – сірий ґрунт, насичений битою цеглою; 2в – ґрунт, із незначною кількістю битої цегли; 2г – бурий, однорідний, зі знахідками, загладженими тривалою дією водотоку; 2д – чорний ґрунт, насичений вугіллям і знахідками XVI–XVII ст.; 3 – чорний ґрунт із знахідками слов'яно-руськими; 4 – коричневий однорідний ґрунт; 5 – передматериковий шар.

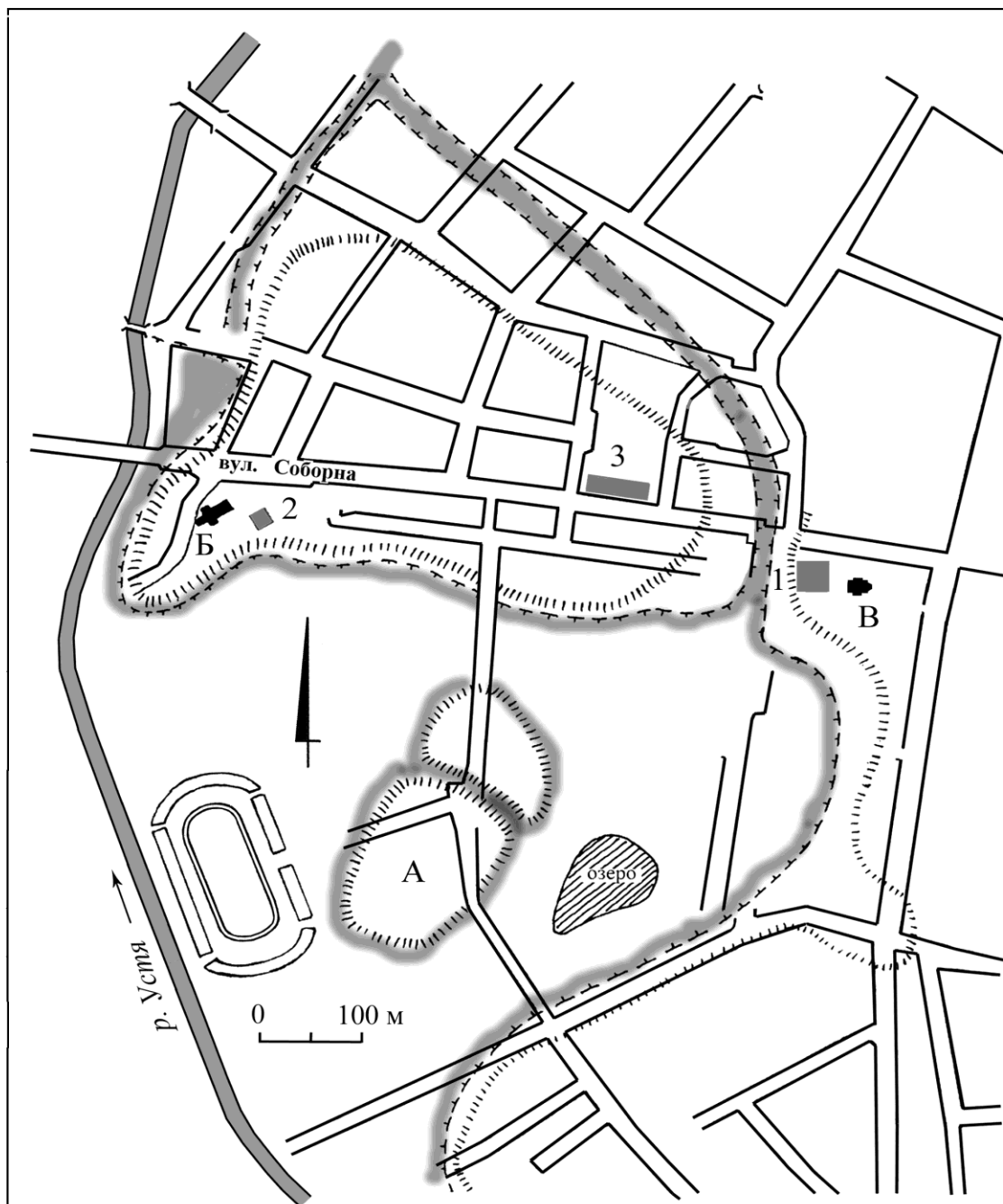

Рис. 25. План центральної частини м. Рівного із нанесеними підвищеннями, на яких сформувалося середньовічне місто, та давнім рукавом р. Усті (за Б.А. Прищепюю).
На плані цифрами позначені номери археологічних розкопів.
Буквами позначені: А – місце розташування замку;
Б – костел св. Антонія; В – Свято-Воскресенський собор.

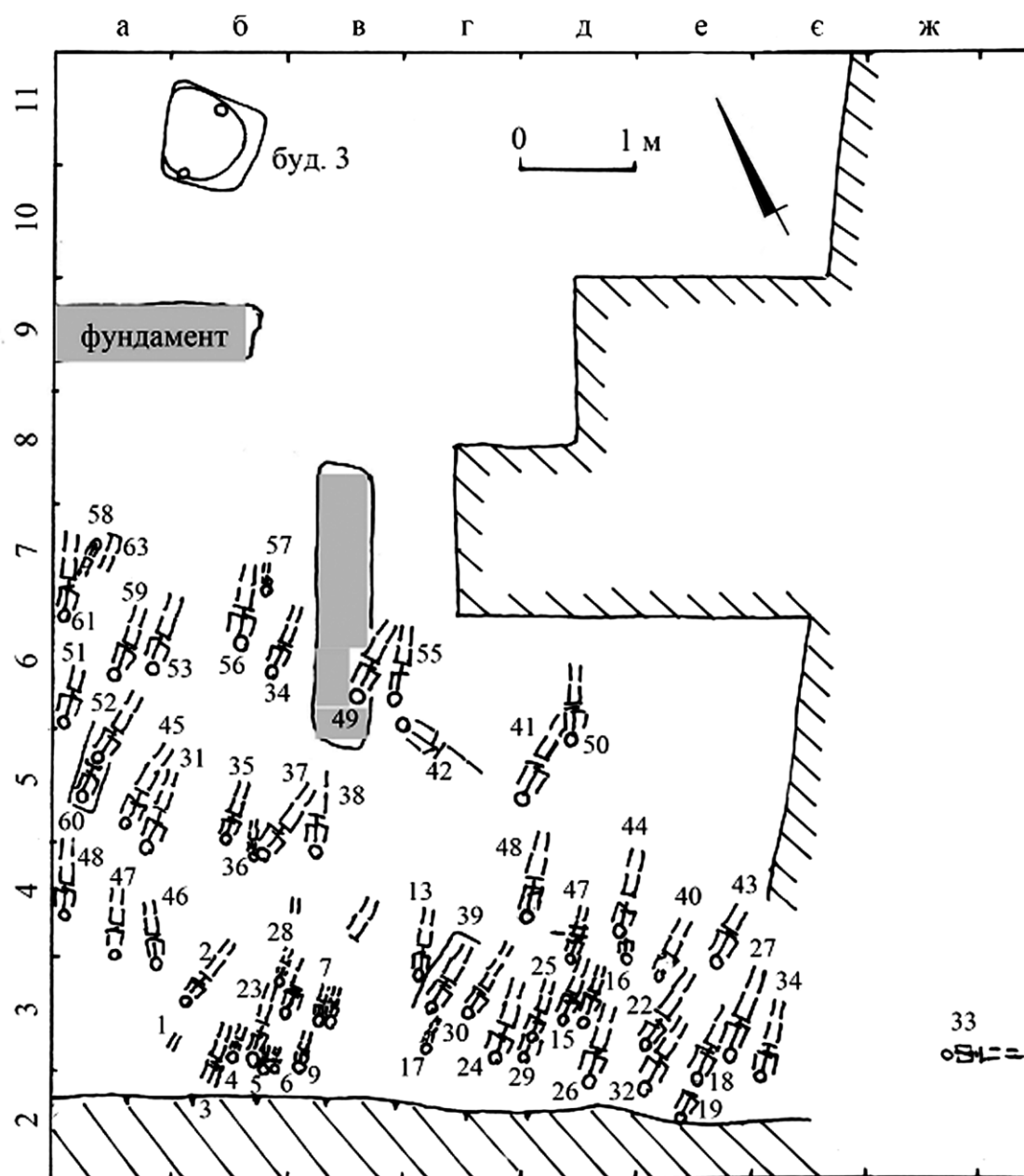

Рис. 26. Плани поховань XVI–XVIII ст., виявлених і досліджених у Рівному по вул. Шкільній, 69.

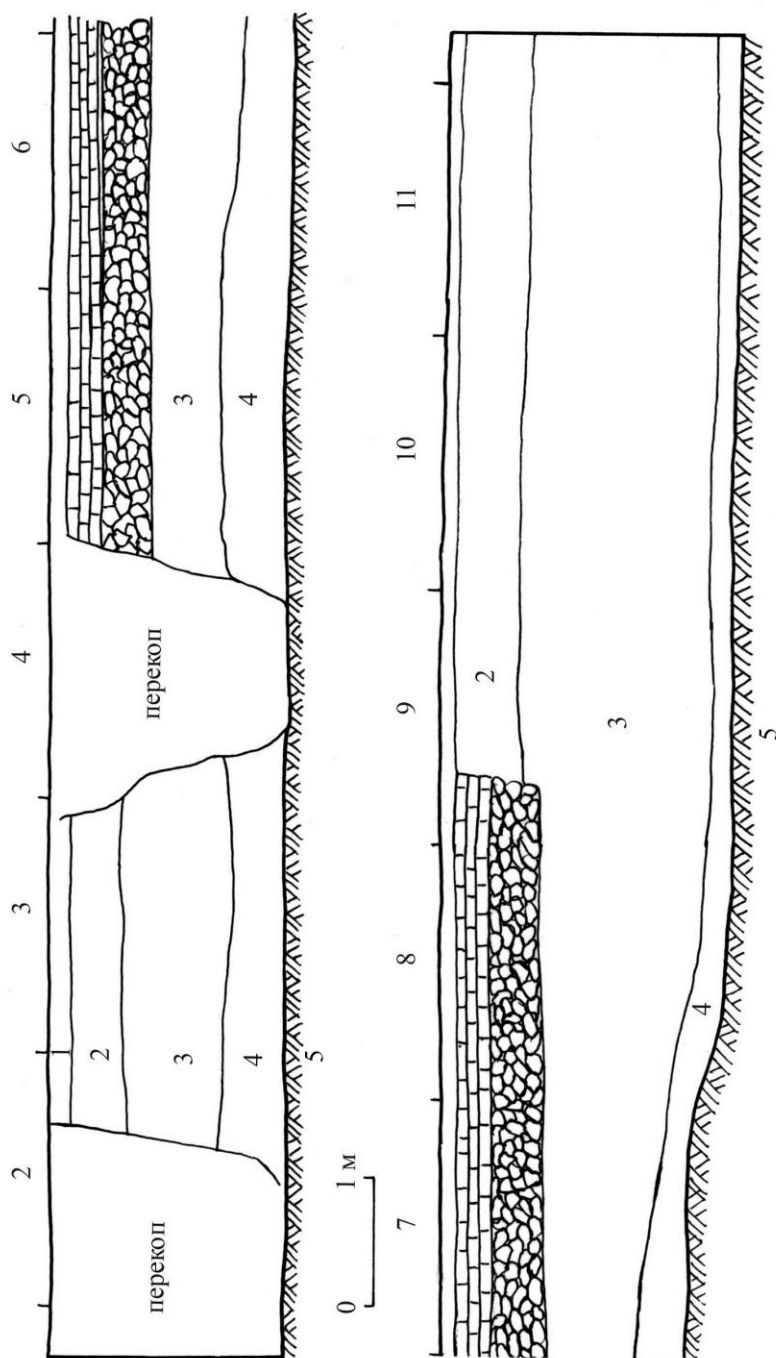

Рис. 27. Профіль північно-західної стінки розкопу в Рівному по вул. Шкільній, 69.

Умовні позначення: 1 – підсіпки піску та щебеню;

2 – перевідкладений сірий ґрунт із прошарками будівельного сміття XIX–XX ст.;

3 – чорний однорідний м'який ґрунт зі знахідками XV–XVI ст.;

4 – передматериковий гумусований суглинок;

5 – материк – жовтий лесоподібний суглинок.

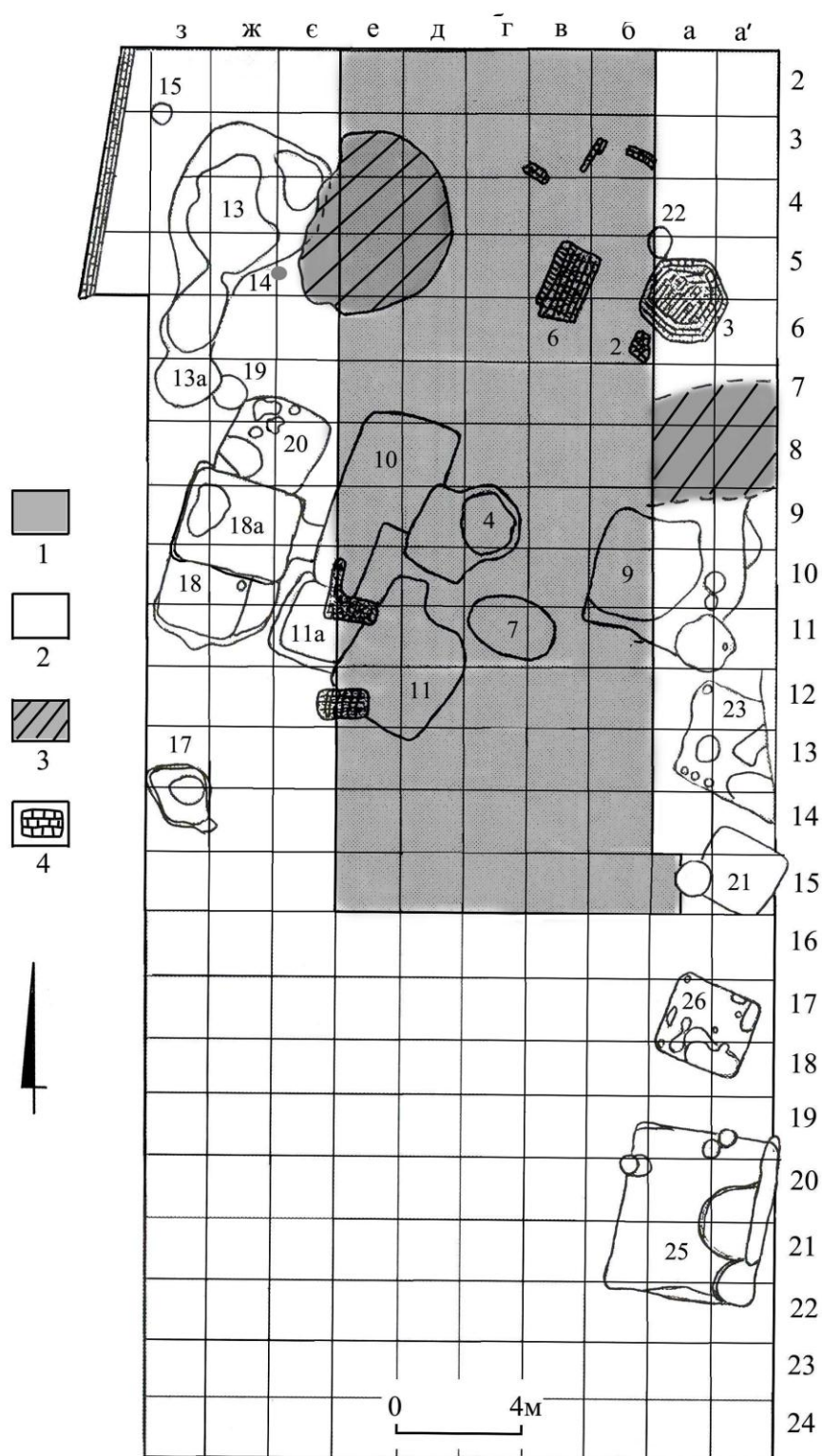

Рис. 28. План розкопу в Рівному на пл. Короленка
(за матеріалами розкопок 2007–2008 рр.)
з позначеними об'єктами литовсько-польської доби.
Умовні позначення: 1 – розкоп 2007 р.; 2 – розкоп 2008 р.;
3 – перекоп; 4 – об'єкти з цегли.

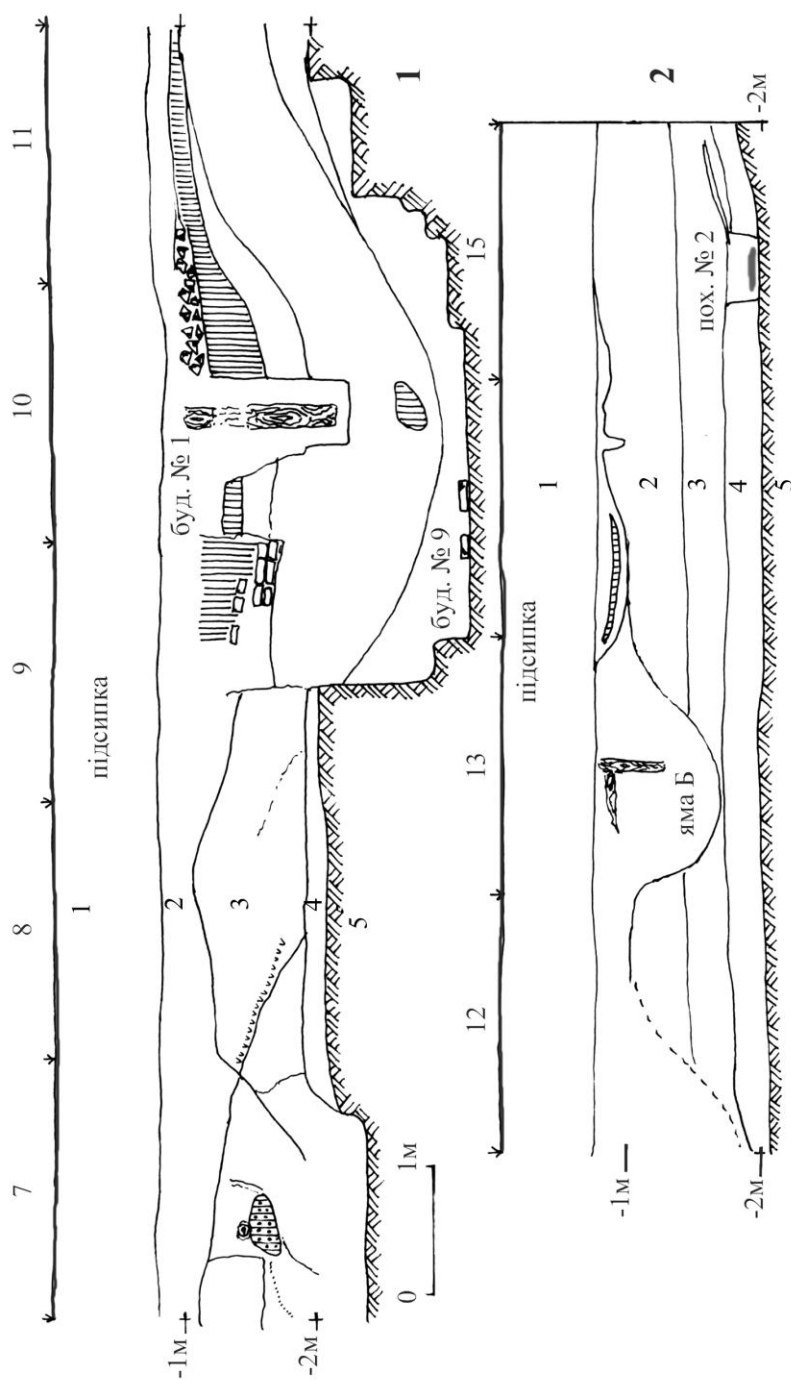

Рис. 29. Стратиграфія нашарувань у розкопі в Рівному на пл. Короленка.

Профілі східної стінки, кв. 7-11; 12-15.

Умовні позначення: 1 – шар будівельного сміття другої половини XX ст.; 2 – чорний м'який ґрунт, насичений речовими знахідками XVI–XIX ст.; 3 – шар чорного ґрунту, слабо насичений знахідками IX–X ст., де виявлено середньовічні поховання XII–XIV ст.; 4 – темно-коричневий щільний шар без знахідок, в якому досліджено більшість поховань XII–XIV ст.; 5 – материк, жовтий лесоподібний суглинок.

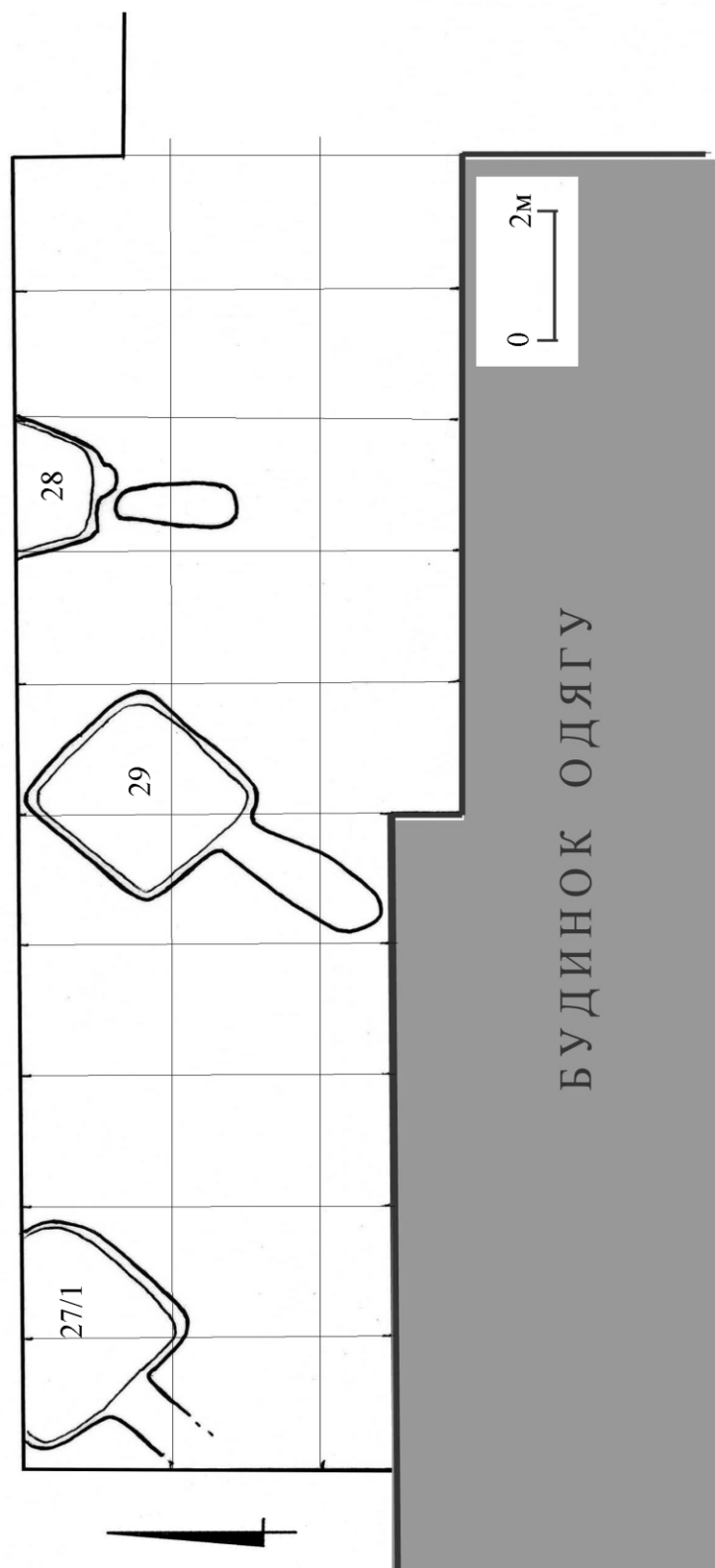

Рис. 30. План розкопу № 1а в Рівному на пл. Короленка біля північно-східного кута торгового центру “Будинок одягу” з позначеними дослідженими спорудами литовсько-польської доби (за матеріалами археологічних робіт 2008 р.)

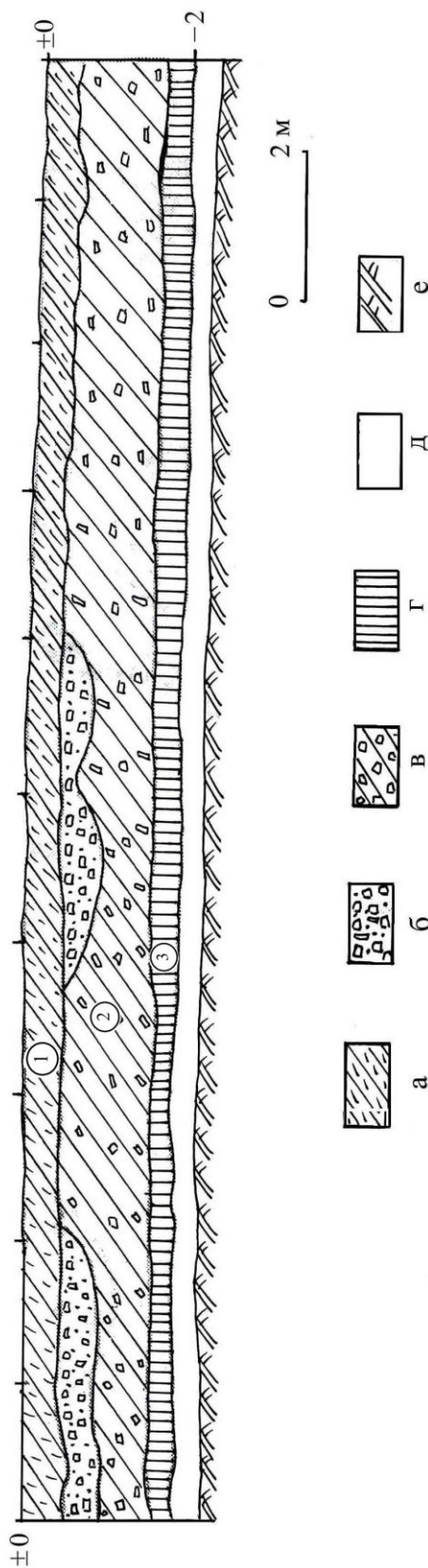

Рис. 31. Стратиграфічний профіль північної стінки розкопу № 1а в Рівному на пл. Короленка.

Умовні позначення: а – суміш сірого ґрунту і щебеню; б – шар піску і битої цегли; в – сірий ґрунт з включенням битої цегли; г – шар ґрунту коричневого кольору, насичений поодинокими уламками сивої кераміки; д – глинистий передматериковий шар; е – материк.

1 – підсіпка; 2 – шар, насичений матеріалами литовсько-польської доби та періоду Російської імперії; 3 – пласт з поодинокими знахідками литовсько-польської доби.

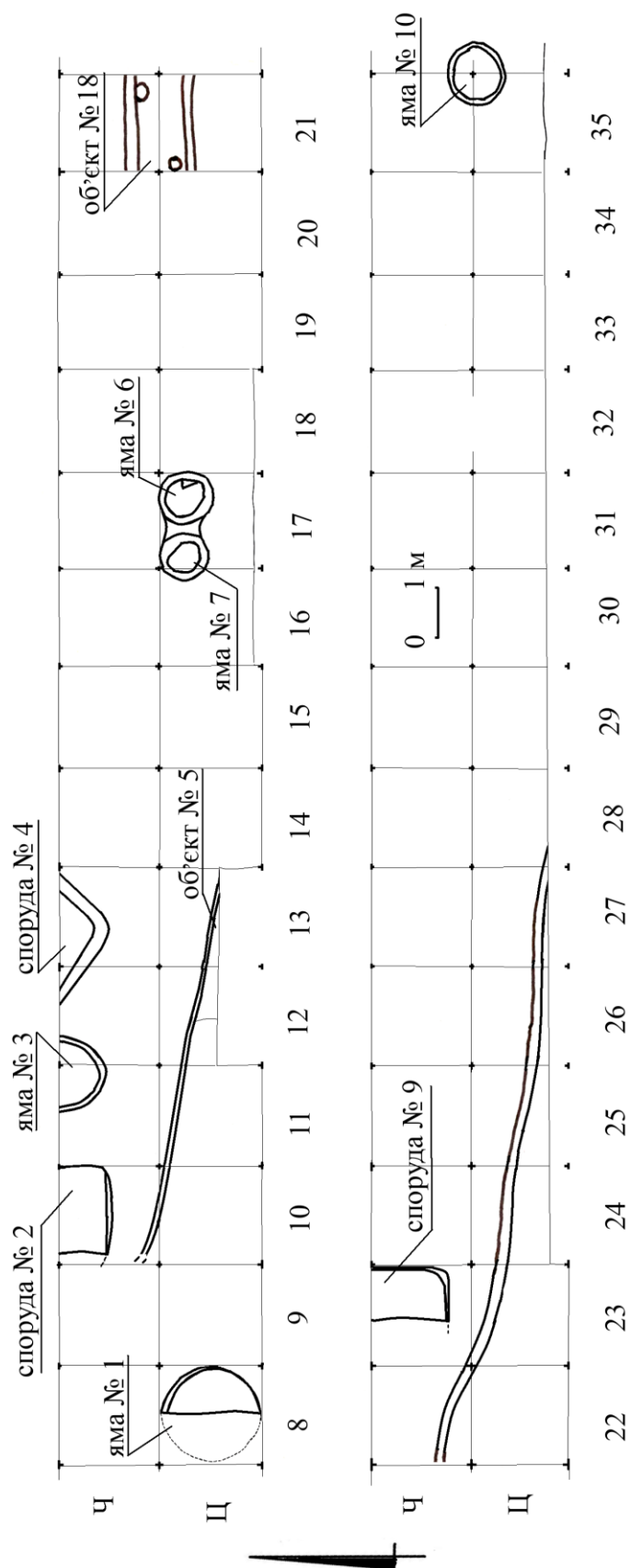

Рис. 33. План розкопу в Рівному по вул. Соборній (за матеріалами робіт 2010 р.) з позначеними дослідженими об'єктами литовсько-польської доби.

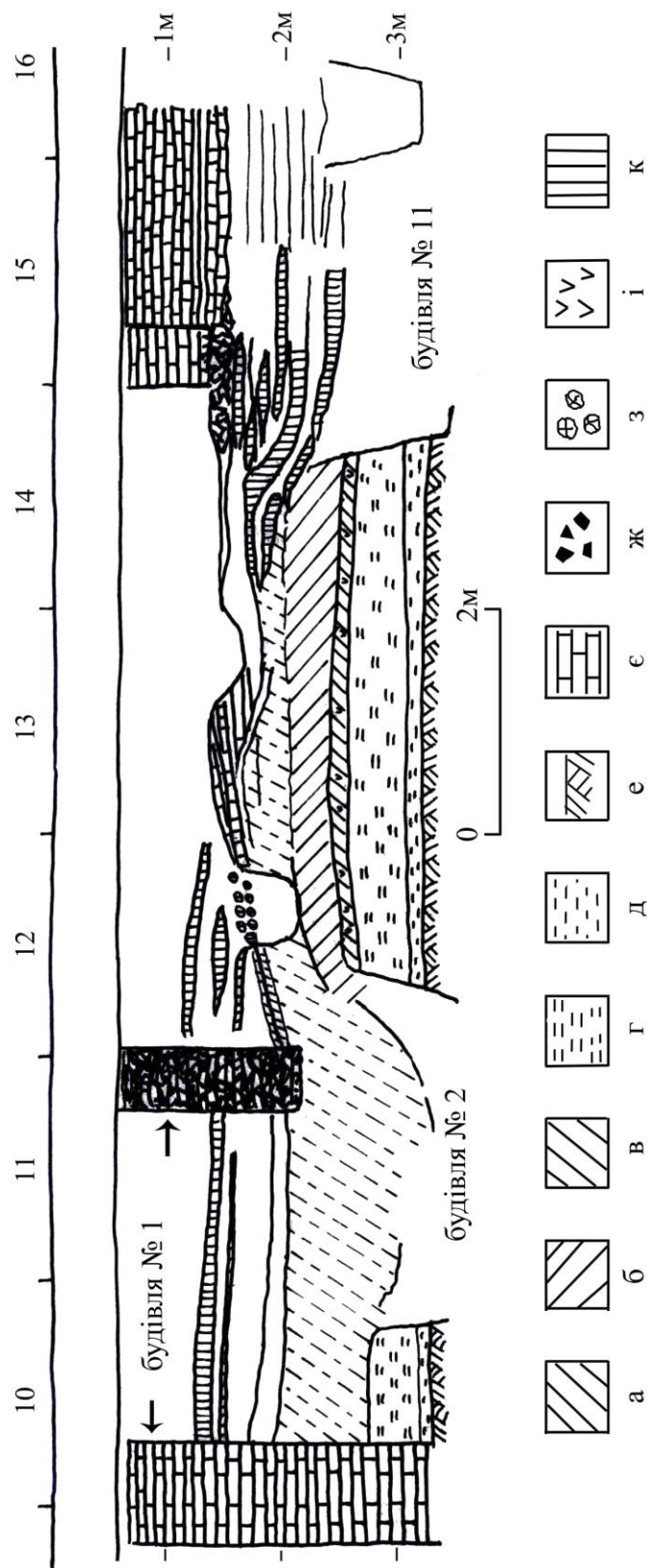

Рис. 34. Стратиграфічний профіль південної стінки (кв. 10-16) розкопу в Рівному на пл. Театральній.

Умовні позначення: а, б, в – культурний шар литовсько-польської доби (а – нижній горизонт; б – середній горизонт; в – верхній горизонт); г – коричневий стерильний ґрунт; д – передматериковий шар; е – материк; є – кладка стін із цегли; ж – бита цегла; з – шматки печини; и – вугілля та попіл; к – підсіпки глини і суглинку.

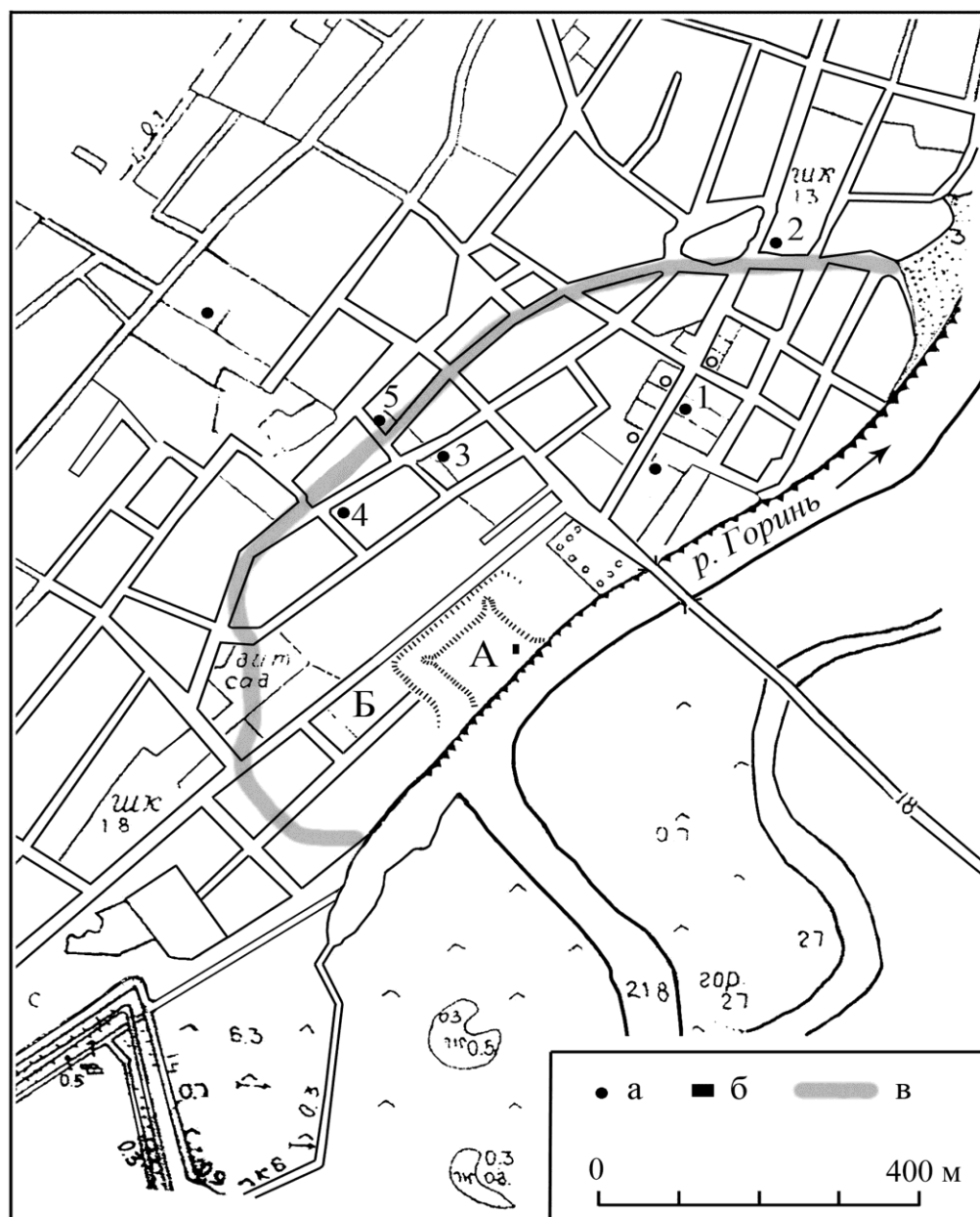

Рис. 35. План центральної частини смт. Степанів
з позначеними ділянками,
на яких були проведені експертизи (за Б.А. Прищепю):
1 – вул. Київська, 8; 2 – вул. Київська, 24;
3 – вул. Довга, 35; 4 – вул. Довга, 55;
5 – вул. Дорошенка, 59а.
Буквами позначені: А – замок; Б – Троїцька церква.
Умовні позначення: а – археологічні шурфи; б – розкоп;
в – лінія оборонного рову середньовічного міста.

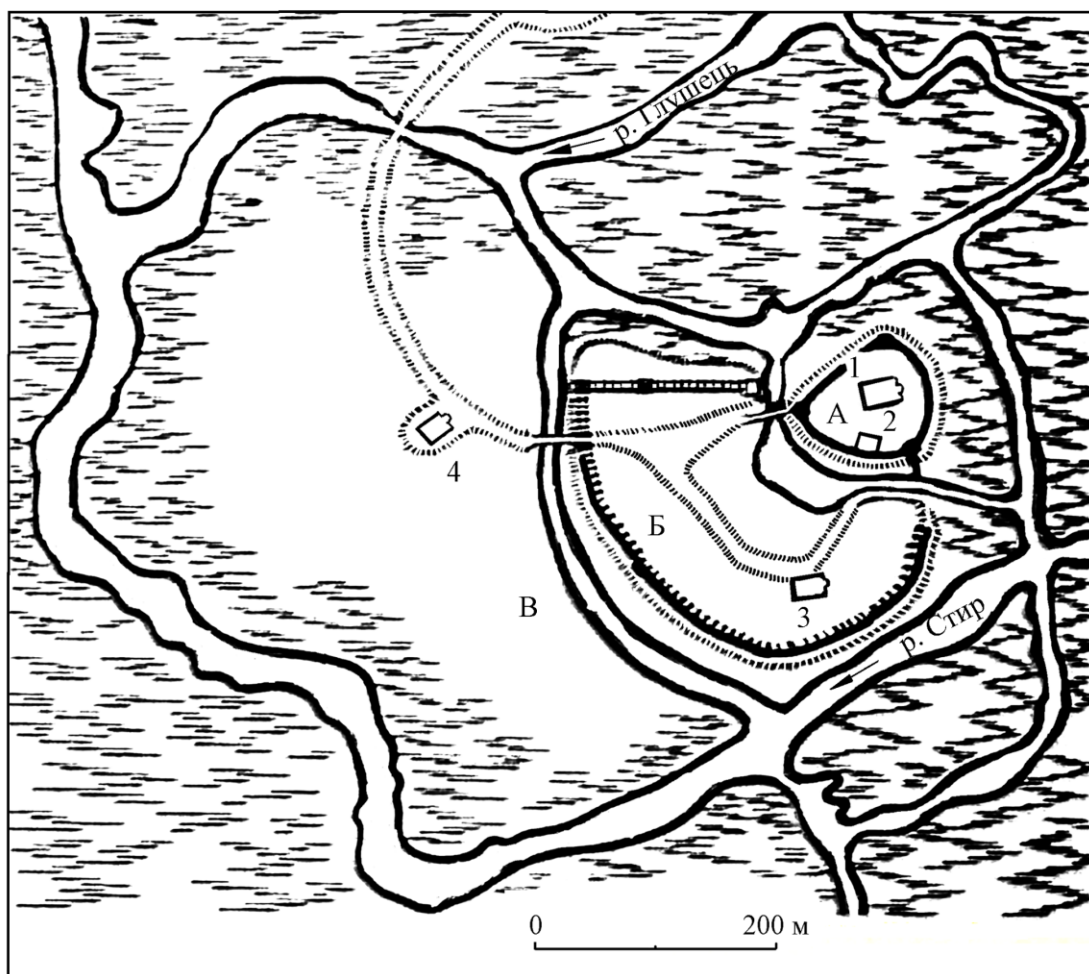

Рис. 36. Реконструкція плану Луцька XII–XIV ст. (за Б.В. Колоском).

А – дитинець (Верхній замок); Б – окольне місто (Нижній замок);

В – посад; 1 – собор Іоана Богослова; 2 – княжі палати;

3 – Дмитрівська церква; 4 – Миколаївська церква.

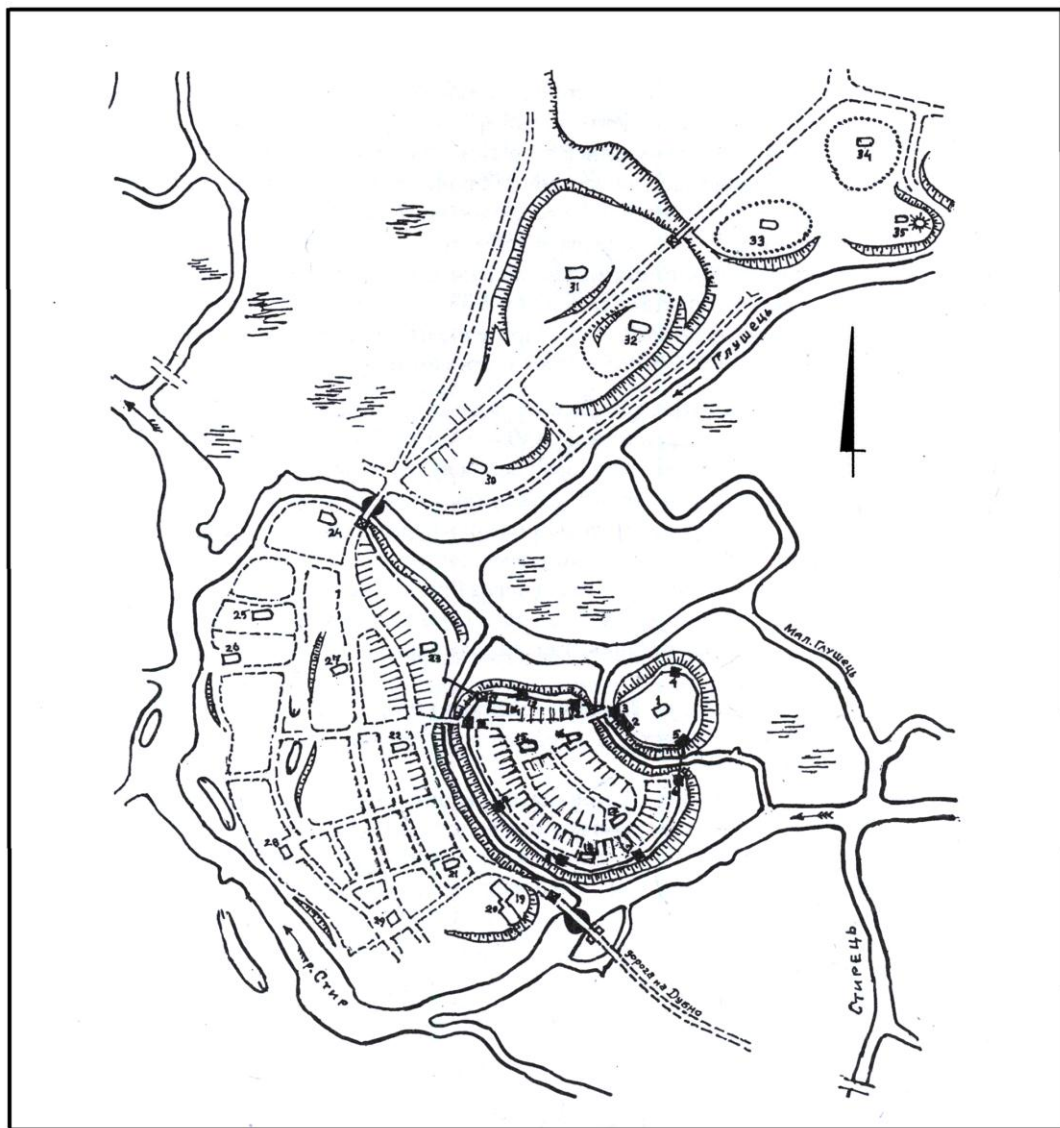

Рис. 37. Старе місто та передмістя Лучеська у XV ст.
(на топооснові 1852 р.) із врахуванням первинного рельєфу (за Р.Г. Метельницьким):

- 1 – церква св. І. Богослова; 2 – княжий палац; 3 – В'їзна вежа Верхнього замку;
- 4 – Владича вежа Верхнього замку; 5 – Стирова вежа Верхнього замку;
- 6 – Архімадрича вежа Нижнього замку; 7 – Четвертинських вежа Нижнього замку;
- 8 – Свинюська вежа Нижнього замку; 9 – Чорторийських;
- 10 – Воротня вежа Нижнього замку; 11 – Перемильська вежа;
- 12 – Пінська вежа; 13 – вежа Нижнього замку – сучасний житловий будинок (вул. Катедральна, №); 14 – римо-католицька кафедра св. Трійці;
- 15 – Церква св. Петра; 16 – св. Катерини; 17 – св. Дмитра; 18 – св. Якова;
- 19 – Успіння Богородиці оо. Домінікан; 20 – монастир оо. Домінікан; 21 – св. Трійці;
- 22 – св. Миколи; 23 – св. І. Хрестителя; 24 – св. Духа; 25 – костел св. Якова;
- 26 – св. Степана (вірменська катедра); 27 – Покровська; 28 – кенаса Караїмів;
- 29 – синагога; 30 – св. Михайла; 31 – св. Параскеви П'ятниці;
- 32 – Свята гора (монастир Пречистої); 33 – монастир св. Василя;
- 34 – погост костелу св. Хреста; 35 – курган – «могила коня князя А. Боголюбського».

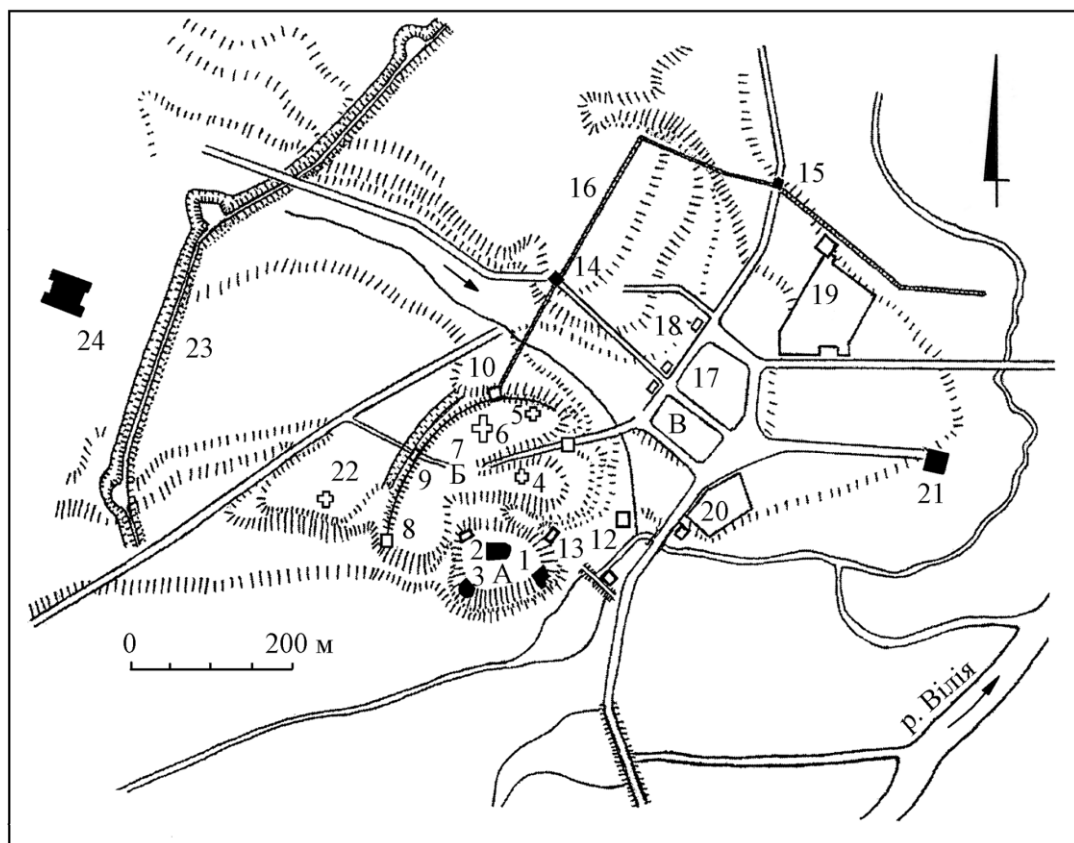

Рис. 38. Реконструкція плану Острога другої половини XVI – початку XVII ст. (за Б.А. Прищепю).

Дитинець (А): 1 – “вежа Мурована”; 2 – Богоявленська церква; 3 – “башта Нова”. Пригородок (Б): 4 – Успенська церква; 5 – Миколаївська церква; 6 – костел; 7 – “паркан”; 8 – “башта велика дерев’яна”; 9 – брама-виїзд на Загороддя; 10 – “башта без верху”; 11 – “брама, котрею з пригородку в Ринок виїжджають”; 12 – “башта дерев’яна, стоїть над мостом навпроти шпиталю”; 13 – “брама, котра стоїть в рові”.

Місто (В): 14 – Луцька башта; 15 – Татарська башта; 16 – кам’яна оборонна стіна; 17 – Ринок; 18 – “кам’яниці”; 19 – єзуїтський колегіум; 20 – монастир кармелітів; 21 – синагога; 22 – Прятницька церква; 23 – земляний вал; 24 – монастир капуцинів.

Рис. 39. План центральної частини Корця (за Б.А. Прищепю).

Буквами позначені архітектурні споруди XV–XVIII ст.:

А – замок; Б – палац кн. Чарторийських;

В – Воскресенський монастир; Г – костел св. Антонія.

Цифрами позначені ділянки, на яких проводились археологічні дослідження: 1 – вул. Б. Хмельницького, 3;

2 – вул. Київська, 61.

Умовні позначення: а – археологічний розкоп;

б – ділянки з культурним шаром епохи Київської Русі;

в – межі міста періоду литовсько-польської доби.

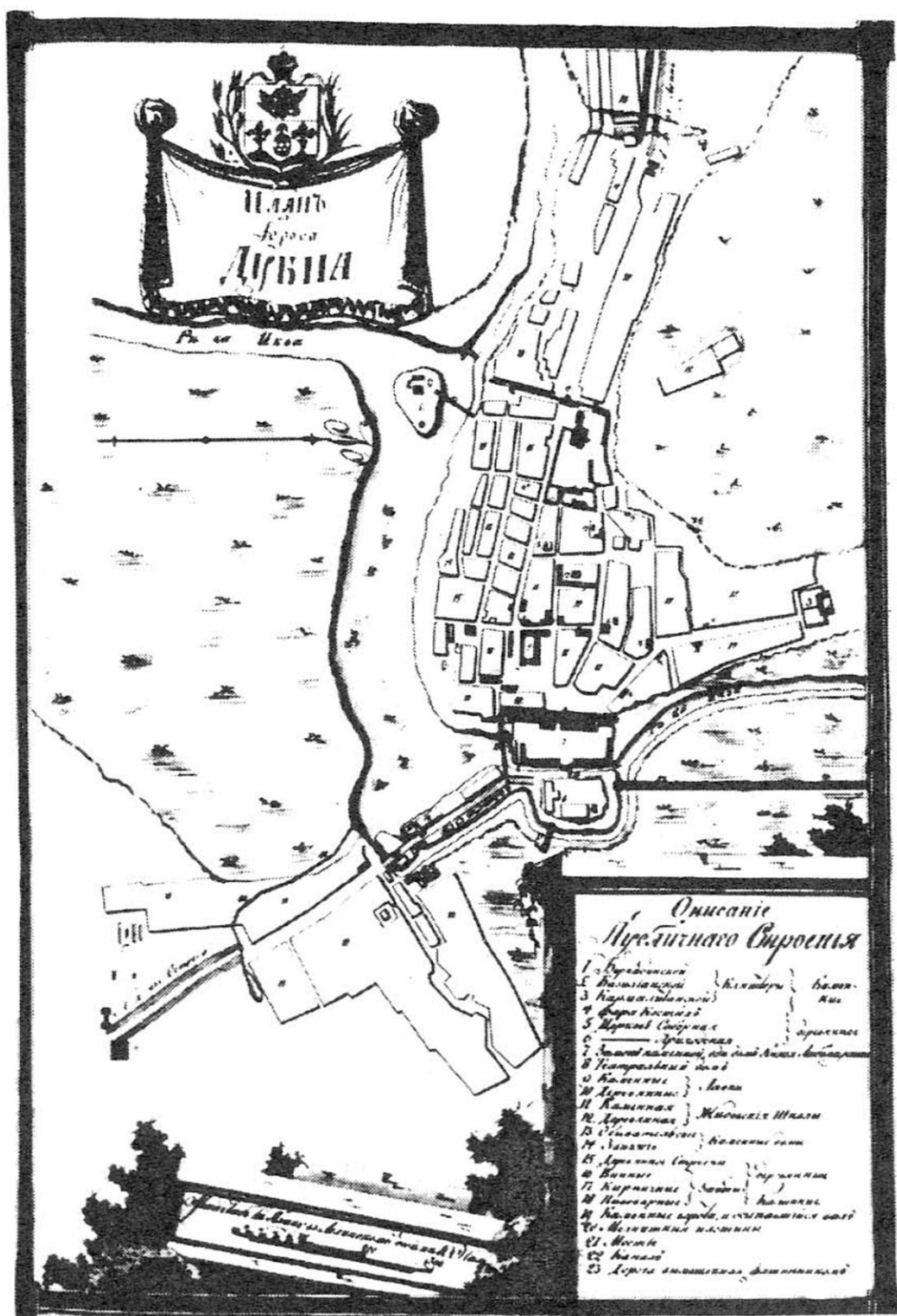

Рис. 40. Дубно.
Фіксаційний план міста
наприкінці XVIII ст.

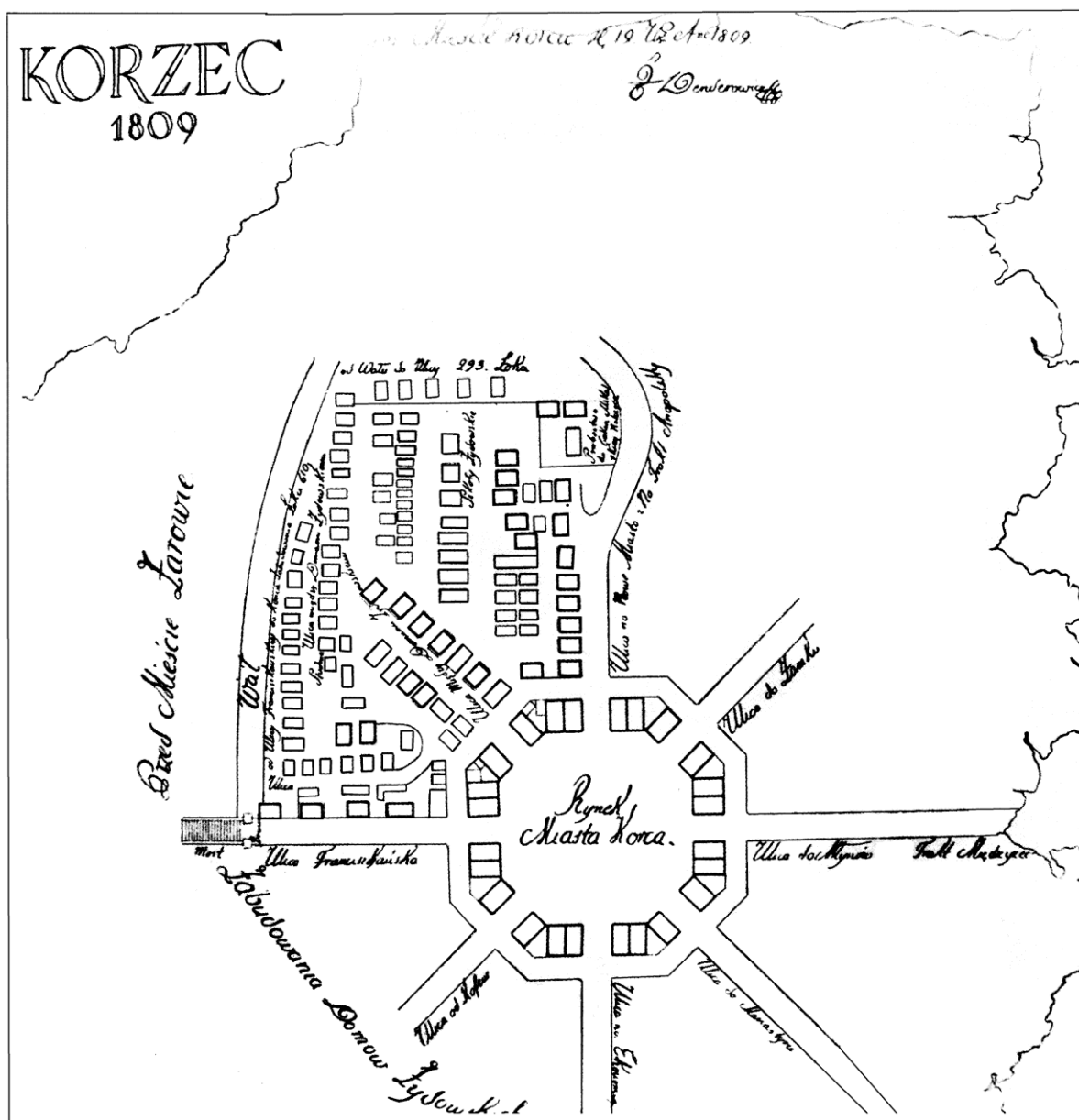

Рис. 41. Корець.
Фіксаційний план міста
на початку XIX ст.

Рис. 43. Острог.
Фіксаційний план міста
наприкінці XVIII ст.

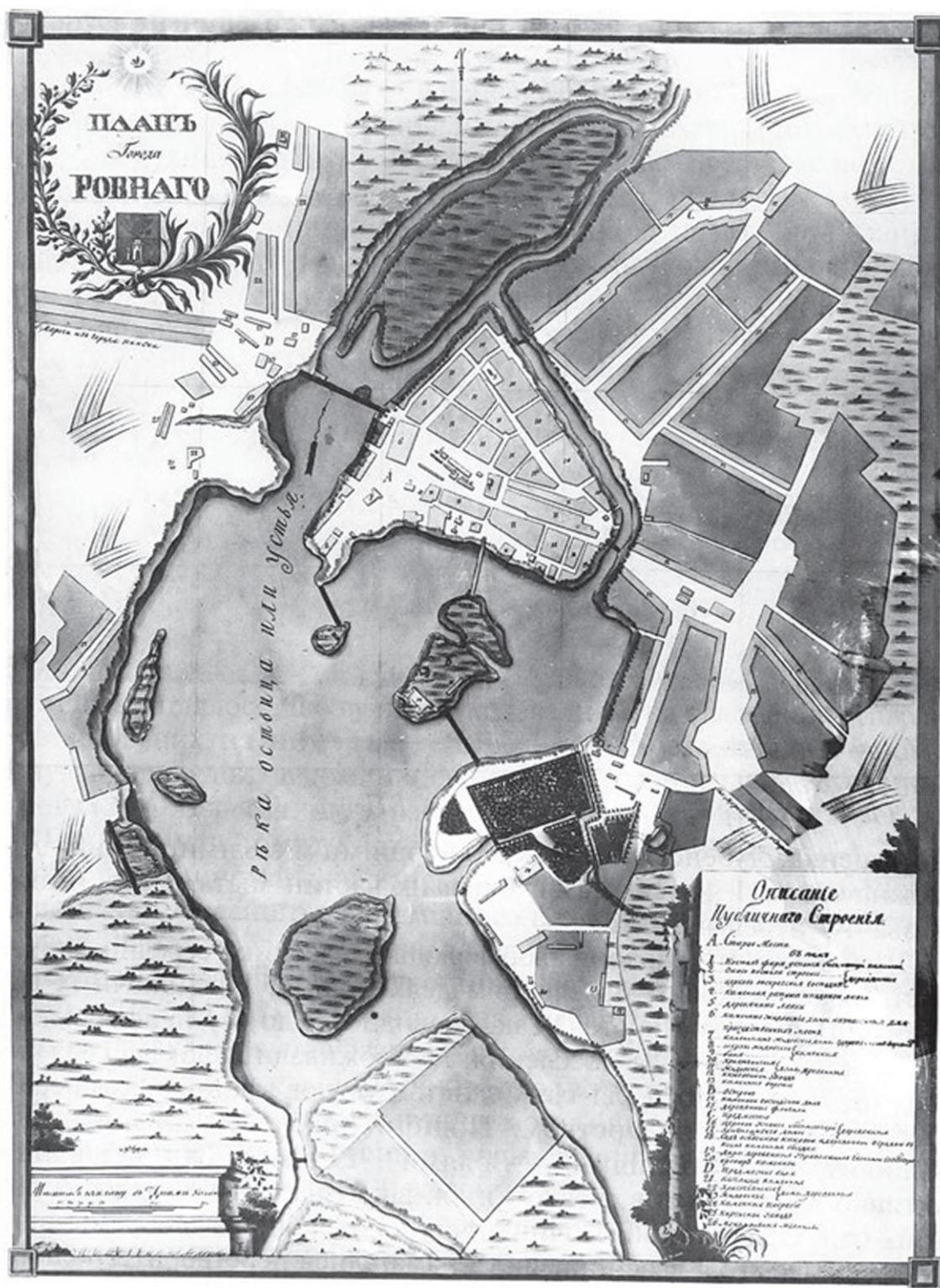

Рис. 44. Рівне.
Фіксаційний план міста
наприкінці XVIII ст.

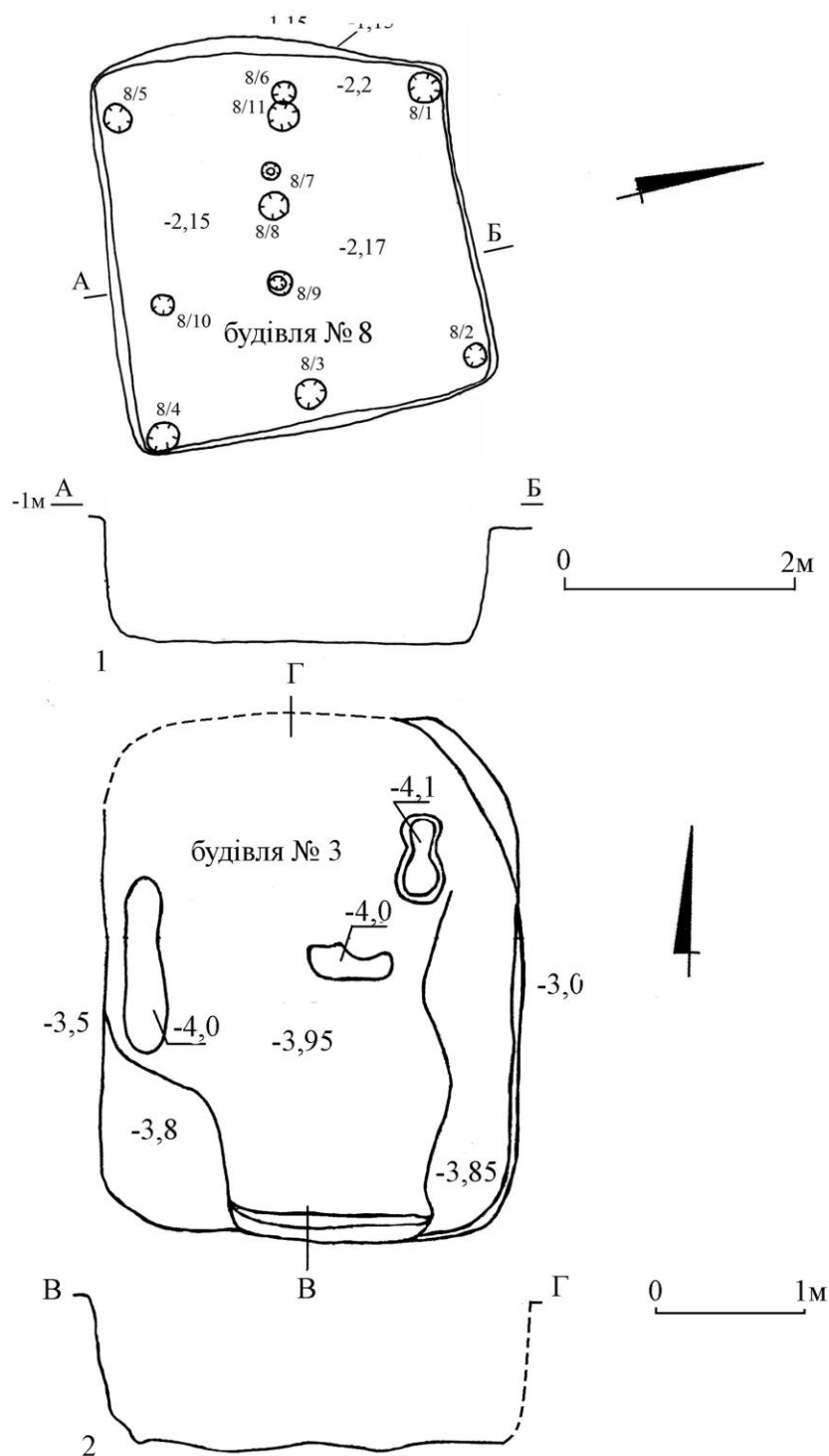

Рис. 45. Плани та розрізи котлованів житлових будівель XV–XVI ст.:

1 – Острог;

2 – Рівне.

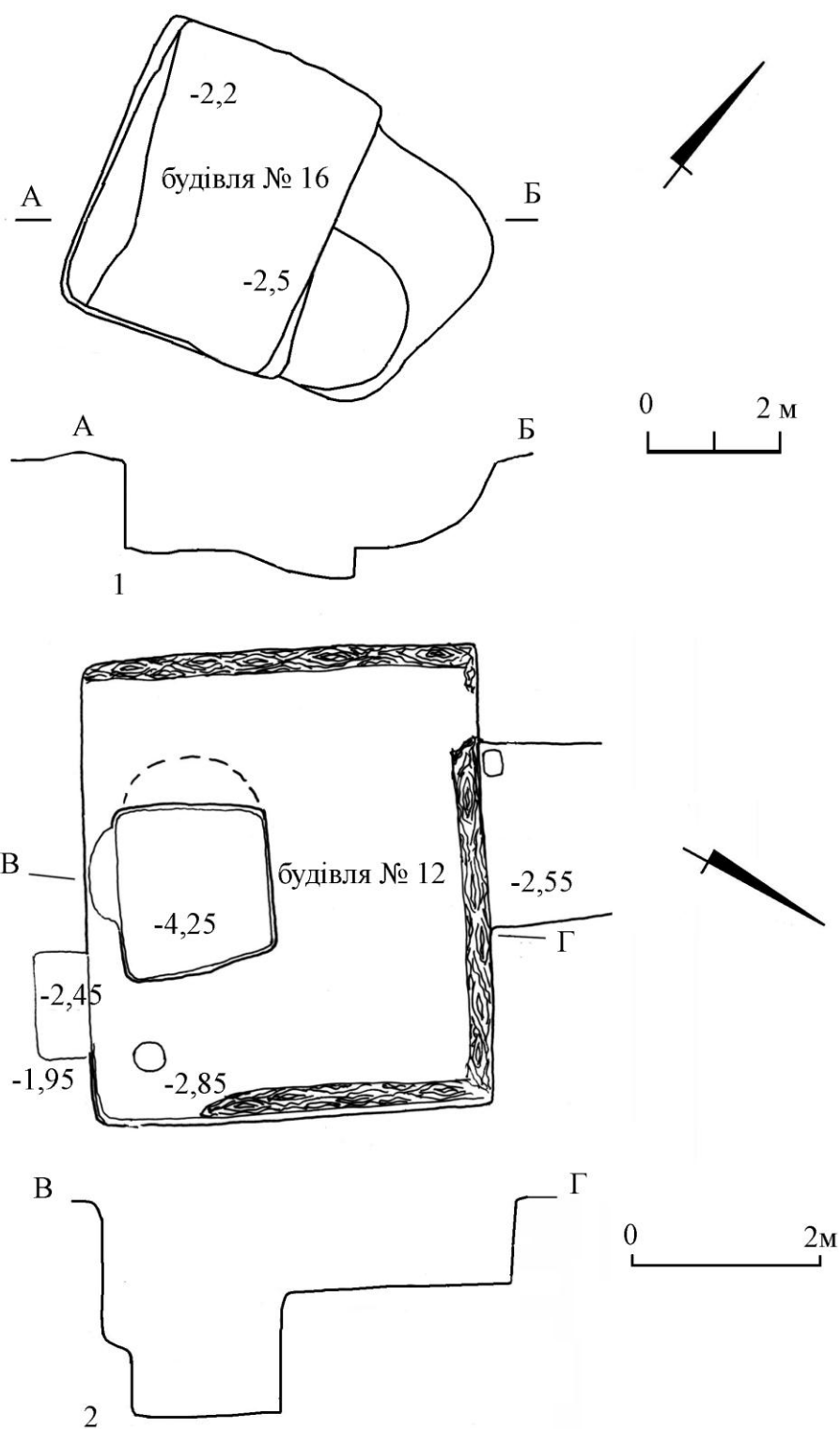

Рис. 46. Плани та розрізи котлованів
житлових будівель XV–XVI ст.:

1 – Дорогобуж;

2 – Дубно.

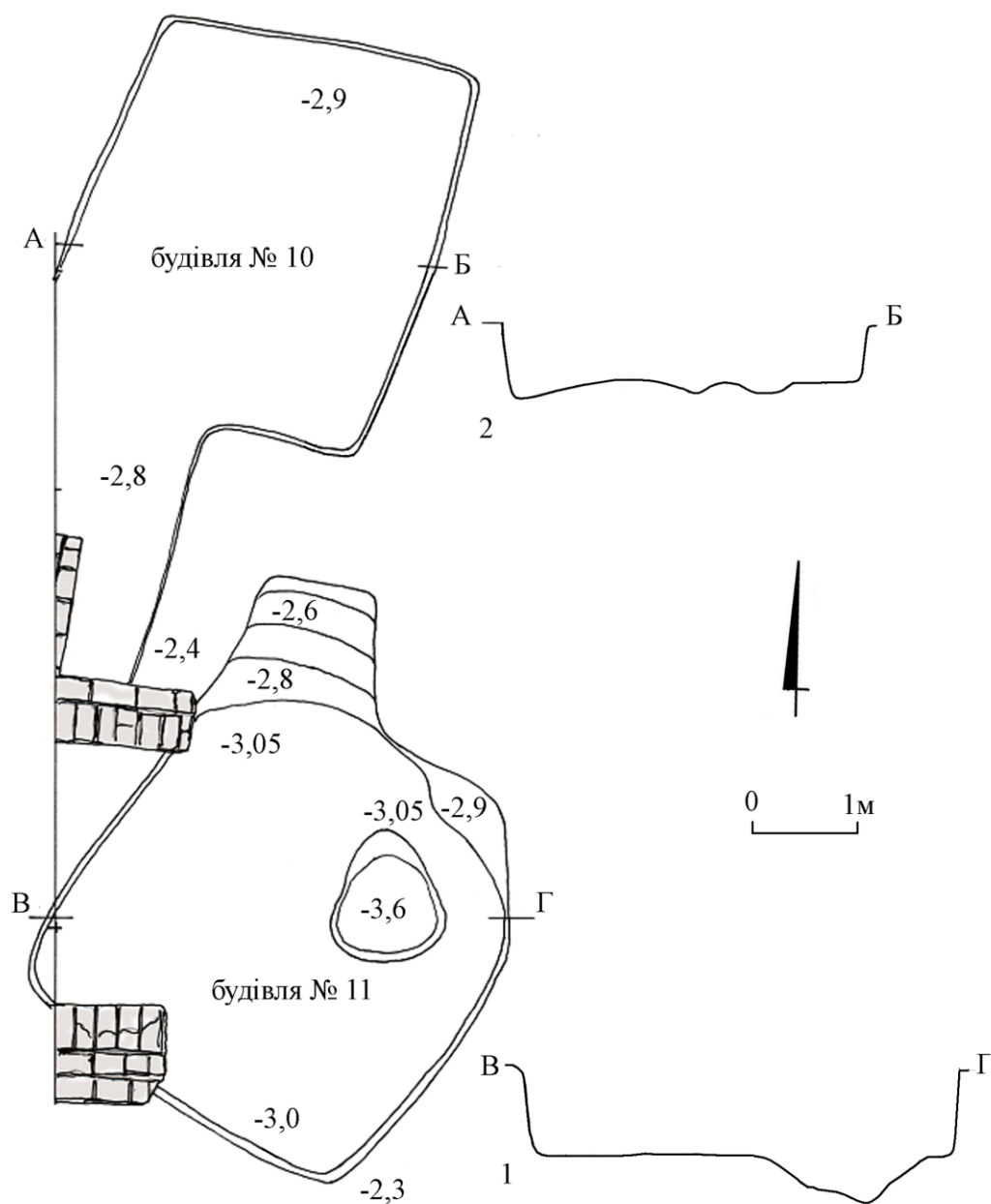

Рис. 47. Плани та розрізи котлованів
житлових будівель XV–XVII ст.:
1, 2 – Рівне.

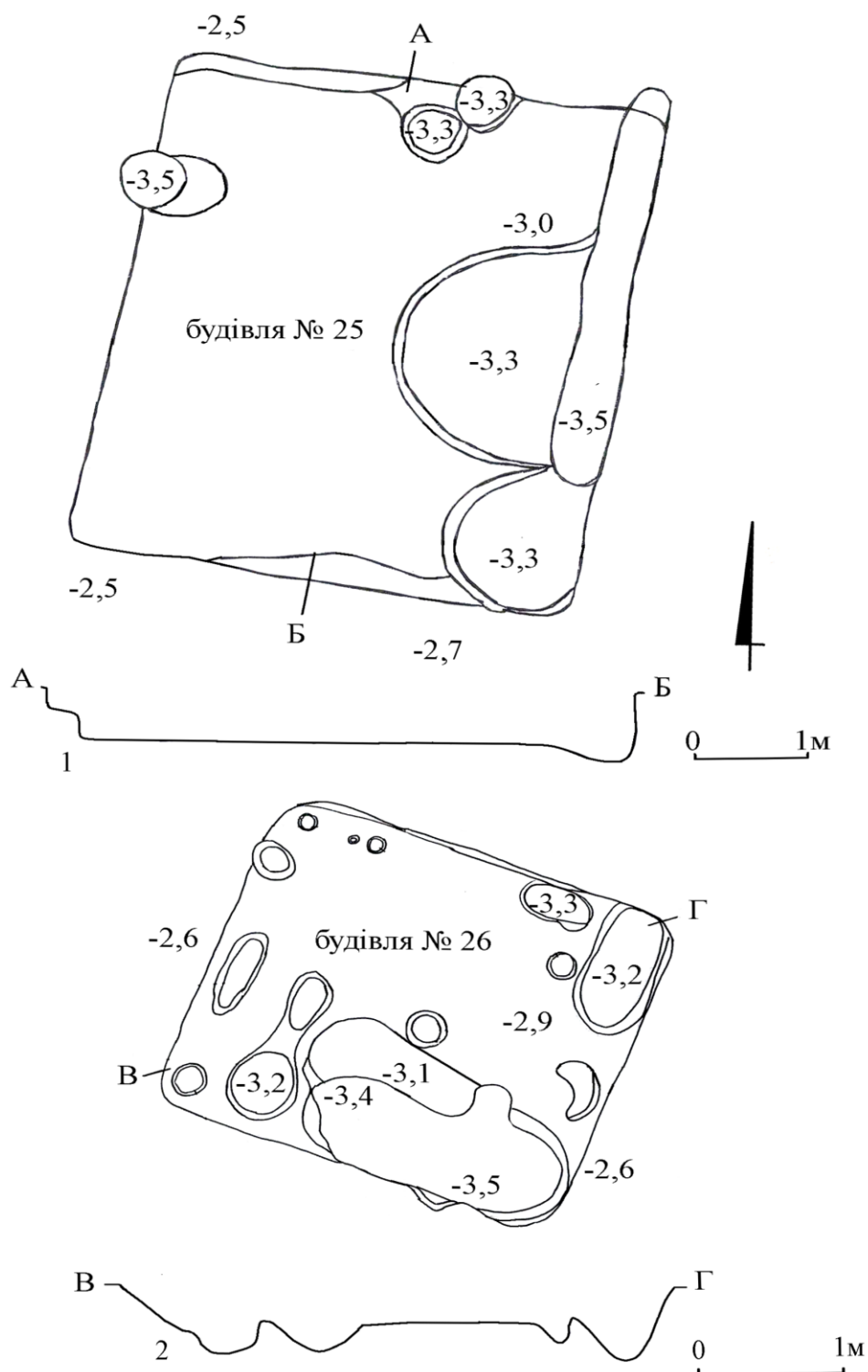

Рис. 48. Плани та розрізи котлованів господарських будівель кінця XVI – першої половини XVII ст.: 1, 2 – Рівне.

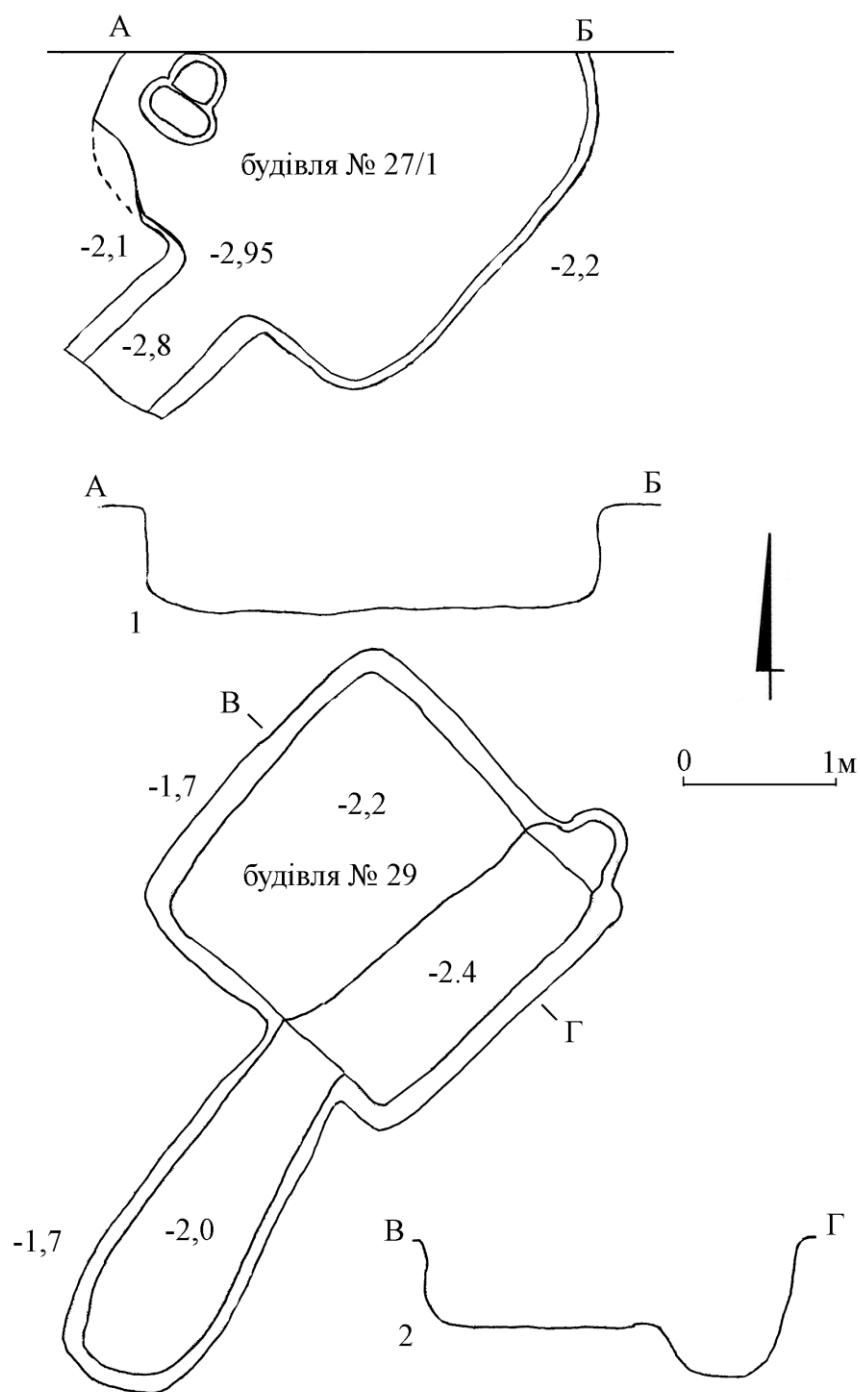

Рис. 49. Плани та розрізи котлованів господарських будівель кінця XV–XVI ст.:
1, 2 – Рівне.

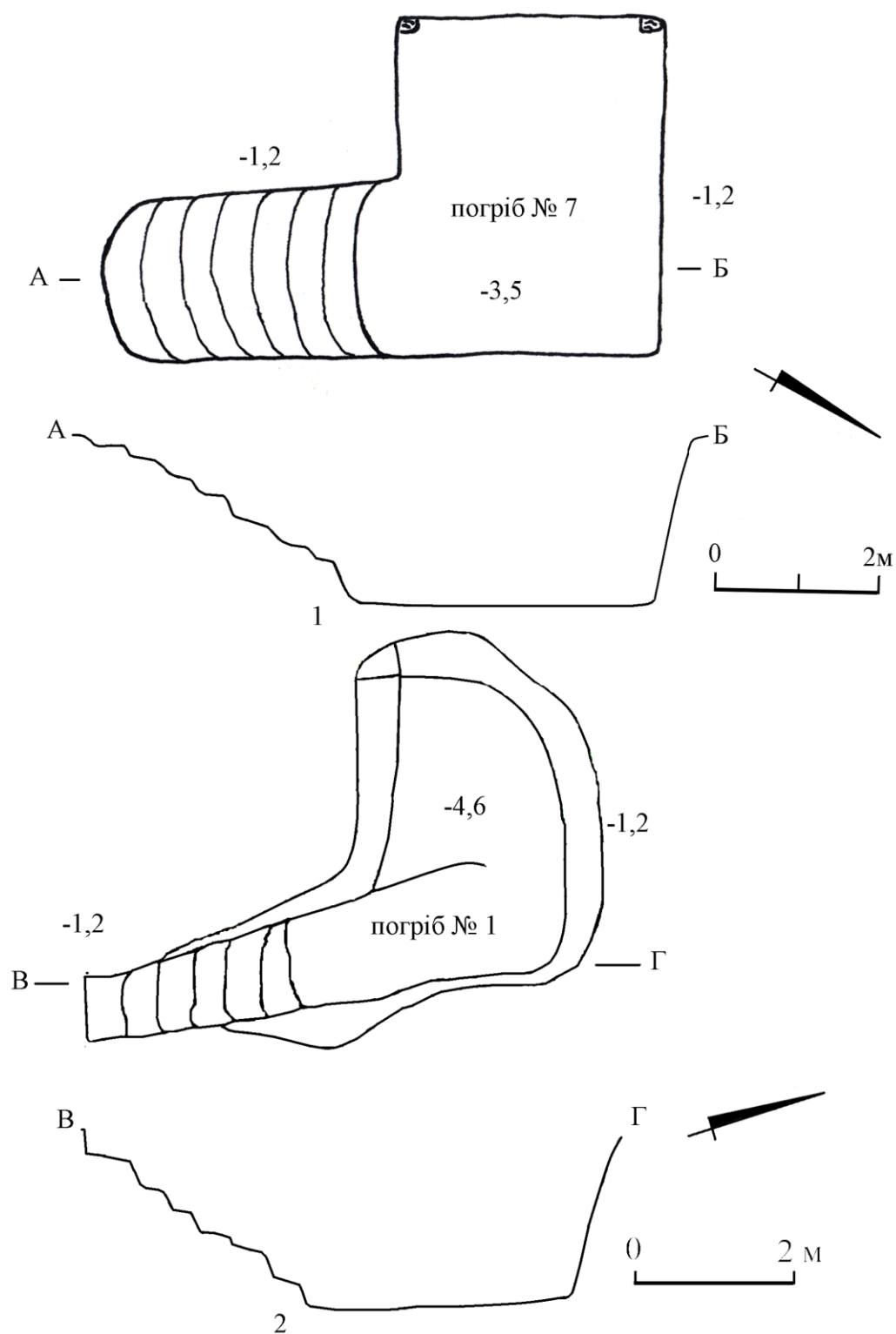

Рис. 50. Плани та розрізи
погребів
кінця XVI – першої половини XVII ст.:
1 – Дубно;
2 – Острог.

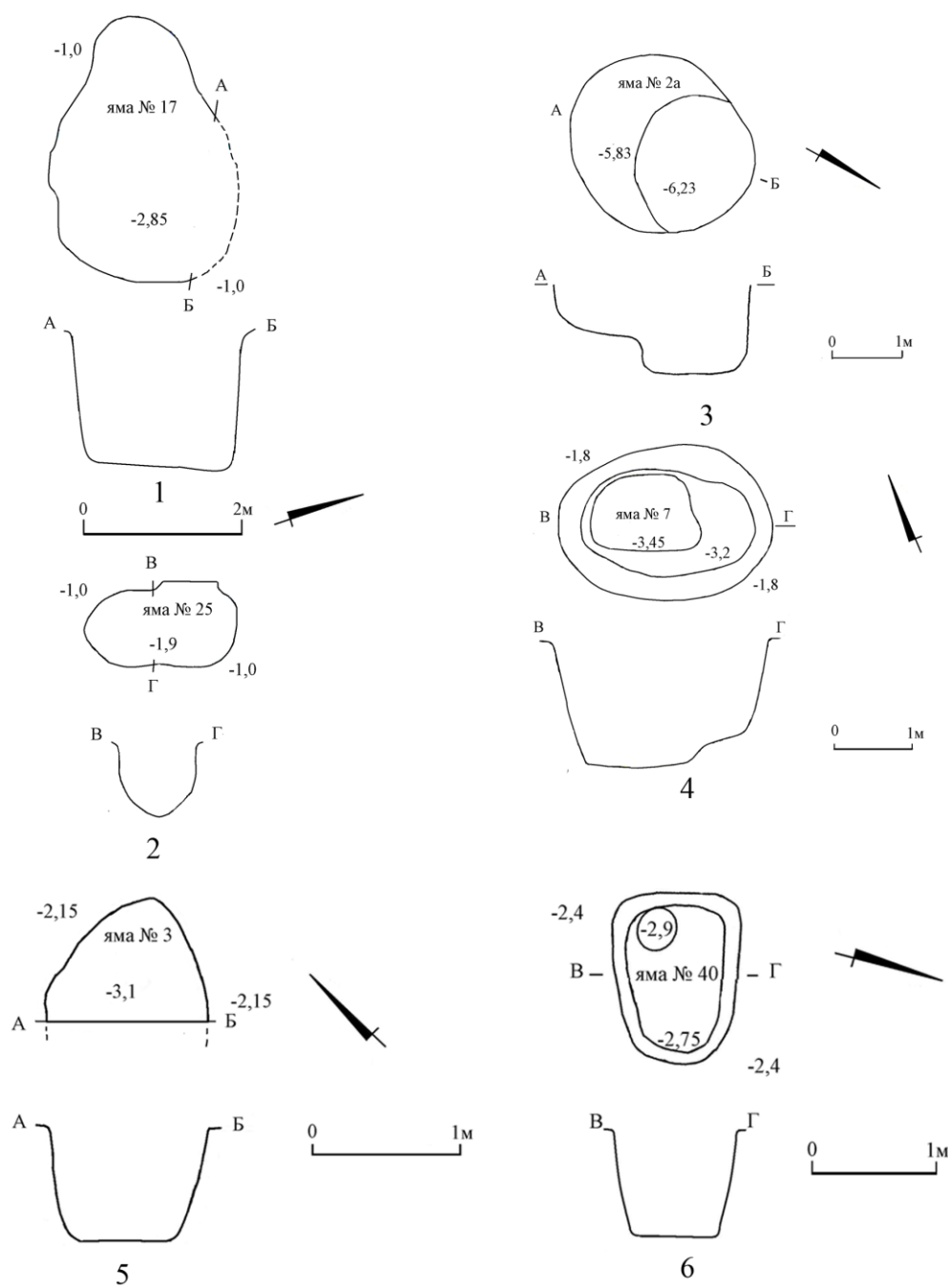

Рис. 51. Плани та розрізи котлованів
господарських ям XV–XVII ст.:
1, 2, 6 – Острог; 3 – Дубно;
4 – Рівне; 5 – Корець.

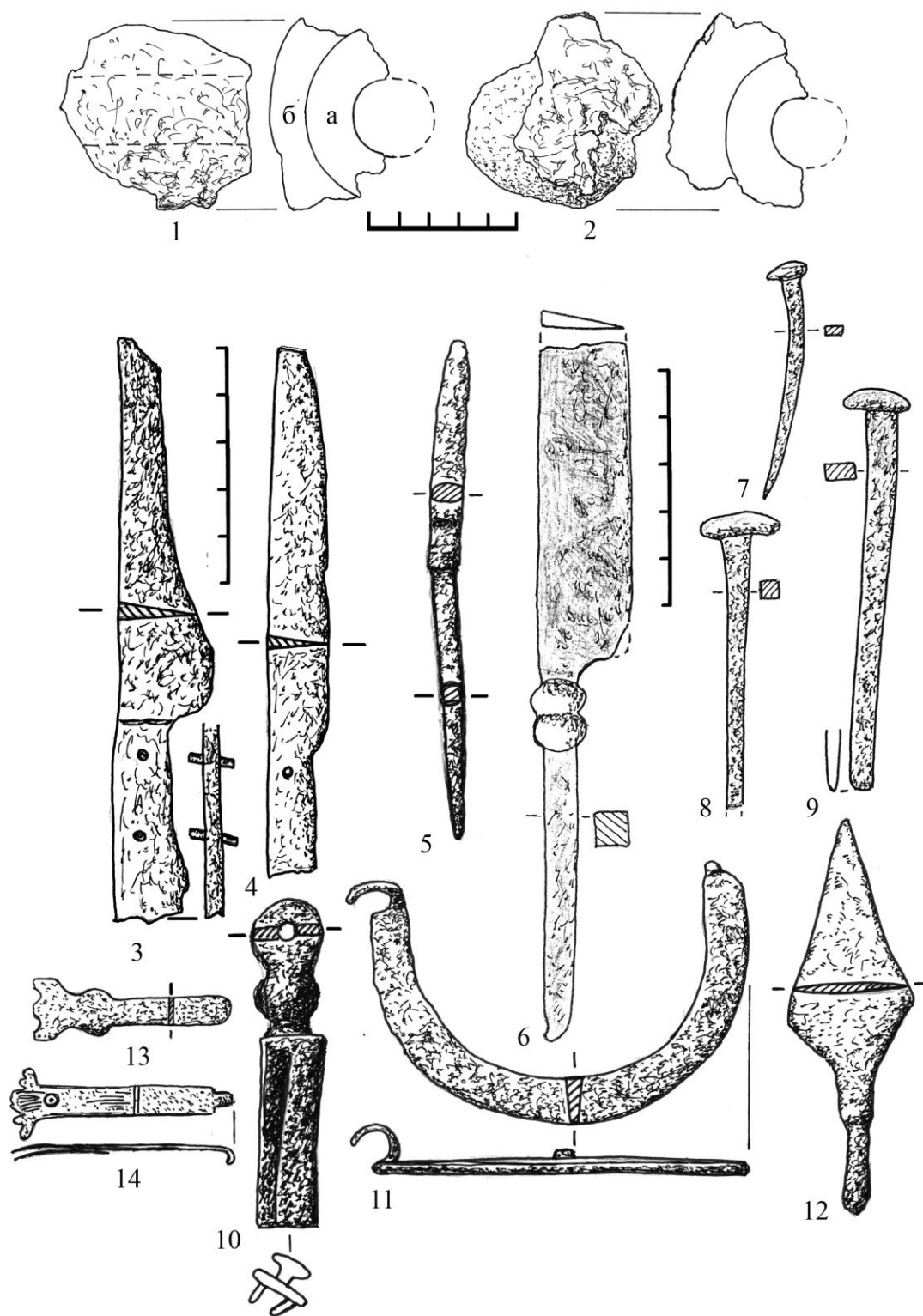

Рис. 52. Знахідки зібрані на площі виробничої споруди № 2 другої половини XVI – початку XVII ст. (1–5) і культурного шару XVI –XVII ст. (6–14) у Острозі.

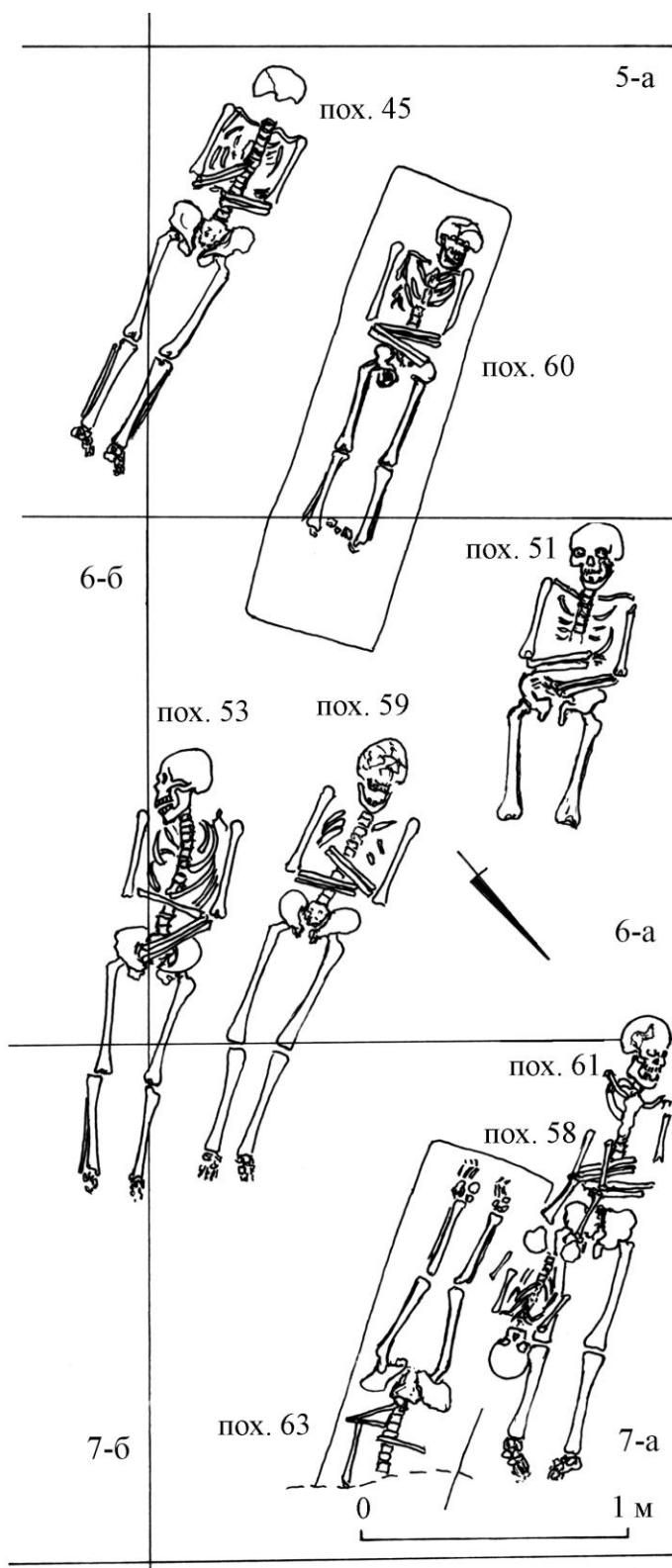

Рис. 53. Плани поховань № 45, 51, 53, 58, 59, 60, 61, 63, досліджених у Рівному.

Рис. 54. Інвентар із поховання № 16,
виявлений у Рівному по вул. Шкільній, 69:
1-4 – бісер; 5-9 – намисто;
10, 11 – персні; 12 – скло від медальйона; 13 – вставка.

Рис. 55. Знахідки, виявлені під час розкопок могильника у Рівному по вул. Шкільній, № 69:

1 – поховання № 45; 2 – поховання № 61;

3, 4 – поховання № 59;

5–7 – культурний шар.

Рис. 56. Знахідки із поховань, виявлені
в Острозі по вул. Академічній, 12:
1 – поховання № 11а;
2 – поховання № 70; 3 – поховання № 85;
4, 5 – поховання № 98.

Рис. 57. Знахідки із поховань зібрані в Острозі
по вул. Академічній, 12:
1, 2 – поховання № 108; 3–5 – поховання № 130.

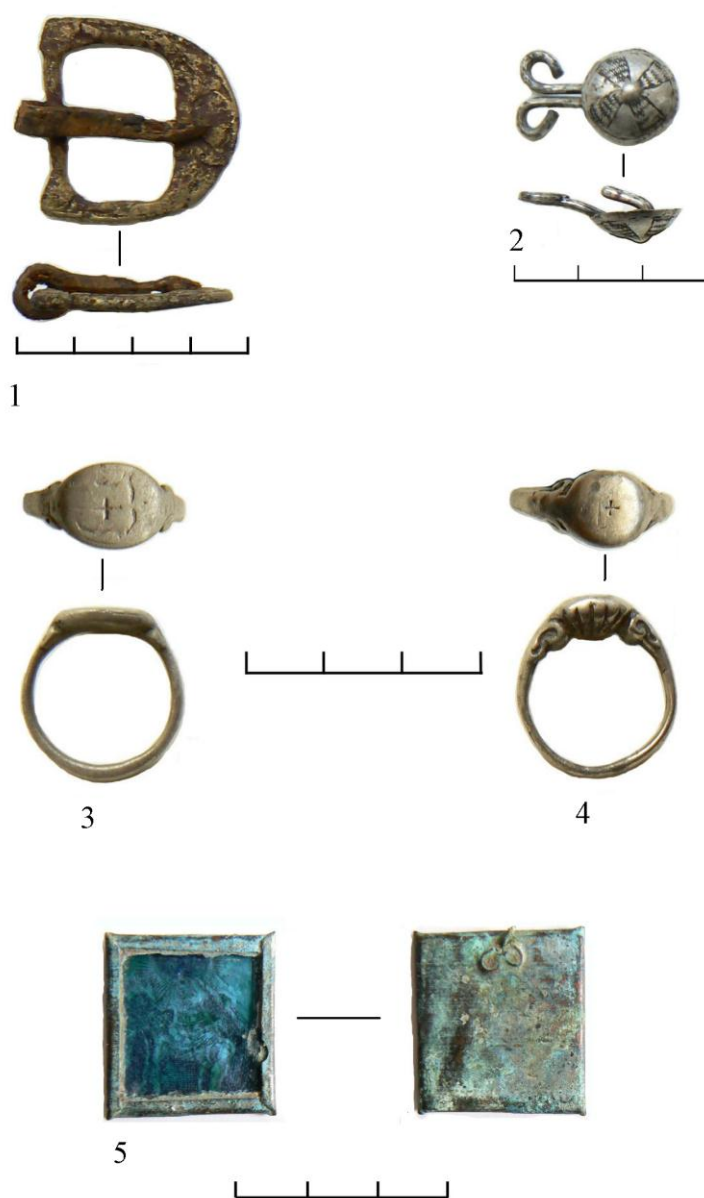

Рис. 58. Знахідки із досліджених поховань, зібрані в Острозі по вул. Академічній, 12:

1 – поховання № 36; 2 – поховання № 141;
3, 4 – поховання № 191; 5 – поховання № 213.

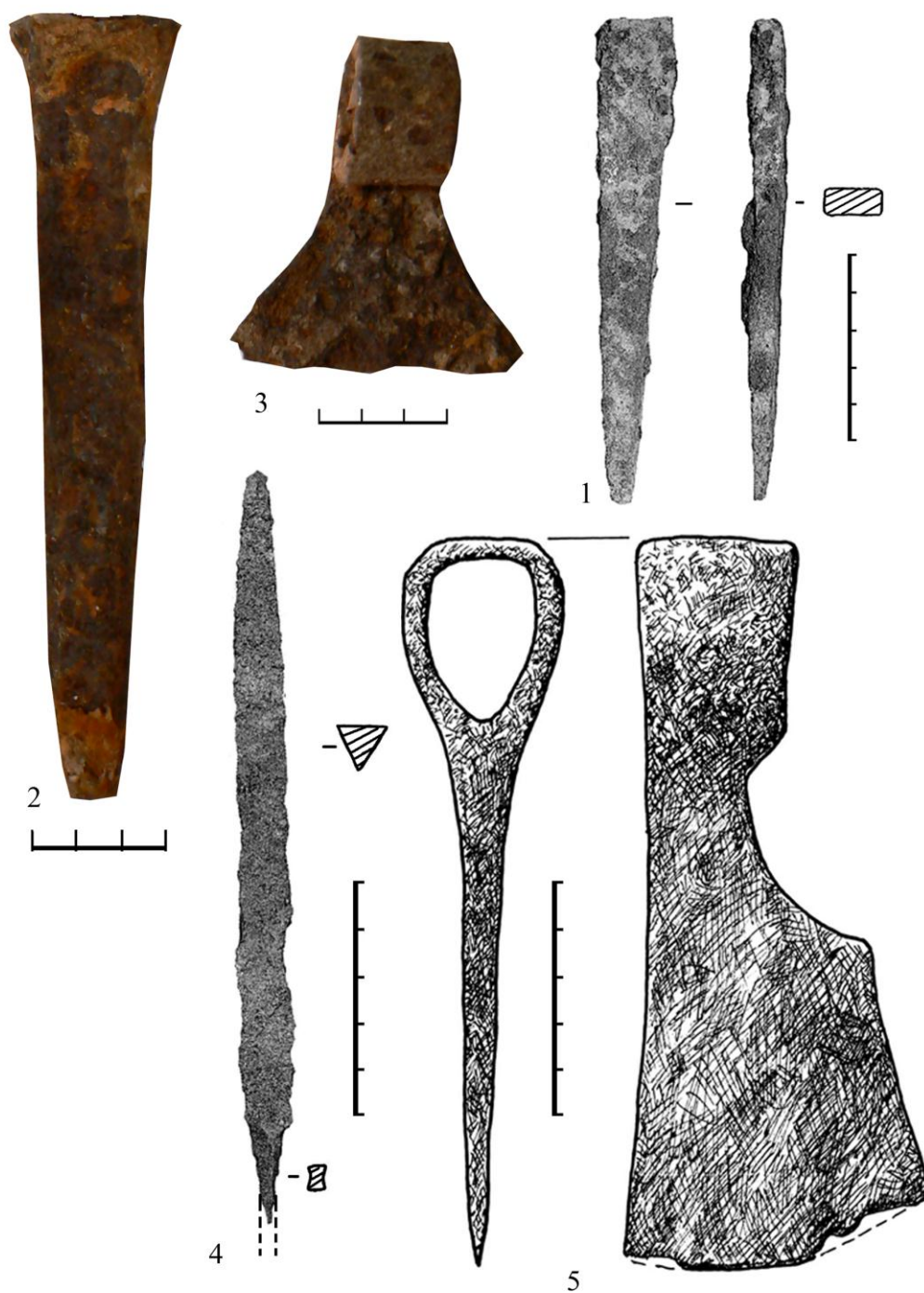

Рис. 59. Ремісничі інструменти XV–XVII ст.:
 2, 3 – культурний шар XV–XVII ст.
 Кременецького замку;
 1, 4 – культурний шар XV–XVII ст. у Рівному;
 5 – яма № 2а кінця XVI – першої половини XVII ст.
 у Дубні.

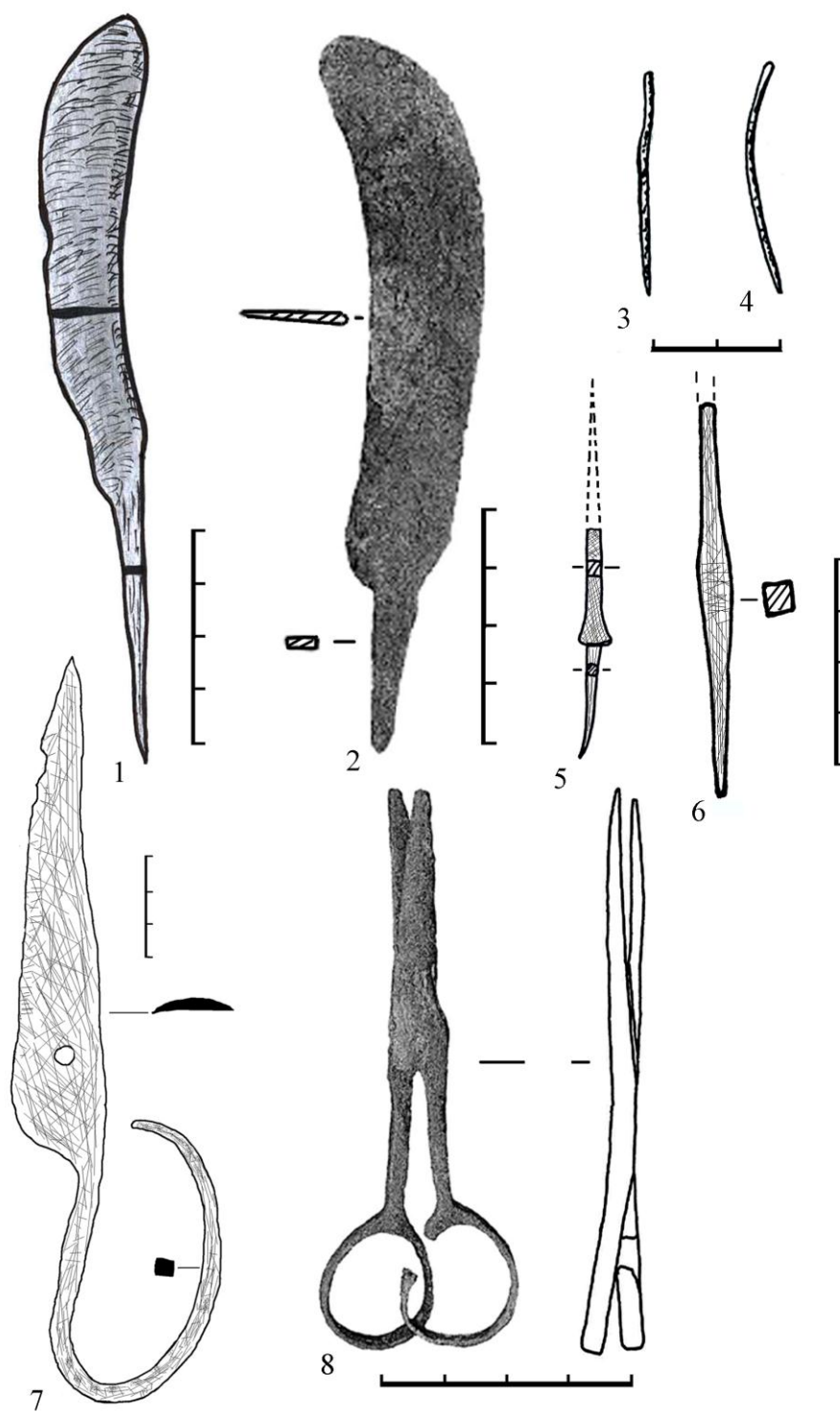

Рис. 60. Ремісничі (1, 2) та універсальні (3–8) інструменти XV–XVII ст.:
 1, 2 – культурний пласт XV–XVII ст. у Рівному; 3, 4 – яма № 17
 кінця XV–XVI ст. в Острозі;
 5, 6 – будівля № 12 другої половини XVI ст. у Дубні;
 7 – культурний шар XV–XVII ст. Кременецького замку;
 8 – культурний пласт XV–XVII ст. у Рівному.

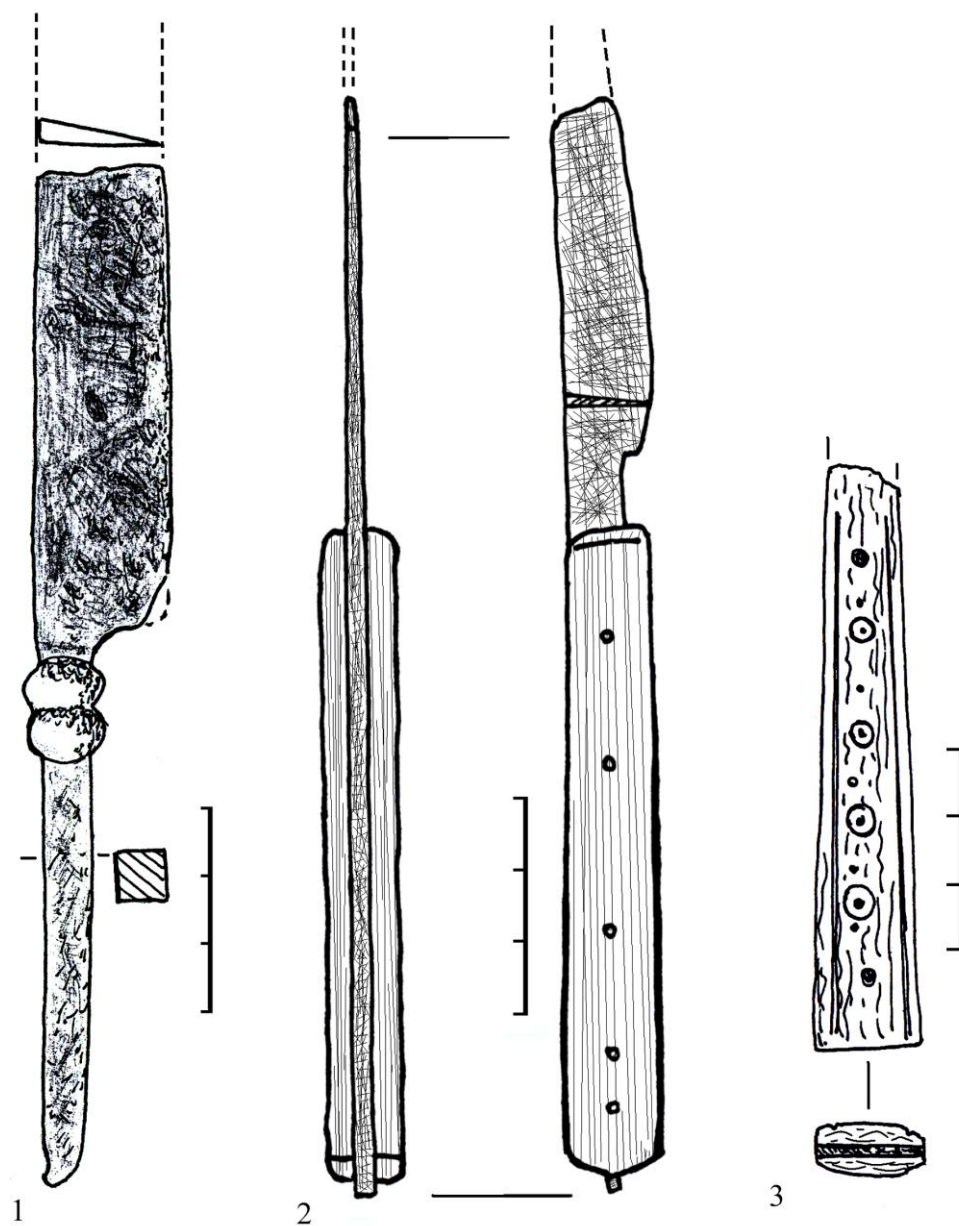

Рис. 61. Ножі XV–XVII ст.:

- 1 – культурний шар XV–XVII ст. в Острозі;
- 2 – яма № 17 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному;
- 3 – культурний пласт XV–XVII ст. у Дубні.

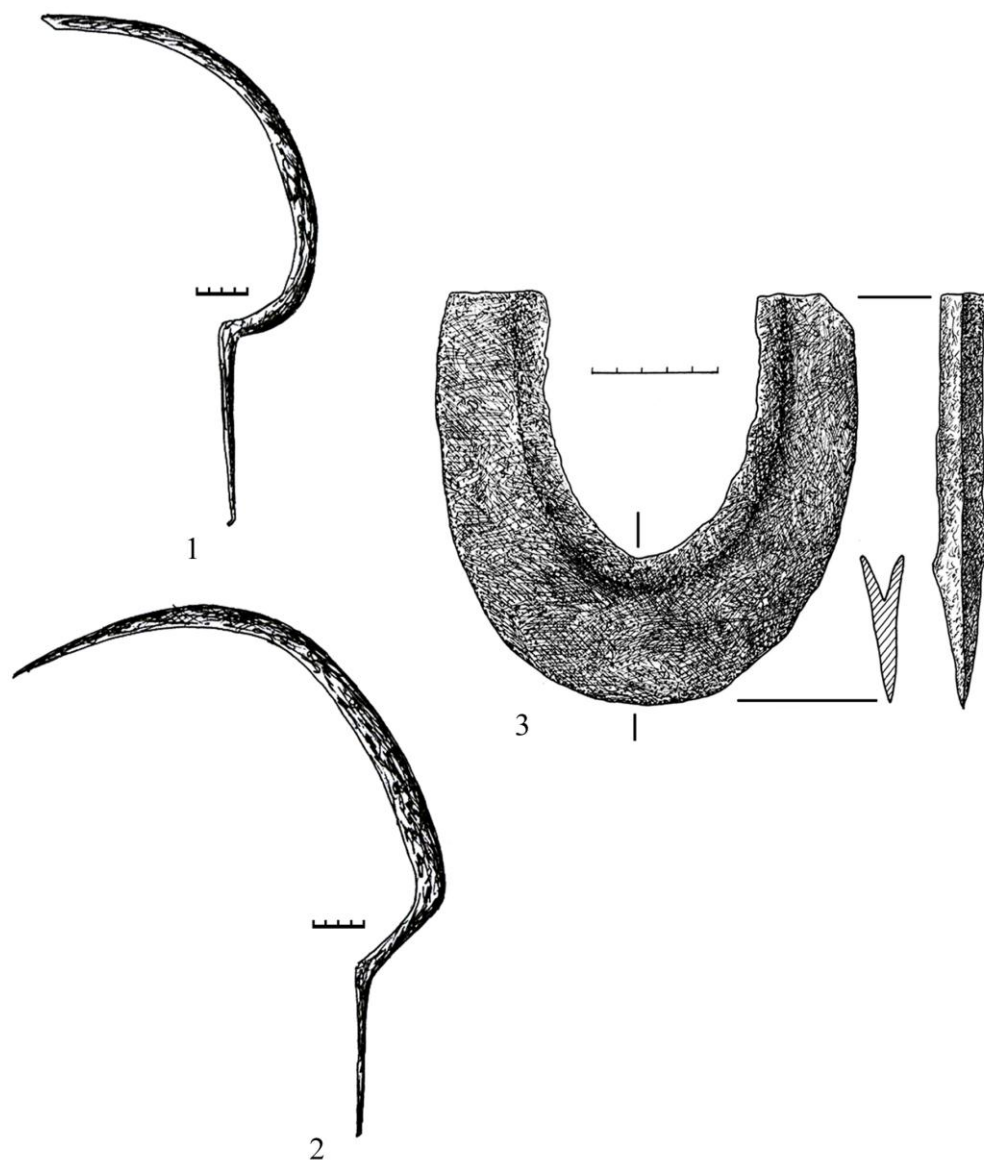

Рис. 62. Сільськогосподарські інструменти XV–XVII ст.:
 1, 2 – культурний шар XV ст. у Луцьку (за С.В. Терським);
 3 – яма № 2а кінець XVI – перша половина XVII ст.
 у Дубні.

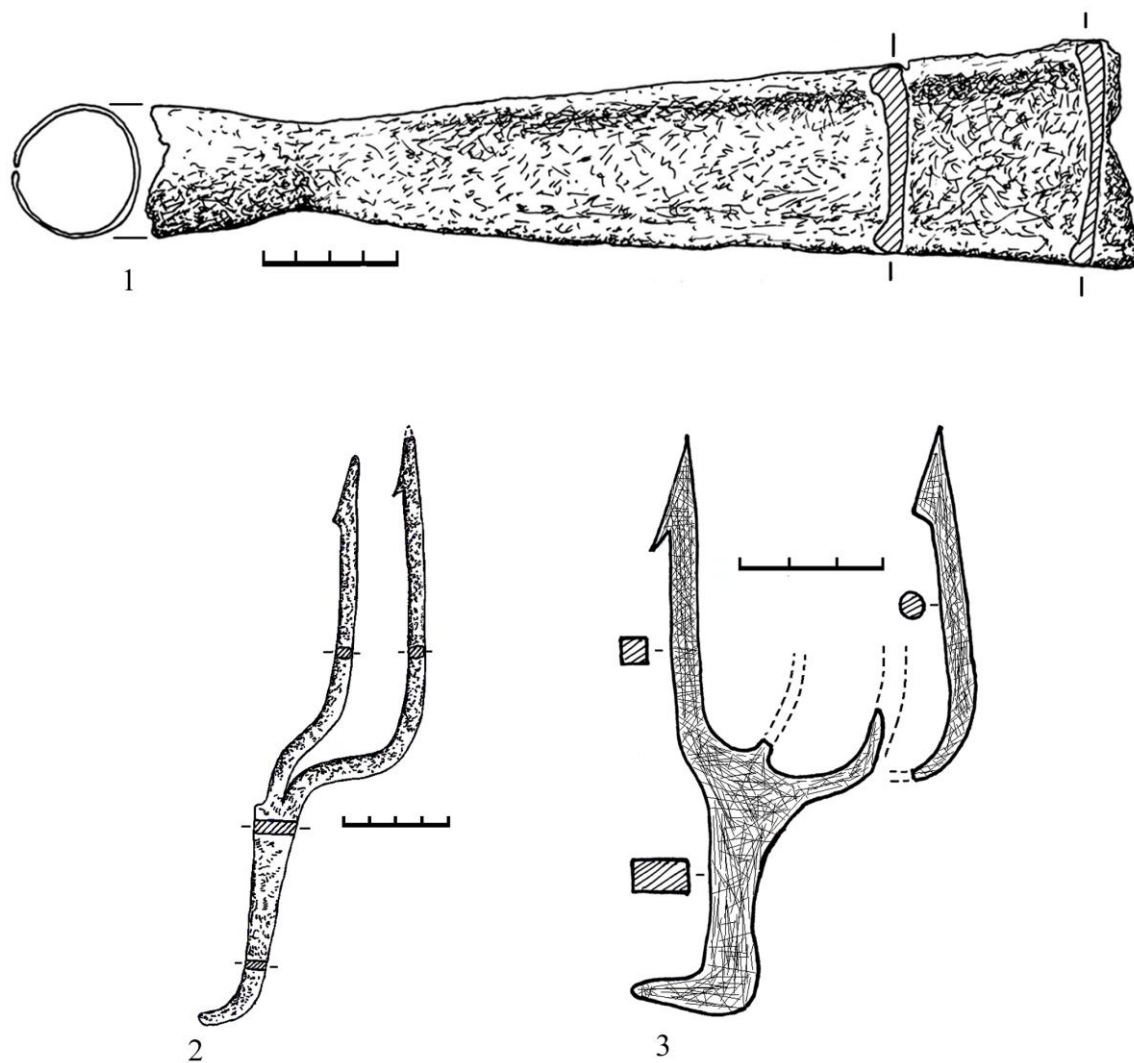

Рис. 63. Промислові інструменти XV–XVII ст.:

- 1 – яма № 2а кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні;
- 2 – культурний шар XV–XVII ст. в Острозі;
- 3 – яма № 17 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному.

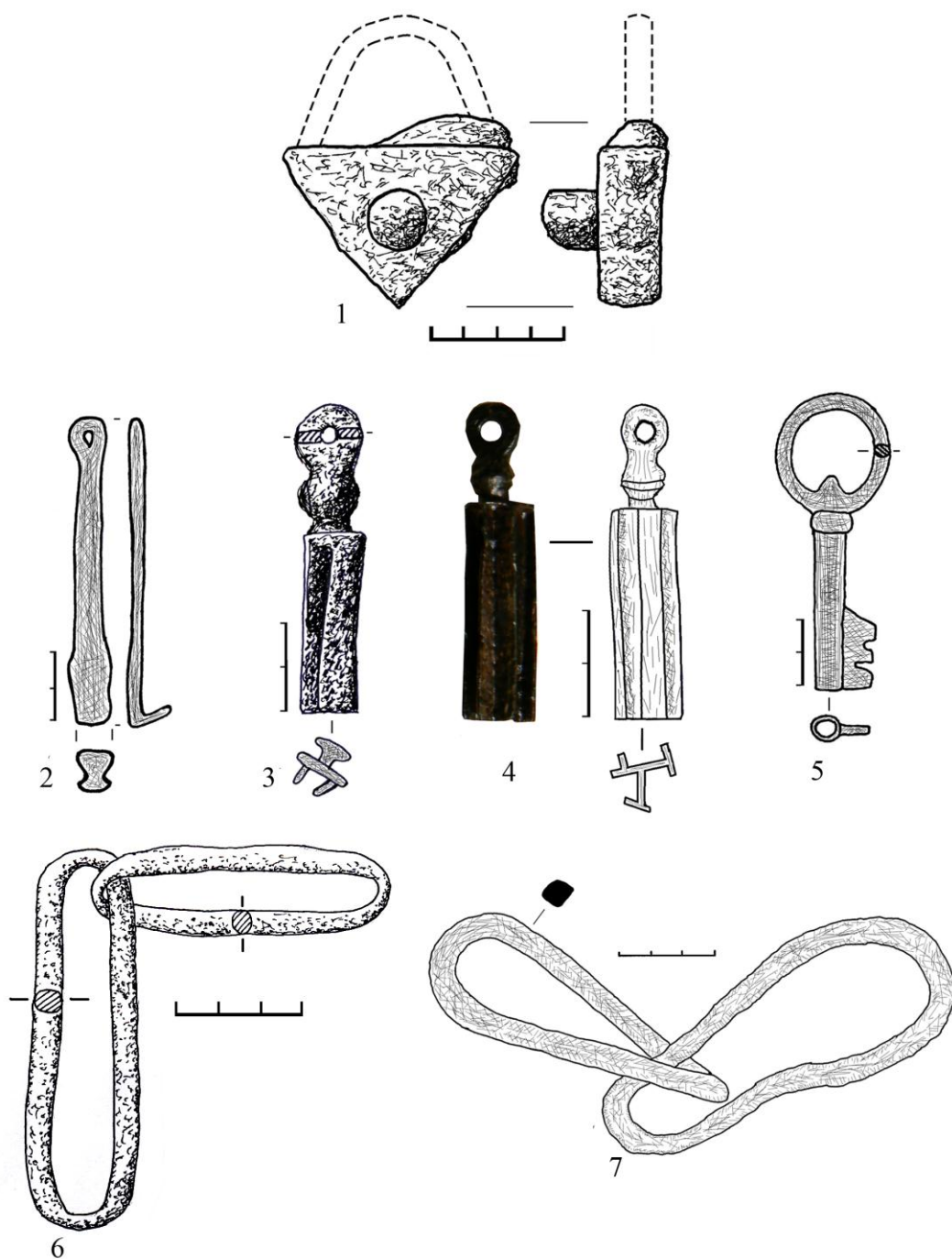

Рис. 64. Побутові речі XV–XVII ст.:
 1 – культурний шар XVI–XVII ст. у Корці;
 4, 7 – культурний пласт XV–XVII ст. Кременецького замку;
 2, 5 – культурний шар XV–XVII ст. у Рівному;
 3 – культурний пласт XV–XVII ст. в Острозі;
 6 – культурний шар XV–XVII ст. у Дубні.

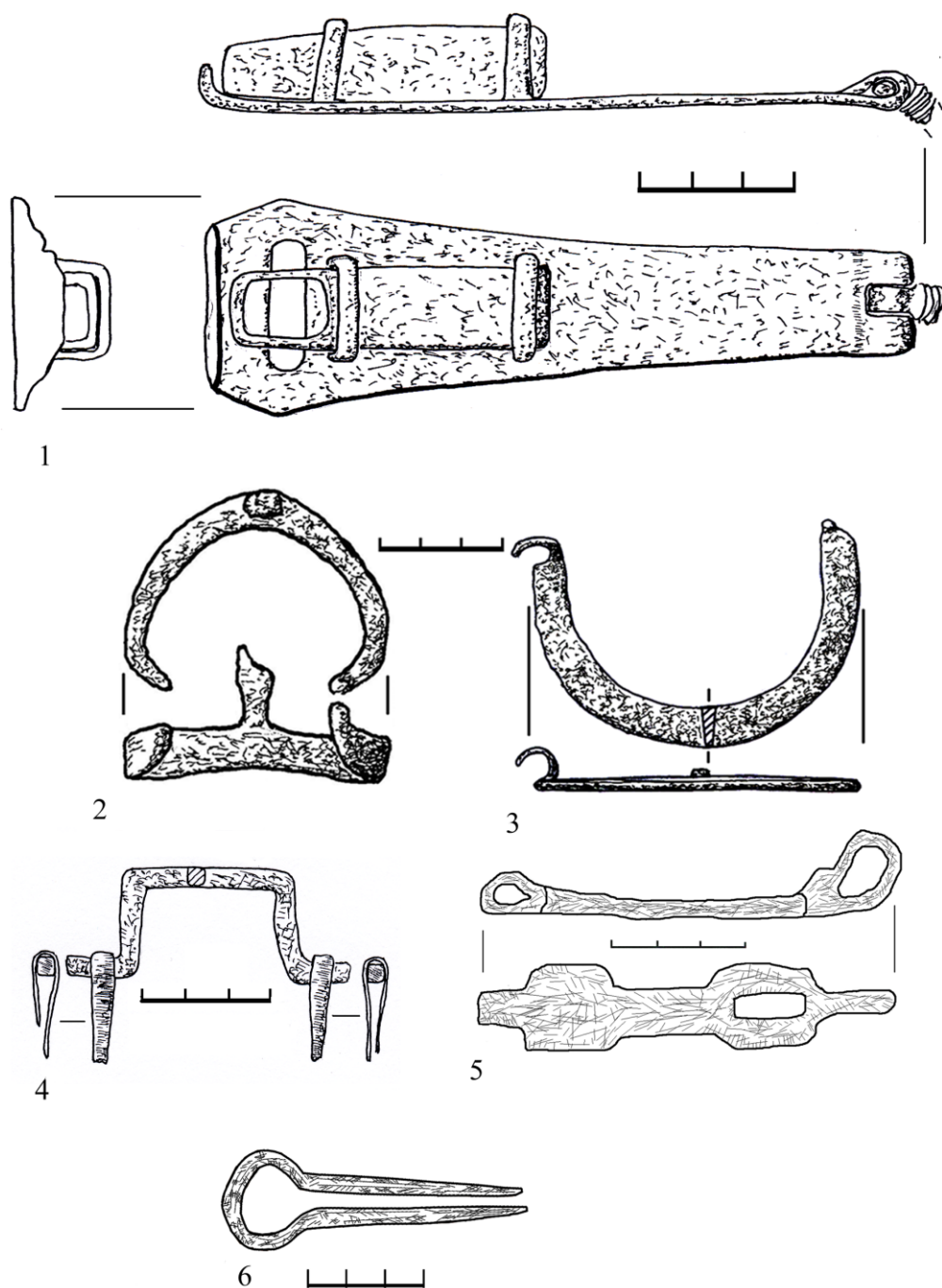

Рис. 65. Побутові речі XV–XVII ст.:

- 1 – будівля № 8 першої половини XVII ст. у Дубні;
- 2 – культурний пласт XVI–XVII ст. у Корці;
- 3 – яма № 17 кінця XV–XVI ст. в Острозі;
- 4 – культурний шар XV–XVII ст. у Дубні;
- 5, 6 – культурний пласт XV–XVII ст. Кременецького замку.

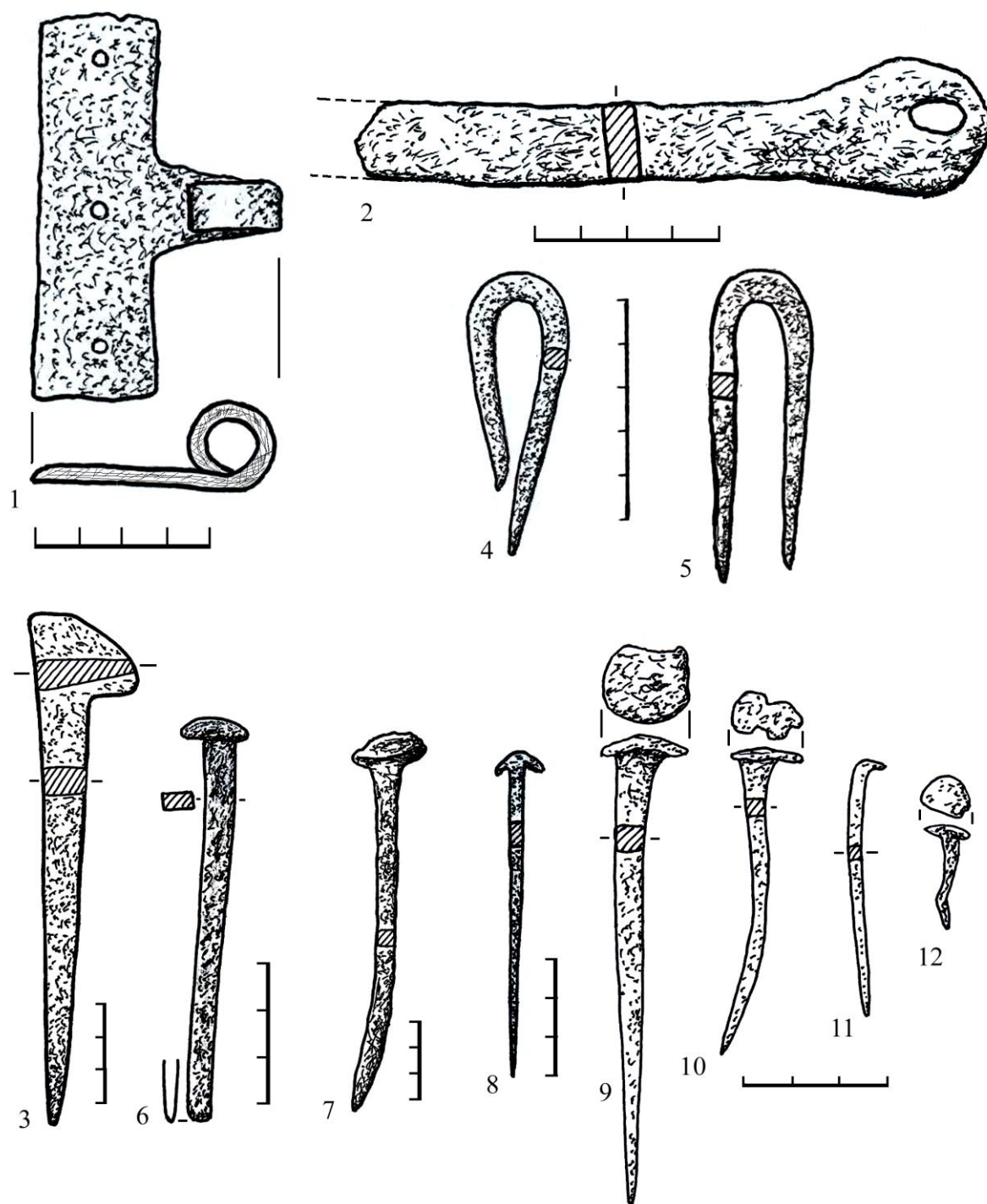

Рис. 66. Господарські вироби XV–XVII ст.:
 1, 4, 6 – культурний шар XV–XVII ст. в Острозі;
 2, 5 – будівля № 1 першої половини XVII ст. в Острозі;
 3 – будівля № 8 першої половини XVII ст. у Дубні;
 7 – культурний шар XVI–XVII ст. у Корці;
 8 – яма № 17 кінця XV–XVI ст. в Острозі.

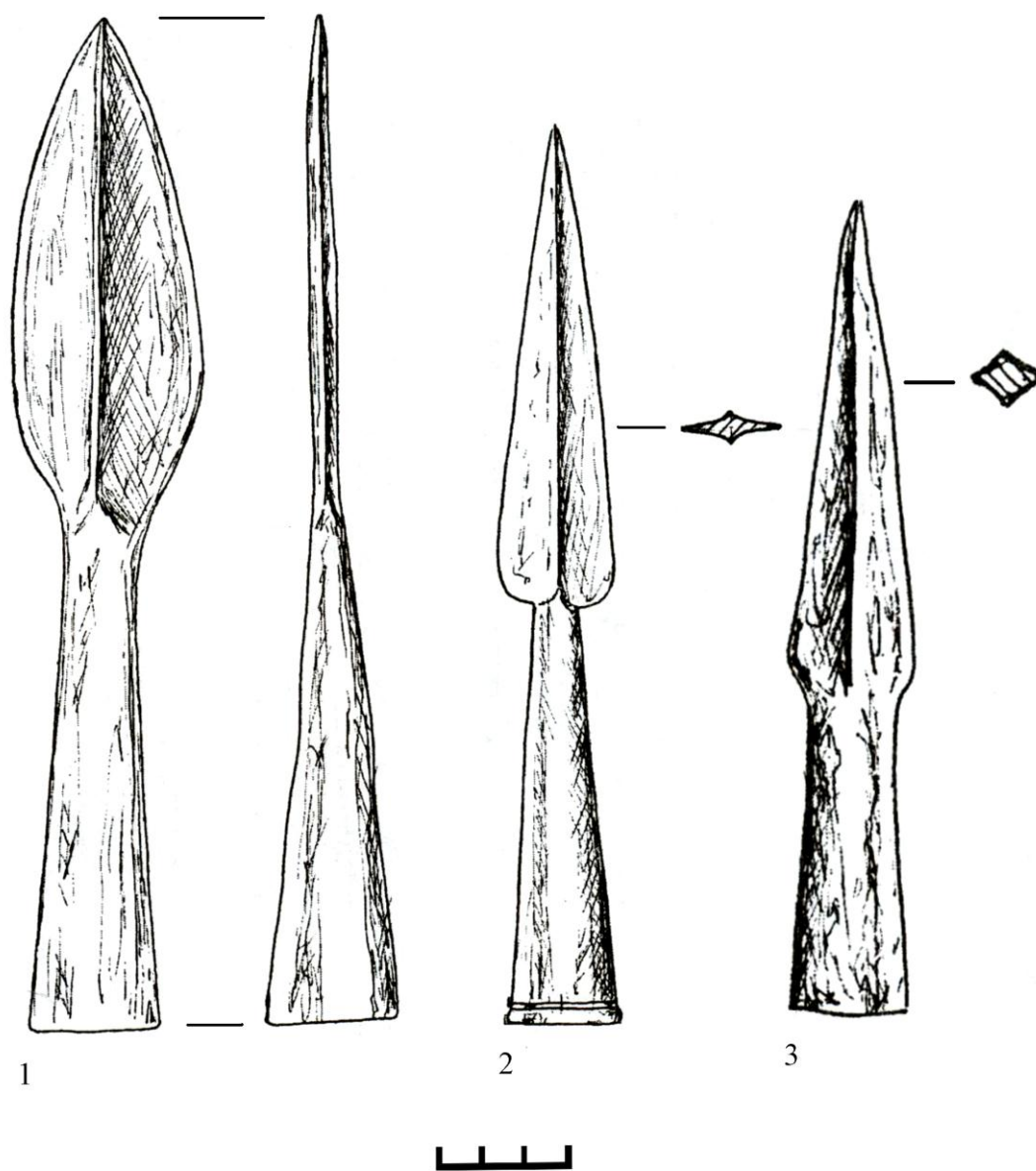

Рис. 67. Вістря списів XV–XVII ст.:
 1–3 – на території Старого міста у Луцьку
 (за С.В. Терським).

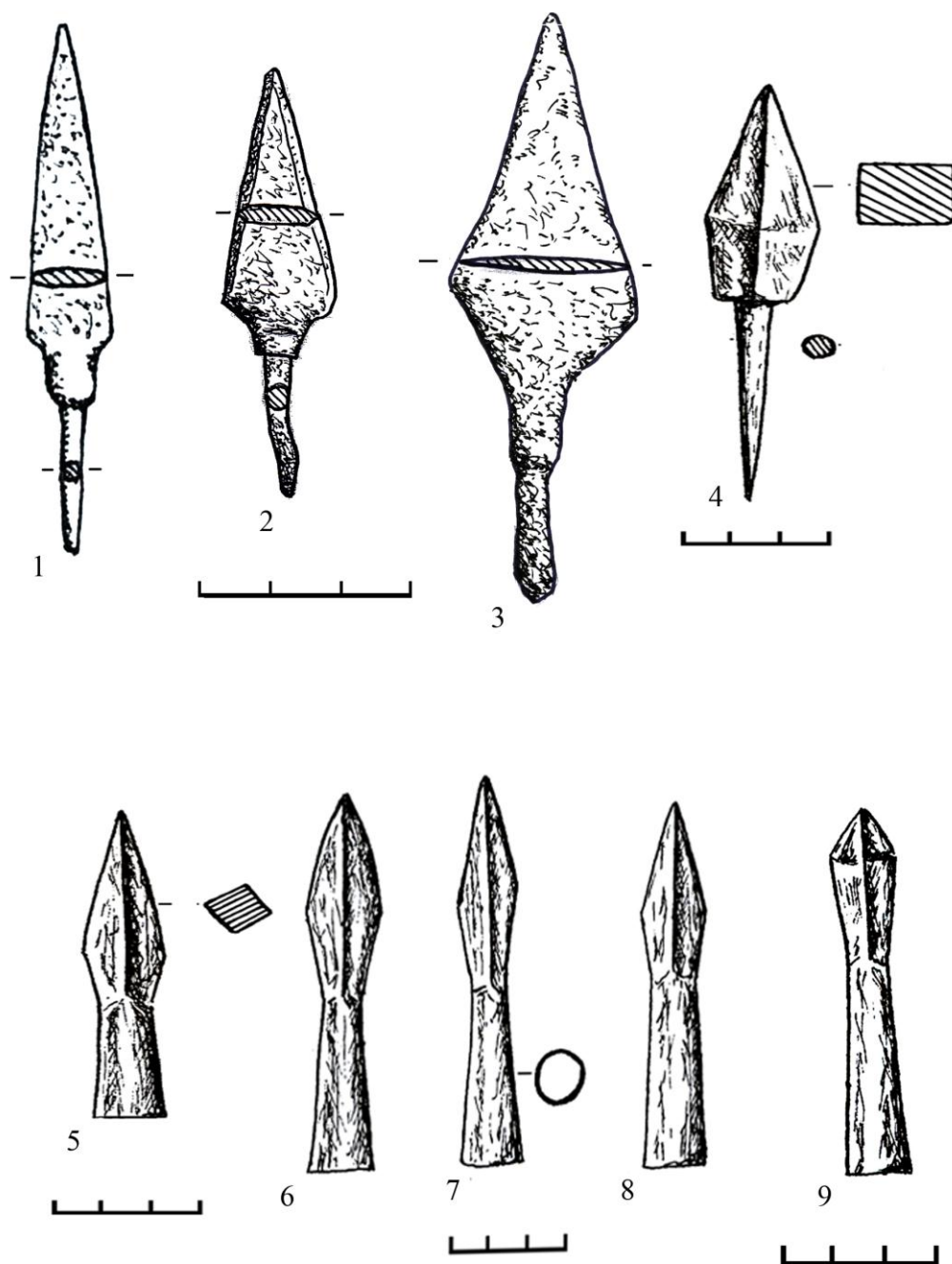

Рис. 68. Вістря стріл (1–3) і арбалетні болти (4–9) XV–XVII ст.:
 1, 3 – будівля XVI ст. в Острозі,
 2, 4 – культурний шар XV–XVII ст. у Дубні,
 5–9 – культурний пласт XV–XVII ст. у Луцьку (за С.В. Терським).

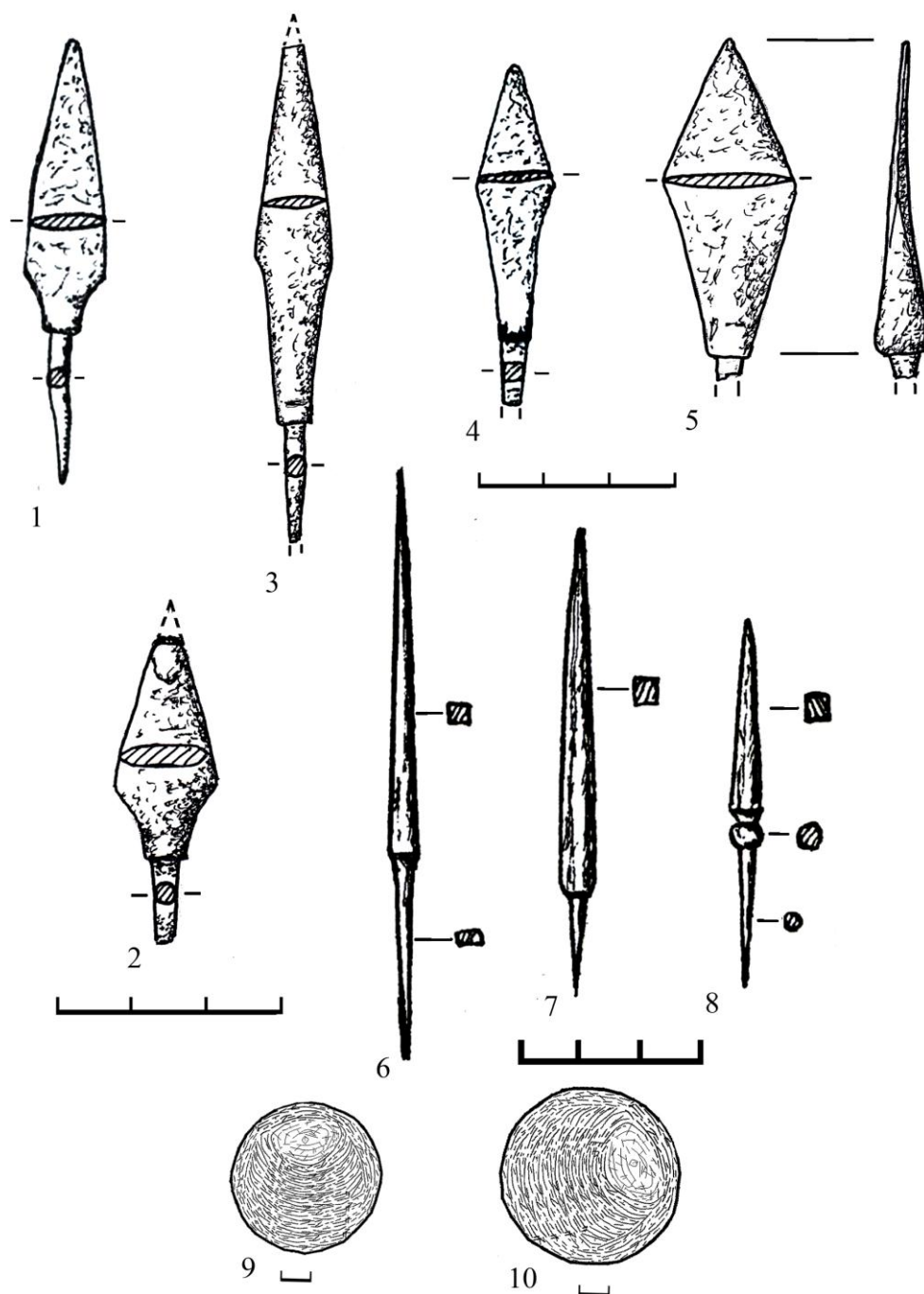

Рис. 69. Вістря стріл та гарматні ядра XV–XVII ст.:

- 1 – яма № 17 кінця XV–XVI ст. в Острозі;
- 2–5 – культурний пласт XV–XVI ст. у Дубні;
- 6–8 – культурний шар XV–XVI ст.
у Луцьку (за С.В. Терським);
- 9, 10 – культурні нашарування XV–XVI ст.
Кременецького замку.

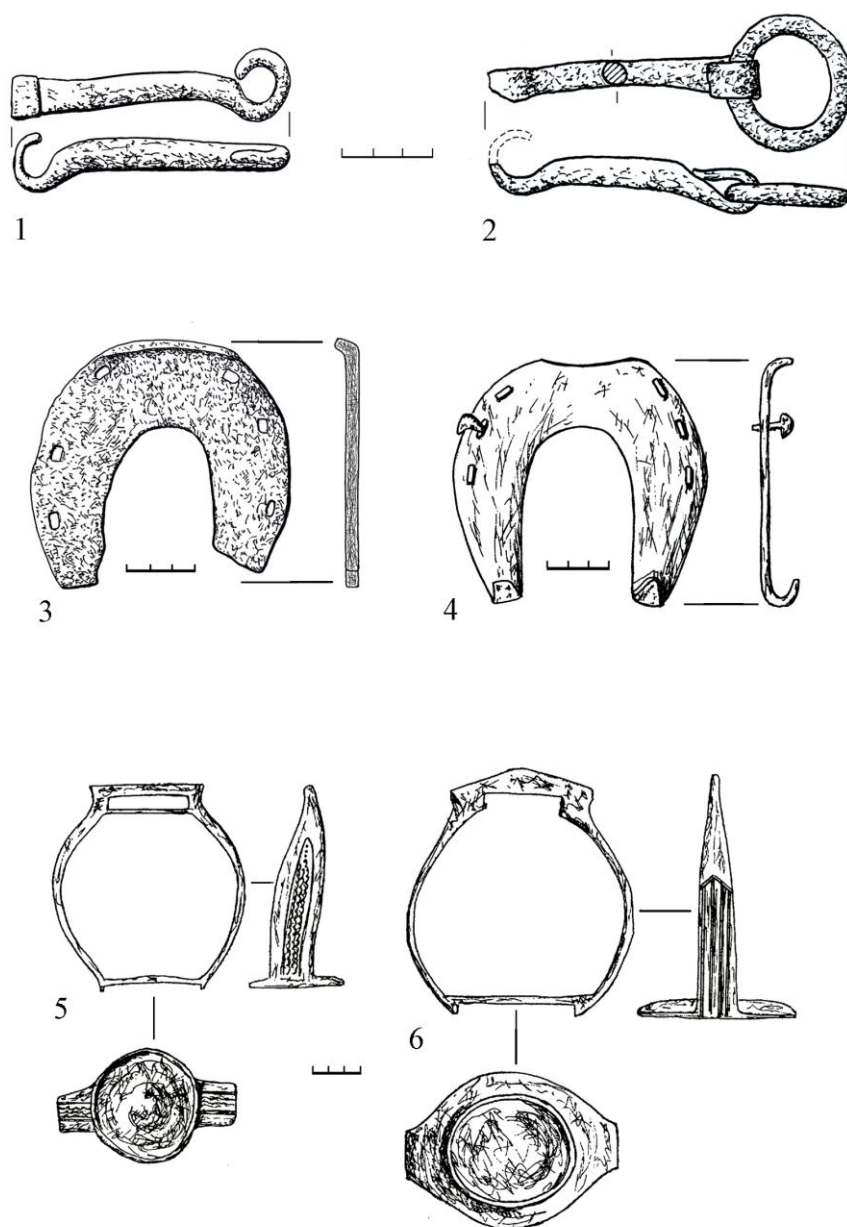

Рис. 70. Спорядження верхового коня XVI–XVII ст.:
 1, 3 – будівля № 8 першої половини XVII ст. у Дубні;
 2 – будівля № 8 другої половини XVI ст. в Острозі;
 4 – культурний пласт XVI–XVII ст. у Корці;
 5, 6 – культурний шар XV–XVI ст. у Луцьку
 (за С.В.Терським).

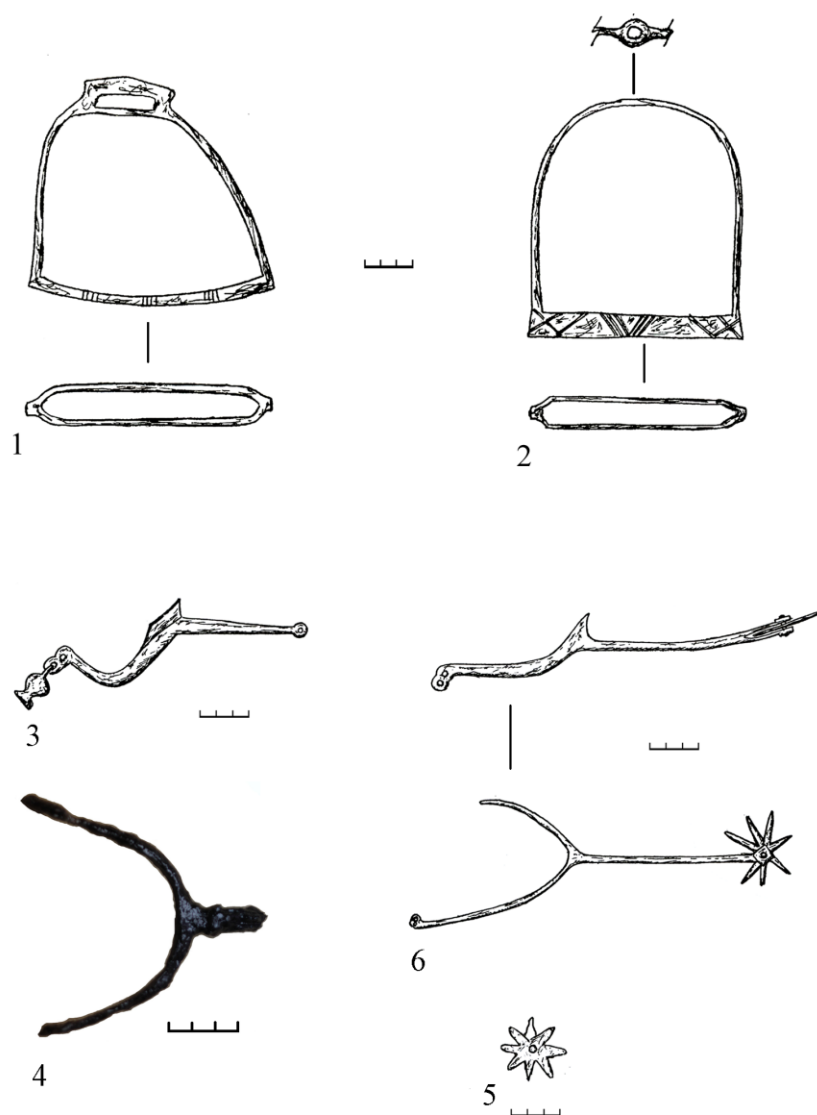

Рис. 71. Спорядження вершника і верхового коня XV–XVII ст.
 Вироби знайдені у культурних шарах XV–XVII ст.:
 1–4, 6 – у Луцьку (за С.В. Терським);
 5 – в Острозі.

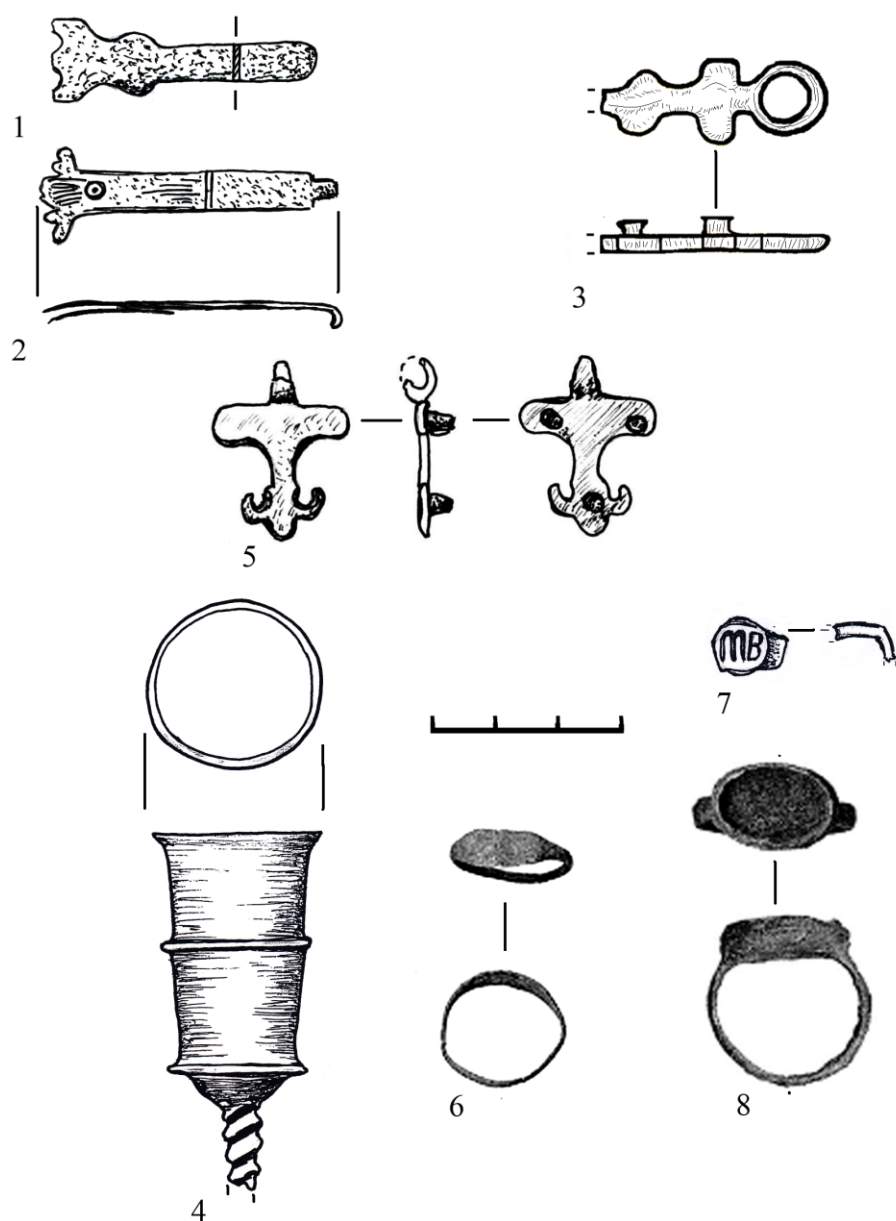

Рис. 72. Вироби із кольорових металів XV–XVII ст.:

- 1, 2 – культурний шар XV–XVII ст. в Острозі;
- 3 – будівля № 57 другої половини XVI ст. в Острозі;
- 4, 5, 7 – культурний пласт XV–XVII ст. у Дубні;
- 6, 8 – культурний шар XV–XVII ст. у Рівному.

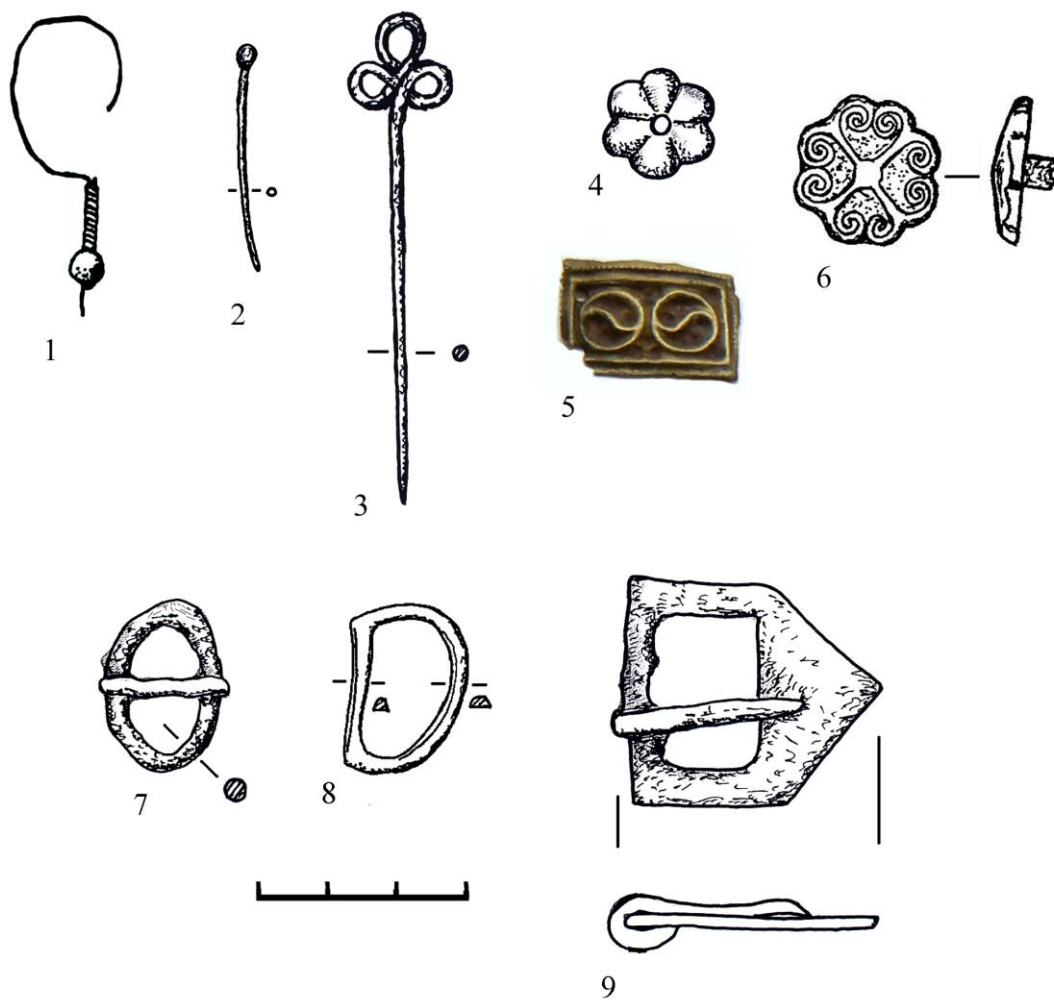

Рис. 73. Вироби із кольорових металів XV–XVII ст.:

1, 2, 5 – яма № 17 кінця XV–XVI ст. в Острозі;

3, 4, 7–9 – культурний пласт XV–XVII ст. у Дубні;

6, 8 – культурний шар XVI–XVII ст. у Корці.

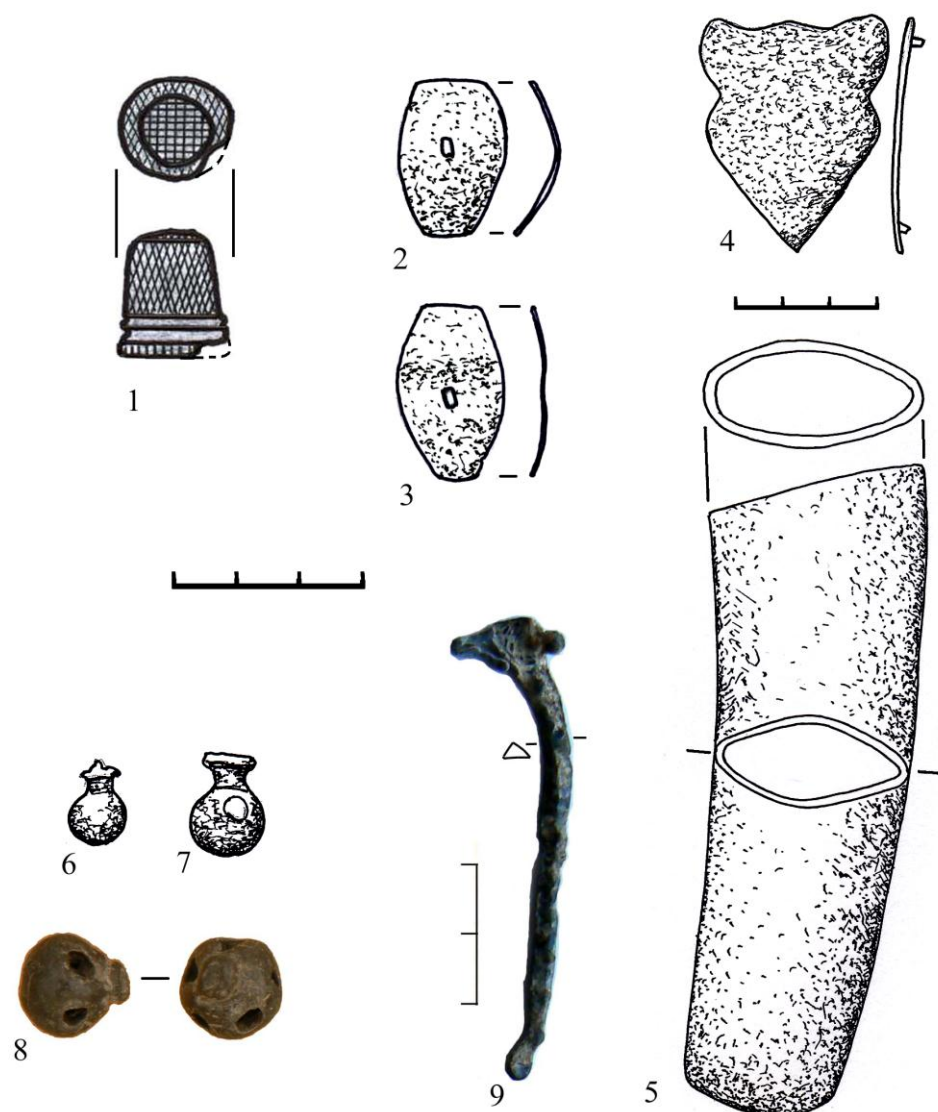

Рис. 74. Вироби із кольорових металів XV–XVII ст.:

- 1 – культурний шар XV–XVII ст. у Рівному;
- 2 – будівля № 1 першої половини XVII ст. в Острозі;
- 3 – культурний пласт XV–XVII ст. в Острозі;
- 4, 5 – культурний шар XV–XVII ст. у Дубні;
- 6, 7 – будівля № 3 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному;
- 8 – будівля № 26 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному;
- 9 – об'єкт № 23 кінця XVI – першої половини XVII ст. в Острозі.

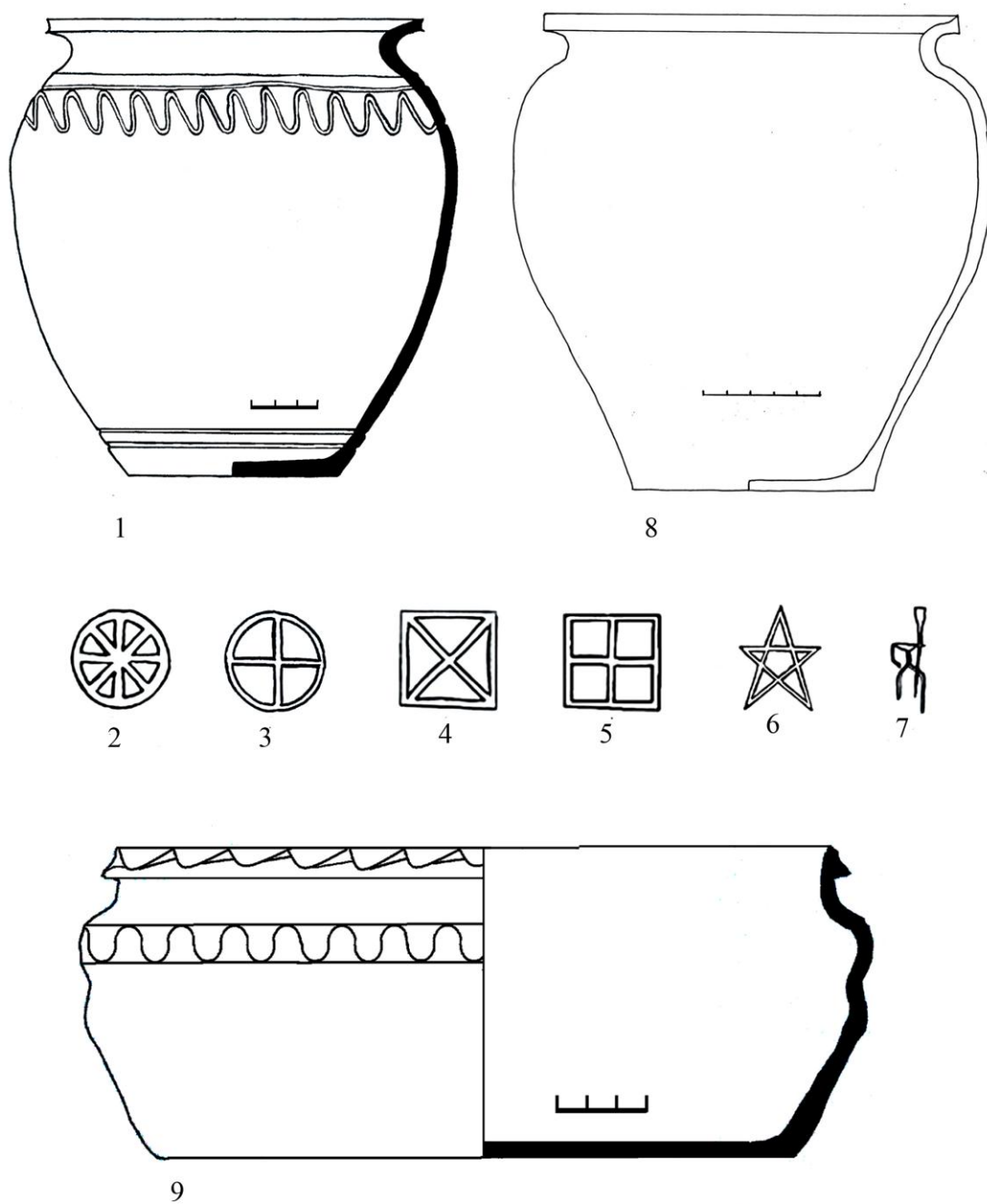

Рис. 75. Керамічний посуд XV – початку XVI ст.:

- 1 – яма № 17 кінця XV–XVI ст. в Острозі;
 8 – будівля № 11 кінця XV – першої половини XVI ст. у Рівному.
 9 – культурний шар XVI ст. у Степані.

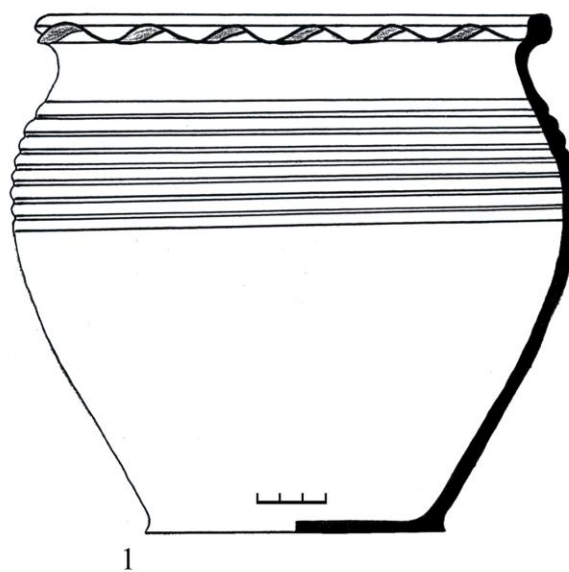

Рис. 76. Керамічний посуд XV – початку XVI ст.:
 1 – яма № 17 кінця XV–XVI ст. в Острозі;
 2 – яма № 40 XV – початку XVI ст. в Острозі.

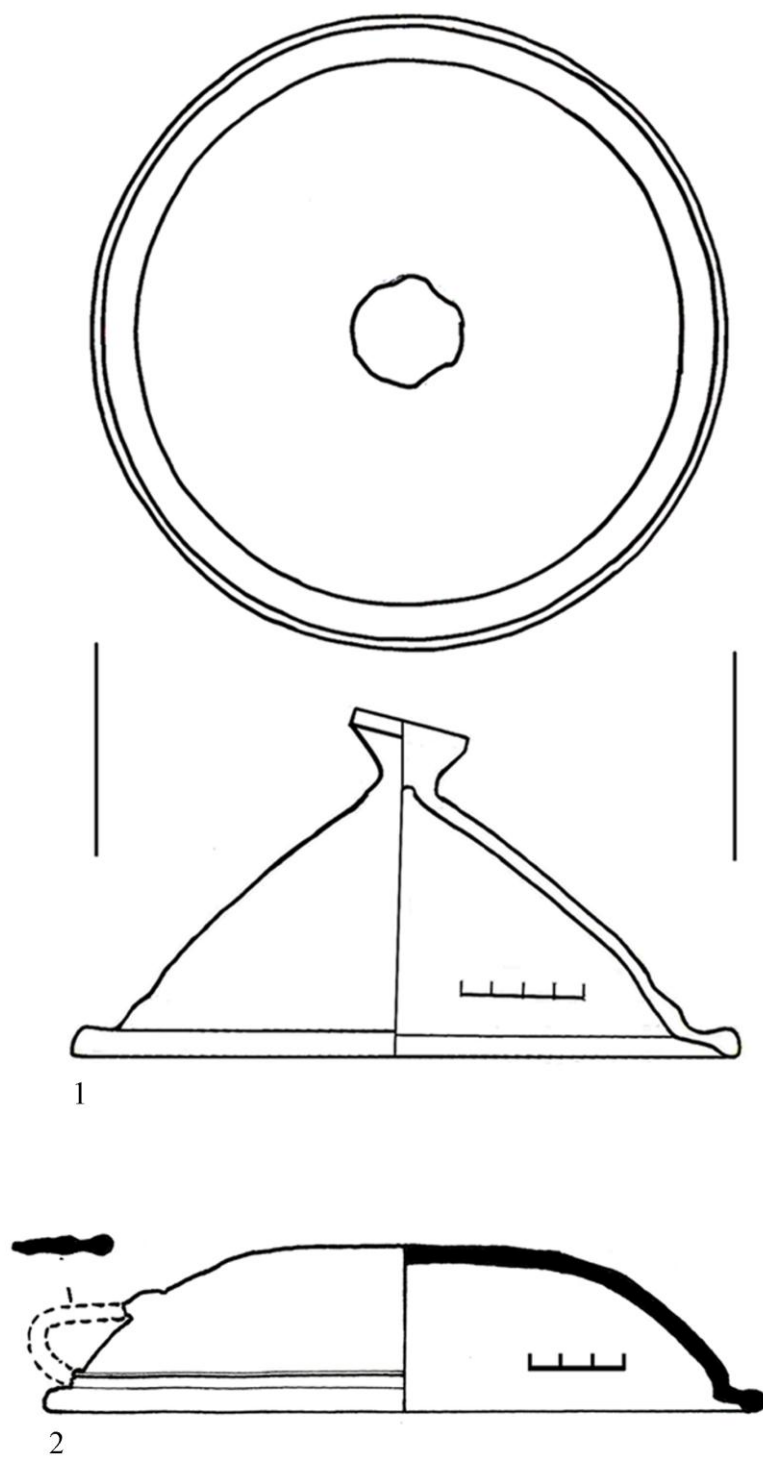

Рис. 77. Керамічний посуд XV – початку XVI ст.:
 1 – культурний шар XV–XVII ст. Кременецького замку;
 2 – яма № 17 кінця XV–XVI ст. в Острозі.

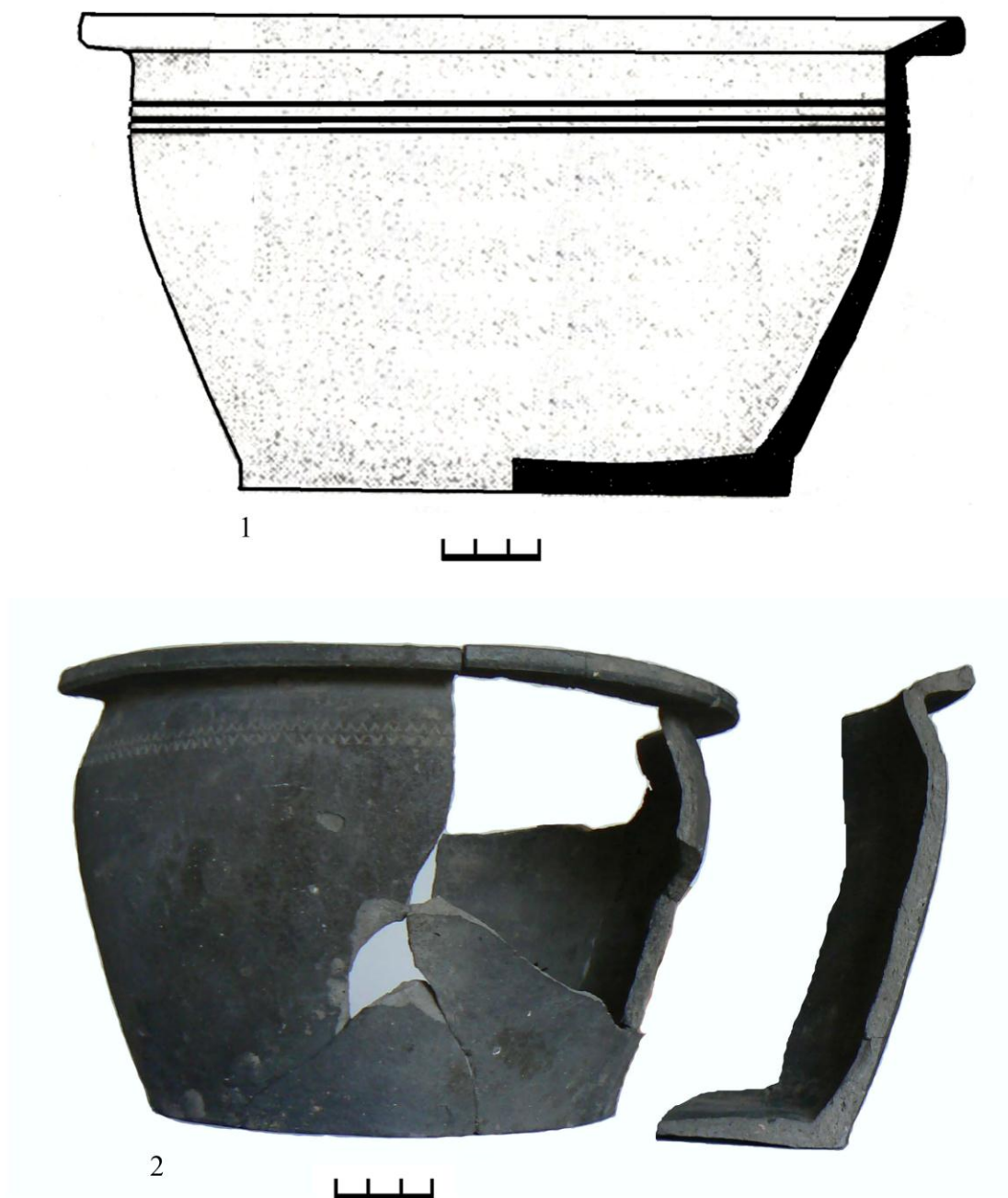

Рис. 78. Керамічний посуд XV – початку XVI ст.:
 1 – культурний шар XV–XVII ст. в Острозі;
 2 – будівля № 49 XV – першої половини XVI ст. в Острозі.

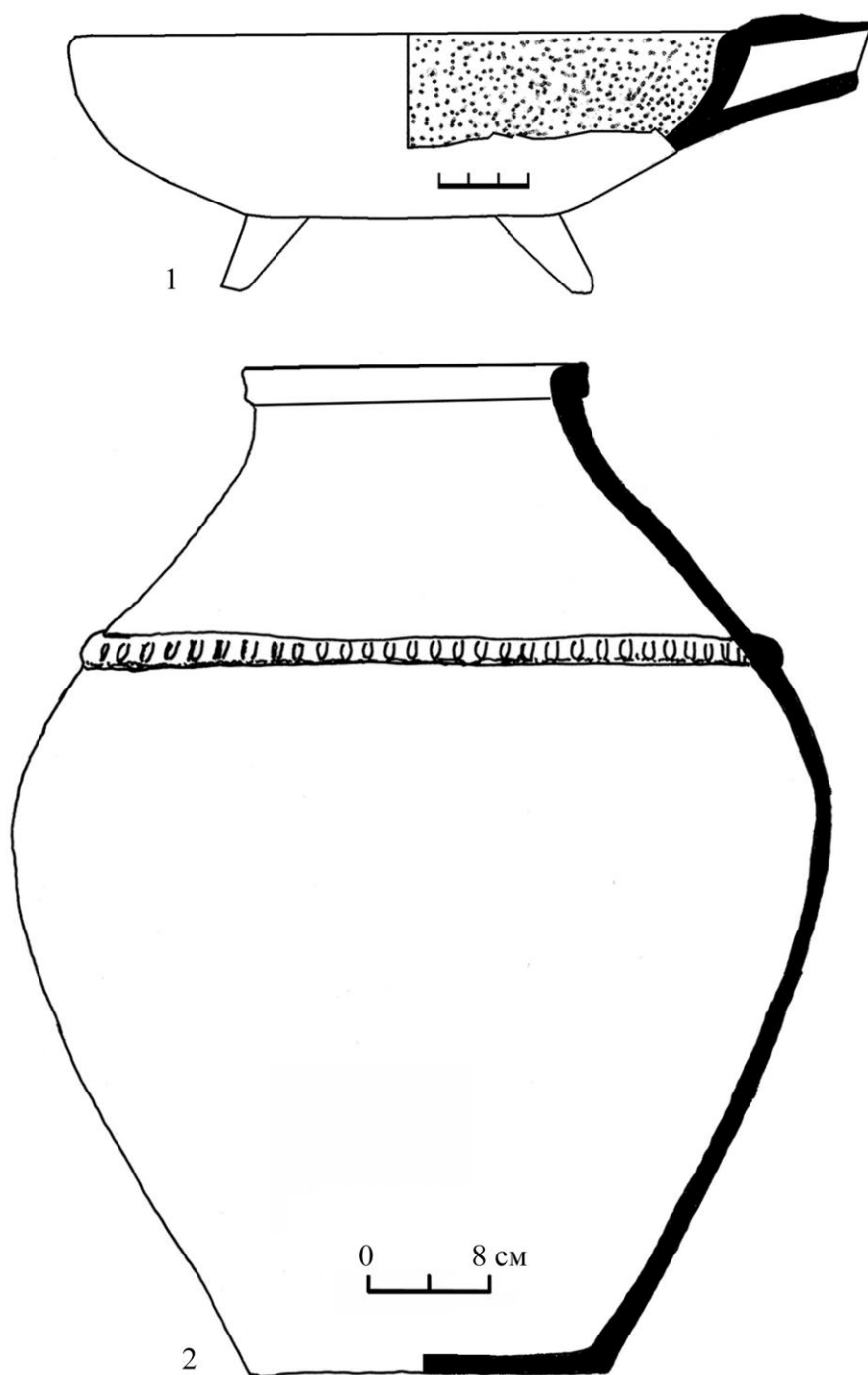

Рис. 79. Керамічний посуд XV – початку XVI ст.:
 1 – будівлі № 16 XV ст. у Дорогобужі (за Б.А. Прищепю);
 2 – будівля № 49 XV – першої половини XVI ст. в Острозі.

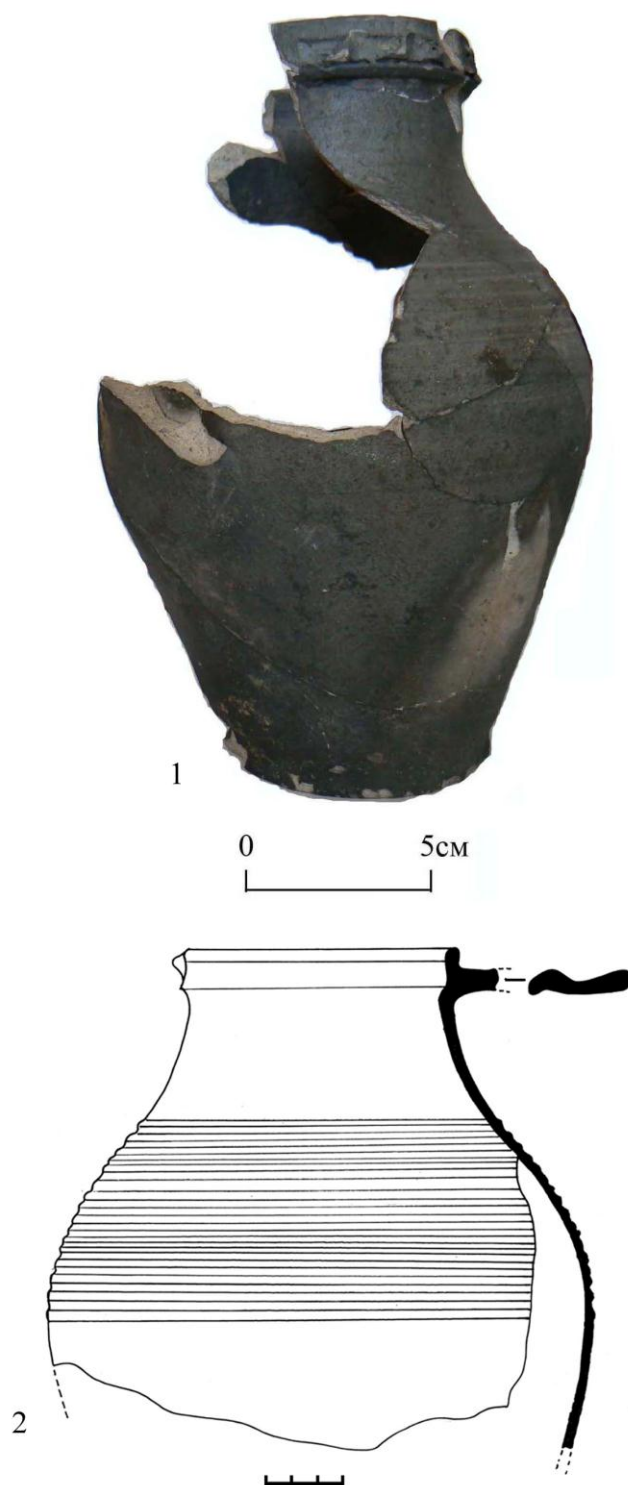

Рис. 80. Керамічний посуд XV – початку XVI ст.:
 1 – будівля № 49 XV – першої половини XVI ст. в Острозі;
 2 – будівля № 11 кінця XV–XVI ст. у Рівному.

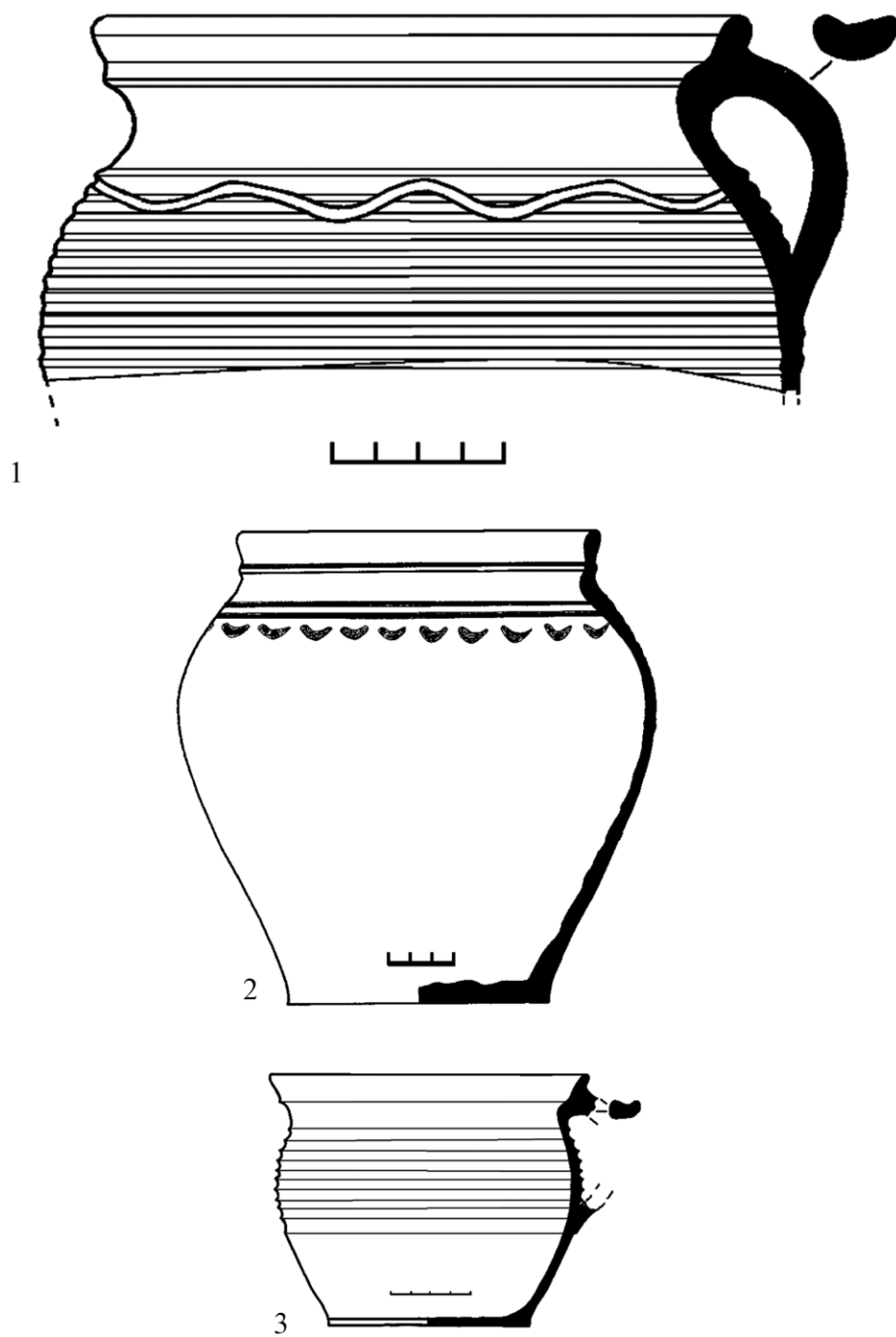

Рис. 81. Керамічний посуд XVI – першої половини XVII ст.:
 2 – яма № 2а кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні;
 1, 3 – будівля № 12 другої половини XVI ст. у Дубні.

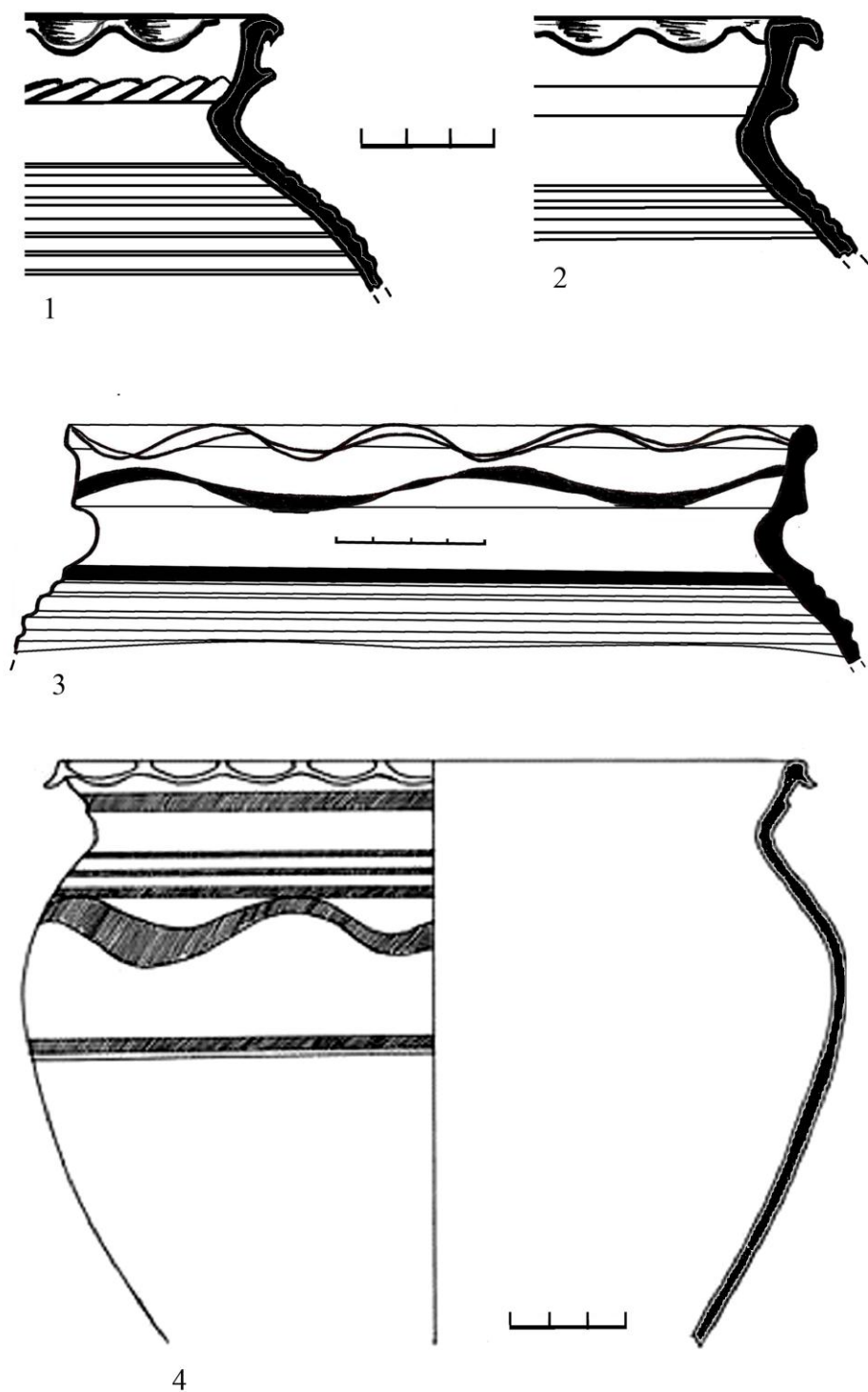

Рис. 82. Керамічний посуд XVI – першої половини XVII ст.:

- 1, 2 – культурний шар XV–XVII ст. Кременецького замку;
- 3 – будівля № 12 другої половини XVI ст. у Дубні;
- 4 – споруда № 1 першої половини XVII ст. у Дубні.

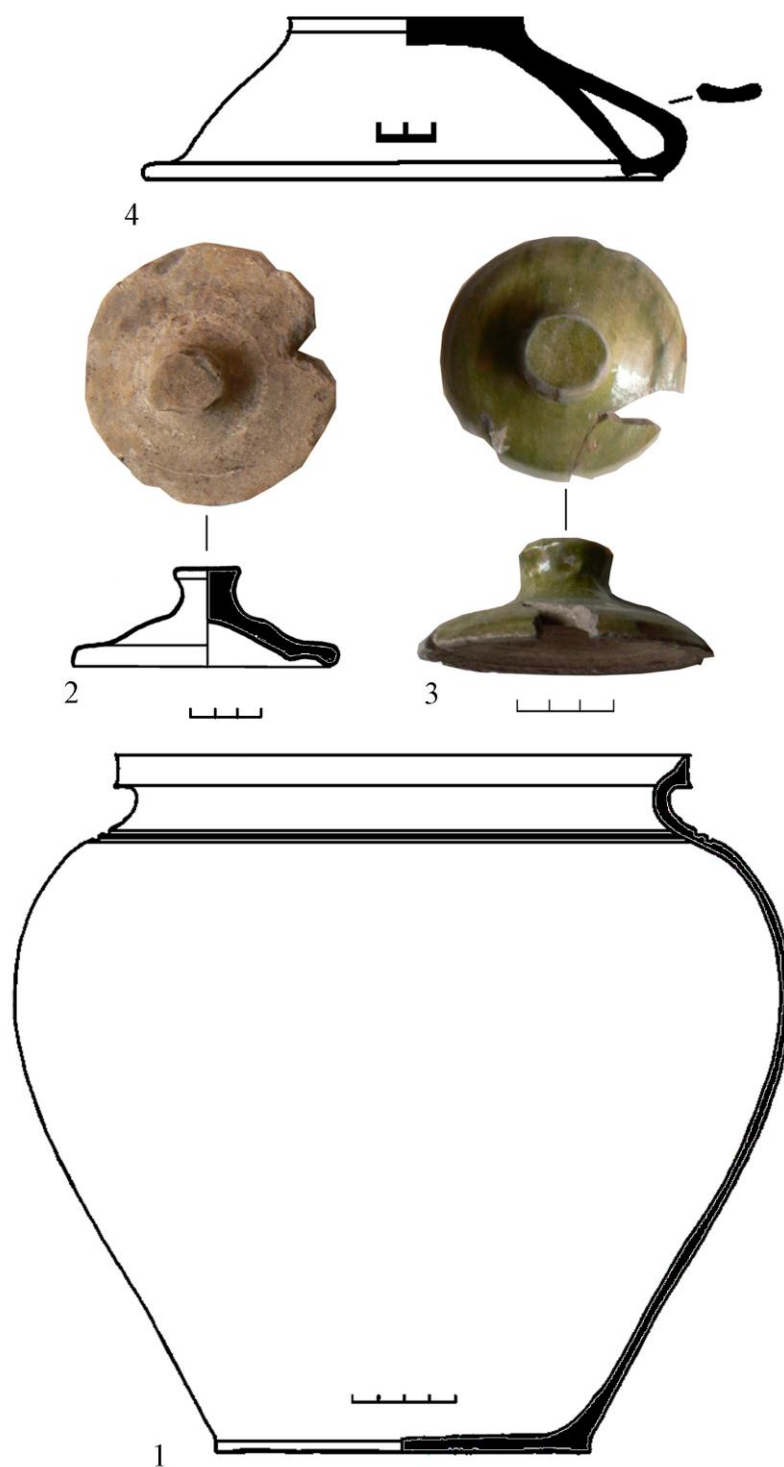

Рис. 83. Керамічний посуд XVI – першої половини XVII ст.:
 1 – будівля № 12 другої половини XVI ст. у Дубні;
 2, 3 – культурний шар XVI–XVII ст. Кременецького замку;
 4 – будівля № 8 другої половини XVI – початку XVII ст. в Острозі.

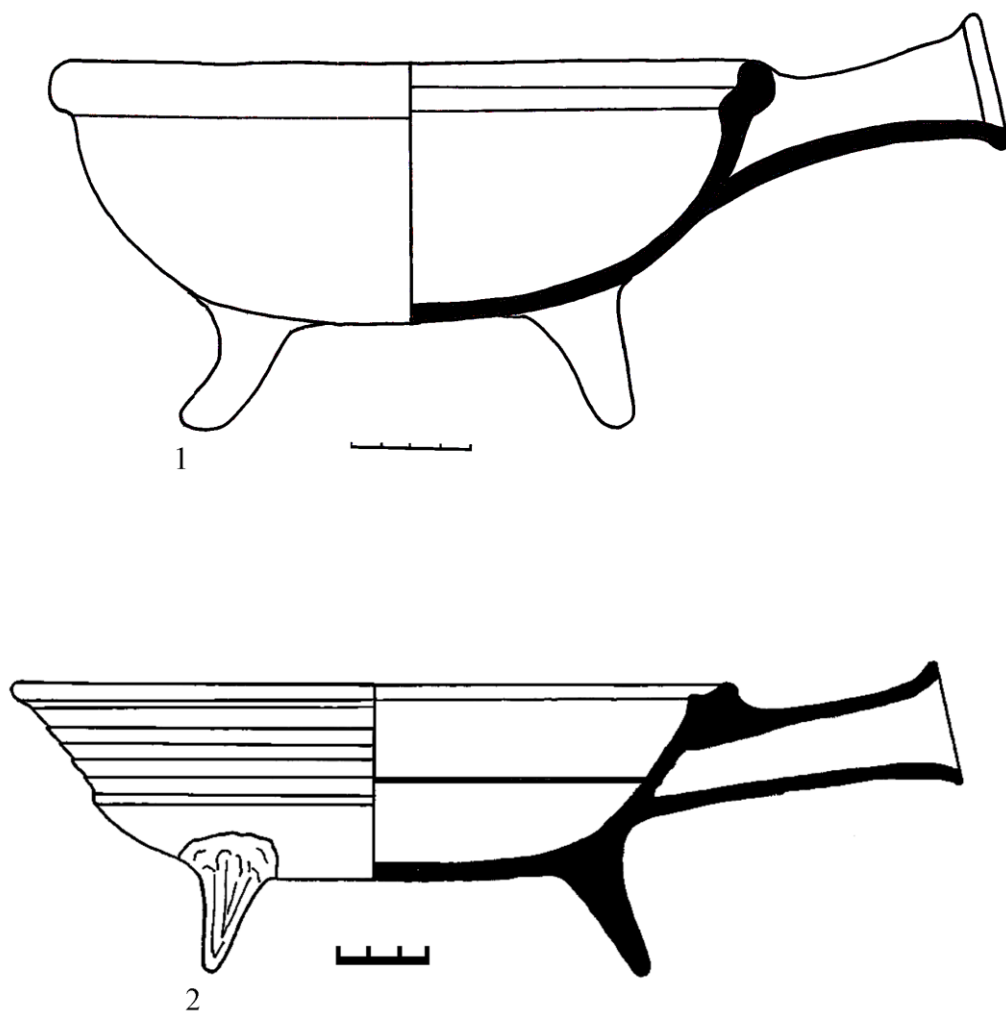

Рис. 84. Керамічний посуд XVI – першої половини XVII ст.:

- 1 – будівля № 12 другої половини XVI у Дубні;
- 2 – будівля № 8 першої половини XVII ст. у Дубні.

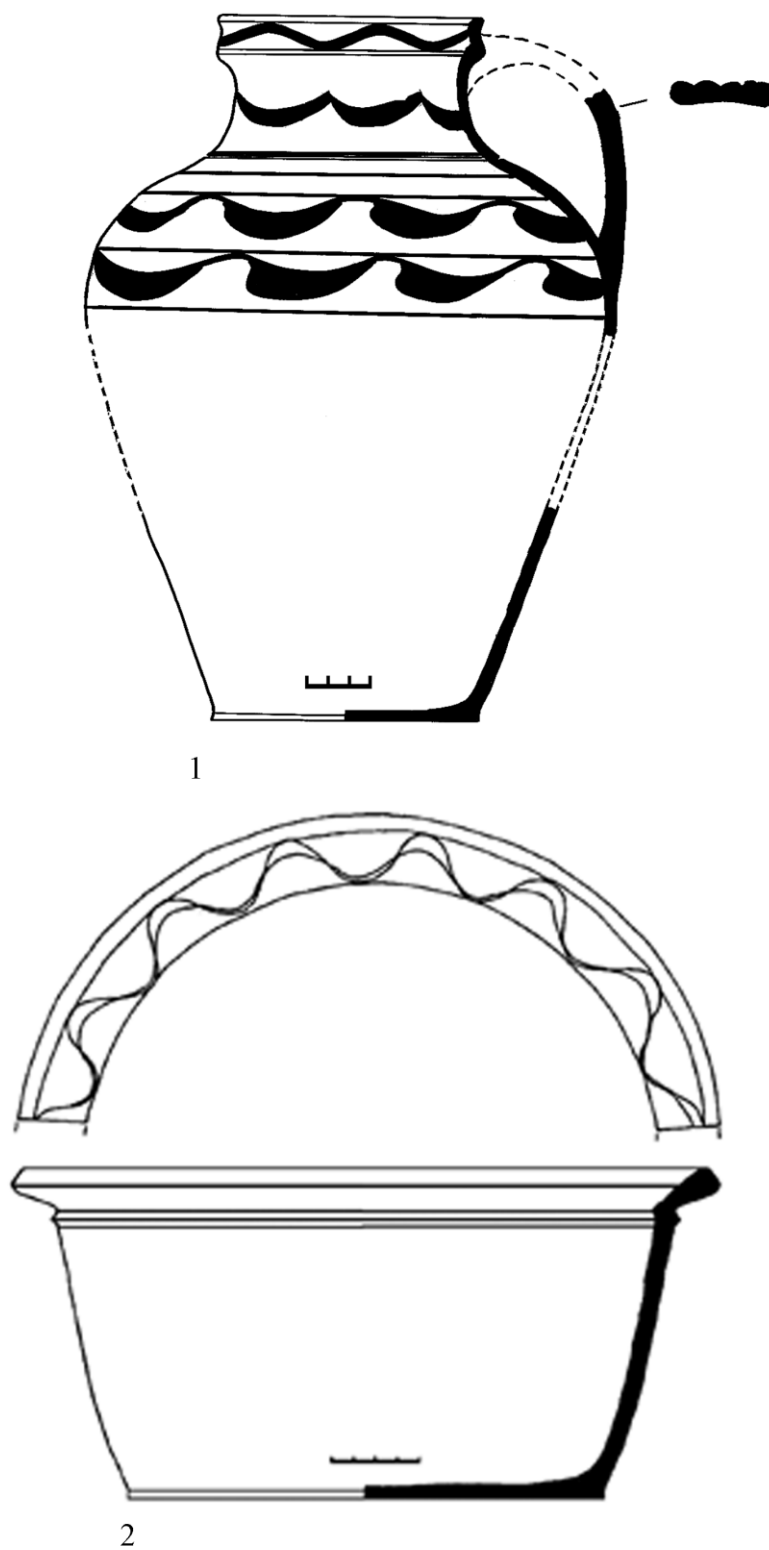

Рис. 85. Керамічний посуд XVI – першої половини XVII ст.:
 1 – будівля № 8 першої половини XVII ст. у Дубні;
 2 – яма № 2а кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні.

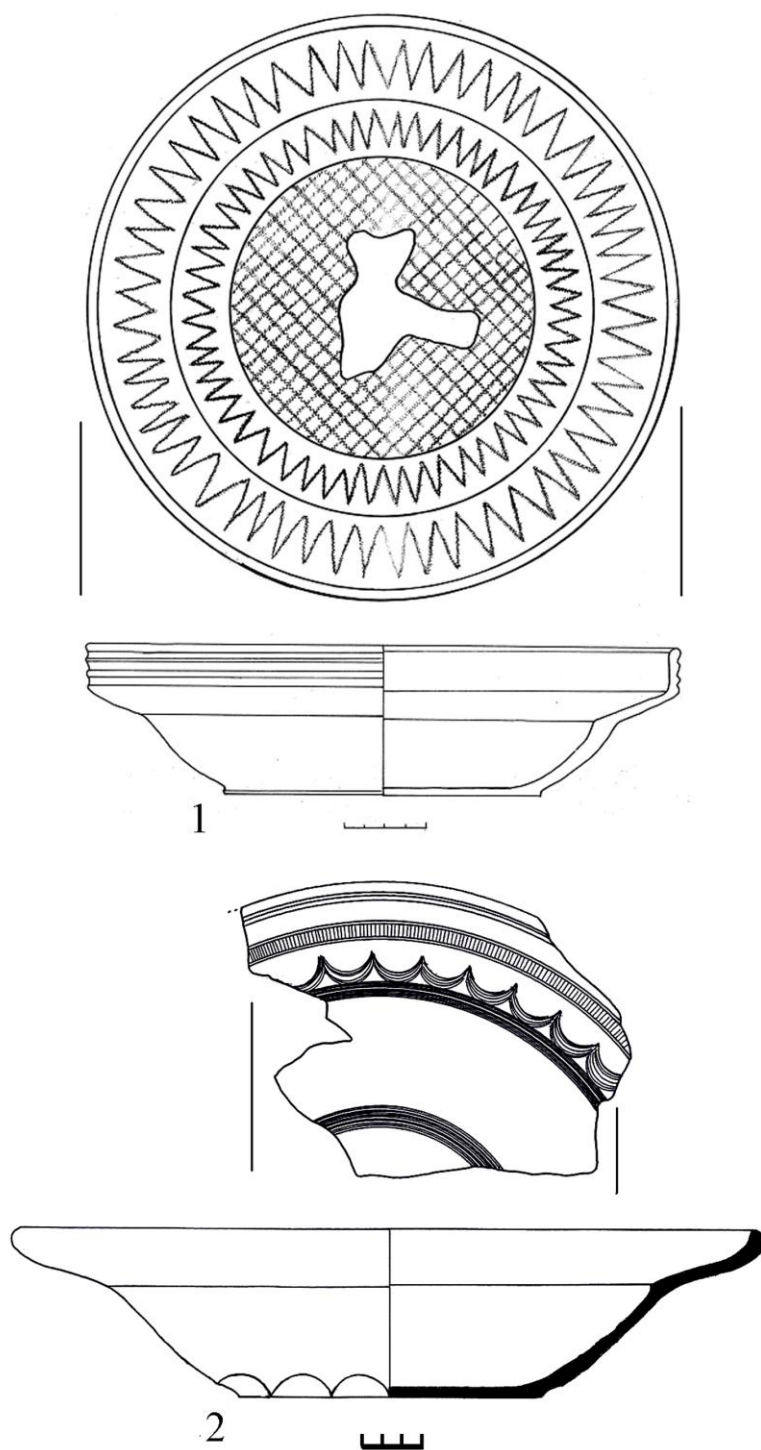

Рис. 86. Керамічний посуд XVI – першої половини XVII ст.:

1 – культурний шар XVI–XVII ст. у Рівному;

2 – будівля № 1 першої половини XVII ст. у Дубні.

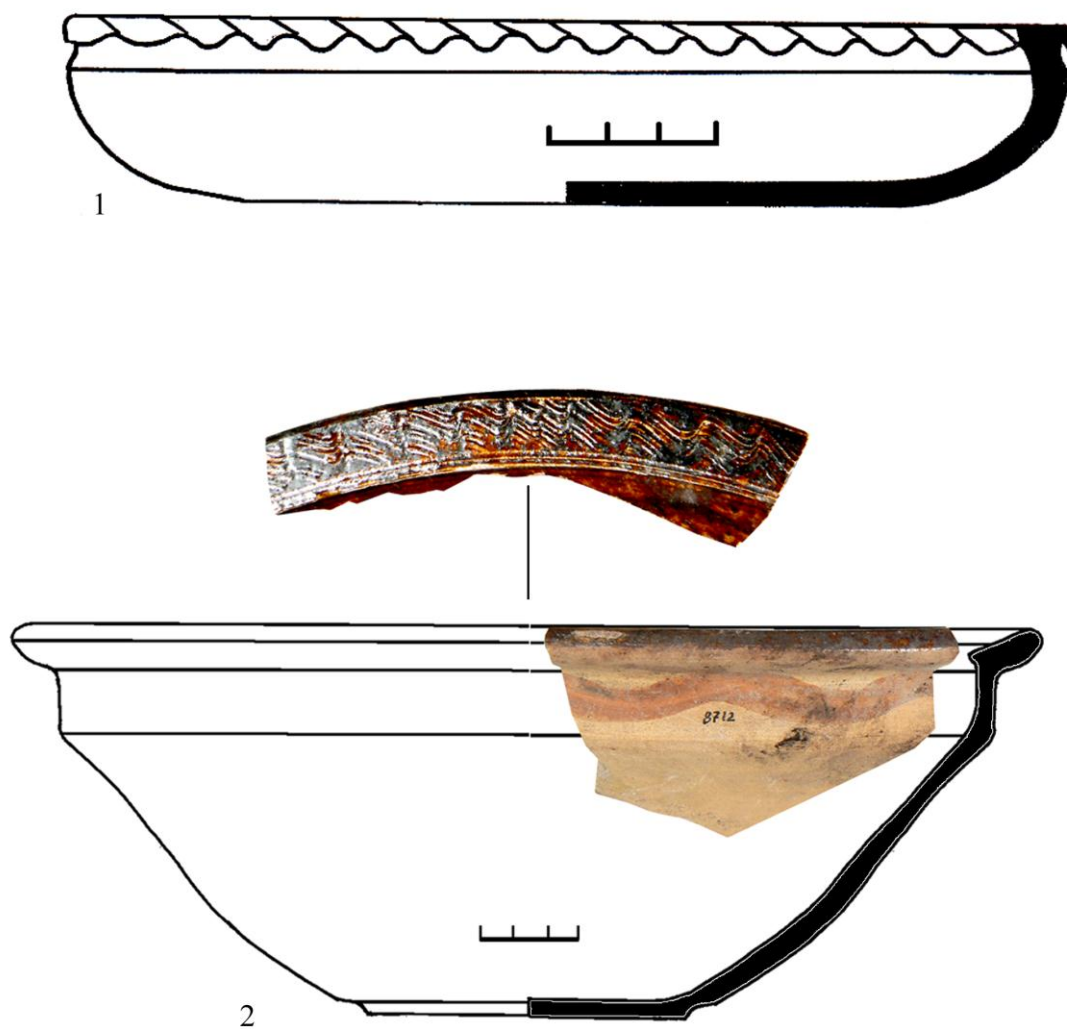

Рис. 87. Керамічний посуд XVI – першої половини XVII ст.:

- 1 – будівля № 8 першої половини XVII ст. у Дубні;
- 2 – культурний шар XV–XVII ст. Кременецького замку.

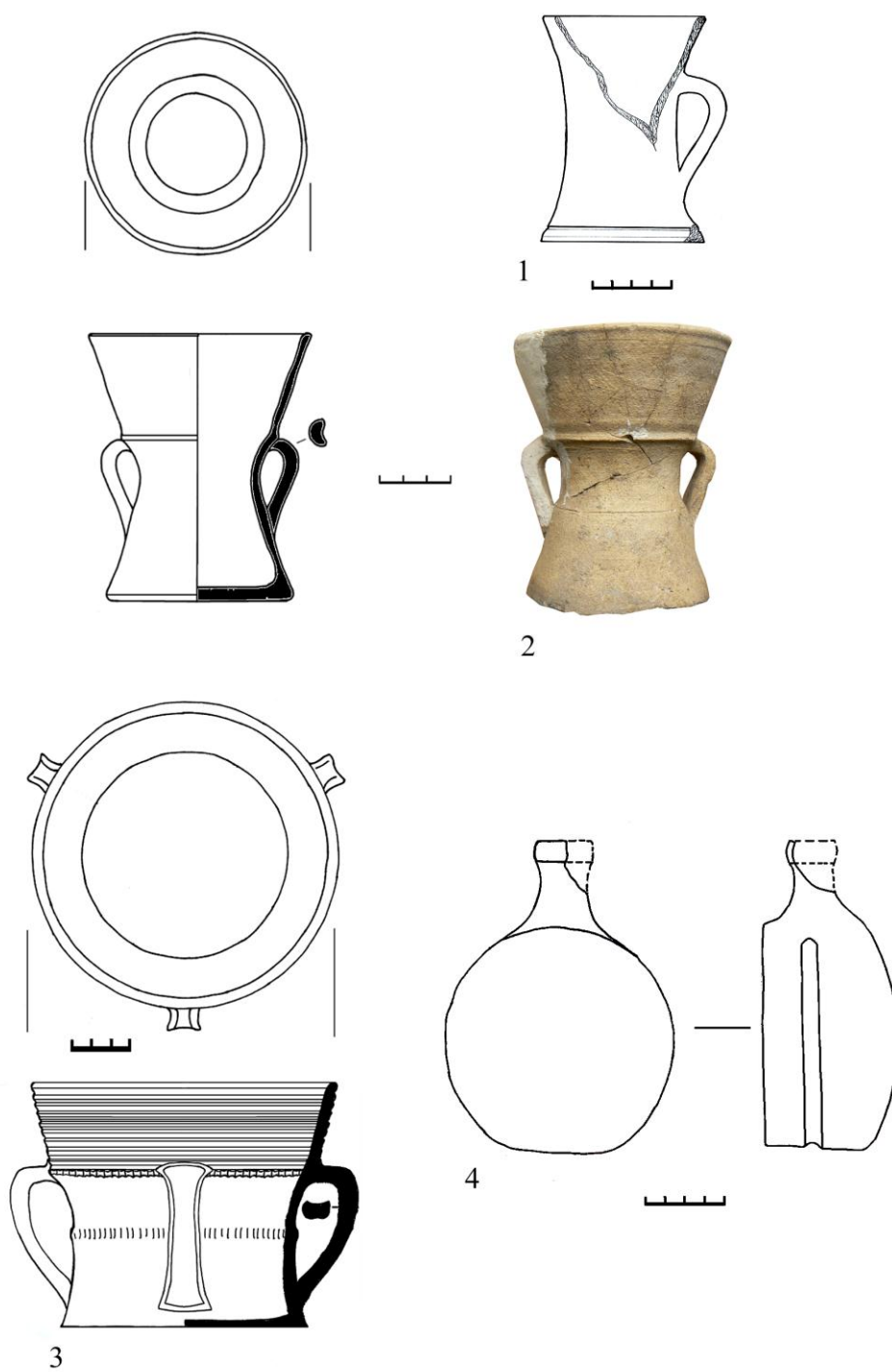

Рис. 88. Керамічний посуд XVI – першої половини XVII ст.:
 1, 3, 4 – будівля № 12 другої половини XVI ст. у Дубні;
 2 – культурний шар XV–XVII ст. Кременецького замку.

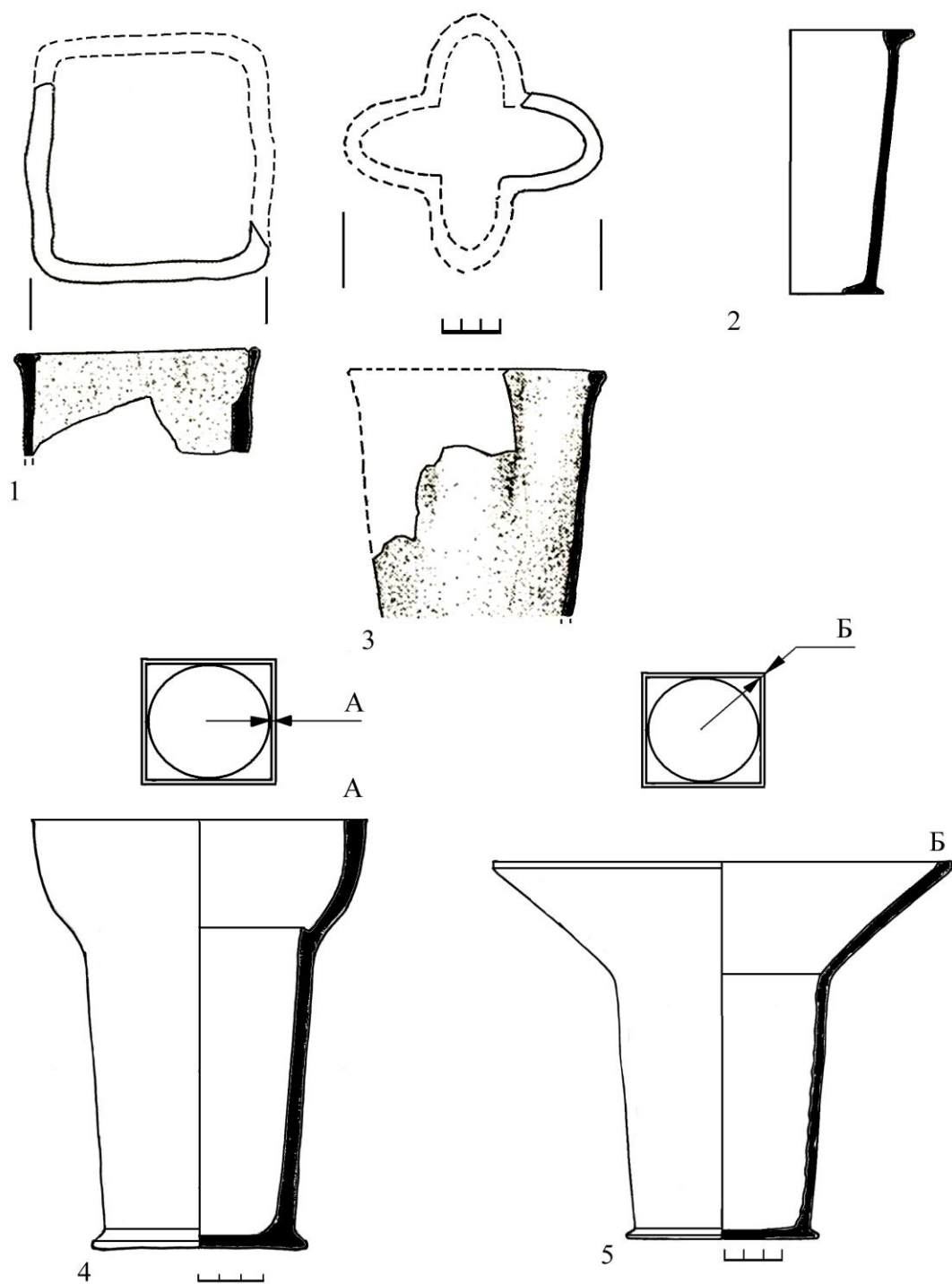

Рис. 89. Горщикоподібні кахлі XV–XVI ст.:
 1–3 – будівля XV ст. у Дорогобужі (за Б.А. Прищепю);
 4, 5 – культурний шар XV–XVII ст. Кременецького замку.

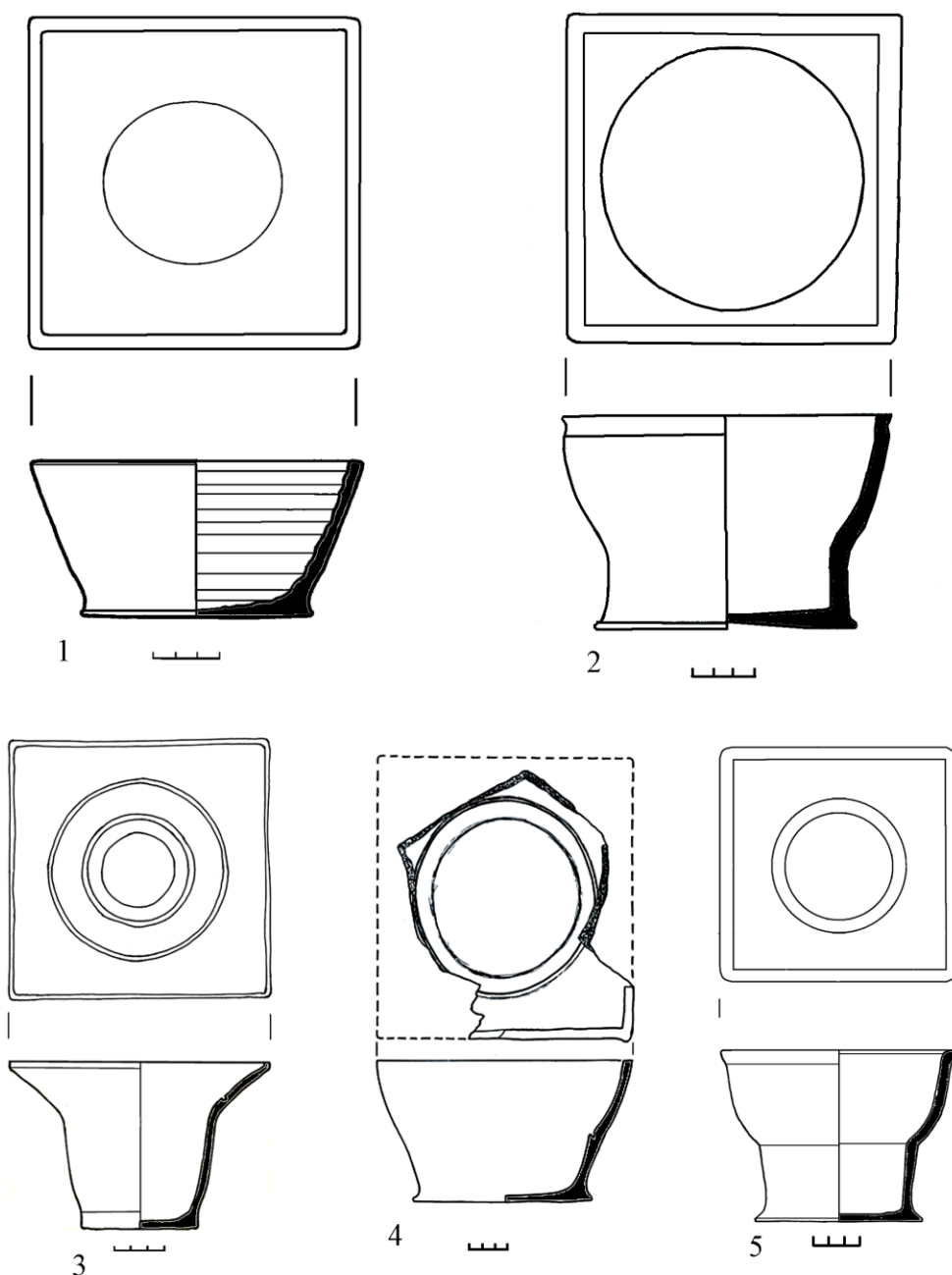

Рис. 90. Мископодібні кахлі XV–XVI ст.:

1, 5 – культурний шар XV–XVII ст. Кременецького замку;
 2 – споруда № 3 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні;
 3 – будівля № 12 другої половини XVI ст. у Дубні;
 4 – яма № 37 першої половини XVII ст. в Острозі.

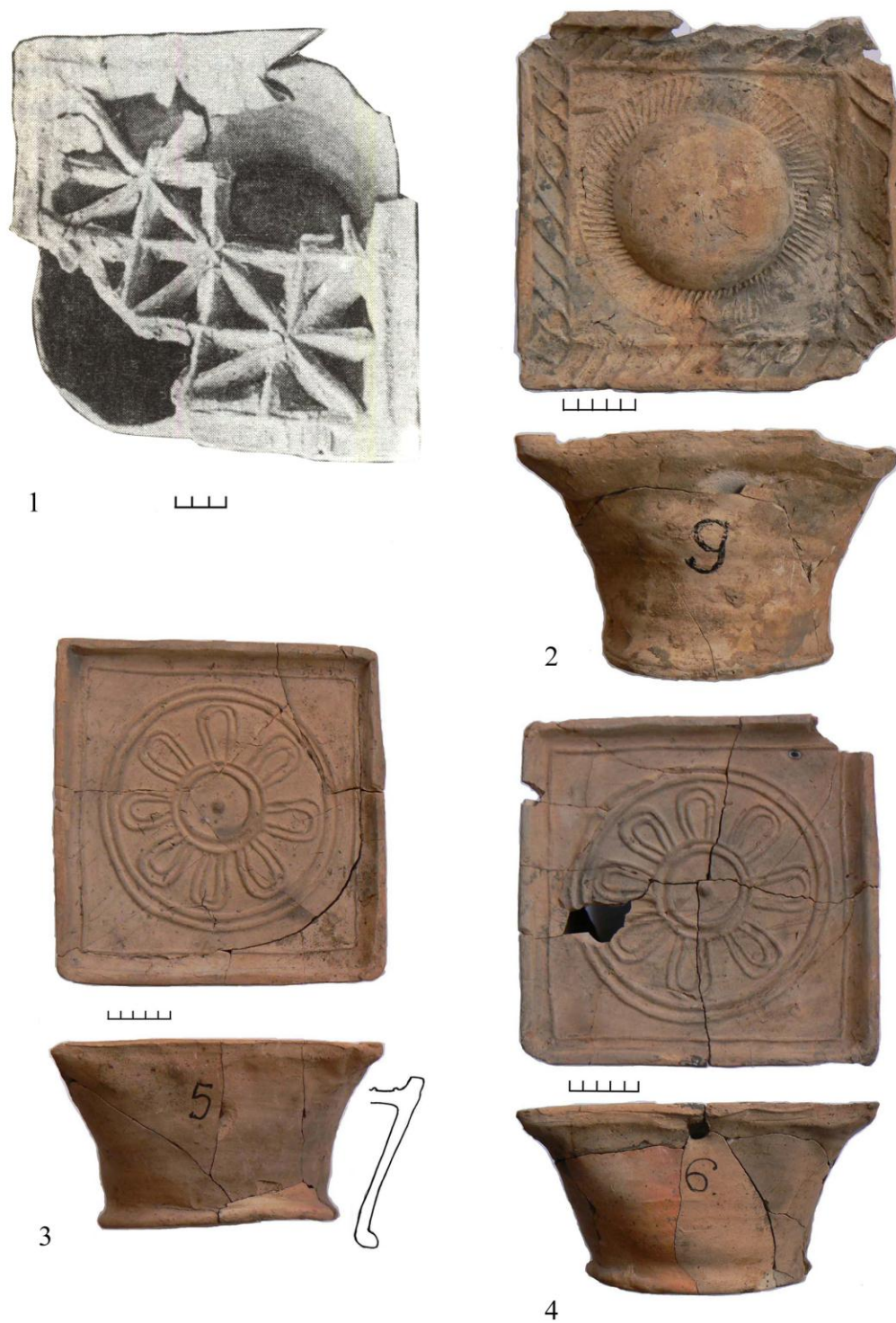

Рис. 91. Кахлі XVI ст.:

1 – гратчаста, культурний шар XV–XVII ст. в Острозі (за Ю.П. Лашуком);
2–4 – коробчасті, будівля № 57 другої половини XVI ст. в Острозі.

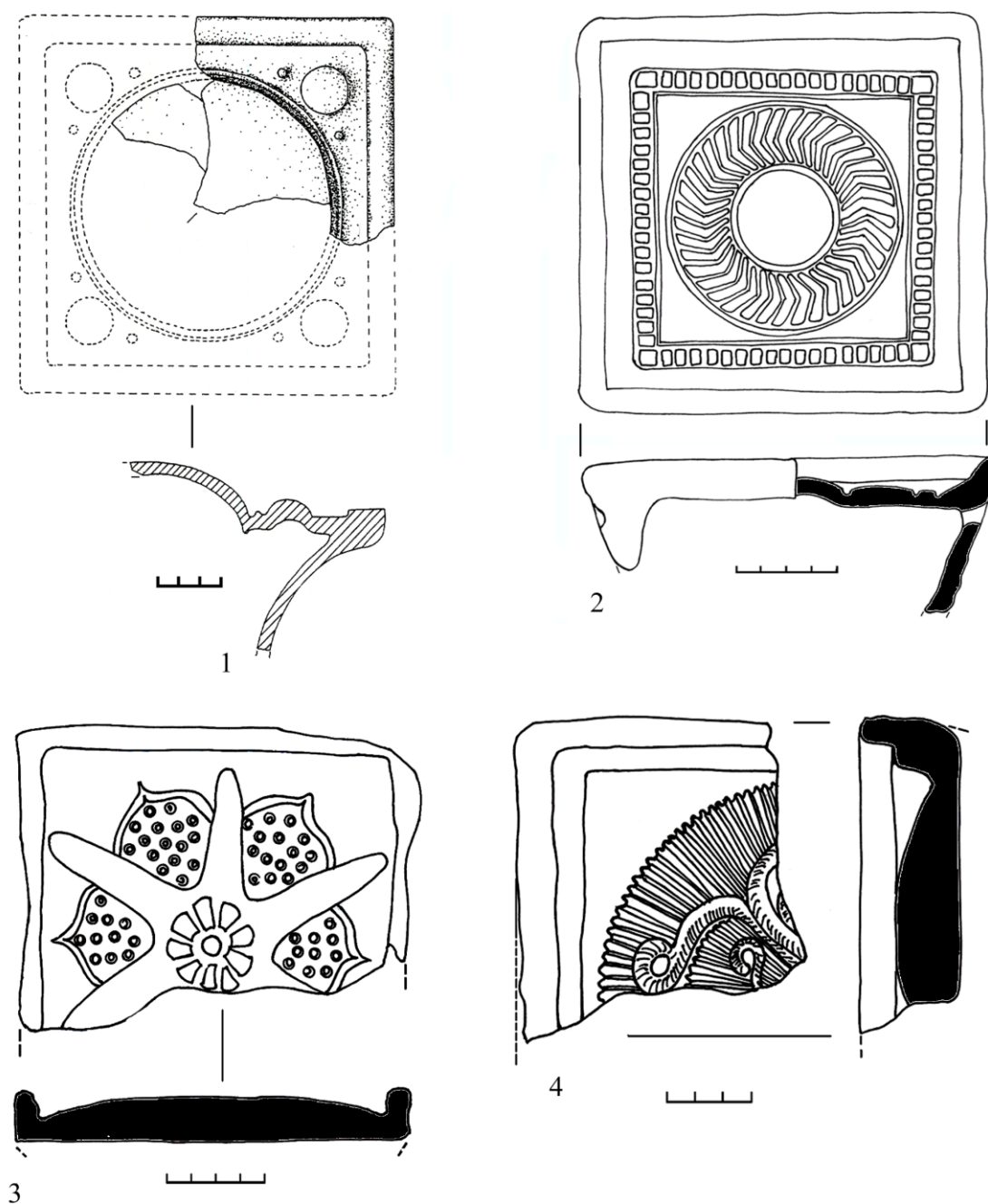

Рис. 92. Коробчасті кахлі XVI ст.:
 1 – культурний шар XV–XVII ст. Дубенського замку (за І.К. Свєшніковим);
 2 – будівля № 12 другої половини XVI ст. у Дубні;
 3, 4 – культурний пласт XV–XVII ст. Кременецького замку.

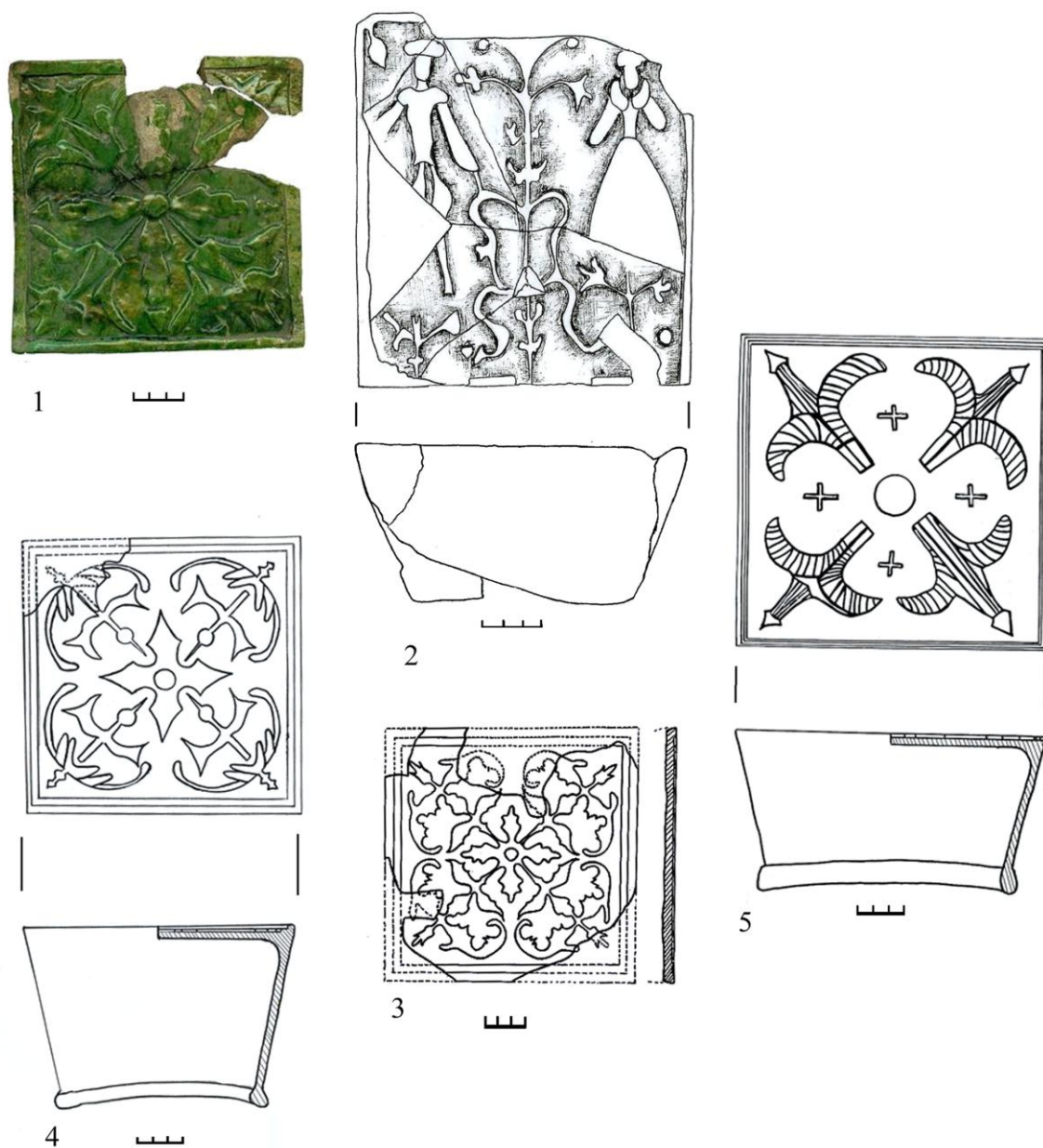

Рис. 93. Коробчасті кахлі XVI – першої половини XVII ст.:
 1 – споруда № 3 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Дубні;
 2 – яма № 3 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Корці;
 3–5 – яма № 17 кінця XV–XVI ст. в Острозі.

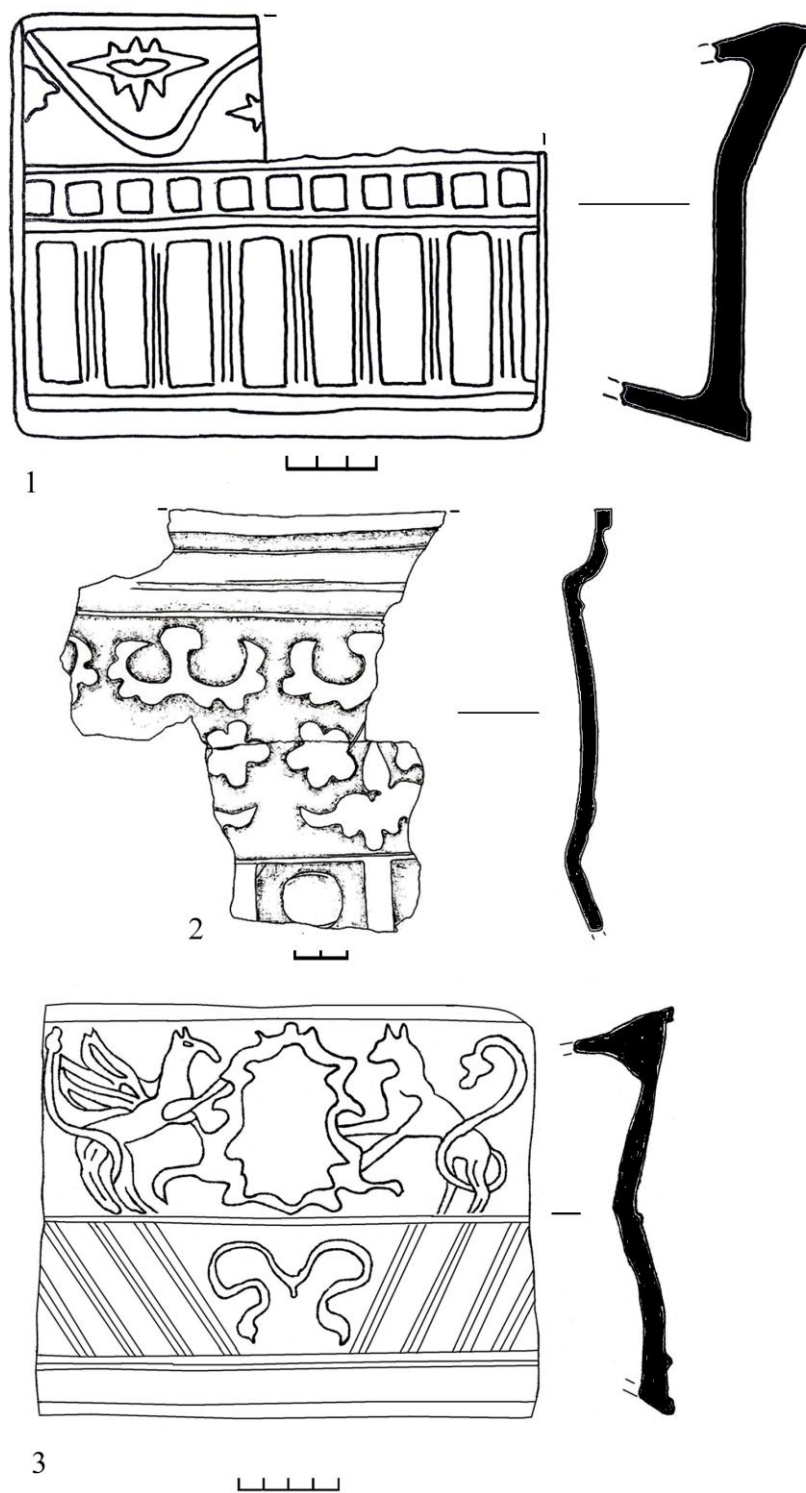

Рис. 94. Карнизні кахлі XVI–XVII ст.:
 1 – культурний шар XV–XVII ст. у Дубні;
 2 – культурний пласт XVI–XVII ст. у Корці;
 3 – оборонний рів Корецького замку.

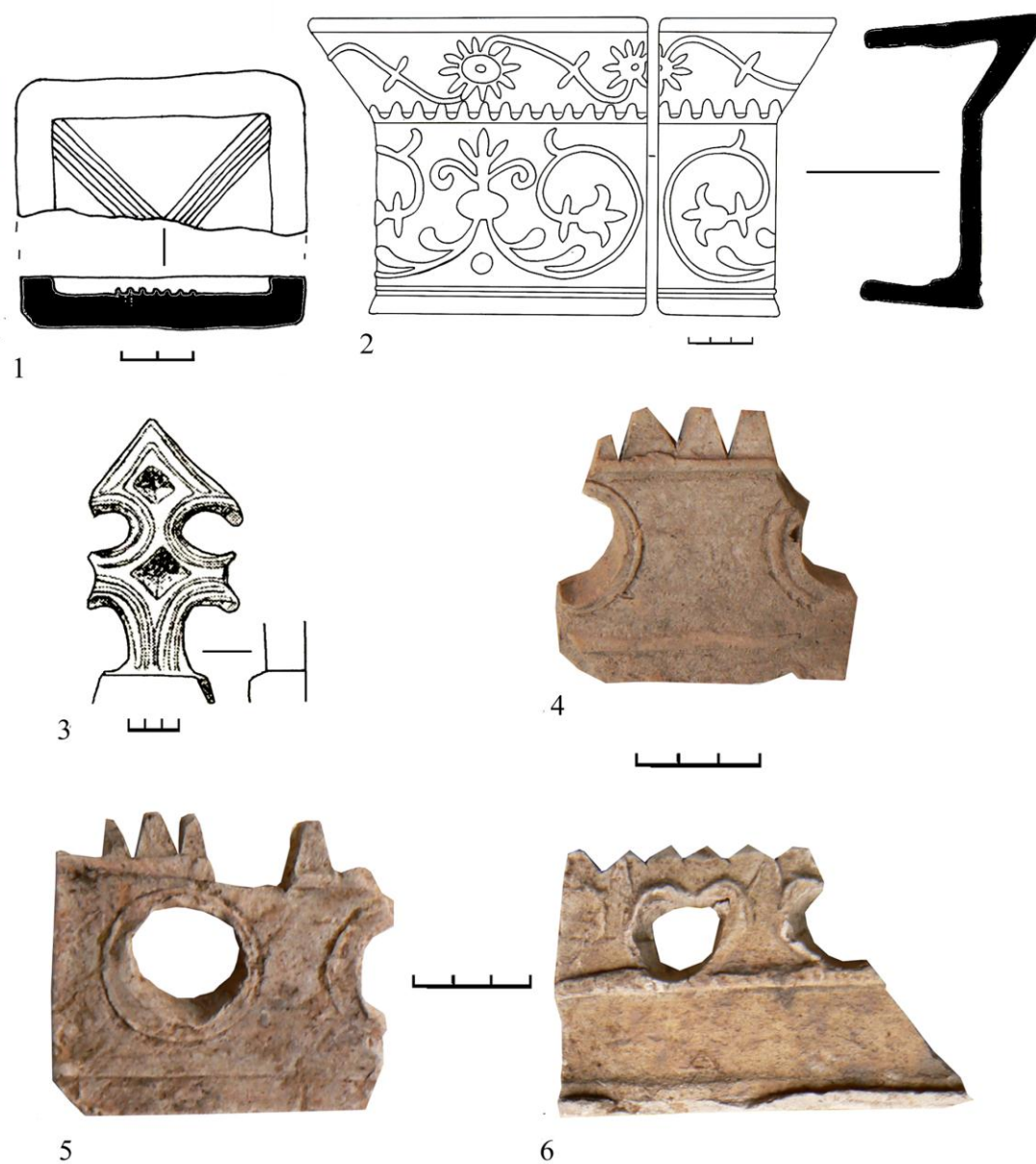

Рис. 95. Декоративне оздоблення печі XV – першої половини XVII ст.:

1 – пояскова кахля; 2 – кутова кахля; 3–6 – коронки.

1, 2 – культурний шар XV–XVII ст. у Дубні;

3 – будівля XV ст. у Дорогобужі (за Б.А. Прищепю);

4–6 – культурний пласт XV–XVII ст. Кременецького замку.

Рис. 96. Декоративне оздоблення печі другої половини XVI ст.:
1 – панно, будівля № 57 другої половини XVI ст. в Острозі.

Рис. 97. Пічні прикраси другої половини XVI ст.:
 1, 2 – навершя; 3 – покриття печі.
 1–3 – будівлі № 57 другої половини XVI ст. в Острозі.

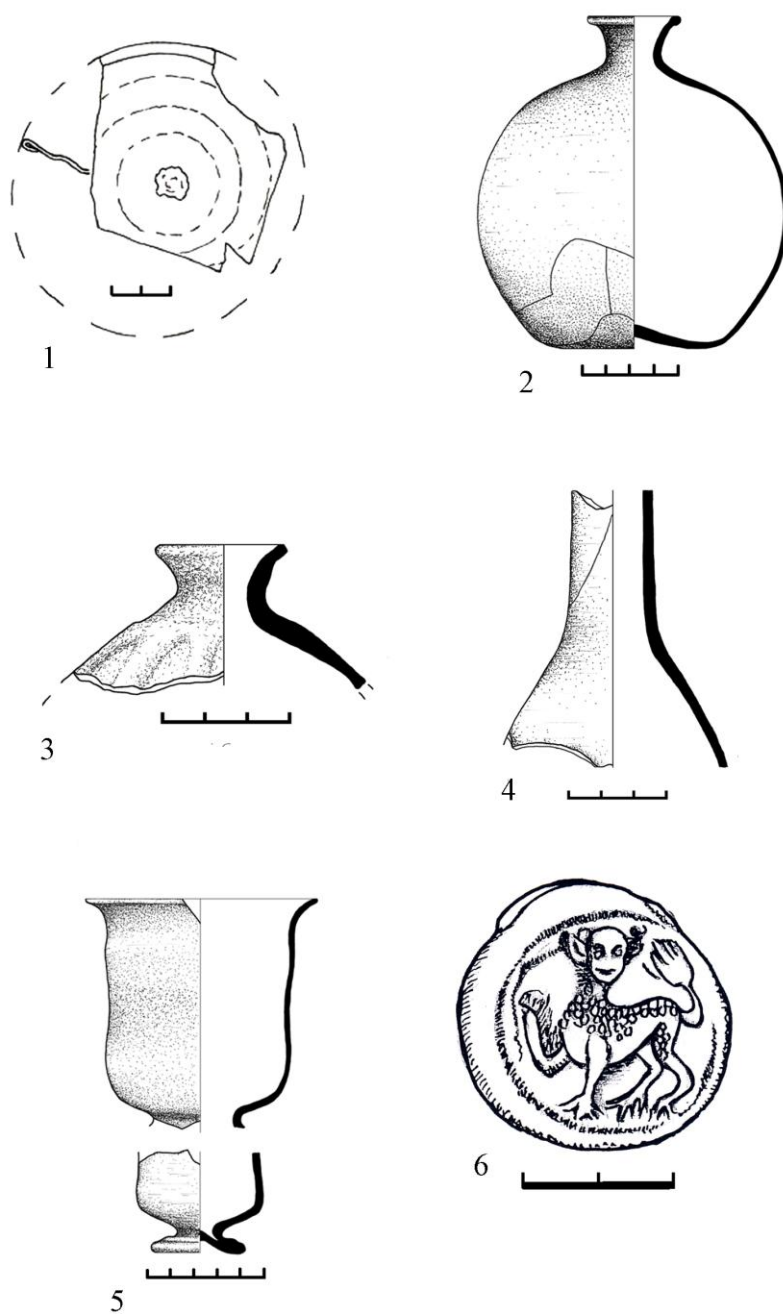

Рис. 98. Вироби із скла XV–XVII ст.:

- 1 – яма № 3 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Корці
 2 – 5 – культурний шар XV–XVII ст. у Дубні (за В.Д. Гупало);
 6 – культурний пласт XV–XVII ст. у Дубні.

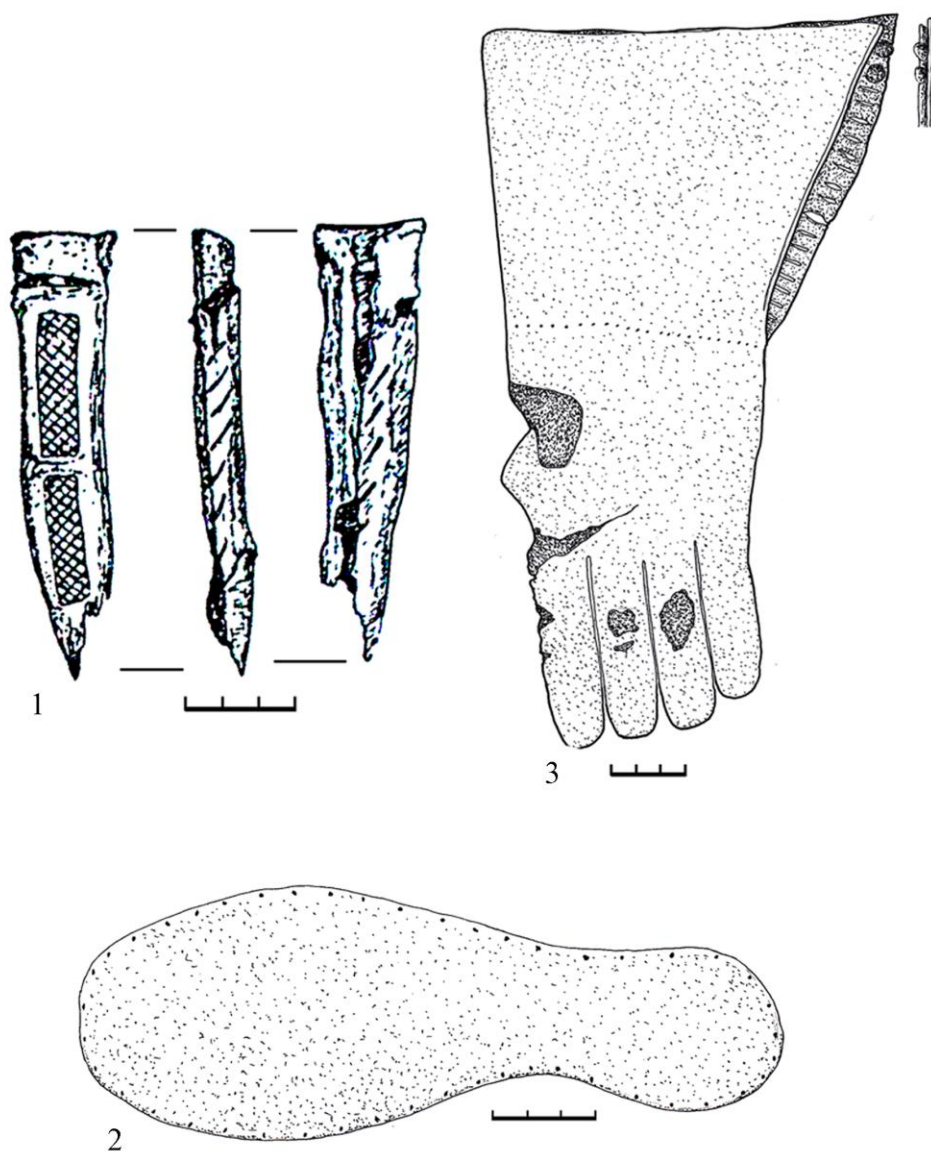

Рис. 99. Вироби із шкіри XV–XVII ст.:
 1 – культурний шар XV ст. в Луцьку (за С.В. Терським);
 2 – культурний пласт XV–XVII ст. у Дубні.

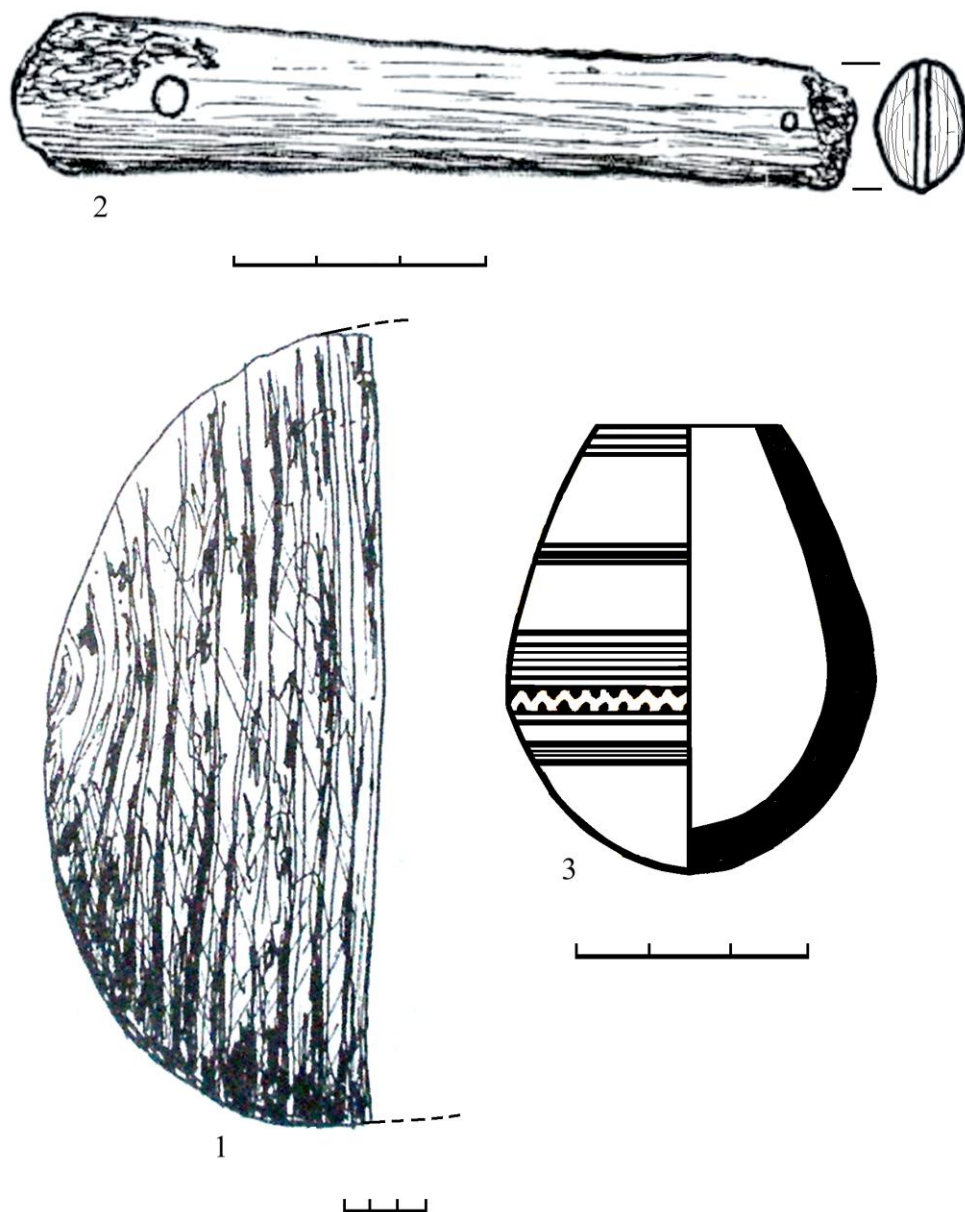

Рис. 100. Вироби із дерева XV–XVII ст.:
 1, 3 – культурний шар XV ст. у Луцьку (за С.В. Терським);
 2 – яма № 17 кінця XV–XVI ст. в Острозі.

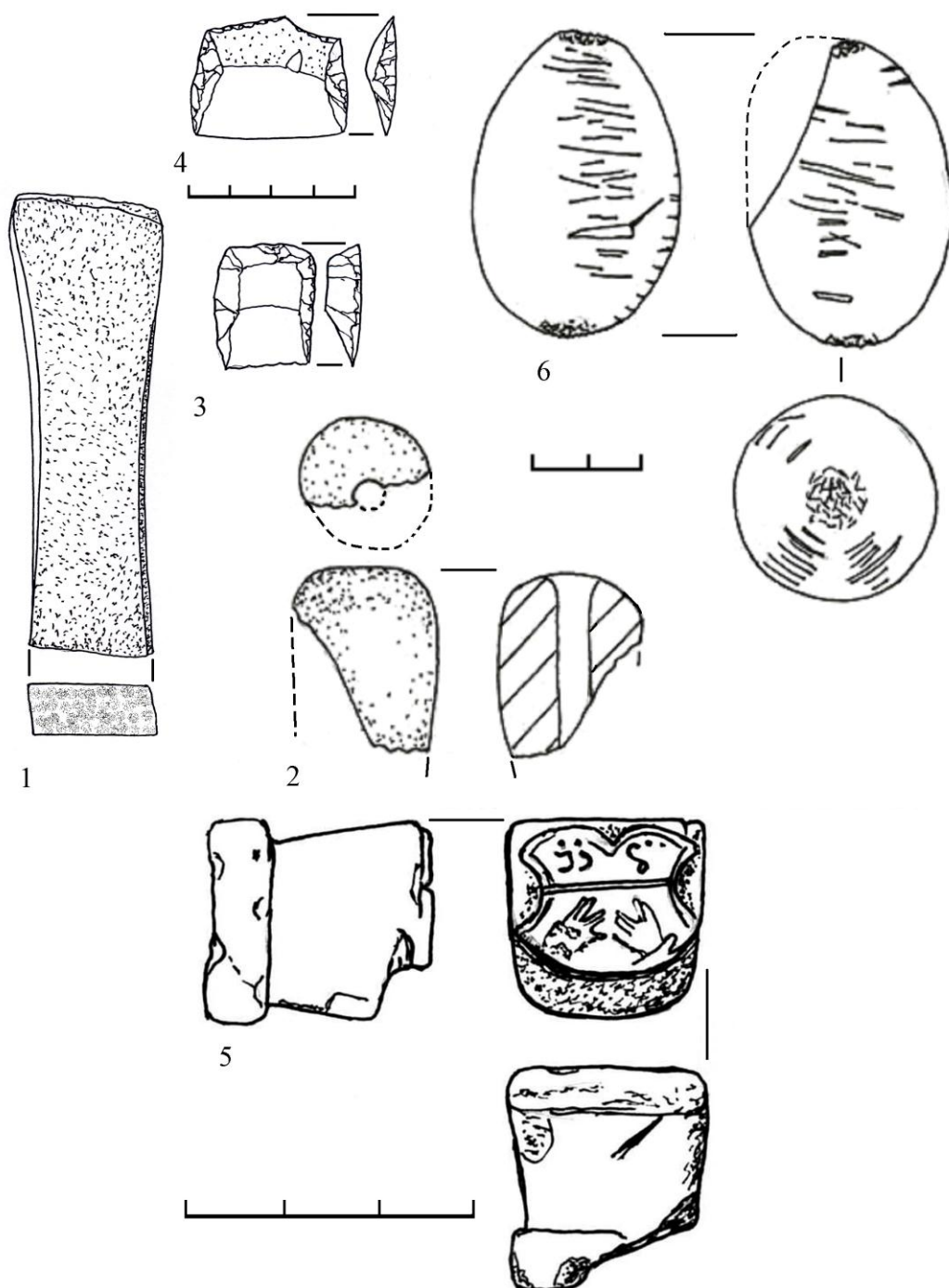
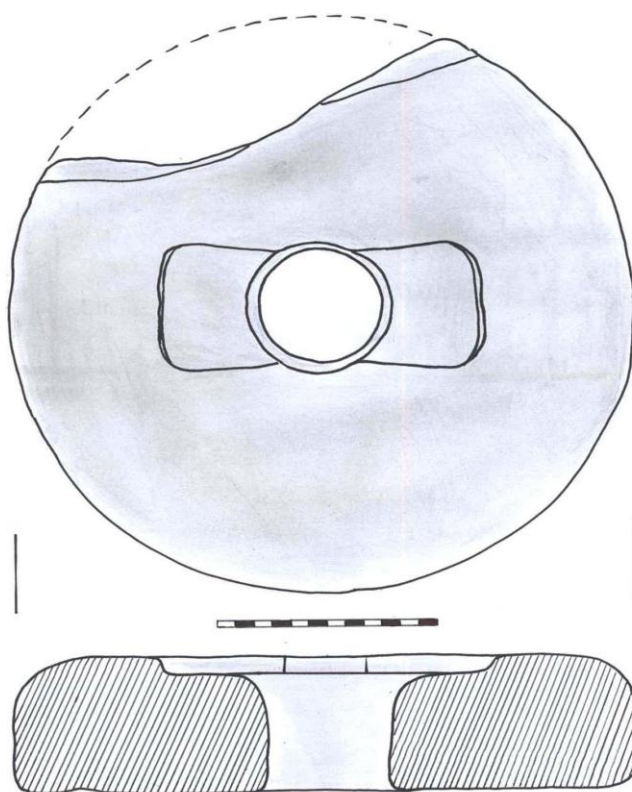
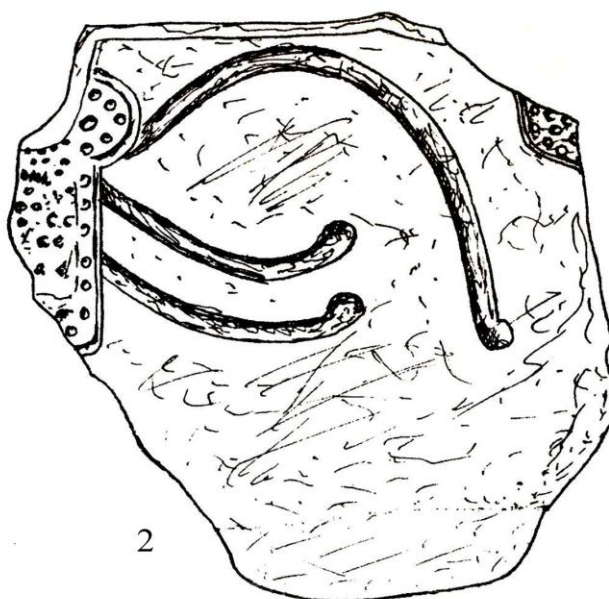

Рис. 101. Вироби із каменю XV–XVII ст.:
 1 – будівля № 8 першої половини XVII ст.;
 2 – споруда № 1 першої половини XVII ст.;
 3, 4 – культурний пласт XV–XVII ст.;
 5 – яма № 5 XVI ст.;
 6 – споруда № 1 першої половини XVII ст. у Дубні.

1

2

Рис. 102. Вироби із каменю XV–XVII ст.:
 1 – споруда № 26 кінця XVI – першої половини XVII ст. у Рівному;
 2 – культурний шар XV ст. у Луцьку (за С.В. Терським).

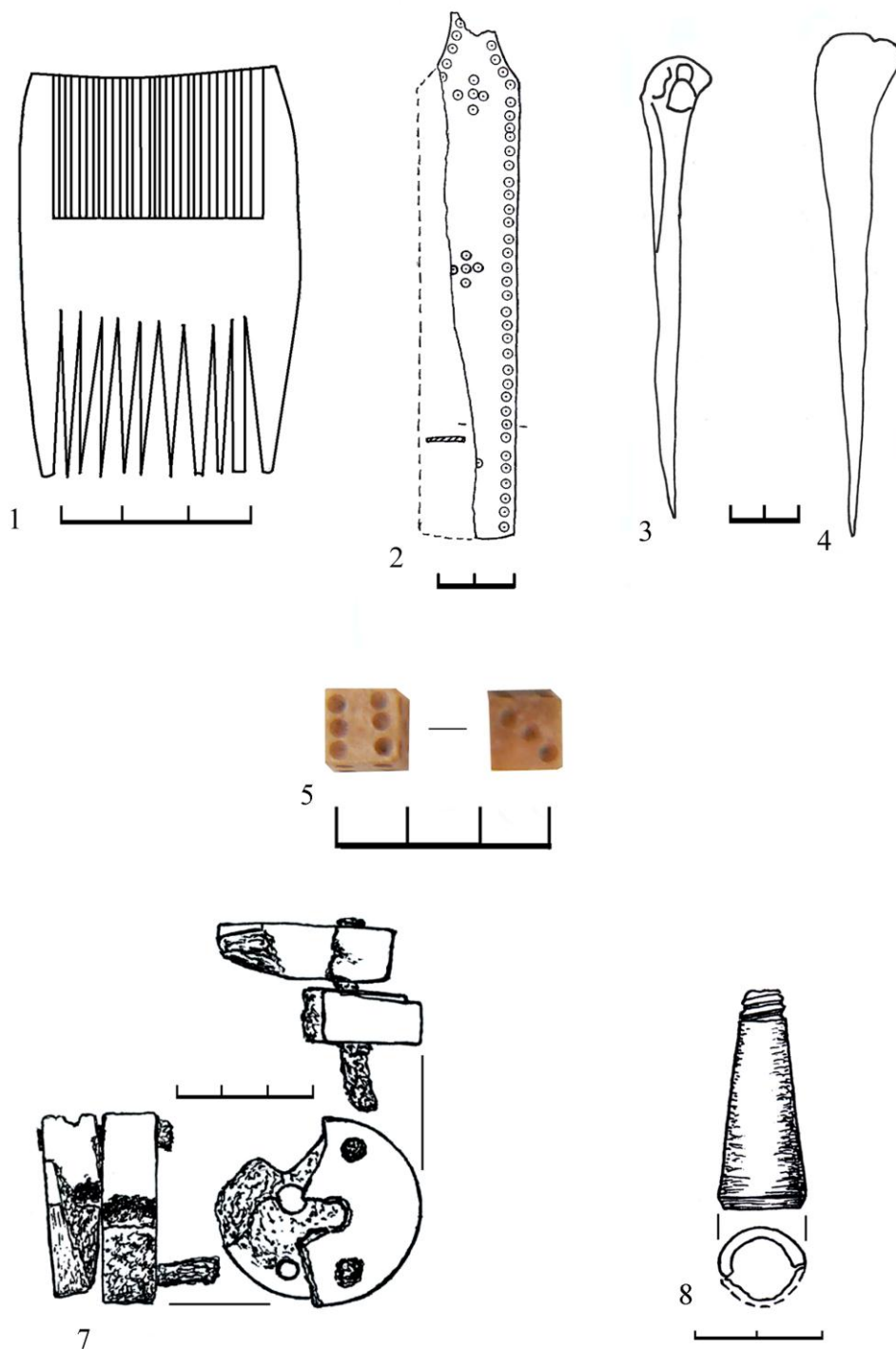

Рис. 103. Вироби із кістки XV–XVII ст.:

- 1 – культурний шар XV ст. у Луцьку;
- 2, 7, 8 – культурний пласт XV–XVII ст. у Дубні;
- 3, 4 – будівля № 13 першої половини XVII ст. у Рівному;
- 5 – культурний шар XV–XVII ст. Кременецького замку;
- 6 – яма № 17 кінця XV–XVI ст. в Острозі.

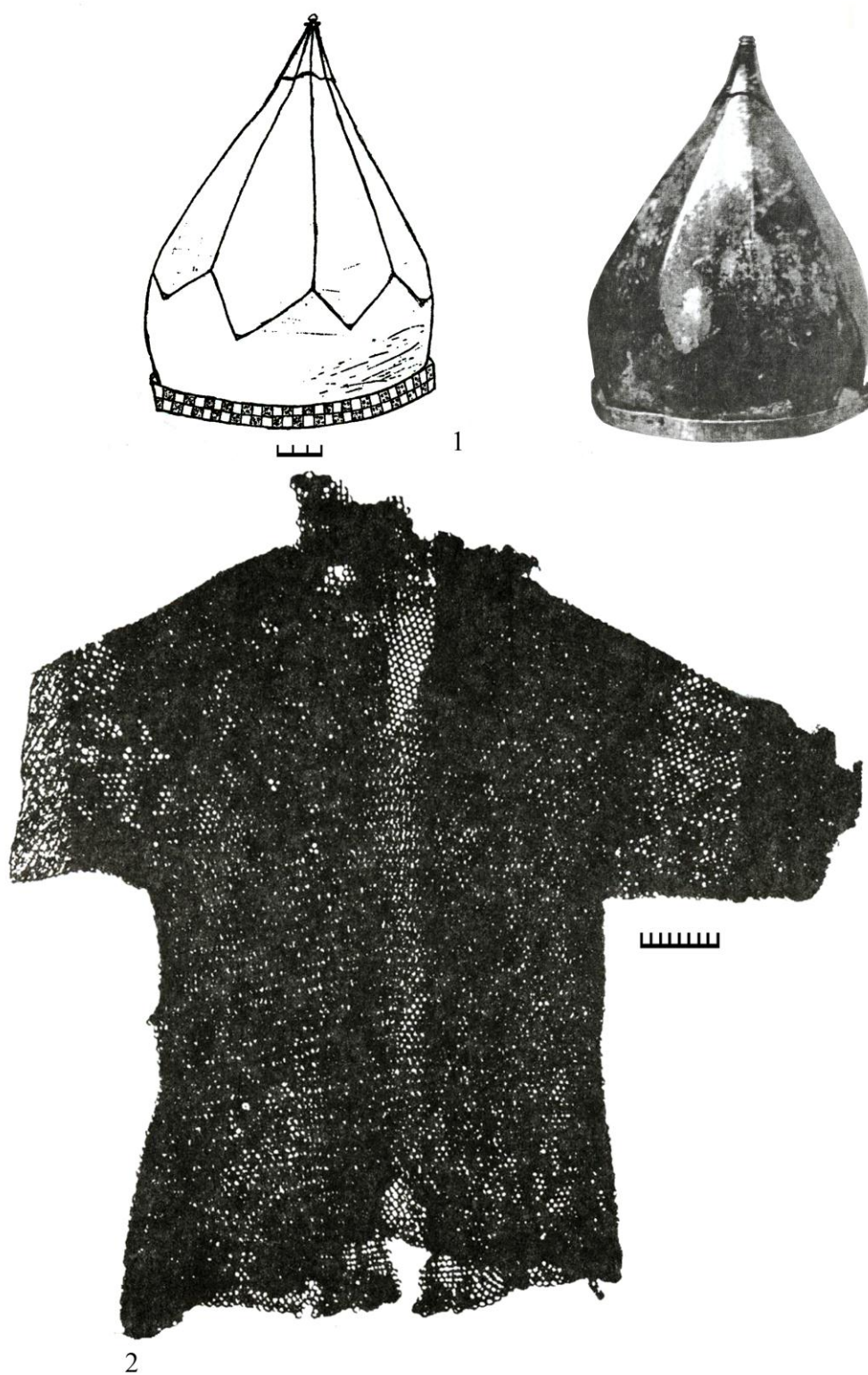

Рис. 104. Імпортні вироби.
Захисне спорядження воїна XIV–XV ст.:
1, 2 – знайдено на дні р. Стир у Луцьку
(за С.В. Терським).

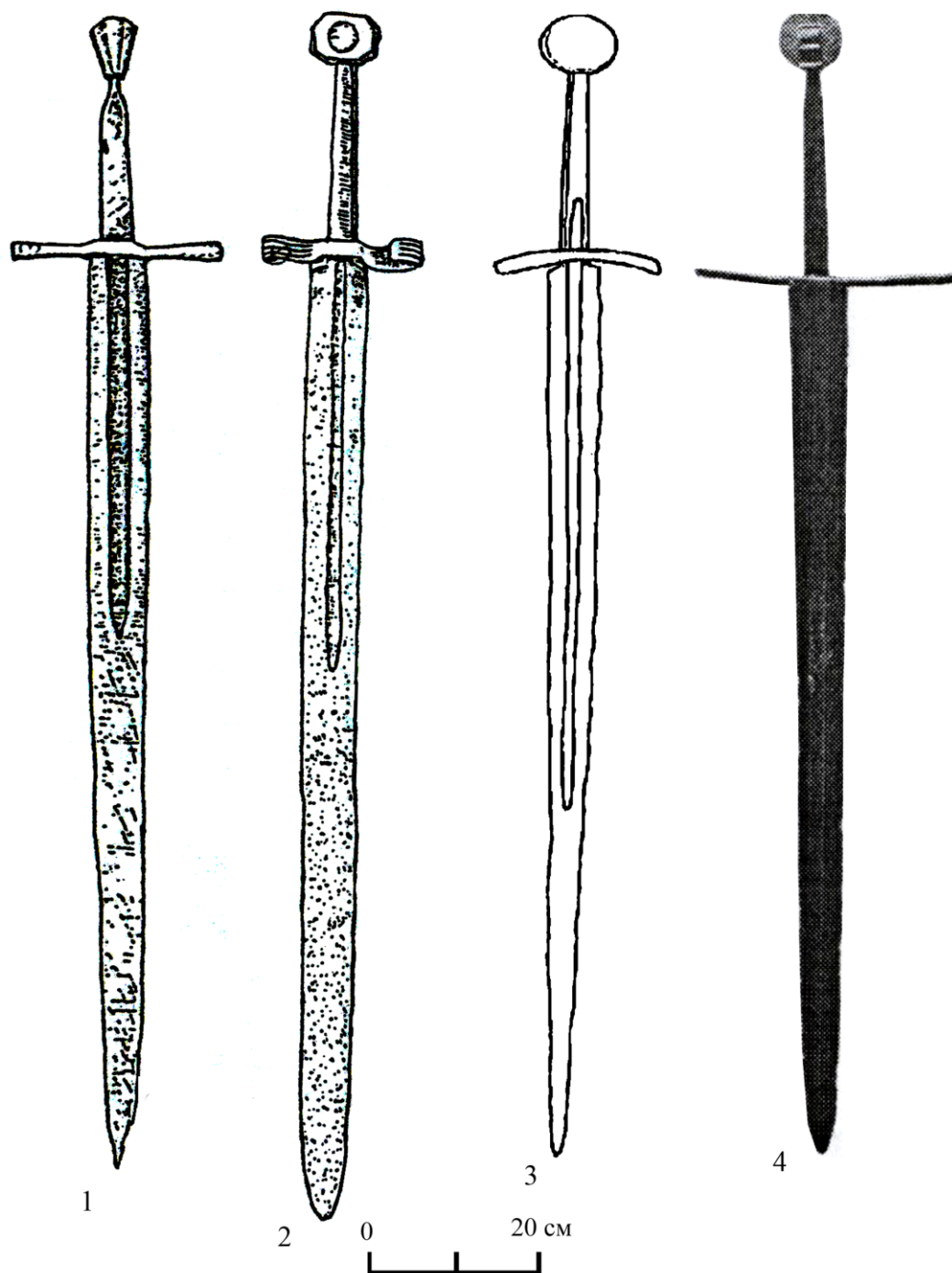

Рис. 105. Імпортні воби.

Клинок зброя XIV–XV ст. знайдена:

- 1, 2 – у руслах р. Случ і р. Глушець у Луцьку (за Я. Фіцке);
 3 – біля с. Милятин Острозького району Рівненської області (за Я. Фіцке);
 4 – в с. Острожець Млинівського району Рівненської області
 (за О. В. Стрельченком).

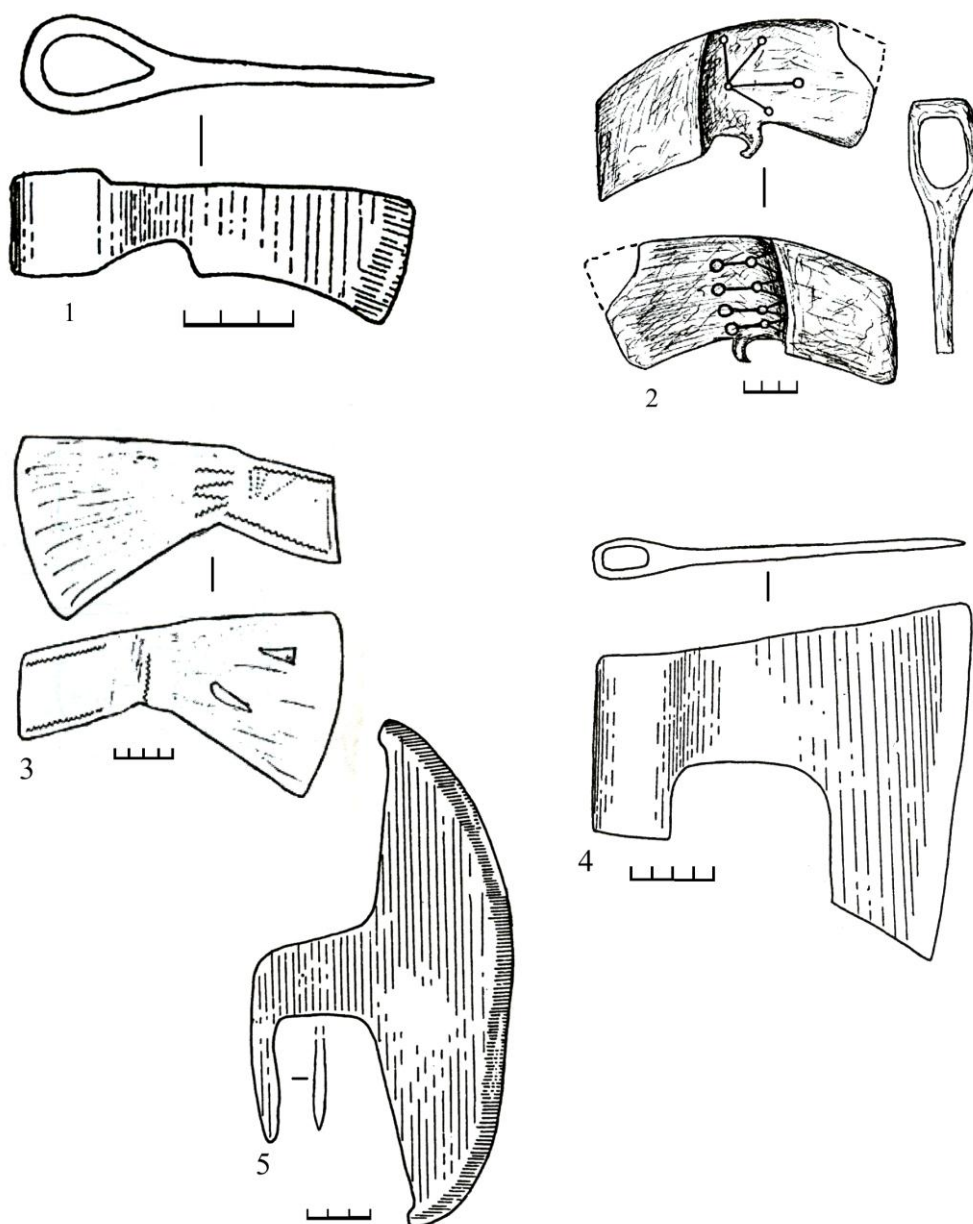

Рис. 106. Імпортні вироби.
 Бойові сокири XIV–XV ст.:
 1–3 – урочище Пристань у Луцьку;
 4 – на території середмістя у Луцьку;
 5 – споруда початку XV ст. у Луцьку
 (за С.В. Терським).

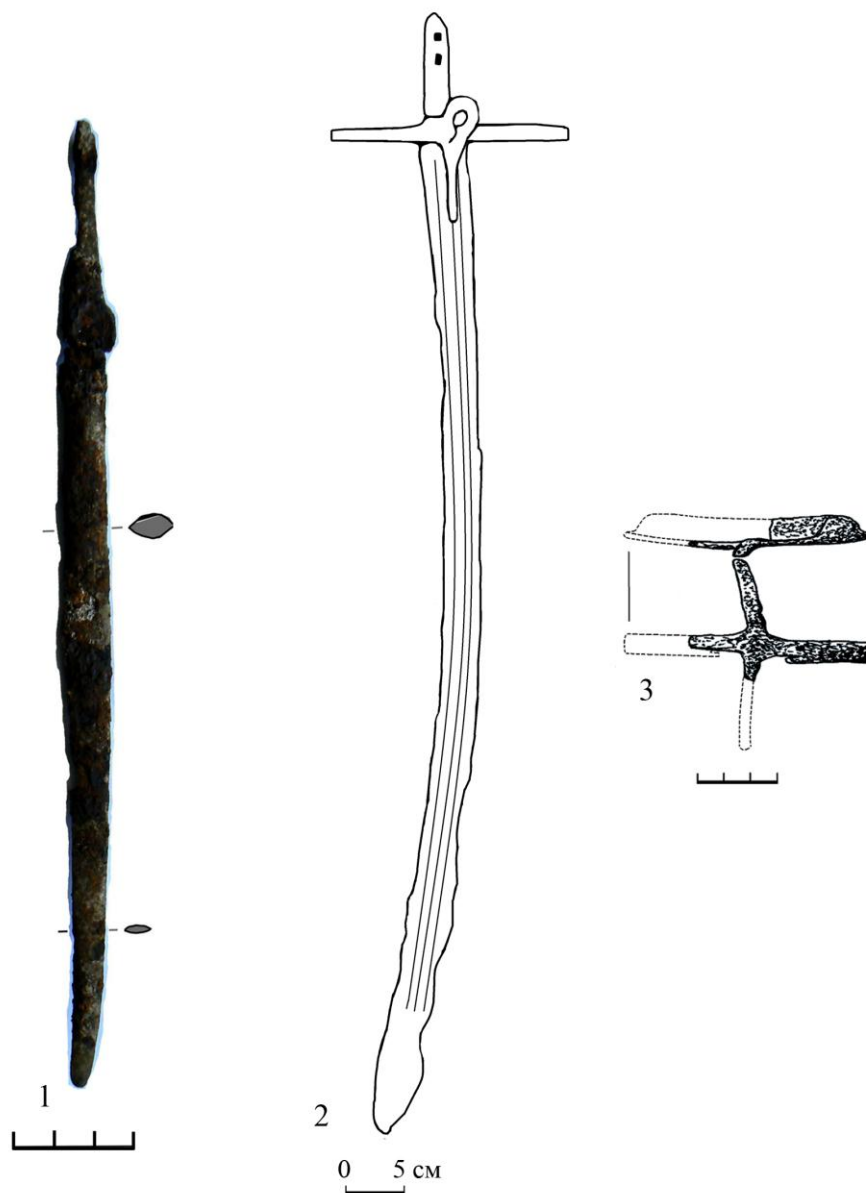

Рис. 107. Імпортні воби.

Клинкова зброя XVI–XVII ст. та її елемент знайдені:

1 – у об'єкті № 23 кінця XVI – першої половини XVII ст. в Острозі;

2 – у Луцьку (за Я. Фіцке);

3 – у культурному шарі XV–XVII ст. в Острозі.

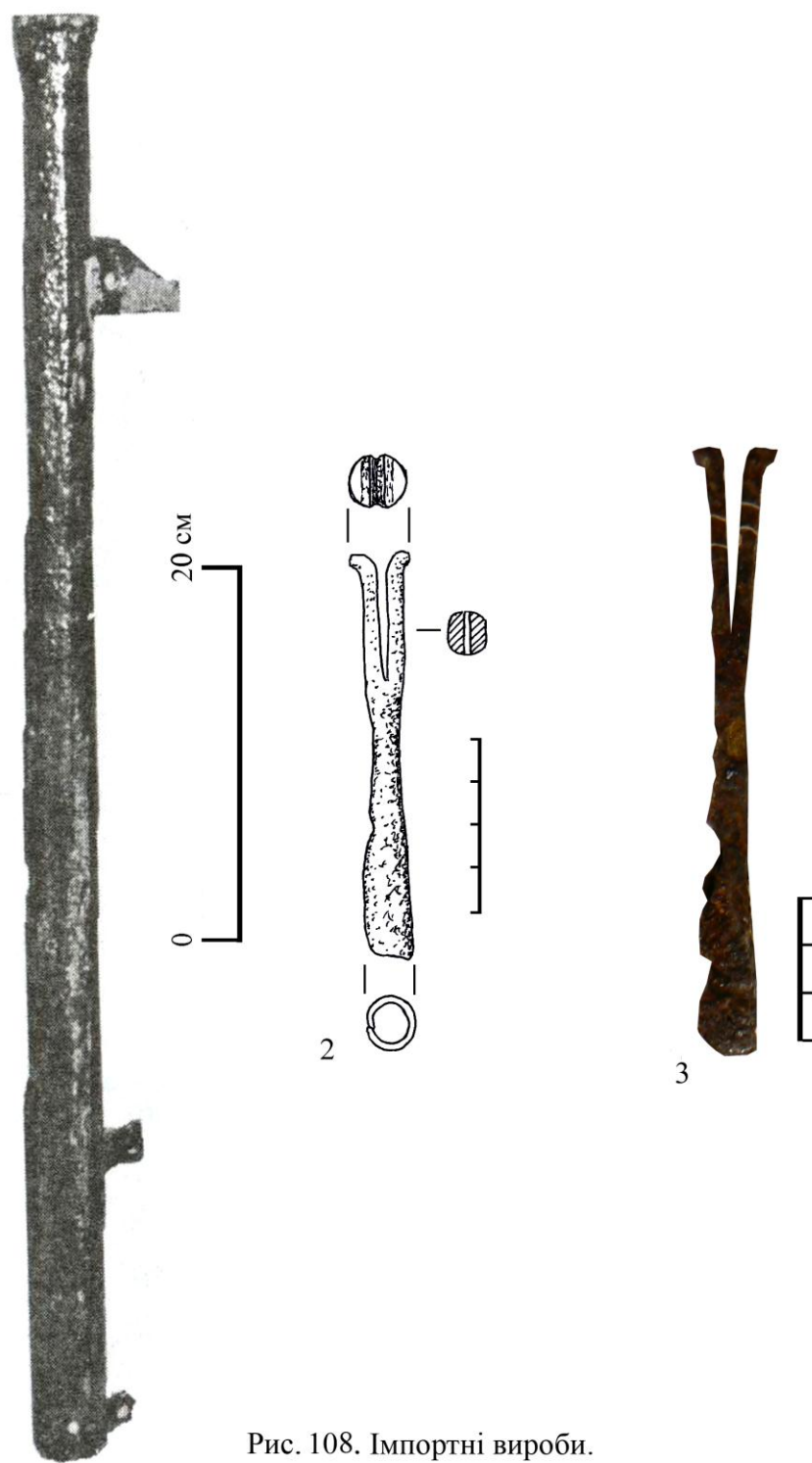

Рис. 108. Імпортні вироби.

- 1 Вогнепальна зброя та її елементи XV–XVII ст.:
 1 – Луцьк (за С.В.Терським);
 2 – будівля № 8 першої половини XVII ст. у Дубні;
 3 – культурний шар XVI–XVII ст. Кременецького замку.

Рис. 109. Імпортні вироби XV–XVII ст. із кольорових металів:
 1 – об'єкт кінця XVI – першої половини XVII ст. в Острозі,
 2 – культурний шар XV–XVII ст.
 у Володимирі-Волинському (за С.В. Терським),
 3 – культурний пласт XVI–XVII ст. у Корці,
 4, 5 – культурні нашарування XV–XVII ст. у Рівному.

Рис. 110. Імпортні вироби із глини:
1–3 – будівля № 63 першої половини XVII ст. в Острозі.

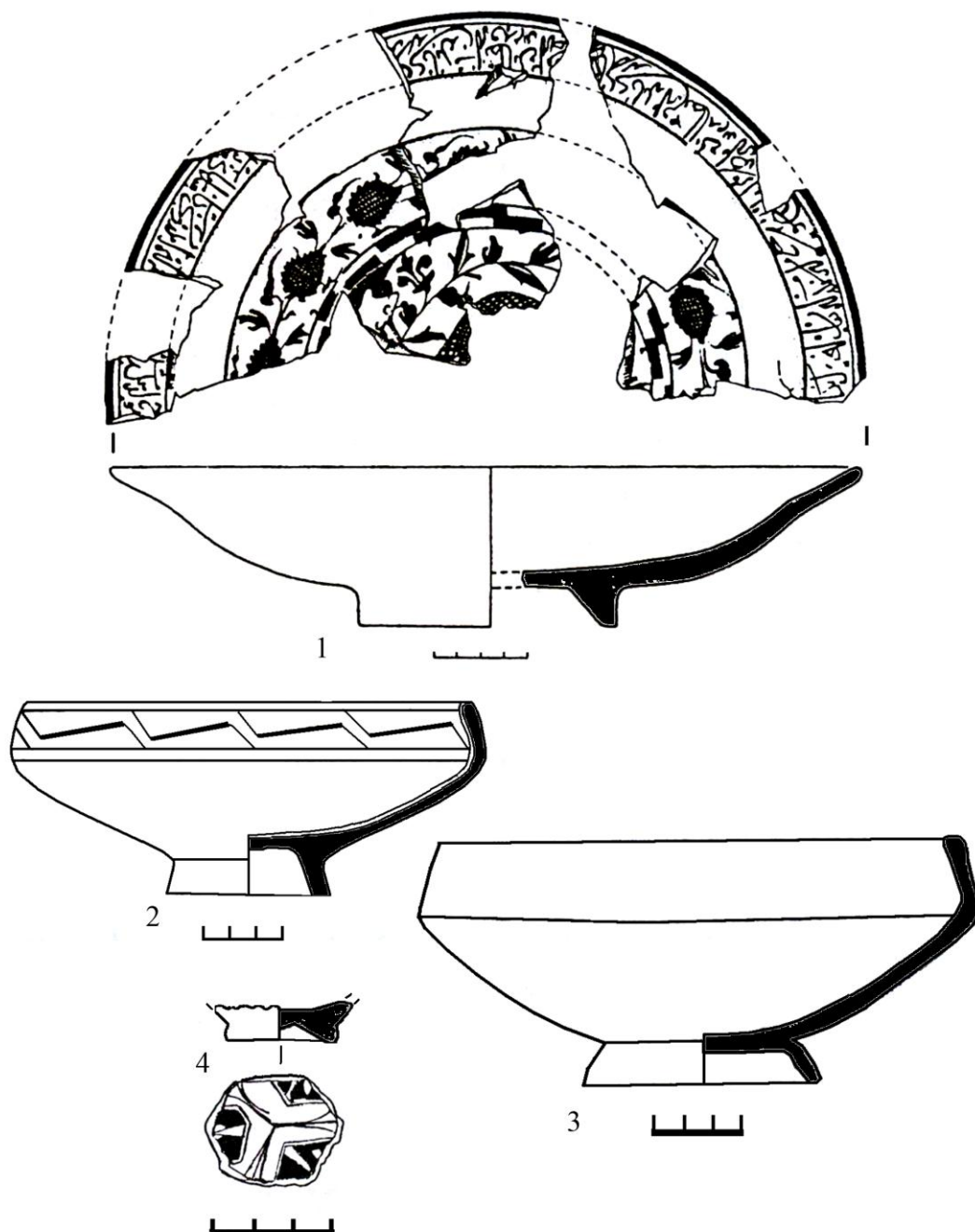

Рис. 111. Імпортні вироби XIV–XV ст.:
 2, 3 – культурний шар XV ст.;
 1 – споруда кінця XIV – початку XV ст.;
 4 – об'єкт другої половини XIV – початку XV ст.
 у Володимирі-Волинському (за С.В. Терським).

Рис. 112. Імпортні вироби XVI–XVII ст. із глини:
 1 – будівля № 57 другої половини XVI ст.;
 2 – культурний шар XV–XVII ст. у Рівному.